

„A múltat tiszteld a jelenben...”

Személyiségek, események
a partiumi és bánsági
magyarság életéből

Partiumi füzetek

91

Erdélyi Magyar Adatbank – Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság

„A múltat tiszteld a jelenben...”

Személyiségek, események
a partiumi és bánsági magyarság életéből

„A múltat tiszteld a jelenben...”

Személyiségek, események
a partiumi és bánsági magyarság életéből

Szerkesztette:
Dukrét Géza

Partiumi és Bánsági Múemlékvédő és Emlékhely Társaság
Varadinum Script Kiadó
Nagyvárad, 2021

A sorozatot szerkeszti:
DUKRÉT GÉZA

Szöveggondozás:
DARABONT ÉVA

A borítón:
Bánházy Gyöngyi *A Zazar bídon* c. festménye

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
A múltat tiszteld a jelenben...: Személyiségek, események a partiumi
és bánsági magyarság életéből / szerkesztette: Dukrét Géza. –
Oradea: Varadinum Script, 2021
Conține bibliografie
ISBN 978-606-9728-01-7

I. Dukrét, Géza (red.)

008
929

Készült:

PROENERG®

a Proenerg Kft.,

a Romániai Magyar
Demokrata Szövetség
támogatásával.

és a Varadinum
Kulturális Alapítvány

Készült a nagyváradi LITERA PRINT nyomdában.

Tel.: 0732-115-445; e-mail: literaprint@gmail.com

ELŐSZÓ

Nagyon szomorú volt számunkra a 2020-as év. A koronavírus-járvány miatt nem tudtuk megszervezni előre megtervezett programjainkat. Elmaradtak a konferenciák, a találkozások, a baráti beszélgetések. Mivel társaságunk tagjai szétszórta élnek a Partiumban, a Bánságban, Kolozsváron és a határon kívül, egyedüli lehetőségünk találkozni és jól elbeszélgetni csak a konferenciák által tudunk. Ez most nem sikerült, amely mindannyiunkat nagyon megviselt. Úgy éreztem, ez meggyengíti a közösséget is. Ezért arra gondoltam, hogy alkossunk közösen egy dolgot, az éteren keresztül, amely összekapcsolja társaságunk gondolatvilágát. Makai Zoltán javasolta, hogy állítsunk össze egy gyűjteményes kötetet. Ez egyezett az én elképzeléseimmel, s még az ősszel felhívást intéztem a társasághoz, hogy tanulmányaikkal, cikkeikkel járuljanak hozzá egy komoly kötet összeállításához. Nagyon sikeres volt a felkérés. Huszonegyen jelentkeztek és küldték el írásaikat. Nagyon változatos írásokat kaptunk. Ezért választottuk a kötet címének: *A múltat tiszteld a jelenben... – Személyiségek, események a partiumi és bánsági magyarság életéből.*

Tizenöt személyiség kerül bemutatásra, a 16. századtól a 19. századig. Megismerkedünk Kinizsi Pál, Kazinczy Ferenc, Beöthy Ödön, Paget János, Hetényi Kovács János, Dobsa Lajos, Kölcsey Ferenc, Görgey Arthur, Klapka György, Kós Károly, a Penkert család, Béltéki Ferenc, Bogdánffy Szilárd, dr. Hoványi Gyula, dr. Makai István életével és munkásságával. Századokon keresztül végigvezetnek történelmünkön. De nem maradt ki a 20. század sem, megismerhetjük a helytörténetet és a hagyományápolást a kommunista rendszerben. Ízelítőt kapunk az 1956-os

eseményekről is. A változatossághoz tartozik, hogy betekintést kapunk a Sárospataki Református Kollégium, valamint Bihar vármegye levéltárába, megismerkedhetünk a gyimesi táj és népének múltjával, egy halbiológus életével, valamint szénhidrogéntelepekkel.

A kötet megjelenését anyagilag támogatta a Proenerg Kft., a Varadinum Kulturális Alapítvány és az RMDSZ Bihar Megyei Szervezete.

Dukrét Géza

KOVÁCS ROZÁLIA

Kinizsi Pál, a törökverő

*„Kinizsinek hírét ballottátok-e? Hogy
vigadott Kenyérmezőn, azt tudjátok-e?
Mint csatába rohanása tüzelt a szeme,
bajnokos volt mozdulása, feszült kebele.”*

(Czuczor Gergely: *Magyar tánc*)

Több mint 500 éve, Mátyás király uralkodása idején élt Kinizsi Pál (1430?-1494), a hős törökverő molnárlegény. Nem kitalált mesehős, élő személy volt. A róla fennmaradt történetek sem kitalációk, csak mint a népmeséket, mondákat, az előadó, adatközlő kiszínezte, tett hozzá, ahogy elgondolta Kinizsi Pál életét, tetteit.

Szülőhelye ismeretlen, de a magyarlakta területeken több helyen is ismerni vélik, így Biharban, Csucsán, az abonyi Kiskinyizsben, a Veszprém megyei Nagyvázsonyban is mutogatják a malom állítólagos helyét és mesélik Kinizsi erejét. Egyes feltevések szerint Bihar megyében, Kenézben (KINIZ) született, nevét is a falu neve után kapta, mi, Bihar megyeiek örömmel elfogadjuk ezt, és továbbadjuk a történetet másoknak is.

Kinizsi Pál, a törökverő

„Itt, ahol az érmelléki hegyek Szabolcs megyébe hajolnak át, fekszik egy barátságos és csendes kisközség: Érkenéz!... Úgy beszélték – és így van megírva a krónikában –, hogy itt lakott

Kinizsi Pál, amikor még csak egy szegény molnár fia volt, és az átvonuló hadak élén lovagló fővezérnek (más forrás szerint Mátyás királynak) itt a halászgáton nyújtott oda mennykő nagy malomkövön egy ital vizet. Régi írások azért hívják a községet KINIZ-nek és csak utóbb változott a község neve Érkenézzé.” – írja 1912-ben a *Biharmegye és Nagyvárad* újság.¹

Érkenéz kisközség a régi Szabolcs vármegye határán, a mai Bihar megyében van. A település első említése 1270-ból való, amikor is a Turul nemzetség Serefel nevű tagjának birtoka. Az oklevelekben neve KENEZ, KENES, KYNES, KINIZ, KINIS és CHINIZ alakban fordul elő. (Jakó Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt.*)²

A *Magyar Életrajzi Lexikon* azt írja Kinizsi Pálról, hogy: „a hagyomány szerint Bihar vármegyei molnár fia” születésének helyét, idejét semmilyen hiteles forrás nem említi, valószínű valamikor az 1430-as évek táján született. Származását illetően egyszerű paraszt származásúnak tartják, de nem elképzelhetlen a kismemesi származás sem. Születésének helyét sem ismerjük, ezért mi fogadjuk el azt, hogy érkenézi, kinizi volt és molnárlegény.³

Mondák, mesék, verses mesék, anekdoták, népies hősköltemények, balladák sokasága írja le életének egyes eseményét, hőstetteit. A kortárs Antonio Bonfini (1427–1502), majd Heltai Gáspár (1510?–1574), Dugonics András (1740–1818) és Czuczor Gergely (1800–1866) műveikben sokat írtak Kinizsi Pálról. A 20. században is, az 1950-es, 1970-es években Ráduly János *Kinizsi Pál alakja a verses népi epikában* címmel foglalkozott alakjával, gyűjtötte össze róla a történeteket. Tatay Sándor ifjúsági regényt írt Kinizsi Pálról, Szentimrei Jenő *Verses magyar krónikájában* (1991) éneklé meg a törökverő hős alakját.

Kinizsi Pálnak az ifjúságához fűződő országosan ismert története így szól: Az apja malma mellett heverő Kinizsítől

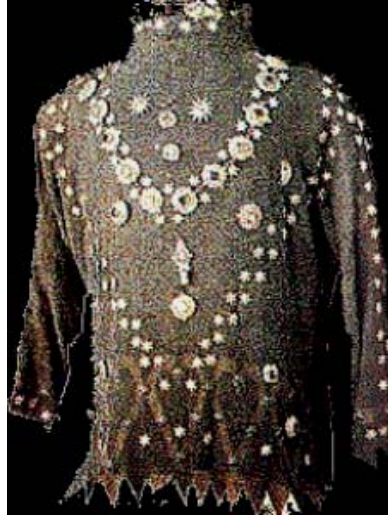
¹ *Biharmegye* újság, 1912, 57. oldal

² Jakó Zsigmond: *Bihar megye története*, 272. oldal

³ *Magyar Életrajzi Lexikon* – internet

Magyar Balázs, Mátyás király hadvezérének lánya vizet kér, s ő tálcaként malomkövön nyújtja oda a vízzel telt mihókot. A lány szépségén elbámulva azonban kicsúszik kezéből a kő, mire a katonák csúfolni kezdik. Kinizsi ismét felkapja a követ, s elhajítja úgy, hogy az a csúfolódók feje fölött suhan el. Mátyás király ezek láttán fogadja seregébe.⁴

A népmondai, balladai, verses és prózai formát felhasználva, mindig ébren tartották a népben a Kinizsi Pál iránti érdeklődést.

Kinizsi Pál páncélinge

Ének Kinizsi Pálról

Kinizsi Pál hajdanába mónárlegény a Dunán
Duna mellett kis patakon, malmok ottan zakatol.
Magyar Balázs hadseregével eccer éppen arra ment,
Kinizsiék malmok előtt pihent meg a regement.
– Haj, te legény hozz vizet,
mert a lányom megsomjazott, majd az apja megfizet.
Ki se mondta a lány szóltan, Kinizsi Pál odaállt,
Tenyerén a nagy malomkő s malomkövön a pohár.

Elrémültek a huszárok, de még jobban a vezér:
Ez már bizon Palkó öcsém, hej de szörnyű sokat ér.
Palkó bizon, adok kardot, csákót, alád egy szép paripát,
Szép élet a huszárélet, nem tart itthon az apád.

Azt felelte Kinizsi Pál, nagyuram, azt nem tehetem, öregek
a szüleim, s gondoznom kell őket.

⁴ A malomkő története magyarázat

A regement továbbment. A vezér egyenest felment a királyhoz, s jelentette, milyen kemény vitéz él a Duna mellett. A király álruhába öltözött, s aztán elment megkeresni Kinizsi Pált. Bément, s Kinizsi tisztelettel fogadta mint vándort. Megparancsolta, hogy egy jó vacsorát csináljanak. Jó vacsorát csináltak, ettek, eccer azt mondta a király: – Ez jó vacsora vala, még a bor is megillenek rája. – Leszen az is, nagyuram – mondta Kinizsi, s lement a pincébe, a hordónak két dongáját megfogta, s maga előtt felvitte a szobába. Töltött először a vándornak, töltött magának is. Megfogta a hordó két dongáját, s abból itta a bort.

Ekkor a király hitta katonának, annak is azt felelte: – Öregek a szüleim, s gondoznom kell őket. A király belenyúlt a zsebibe, az erszényit kivette, s egy marék pénzt nyomott Palkó kezibe.

S ekkor elment a királynak katonának. Két nagy kardot csináltatott, s úgy ment a háborúba. Halomra vágta a törököt, ahova vágott, mind lehullott.

Török holttestekből asztalt rakott, s délebédet azon tartott.

Mikor délebédjét bevégezte, két törököt vett a két kezibe, egyet a fogába, s úgy járta a toborzót, hogy a föld is ropogott.”

1958, Hármásfalú, elmondta Kovács P. Dániel.⁵

Kinizsi Pál története (monda)

„Eccer a király vezére ment a katonasággal Kinizsiék háza előtt. Ott állott a kapuban Kinizsi Pál, nézte, hogy mennek a katonák. Erősen megszemjázott a vezér leánya, s odaszóltak Kinizsinek, hogy hozzon egy pohár vizet. Bément a házba, s töltött egy pohár vizet. Feltette a malomköre, úgy odaadta a leánynak. Akkor azt kérdezte a vezér:

– Hogy hívnak, fiam?

– Kinizsi Pálnak – azt mondja.

– Na – azt mondja a vezér –, majd elvárunk, s gyere fel Budára.

⁵ Ráduly János: *Kinizsi Pál alakja a verses népi epikában*, 285. oldal.

Tótt, múlt az idő, eccer eszibe jutott Kinizsinek, hogy neki mit mondott a vezér. Fogta magát s elutazott ki Budára. Kérdi tőle a király:

- Hogy hívnak, fiam?
- Én vagyok - azt mondja - Kinizsi Pál.
- Na - azt mondja -, kardozni tudsz-e?
- Még kardot a kezembe se fogtam - felelte Kinizsi Pál.

Mindjárt a király leoldotta a derekáról a kardot, s odaadta a kezébe.

- Na, hadd lám - azt mondja -, fogd meg, hogy elég-e neked? Megfogta Kinizsi Pál, s megforgatja a kardot. Azt mondja: - Ó, hát uram, ez felér a semmivel. Legalább legyen tízkilós. Megcsináltatták a kardot, akkor a vezérral kiálltak kardozni. Egy pár napok alatt annyira ment, hogy már többet tudott a kardvágással, mint ő. Azt mondja a vezér: Most felszerelünk, te kapsz egy csapatot, én a másikat, s menjünk a törökkel szembe...

Így lett Kinizsi Pál fővezér. Ekkor megjöttek a törökök. Azt mondta a király Kinizsinek, hogyha eljön, s a törököt ki tudja üzni, hát neki adja feleségül a leányát. Kinizsi Pál fel is készült, s elment a viadalra. A törökök között utat vágott magának, kiverte az országból. Azután Kinizsi elment haza, el is vette a király leányát, de nemsokára aztán meg is hótt.

1973, elmondta Majláth (Pozdor) János.⁶

Kicsoda féljen?

Midőn Kinizsi Pál (Mátyás királynak neves hadi vezére) a Kenyérmezőn megverte a törököt, ezek pedig újra összeszedvén magokat, nagyobb fenéséggel akarnának a magyarokra ütni. Látá is Kinizsi, hogy vitézei közül sokan megijedtek, meg is háborodtak: - Nosza, rajta, úgymond, vitéz bajtársaim, jó szívvél legyetek, mert ha mi, kik ezelőtt győzedelmesek voltunk, így

⁶ Ráduly János i.m., 286. oldal.

félhettünk, elgondolhatjátok: miként félhetnek a törökök, kiket imént megvertünk. Ezeket elvégezvén, kirántotta kardját és még azon a nap a törökre menvén, azokat ugyannyira megverte, hogy hírmondóul csak egynek engedte meg életét. Dugonics András: *Példabeszédek*.⁷

Kinizsi Pál (népballada)

Kinizsi Pál udvarába
hamar kialudt a lámpa.

Mert a törökök reárontottak Kinizsire, s még elmenekülni sem tudott, megragadták s behajították egy nagy kútba. Egy malomkővel betakarták. Mikor az ellenség továbbment, kijött a kútból. Az a malomkő lett a kalapja. Elhatározta, hogy elindul a csatába, s kalapjával leveri az egész ellenséget.

Katonáit összeszedte,
fehér lovát felnyergelte,
megindult a nagy csatába,
az ellenség sátorába.

Rögtön elkezdtek harcolni, az egész ellenség kitámadta Kinizsit.

Az ellenség kitámadta,
záporgolyó hullott rája.
S ami golyót szórtak rája
Kinizsi Pál visszavágta.

Csak tartotta ki a tenyerét s a golyókat fogta ki s úgy dobta vissza a katonákra. Aztán kezdett csodálkozni, hogy miért van annyi ellenség, mikor mindig a kalapjával vágott oda, s mégis tízannyian állottak elé.

Kinizsi Pál széjjelnézett
s meglátta a szövőszéket.

A szövőszék feszt szőtte a katonákat, s előbb azt kellett elpusztítani. Kinizsi a botjával odadobott, s a szövőszék rögtön

⁷ *Magyar anekdotakincs*, 175. oldal.

szétszakadott. Akkor szem percek alatt Kinizsi leverte az egész sereget, aztán hazamehetett. Ő nyerte meg a nagy csatáját.

Kibéd, 1974, elmondta Majláth Józsefné Ötvös Sára.⁸

Kinizsi, az óvatos

Mátyás király igen kedves emberét, Kinizsi Pált oly követésbe akarta küldeni a törökhöz, melyben inkább halálát, mint követésének sikerét remélhette. Hogy nagyobb kedvvel menne Kinizsi, azt fogadta a király, hogyha a török az ő fejét le találná üttetni, ő tüstént a törökre esne, meg se állana addig, míg az ő feje helyébe harmincezer török fejet le nem vágat. – Úgy ám, mondá Kinizsi, de azon harmincezer fejek közül egy se illik úgy a Palkónak fejére, mint a mostani fejem. Dugonics: *Példabeszédek*.⁹

Kinizsi Pál csele

Hannibál az ökörszarvakra fáklyákat köttete és úgy meggyújtván nekimene az ellenségnek. Gedeon lámpások zörgésével győzedelmes vala, és Kinizsi Pál az egész hadának zöld ágat adá kezében hordani, s azzal ijeszté el a törököt.

Oka ennek a dolognak az, hogy mikor a szem olyat lát, az kit sohase látott és szü olyant gondol, az kit sohasem gondolt. Gr. Zrinyi Miklós: *Centuriák*.¹⁰

Mátyás király serege legyőzi a törököt (rövidített szöveg)

Amikor Mátyás király meghallotta, hogy Szendrő körül török sereg gyülekezik, mindjárt követet küldött a Délvidék kapitányához, Kinizsi Pálhoz, és az erdélyi vajdához, Báthori Istvánhoz, és mind a két vezérnek erősen meghagyta, hogy a török ellen felkészüljön.

⁸ Ráduly János: *Kinizsi Pál*, 288. oldal.

⁹ *Magyar anekdotakincs*, 353. oldal.

¹⁰ *Magyar anekdotakincs*, 177. oldal.

Kinizsi Pál országbíró és a képre írva jeles csatáinak színhelye 1476–1493 között

Amikor a törökök Kenyérmező falujához érkeztek, amely nem messze fekszik Gyulafehérvár városától, a falu közelében megálltak.

Kinizsi Pál négyszögbe állított vérteseivel, nagy trombitaharsogással nekiment a törököknek. Hátról támadja meg az ellenséget és már az első rohammal elsöpri a török hadsort.

Kinizsi Pál két kardot vesz kezébe, amerre rohan mindent letipor, hatalmas fegyverétől úgy hull az ember, mint a fűszál, azt harsogja, hogy az utolsóig vágni kell az ellenséget. Legázolja a török hadsereget, már látja a török, hogy minden oldalról körülkerítették, ekkor futásnak eredtek, a környező hegyek közé menekültek. A magyarok elfoglalták a török táborát, és gazdag zsákmányt szereztek. Amikor az ellenséget az utolsó szálig levágták, a trombiták gyülekezést fújtak.

Minthogy már rájuk sötétedett, nem térhettek vissza a táborba, ezért a győzelmi lakomát a csatamezőn rendezték. Lakomázás közben vitézi dalokat énekeltek, és ott mindjárt elverselték a főemberek és a vezérek vitézségét. Majd amikor a bor felhevítette őket, vitézi táncba fogtak, fegyveresen járták a katonatáncot. Egyszer csak Kinizsit is táncba hívták. Kinizsi hirtelen a kör közepébe ugrott és keze segítsége nélkül, pusztán a fogával derekánál felragadott a földről egy megölt hórihorgas törököt, majd ütemesen körbetáncolt. Ez a nagy erejű férfiúhoz illő tánc inkább csodálkozást, mint nevetést váltott ki a nézőkből. A magyarok közül mintegy nyolcezeren estek el, a törökök harmincezer katonát veszítettek. Bonfini krónikája nyomán.¹¹

¹¹ Lengyel Dénes: *Régi magyar mondák*, 352. oldal.

Kinizsi Pál Kenyérmezőn

Mihelyt törököket magyarok levágák,
Ottan jó lovakot táborra fordítják,
A török táborát azonnal elállák,
Gazdag nyereséggel ott megrakodának,
Mindjárt a foglyokat ott ők eloldozák,
Istennek nagy hálát adának.
Vitézek s egymás közt vigadnak,
Elvégezzék, hogy ott vacsorát ennének.
Mert már késő estve vala a táborban,
Asztalt terítette vitéz Kinizsi Pál.
Ott azért ételhez vitézek mindnyája
Letelepedének nagy hálaadással,
Újítják testöket étellel, itallal.
Hősök jobban-jobban a jó borban inni
Kezdenek fegyverben szép táncokat járni.
Nagy szépen a hősök lakozván, vigadnak,
Nagy fegyveres táncot mezőben ők járnak.
Vitéz Kinizsi Pált a hősök ott kérék
Hogy ő is táncolna... Kinizsi felugorék.
Egy nagy török testet azontúl ragada
Az ő fogaival földről felharapja,
Vitéz kezeivel csak hozzá se nyúla
Azzal egy szép táncot urak előtt jára.
Kik e dolgot látták,
Erős Herkuleshez Kinizsit hasonlák.
Némelyek Sámsonhoz hasonlónak mondják,
Dicsérik vitézi látván az ő dolgát.
Temesvári István deák XVI. századi versezetéből.¹²

¹² Temesvári István deák versezetéből, *Anekdotalincs*, 173. oldal

Mátyás király és Kinizsi szobra Beregfürdőn

Kinizsi sírja

A nagy törökirtó Kinizsi Pál még halála után is pusztította a törököt. Mondják, hogy egy janicsár elment a hős sírjához és tehetetlen dühében, bosszú gyanánt, rásütötte pisztolyát a keresztre. De a golyó visszapattant a kőről és homlokon találta a törököt.¹³

Kinizsi Pál történetét Szentimrei Jenő is megverselte *Verses magyar krónikájában*:

¹³ *Magyar anekdotakincs*, 177. oldal.

Egykor Mátyás király vándorútja közben,
Tikkasztó hőség volt, megszomjazott szörnyen,
s hogy vígan daráló vízimalomhoz ért,
A molnárlegénytől pohár friss vizet kért.
Jön is már a legény a pohár friss vízzel,
Kerek malomkövet megemel fél kézzel,
s a poharat szépen, mintha tálca volna,
Azon nyújtotta fel Mátyásnak a lóra.
Elállt szeme-szája ezen a királynak:
„Hé molnár, hogy hívnak?” „Hát Kinizsi Pálnak.”
- Nem volna jobb néked, ha katona lennél?
- Bizony, uram, sosem volt nagyobb vágyam.
Így lett Kinizsi Pál Mátyás katonája,
nagyhíres vitéz lett, vezérség szállt rája.
S a Kenyérmezőn egy roppant török hadat
úgy elpáholtt egyszer, hogy hazáig szaladt.
A győztes csatára nagy dáridót csapott,
két kemény markába két törököt kapott,
még harmadikat is felvett a fogával
s kállai kettőst járt így negyedmagával.¹⁴

Heltai Gáspár krónikájában azt írja Kinizsiről, hogy: „Kinizsi Pál egy parasztember fia vala, és malomból jöve ki szolgálatra. Szolgálata pedig először a Magyar Balázsnak hadnagysága alatt állt. Szép, Herkules termetű ember vala, jó eszű és felette nagy erejű. A malomban egyedül felemelte a malomkövet.”¹⁵

Tatay Sándor *Kinizsi Pál* című regényében írja: „Fut a szultán vert hada, fut Mohamed maga. Hős Kinizsi Pálnak két hatalmas kardja az török sorait szüntelen aratja. Az, kinek kardjától török futamodik, az, kinek híretől fél a török császár, kinek seregétől retteg a janicsár: éljen mi vezérünk, éljen Kinizsi Pál.”¹⁶

¹⁴ Szentimrei Jenő: *Verses magyar krónikája*, 39. oldal.

¹⁵ *Magyar anekdotakincs*

¹⁶ Tatay Sándor: *Kinizsi Pál*, 123. oldal.

Kinizsi Pál alakja a kolozsvári szoborcsoporton

Két markába, no meg a foga között is egy-egy janicsárral ropja győzelmi táncát a hatalmas erejű magyar vitéz. A törökverő Kinizsi Pál képe így maradt ránk a nép képzeletében. (Valóban élő történelmi személy, nevét a krónikák is feljegyezték.) Vajon a nagyszerű katona olyan nagy erejű volt-e valóban, hogy malomkövön nyújtotta a poharat a királynak, hadd vitassák a tudósok.

Kinizsi Pál törökverő hősi tetteiről a Magyar Életrajzi Lexikon ezt írja: Kinizsi Pál hadvezér 1484–1494, temesi ispán. A hagyomány szerint Bihar vármegyei molnár fia. Magyar Balázs egyik alvezéréként tűnt fel 1468-ban a morva hadjáratokban. 1477-ben Ausztriában harcolt. Első nagy győzelmét Báthory Istvánnal együtt Kenyérmezőnél aratta a török felett, 1479.

október 13-án. Ezután még egy ideig Magyar Balázs vezetése alatt működött. 1479 – Veghia megszállása, 1480 – Otranto visszaszerzése a töröktől, majd 1481-től kezdve Mátyás király a délkeleti végek védelmével bízta meg. Betöréseivel nyugtalanította a törököt. 1481-ben Kruseváciig nyomult előre. 1482-ben Szendrónél győzött. Élete végén ismét a török ellen harcolt. 1494-ben megmentette Nándorfehérvárt az árulástól, betört Szerbiába és Bulgáriába. Szendrő ostrománál halt meg, miután már előzőleg szélütés érte, 1494. november 24-én. Az általa alapított Pálos zárdába temették Nagyvácszonyba.¹⁷

Felhasznált irodalom

Magyar anekdotakincs – gyűjtötte és magyarázza Tóth Béla, Budapest, Singer és Wolfner kiadása, 1901.

Szentimrei Jenő *Verses magyar krónikája*, Sepsiszentgyörgy, 1991.

Lengyel Dénes: *Régi magyar mondák*, Móra Könyvkiadó, Debrecen, 1982.

Bihar megye és Nagyvárad írásban és képből, 1912, szerkesztette és kiadta a Nagyvárad Napló szerkesztősége.

Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 2. Kolozsvár, 1994. Ráduly János: Kinizsi Pál alakja a verses népi epikában.

Borovszky Samu: *Bihar vármegye községei*, 1901.

Jakó Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt*, Budapest, 1940.

Magyar anekdotakincs – gyűjtötte és magyarázza Tóth Béla, Budapest, Andrassy út 10., Singer és Wolfner kiadás, 1935.

Tatay Sándor: *Kinizsi Pál* – ifjúsági regény.

Érmihályfalvi helytörténet az interneten – helytörténet HuPont.hu, Kovács Rozália: Érkenéz, a Szilágy család és Kinizsi Pál.

Honismeret rovat Érmihályfalva város honlapján, Kovács Rozália: Kinizsi Pál és Kenéz, ismertető, 2019.

¹⁷ *Magyar Életrajzi Lexikon* – internet

UJJ JÁNOS

Kétszáz éves lesz az újaradi templom

Arad legrégebbi, épen maradt, ma is használt római katolikus temploma az újaradi.

Az első, szerény méretű katolikus templomot Újaradon 1725-ben, a mai parókia épületével egy évben emelték, attól valamivel távolabb. 1754–56 között, Mária Terézia uralkodónő utasítására, felépítették a második, nagyobb befogadóképességű templomot, amelyet Engl Ferenc Antal püspök megbízásából Rossi Kelemen vikárius, csanádi kanonok avatott fel 1756. szeptember 14-én.

A jelenlegi újaradi plébánia 1725-ben épült, eredetileg ferences kolostornak, de ferencesek sohasem használták, hiszen a Maroson túl, a régi várban működött kolostoruk. Az újaradi épületen ma is jól kivehető a barokk stílus egyik jellegzetessége.

A XIX. század elejére az újaradi római katolikusok száma elérte a háromezret, így a templom egy-egy ünnepi misén már nem tudta befogadni a nagyszámú hívőt. Akkor Eötvenesi Lovász Zsigmond földbirtokos, a templom kegyura elhatározta, hogy egy új, nagyméretű díszes templomot emeltet. Ennek felépítésére 25 000 forintot adományozott az egyháznak. A régi templomot ő maga romboltatta le, helyette a nagy üvegházát engedte át ideiglenes imateremnek. Mire elkészült az új, immár harmadik templom alapzata, a kegyúr meghalt. A tetőt 1821. október 15-én fejezték be, s csak 1822. augusztus 22-én délelőtt 11 órakor vonták fel a toronyra a keresztet. Az először október 22-én megszólaltatott harangok közül a legnagyobb 11 mázsás, azt Franz Röck gazdag tímármester készítette saját költségén még 1776-ban.

Az újaradi impozáns méretű, egyhajós, késő barokk stílusú templomot a Szeplőtelen Szűz Mária tiszteletére 1823. január 12-én szentelte fel Heinrich Ritter von Lebzeltert esperes-

A templom egy régi képeslapon

plébános, a későbbi csanádi kanonok. Az 1781-ben felszentelt, romos állapotban lévő, használhatatlan vártemplom után az újaradi a város legrégebbi álló katolikus temploma.

A templom első berendezése is Lovászi Zsigmond bőkezűségét dicséri: a három stukkómárványból (műmárvány) készült oltár egy 1699-ből származó, ezüsből készült ékköves kehely, a szentségtartó dombormű, valamint egy ezüst füstölő tömjéntartóval, rajta a felirat: Sigismund Lovász de Eötvenes 1799.

A templom barokk jellegét hangsúlyozza az oltár mögötti retabló, a Szeplőtelen Szület a Kis Jézussal a karján ábrázoló nagy oltárkép. A Historia Domus szerint a kép 1838-ban került az oltár mögé. Hasonlóan barokk jellegű a mellékoltárók egész kialakítása, felettük a csigakagylós (volutás) díszítések, a korinthoszi fejezetekkel koronázott falsávok és falpillérek (pilaszter). Ugyancsak jellegzetesen barokk alkotás a jobb oldali mellékoltárnak a szent családot ábrázoló igen szép festménye is. Ezt a képet Csajághy Sándor püspök (1851–1860) adományából és az újaradi egyházi pénztár hozzájárulásával vásárolták. A kép

alkotója Pesch (ennyit lehet kiolvasni aláírásából) bécsi festő. Különben a korábbi kisméretű, gyenge művészi színvonalúnak ítélt festmény eltávolítását maga a püspök rendelte el.

Csak a barokk stílusra jellemző a főoltár feletti, a világ-mindenség urát ábrázoló szoborkompozíció az isteni tökéletességet jelképező gömmbel. A szentély két oldalán lévő falfestmény Az utolsó vacsora és a Golgota. A barokk korra jellemző a templom falához erősített, hangvető mennyezettel ellátott szószék. Annak mellvédjét és a felvezető lépcsőt színezett faragások díszítik. A templom eredeti stílusához igazodó szószéket 1896-ban vásárolták.

A három mellékoltár és az oldalbejáratot elfedő, fából készült, Krisztus-püspökszobros kompozíció idegen (ez későbbi!), valószínűleg német műhelyből származik. Az eredetileg sötétebb színű, a barokk stílusjellegét inkább kihangsúlyozó oltárokat 1944 után festették át, a templom hangulatát emelő világosabbra.

Klasszicizáló barokk a templomtorony, a toronysisak karcsú, többlépcsős kiképzése, illetve a templom homlokzati része. Ugyancsak a barokkra jellemző a bejárat feletti orgonakarzat. A három mennyezetfestmény (Angyali üdvözlet, Jézus születése, Jézus és a kisdedek) későbbi alkotás.

Az első orgona Németországban készült 1839-ben. Miután beleszapott a villám, 1890-ben Dangel Antal (Anton) aradi orgonaépítő mester restaurálta. A jelenlegi orgona Wegenstein Lipót és fia temesvári orgonakészítő cég alkotása, de megtartotta a Dangel-féle orgonaszekrényt, csak a mechanizmust cserélte ki. Felavatására 1912. szeptember 26-án került sor Glattfelder Gyula megyés püspök látogatása alkalmával, amikor az újaradi fiatalokat bérmálta, s beiktatta a plébánosi tisztségbe Mayer Ker. (Cristian) Jánost. Az orgonát a 21. század első évtizedében Anton Metz, bánsági születésű, Németországban élő orgonaművész és zenetörténész restaurálta.

A templom oldalfalán található hét nagyméretű, vászonra festett olajkép szintén a barokk hatása alatt született, de ezek eredete ismeretlen. (Valószínűleg a templom kegyurának aján-

A Szent család oltár

A barokkos szószék

déka.) A hét kép: Mária Kis Jézussal, A tékozló fiú hazatérése, Levétel a keresztről, Jézus és a bűnös asszony, Jézus a templomban prédikál, Jézus kiűzi a templomból a kufárokat, illetve valamivel kisebb méretben: Szent Flórián díszesebb, aranyozott ráámában. A szószék feljáratánál található Madonna a gyermekkel című tondó (kör alakú festmény), Raffaello Sanzio, az itáliai reneszánsz kimagasló festője képének jól sikerült másolata. (A kép másolója nem írta alá munkáját.)

A templomban 32, egyenként kilenc ülőhellyel rendelkező fából készült pad van, ezt 1897-ben vásárolták. Egy évre rá vásárolták a bal oldali mellékoltár fölé helyezett Jézus szíve szobrot, valamint egy kelyhet is. 1913-ban Domány József aradi bornagykereskedő elhunyt felesége emlékére egy fehér márványból készült szenteltvíztartót ajándékozott a templomnak, amelyet a templom falába építettek be.

1936-ban, dr. Kienitz Géza Károly plébánossága idején készült a márvány oltár (a korábbi barokk stílusú helyett), tervezője Weil József jeles aradi műépítész, kivitelezője a Calvasina kőfaragó cég volt. Az oltárt 1936. június 21-én Pacha

Ágoston temesvári megyés püspök szentelte fel. (*Aradi Közlöny*, 1936. jún. 23.) 1961-ben vásárolták a gyóntatószékeket, ezek stílusban nem illenek a barokk belsőhöz. A II. vatikáni zsinat határozatának megfelelően, a szentély elejére, a hívőkkel szemben elhelyezett márvány oltárasztalt és olvasópultot 1977-ben fejezték be.

Felépítése óta Isten újaradi házát többször is renoválták: 1853-ban, 1875-ben, 1885-ben, 1976-ban; 1846-ban és 1912-ben pedig kifestették. 1963–65 között a templomban új padlót tettek le.

A templomot legutóbb 2004–2005-ben renoválták. A tetőt átfedték, a falak repedéseit megszüntették, a külső falakat átfestették. A 2005. június 4-én celebrált ünnepi misén történt meg az ünnepélyes átadás. 2013-ban a templomtornyot és a homlokzatot renoválták, kibontva az utca felőli fülkét, amelybe Szűz Mária Lengyelországban készített szobra került egy ünnepi szentmisét követően, amelyet Johann Dirschl vikárius celebrált.

A Szentháromság-szobor

A templom előtti fekete kőből készült keresztet 1901-ben állította Philip és Teresia Kohn. A keresztet 2011-ben helyezték át a templom fala mellé.

Az előbb említett kereszt helyére költöztették át az út túlsó oldaláról az 1855-ben emelt Szentháromság-szobrot. A műalkotás Paul Schlauch újaradi kőfaragó és Jalts szobrász közös alkotása. A szakember 2011 novemberében adták át a városnak.

Újaradon felépítettek egy kápolnát is. Az 1897. november 25-én létrehozott Notre Dame (Mi Anyánk) apácakolostorban 1898-ban Kristofcsák Gyula újaradi plébános esperes szentelte fel a Jézus Szíve nevet viselő kápolnát, amelyben a kolostor apácái imádkozhattak. A kápolnában az újaradi templom kápolnái tartották a miséket. A kápolnát az apácakolostorral együtt 1948-ban számolták fel.

A templombúcsú

A templombúcsúkat (Die Kirchweiche) II. József császár és király 1786-ban kiadott rendelete után rendezték meg szerte az Osztrák Birodalomban. A rendelet szerint a búcsút lehetőleg a mezei munkák zömének befejezése után kellett megtartani, október hónap harmadik vasárnapján. Ezt a rendeletet a csanádi püspök, Christovich Imre (1777-1798) továbbította az egyházmegye papjainak. Az újaradi templomot a Szeplőtelen Szűzanya tiszteletére szentelték fel, ezért a templombúcsút Jézus Krisztus édesanyja születésnapján, szeptember 8-án tartották 1927-ig, attól kezdve a szeptember 8-át követő első vasárnap. A hívek megünneplik Mária szeptember 12-i neve napját is. E kettős egyházi ünnep jelenik meg abban a közismert mondásban, miszerint: Mária születésnapján repülnek el a fecskék, s Mária neve napján már új hazájukban vannak.

A hagyományos templombúcsú egy leírás szerint 1910-ben így zajlott le: 20–25 pár jött össze, akik a régi szokás szerint szervezték meg az ünnepet. A legények virággal díszített kalapot viseltek, a lányok rózsaszín vagy kék (selyem)ruhában voltak felöltözve. A templombúcsú reggelén a legények és a lányok zenekísérettel a városházához mentek. Mindegyik legény a lelkipásztor által megszentelt teli borosüveget vitt. Azt követően a menet a paplakhoz ment, ahol a lelkipásztor elsőnek ivott a megszentelt borból. A paplak udvarán a párok három táncot jártak el. Ezután a jegyző következett, majd utána a település jelesebb vezetői. Az előtáncos és két segédje tálcáról poharakba töltött borral kínálta a személyiségeket, akik pénzzel járultak

Templombúcsú

hozzá az ünnepség költségeihez. A többi legény a saját ismerőseit járta körbe, azokat borral kínálta, amiért szintén pénzt kaptak. Ezen a pénzen vásárolták meg a délutáni árverezés sorsjegyeit.

Délután két órakor a zenészek és a párok az első táncos pár leánytagjánál találkoztak, ahol süteménnyel és borral kínálták őket, majd az udvaron ismét eljártak három táncot. Onnan az ünneplő menet a Tündérgertbe (Grünen-garten) ment, az egyik táncos leány vitte a templomkoszorút, egy másik egy hófehér bárányt. A tánc után a koszorút licitálták. A nyertes a saját párjának vagy kedvesének ajándékozta azt, aki a következő évi templombúcsú első táncoslánya lett. A bárányt kisorsolták. Általában két bárány volt, az egyiket a templombúcsú vasárnapjáért, a másik a következőért sorsolták ki. A tánc hétfő reggelig folyt, majd szünet következett, de hétfő délutántól kedd reggelig folytatták. A következő vasárnap ezt a különleges ünnepet az utótemplombúcsú zárta. (Barbara Amann elbeszélése)

1910 után az ünnepségeket az újonnan felépített ifjúsági házban tartották. 1913 után, 1926-ig, a háború, illetve az impériumváltás miatt a templombúcsút nem tartották meg. 1926-

ban egy fiatal pár, Franz Bellinger és Elisabetha Hohn vállalta az előtáncosi szerepet, az ifjúsági ház udvarán előkeresték az 1913-ban ott elásott üveget, amelyben még mindig fogyasztható volt a bor. Néhány évvel később, például 1934-ben ismét lankadt a lelkesedés, csak 5-6 pár gyűlt egybe, de a második világháború kitöréséig a búcsú ismét népszerű lett, 35-40 pár is összegyűlt. 1936-ban az ifjúsági ház udvarán a templom káplánjának vezetésével felépítettek egy színpadot, amelyen a következő években színdarabokat is előadtak.

A templombúcsú megrendezését még a kommunista időkben sem tudták megtiltani.

Bár a német katolikusok száma Újaradon immár jelentősen lecsökkent (a templomban magyar és német nyelvű misét celebrálnak), a templombúcsút mindmáig megtartják, most is akad (nem csak német nemzetiségű) fiatal, aki vállalja, hogy népviseletbe öltözzön a nagy templomünnepen.

Felhasznált források

Erdélyi egyházaink évszázadai. Bukarest, 1992.

Greffner, Otto dr.: *Şvabii (germanii) din Banat (O scurtă istorie).* Arad, 1994.
Historia domus Neuarad /A katolikus plébánia könyve/

Lakatos Ottó: *Arad története I-III.* Arad, 1881.

Márki Sándor: *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története II.* Arad, 1895.

Milleker, Felix: *Die Erste Organisierte Deutsche Colonisation des Banat unter Mercy 1720-1726.* /é. n./

Peter Petri, Anton dr.: *Neuarad/Banat.* /Németország/, 1985.

Roz, Alexandru, Kovách Géza: *Dicţionarul istoric al localităţilor din judeţul Arad.* Arad, 1997.

Schwicker János Henrik: *Geschichte der Temescher Banater.* Nagybecskerek, 1853.

Szentkláray Jenő: *A délmagyarországi németek.* In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben I-II.* Budapest, 1913.

Szentkláray Jenő dr.: *A Csanád egyházmegyei plébániák története I.* Temesvár, 1898.

Ujj János: *Restaurálták az újaradi Szentháromság-szobrot.* In: XVIII. Partiumi Honismereti Konferencia előadásai. Nagyvárad, 2012. 139-145.

FEHÉR JÓZSEF

Ki volt Kazinczy Ferenc?

Magának Kazinczynak válasza, hogy ki volt ő: „Nekem elég érdemem volt kitisztítani a műveletlen berkeket, hogy az istenfiaik szabadon futhassanak rajtok.”

A kérdést abból az alkalomból tesszük fel, hogy az Irodalmi Magazin 2019/IV. számát Kazinczynak szentelte, születésének 260. évfordulója tiszteletére. A mai idők legkiválóbb irodalomtudósait szólaltatják meg a folyóirat lapjain, én mégis elsősorban a múltból idézek, mert számomra ezek a máig meghatározók.

Térjünk vissza tehát a bevezetésben feltett kérdésre. A fiatal költőzseni, Petőfi Sándor telitalálatosan válaszolta meg: „...fél századig / Tartá vállán, mint Atlasz az eget, / A nemzetiségnek ügyét”. A nemzetiség itt nemzetet jelent, a magyar népet, melyet sikerült megőrizni az osztrák birodalom nagy beolvasztókohójában.

Kemény Zsigmonddal mondhatjuk: „Széchenyi előde Kazinczy volt”. Két nagy „igazgató”, az egyik a felvilágosodás idején, a másik a reformkorban, de céljaik ugyanazok voltak: a korabeli elmaradott magyar állapotokat megváltoztatni, népünket a művelt világ régiójába emelni.

Ady Endre véleménye a legambivalensebb róla. A legelítélőbb 1910-ben íródott: „Ott kezdődik, hogy Kazinczyék eldobtak egy gyönyörű nyelvet ugyanakkor, amikor egy nyelvet akartunk bolond apostolsággal megjavítani. Kettős volt a baj s a baj oka: Nyugatról jöttek hirtelen a fogalmak s az akkor intelligensnek mondható magyarság nem tudott magyarul. No, jó, Csokonai tudott, de rajta kívül – akár Vörösmartyt, sőt Aranyt bámuljuk – csinos játék volt minden költői nyelvészkedés. Az ideákra szavakat, öltözetet kellett húzni, azonban a nyelv, a gazdag, buja, különös és szép nyelv lent lakott... Lett tehát a magyar nyelvből egy álmagyar nyelv, színtelen, alkalmazkodó, csiger-

szerű, más nyelvezetből fordított s csak néha komikusan magyarokodó nyelv. Még tán ilyen sincs, mert ezt az ilyen nyelvet is minden ember átdolgozza a maga számára, ha beszél vagy pláne ír...”

A másik hízelgő, már-már dicsérő vélemény: „...tudják-e az urak, ki volt önmagának, Magyarországnak s a nemzetközi humanizmusnak és kultúrájának ez a Kazinczy? Szabadkőműves, Martinovics társa, könyörtelen újtó, nemzetét ostromozó európai szellem, szociális forradalmár. Egyébként pedig, ha nem is nagy magyar író, de olyan nagy, szomorú magyar ember, hogy összeszorul a szívünk, ha rá gondolunk...”

Kosztolányi Dezső rajzolja a legérzékletesebb portrét róla: „Tizenhat éves korától hetvenkét éves koráig egyetlen nagy lobogás volt. Mióta ifjúkorában Báróczyt olvasgatá, s annyira elbűvölé, hogy gyönyörében fel-felsikoltoza, mindig csak a szépet kereste, szörnyű üldözöttségében és nyomorúságában is.”

Néhány érdekesség, mely a Kazinczy-lapszámot széppé és érdekessé teszi.

Kazinczyról életében több mint 40 ábrázolás készült, ezek többnyire olajfestmények. Sok közlésre is kerül itt, de az érdekesség: Kazinczy leghűbb, legigazibb portréjának közlése, melyet Stunder János Jakab festett 1791-ben. Ezt maga az író mondja, aki Tessedik Sámuel-t hívja bizonyossággal: „A kép nagy szerencsével készüle... midőn én, két esztendővel később, farkasbundában léptem be Szarvason Tessedikhez, s ez engem nevemen szólíta s csudálkozám, hogy aki soha nem látott, s nem tudhatja, hogy e földön járok, mint szólíthat nevemen: – Magadat – úgymond nem láttalak, de képedet sokat láttam Stundernél.”

S a következő „szépség”: maga Török Sophie, akit Thomas Klimesck örökített meg Török Sophie gyerekkori arcképe címmel 1787-ben. Sophie 7 éves volt akkor. De nemcsak szép volt, de tehetséges is, főleg a festészetben, láthatunk tőle egy tájképet, színezett grafikát, melyet a Petőfi Irodalmi Múzeumban őriznek. S még egy szépség: a nemzeti művészet megteremtésének jelképe, Ferenczy István Pásztorlányka című márványszobra. Ferenczy

István volt az első „magyar vérű” szobrászunk, s ő úgy kötődik Kazinczyhoz, hogy az író biztatta bécsi, római tanulmányaira, és segítette is művészi fejlődését.

S ha már szép, mitől jó is ez a folyóiratszám? Sok dokumentumot közöl, szép számmal Kazinczy-verseket, főleg epigrammákat, kéziratmásolatokat, s bemutatja a nyelvújítás legkedveltebb szóalkotási módszereit. És végül, de nem utolsósorban: húsz mai irodalomtörténész, irodalomtudós cserél eszmét Kazinczyról, főleg interjú formájában. Itt csak a nevük felsorolására van lehetőségünk: Granasztói Olga, Buda Attila, Margócsy István, Nemes Nagy Ágnes, Bartal Mária, Bíró Ferenc, Dobszay Tamás, Parapatics Andrea, Kováts Dániel, Orbán László, Debreczeni Attila, Onder Csaba, Laczházi Gyula, Révész Emese, Szilágyi Márton, Nyiri Péter, Ajkay Alinka, Mezei Márta, Molnár Krisztina, Pataky Adrienn. Négyet közülük emelnénk ki: Kováts Dánielt, aki mai korunk Váczy Jánosa, legjobban ismeri Kazinczy Ferencet. Mezei Mártát, a klasszikus irodalomtörténeti tanulmányokon felnőtt szerzőt, akinek a közelmúltban jelentek meg egy kötetben tanulmányai Kazinczy Ferencről. Debreczeni Attilát, aki a Debreceni Egyetemen a Kazinczy-művek kritikai kiadásával foglalkozik. Nyiri Pétert, aki Széphalmon, a Magyar Nyelv Múzeumában mindennap szolgálja a Kazinczy-kultuszt.

A legnagyobb elismerésünket fejezzük ki a Kazinczy-lapszám szerkesztőinek és szerzőinek.

(Irodalmi Magazin: Kazinczy. VII. évfolyam, 2019/IV.,
Magyar Napló Kiadó)

CSORBA CSABA

Partiumi vonatkozású dokumentumok a Sárospataki Református Kollégium Levéltárában

A Sárospataki Református Kollégium Levéltárának egyik legnagyobb értékű, a maga nemében egyedülálló része az ún. Zsoldos-gyűjtemény, amely több mint 85 ezer darabszinten rendezett és mutatóval ellátott iratot tartalmaz, amelyek jórészt a Tiszáninnen Református Egyházkerület egyházközségeire, kollégiumtörténetre vonatkoznak, de vannak benne más régiókból származó dokumentumok is. A Sárospatakon 2000-ben kiadott, több mint félezer oldal terjedelmű levéltári segédlet (szerkesztette György Kosztik Gábor) településnevek szerint csoportosított adatbázisában Nagyvárad címszó alatt négy iratot találtam: két váradi pasának 1662-ben, illetve 1684-ben kelt levelét, a váradi evangélikus egyházzal kapcsolatos segélygyűjtés dokumentumait 1862-ből és a váradi protestáns leánynevelő intézet ügyében írott levelet (1865).

A török levelekkel kapcsolatosan szükségesnek vélünk egy rövid történelmi bevezetőt, amely Várad, a Partium és Erdély 15–17. századi helyzetét megvilágítja.

Földrajzi helyzete révén Magyarország az Oszmán Birodalom európai hódító törekvései által leginkább veszélyeztetett zónába tartozott. A muszlimok elleni európai keresztény összefogás magasztos eszméje a valóságban soha nem volt képes egyesíteni Európa keresztény államainak katonai erejét, az egyes uralkodóházak közötti érdekellentétek miatt. Ennek a helyzetnek a balkáni népek (államok) mellett a legtragikusabb vesztese lett Magyarország. Nem utolsósorban azért, mert uralkodói sorozatosan rosszul mérték fel a katonapolitikai helyzetet. Zsigmond király és utódjainak törökellenes hadjáratai eleve kudarca voltak

ítélve, a sorozatos balsikereket a mohácsi csata föl vállalása (1526) koronázta meg.

Déli magyar „határvédelmünk” valójában mit sem ért, ezért pusztult a Délvidék, Dél-Erdély, sőt 1474-ben még Várad is. A Habsburg Birodalom részévé váló Magyarország valójában pusztuló ütközőzóna lett. 1526-tól Habsburg uralkodóink az ország egészének birtoklására törekedtek minden áron, noha megvédeni nem voltak képesek az oszmán hódításokkal szemben. Az oszmán ék egyre szélesedett, elveszett nemcsak a Duna-Tisza köze, hanem a Tiszántúl is, csak viszonylag keskeny sáv maradt meg Erdély oltalmában, de ennek nagy része is hadszíntérré vált 1526 után, a 16. század folyamán, majd a 17. században még inkább.

Az erdélyi fejedelmek határaik megvédésére képteleneknek bizonyultak, egyetlen korszerűen megerősített vár vagy város sem volt a fejedelemség területén. A látszólag erősnek tűnő Várad rosszul megtervezett védőművei a törökágyúk tüzeiben 1660-ban napok alatt védhetetlenné váltak. Kiderült (bár sokakban élt több mint egy évszázadon keresztül az illúzió), hogy Erdély nem lehet képes egész Magyarország megszabadítására, hiszen még saját magát sem képes megvédelmezni sem az oszmánok, sem a Habsburgok ellenében. Hiába nyerte vissza az ország régi határait, a magyarság tömegeinek tragikus pusztulása miatt a török uralom alóli felszabadulás csak időleges biztonságot hozhatott.

Hasszán váradi pasa 1662. július 11-én kelt magyar nyelvű levelében megparancsolja a Szabolcs vármegyei falvaknak és városoknak, hogy az adót szolgáltassák be:

Mi az Hatalmas és Győzhetetlen Török Császárunk Várad várának fő gondviselője az tekintetes és hatalmas vezér Hasszán Basa

Szabolcs vármegyén lévő falvak és városok szolgáltassák be adójukat.

A levélen látható a pasa kézjele (tugrája) és a pecsétje.

A levél alján olvasható: Tek. Erdőhegyi Györgyúr küldi ajándékba a Pataki Kollégiumnak Balogh Pál Togátus által 1813. december 17.

A hátlapon korabeli magyar nyelvű feljegyzések olvashatók.

A másik adót sürgető levelet Mehmet varadi pasa küldte Mándok falu bírójának és lakosainak (Cito, Citius, Citissemé – azaz gyorsan, gyorsabban, leggyorsabban) 1684-ben, 200 forint adót követelve tőlük (a pasa tugarájával):

My az Hatalmas Győzhetetlen Török Császár Urunk Várad vég várának és hozzá tartozandó minden véghelyeknek Vármegeyéknek Városoknak... parancsoló ura az méltóságos Mehemet passa parancsolja, hogy a kétszáz forint adót, mert ha nem, bizonyos számú vitézimet fejetekre várjátok, azért az szemeteket felnyissátok.

A nagyváradai ágostai evangélikus egyház részére történő segélygyűjtés ügyével kapcsolatos két levél.

Rimler Károly lelkésznek a Superintendenshez címzett levelében (Nagyvárad, 1862. ápr. 3.) olvashatjuk a következőket: „Bátorkodom aláírási íveinkből 170 példányt küldeni azon alázatos kérelemmel, méltóztassék azokat a nt. Esperes Urunk által az egyes egyházakhoz juttatni s szent ügyünket egyes buzgó híveknek is figyelmébe szokott erélyével ajánlani; Istennek tetsző művet szándékozunk kivinni, melyre azonban saját erőnk elégtelen, mert egyházunk alig számlál 400 tagot s így nem marad egyéb hátra, mint hogy azon utat válasszuk, melyen annyi egyház s egyházi intézet boldogult. Meg vagyunk győződve, hogy h. h. atyánkfiai minket Főtisztelendő Superintendens úr hathatós felszólalására erejükhöz képest gyámolítani fognak, amiért örök hálával tartozni fogunk s viszont mi is csekély lehetőségünket felajánljuk. Magamat s szeretett egyházamat főpásztori pártfogására ajánlván maradok mély tisztelettel Főtisztelendőséged

kész köteles szolgálja Rimler Károly ág. h. ev. lelkész
Nagy-Várad 1862. április 3án

Ezzel az üggyel kapcsolatos a Helytartótanács 1861. nov. 28-iki ülésének határozatát közlő levele, amely engedélyezi segélygyűjtését a nagyváradi evangélikus templom megújítására és tanítója jobb díjazása céljából.

Zsarnay Lajosnak, a Tiszamelléki ref. egyházkerület püspökének Miskolcra írt levelet Kovács László, a nagyváradi ref. egyház egyik lelkésze (Nagyvárad, 1865. dec. 13.):

Főtiszteletű Püspök Úr!

A nagyváradi reform. egyház az itteni testvér evangelica egyházzal egyetértve mintegy közös erővel egy felsőbb prot. irányú leánynöveldét szándékozáván felállítani, azon pontra jutott, hogy a kellő szervezet és tanrend elkészítésébe beavatkozzék, s e tekintetben a közös ügy érdekében kész szolgálatot tenni, ha tudomást szerez arról, hogy más ily irányú és célú növeldek miként vannak szervezve, mik és mily terjedelemben tanítanak azokban.

A főtiszteletű tiszamelléki egyházi kerületnek Miskolcon létező növeldeje jó hírben és jól rendezett állapotban van, s mi, akik a kezdeményezés nehéz munkájával foglalkozunk, fontos kötelességet teljesítünk, ha az ilyennemű intézet belső szerkezetével kellő tájékozás végett megösmérekedünk.

Bátor vagyok azért őszinte tisztelettel és teljes bizalommal fordulni Főtiszteletű Püspök úrhoz, tekintve az ügy érdekét és fontosságát: méltóztassék engem, ha lehető volna mihamarább a miskolci főleánynöveldeknek szerkezetével tanrendével megörvendeztetni, elküldvén hozzám, hogy ezen növeldeben mik és mily terjedelemben tanítanak, mik a fő- és melléktantárgyak, mennyi a havi vagy évi tandíj a helybeli és vidéki növendékektől? – A tanfolyam hány évből áll?

Szíves kérésemet megújítva alkalmatlankodásomért bocsánatot kérve, becses tudósítását várva igaz és őszinte tiszteletem kifejezésével vagyok és maradtam

Nagyváradon 1865. dec. 12-án
Főtiszteletű Püspök Úrnak alázatos szolgálja
Kovács László,
a nagyváradi ref. egyház egyik lelkésze

HALÁSZ PÉTER

A gyimesi táj és népének vázlatos múltja és jelene

„Gyimes páratlan kultúrtáji adottságokkal rendelkező
néprajzi tájegység”
(Ilyés Zoltán)

Egy évtized óta az utolsó, alighanem legutolsó otthonomat, Gyimest úgy tudnám jellemezni, hogy a *legek* világa, hiszen ez a *legfiatalabb*, a *legmagasabb* tengerszint feletti magasságban élő és a *legkeletibb* Kárpát-medencei magyar népcsoport élőhelye. Alig több mint két és fél évszázados történelmük mégis bővelkedik felemelő és torokszorító eseményekben, páratlan természeti és kulturális értékekben, elismerésre méltó és szeretnivaló emberekben. Mivel pedig az idő még a hagyományőrzéséről nevezetes Gyimesben is gyorsan változik, célszerű, ha a táj jellegzetes értékei közül elsősorban azokat mutatom be, amelyek többé-kevésbé ma is jellemzőek rá. De amikor szeretettel és megértéssel igyekszem felvázolni a székelység ezen keleti népcsoportjának sajátos világát, ismernünk kell a mai korban látható és megfigyelhető jelenségek történelmi hátterét is.

A táj

Ez a Keleti-Kárpátokat átszelő, mintegy 30 km hosszú völgy a Csíkszépvíztől induló, a beszédes *Szermászó* és *Döglesztő*, s a még kifejezőbb *Lófangató* elnevezésű helyeken kanyargó úton érhető el. A *Fügés-tető* vízválasztóján túl, a gyimesi oldalon az 1360 m magasságban eredő Tatros folyó völgyébe tekinthetünk, amely a beléömlő patakokkal, völgyekkel s a közöttük emelkedő mellékhegyekkel és az ezeket borító erdőkkel nagy területet foglal magába. A Tatros folyó vízgyűjtő területe a gyimesi részen mintegy 650 m², lejtése a forrásvidéktől a szorosig 33 m/km.

Földtani alapját északon a Nagyhagymás kristályos palákra ülepedett mészkövei, dolomitjai, keleten a Tarhavas-Tarkó-hegység és a Csíki-havasok hegycsoportjának különböző eredetű homokkövei és meszes márgái alkotják. Felsőbb régiói a mérsékelt kontinentális éghajlat övezetébe tartoznak boreális (szubarktikus) jellemzőkkel.¹ A Tatros és mellékpatakainak völgyeiben a 2,5 millió esztendeje kezdődött és máig tartó negyedkor folyamüledéke található, a talajok kémhatása 3,5 és 8 pH között változik.² Az évi fagyos napok száma meghaladja a 160-at, a napsütés évi átlagos időtartama 1800–1900 óra, tehát mintegy 75 nap, a derült napok száma évi 40–50, a borúsaké 100–120. A csapadékos napok száma az alacsonyabb térségekben 120, a magasabban 150–160. Az egész táj a Moldvát átszelő Szeret folyó vízrendszeréhez tartozik, ahová a Tatros gyűjti össze a vizeket. A Tatros első írásos említése 1466-ból való,³ s a legtöbb, Tatrosba torkolló pataknak megvannak a maguk további mellékpatajai, ezért kapta ez a táj gyakran emlegetett *Patakország* nevet.

A gyimesi hegységet valamikor hatalmas erdőségek borították, amit kisebb-nagyobb irtásgyepek, hegyvidéki legelők és kaszálók tarkítottak. Jelentős részén a fenyőerdő az uralkodó, a lombhullató erdők a keleti és délkeleti részen jelennek meg tömegesen. Korábban jellemző volt a tiszafa is (*Taxus baccata*), sajnos a XX. század elején nagy tömegben irtani kezdték, ma mindössze néhány patak- és dűlőnév őrzi emlékét, mint a Tarhavas szórványfalu közelében lévő Alsó- és Felső-Tizás patak. A hegység egy részén, ahol ma többnyire fenyőerdőket találunk, egykor bükkösök is húzódtak, erre utal néhány dűlő- és településnév, mint Bükkhavas, Bükkhavas-pataka, Gyimesbükk. A tudós botanikusok szerint a gyimesi növényvilág összesen 619 fajt

¹ Vofkori László: *Székelyföld útikönyve I-II*. Cartographia Kft. Bp. 1998. 89.

² Pálfalvi Pál: *A Gyimesi-hágó környékének flóralistája*. Kanitzia. Szerk.: Kovács J. Attila. Nyugat-magyarországi Egyetem, Savaria Egyetemi Központ Biológiai Intézet. XVII. 2010. 44–76., 44.

³ Sarány István (szerk.): *Gyimesi táj és ember*. In: Variációk gyimesi témákra. Erdély felfedezése 4. Magyar Újságírók Romániai Egyesülete – Státus Kiadó. Marosvásárhely – Csíkszereda 2005. 9–16., 9.

tartalmaz, amiből 551 egy- és kétszikű edényes növény, 32 gomba, 23 zuzmó és 12 moha, ami a Gyimesi-szoros biodiverzitását mutatja, vagyis biológiai sokszínűségét.⁴ Mások éppen ezzel 624 fajt azonosítottak a Hidegség nevű falurészen vizsgált térségben, és megállapították, hogy ezekből a Gyimesben lakók 309-et ismernek és több mint a felét néven is nevezik. Ezek alapján a tudósok megállapíthatták, hogy „*a gyimesi irtásrétek kontinensünk legfajgazdagabbjai közé tartozó biológiai érték*”.⁵ Jellemző a népi növényismeret sajátos voltára, hogy azoknak a növényeknek, amelyek szerintük nem valók semmire, általában nem is adnak nevet.

Az egységes gyimesi tájat tehát maga a természet hozta létre. A természetes fenyvesben általában kevés más növény található, de az utóbbi 250 esztendő során fokozatosan betelepülő ember is nyomot hagyott a vidék élővilágában, egyre kevesebb lett az erdő és egyre több a legelő és a kaszáló. Ennek következményét a magyar és a román helynévanyagban jól felismerhetjük: *ársikának* (arșiță) nevezik az erdőégetéssel létrejött irtást, *vésznek* azt, ahonnan kéreghántással vagy baltával pusztították el a fákat. A letarolt erdők helyén létrejött helyeken előbb különböző fajokban gazdag, változatos gyomtársulások keletkeznek, majd a folyamatos legeltetés miatt egyre kevesebb lett a talaj tápanyagtartalma és tippanos, csenkeszes rétek, majd a talaj teljes kilúgozódását követően semmit érő *szórfüves* (*Nardus stricta*) gyepek keletkeztek.

A XVII. századig szinte teljesen lakatlan őserenyetegben bölények, medvék, farkasok, hiúzok, a táj nevét adó *gímszarvasok*, kevés őz és vaddisznó, nyírfajd, süketfajd – a székelyek vadpávája –, valamint kisebb ragadozók és énekes madarak (jellemzően holló, szajkó, szarka vízirigó, hegyi- és barázdabillegető, fenyőrigó stb.) él, a kristálytisza patakokban halak, főleg pisztrángok ficáinkolnak.

⁴ Pálfalvi 2010. 47.

⁵ Babai Dániel - Molnár Zsolt: *Az imola a kaszálók fejedelme!* Erdélyi Gazdaévkönyv 2014. Csíkszereda, 2013. 138-145., 139.

Vázlatos történet

„A gyimesi csángók a székelység
egyik jellegzetes etnikai csoportja.”

(Gunda, 1956. 85.)

A szájhagyomány ideje

Mint minden tájegység múltja, a Gyimes-völgyé is az idők ködébe vész, a gyimesi tájé éppenséggel azokba az időkbe, mikor a kő még lágú volt, és a sajátos népi emlékezet szerint ezek közt a hegyek között Szent László harcolt a pogányokkal. „*Én úgy tanótam az öregektől – mesélik –, hogy Szent László elhajtotta a pogányokat, s azt a helyet, a Pogány havasát azért hívják így. (...) Amikor a szent király arra bajtotta a lovát, azt mondják, akkor még a kövek lágúak vótak, s a lova lába beléragadt a lágú kőbe. S akkor azt mondta: Te Isten! Ha kő, legyen kő, s ha nem, akkor legyen föld, erre a lába kijött a kőből. S a lovának a lábai ma es láccódnak egy kőben.*”⁶ A Pogányhavas hátánál volt egy forrás, *Szent László kúttya*, „*ott ivutt, ha nem egyeb, sisakbúl*” – hangzik az első világháború katonaemlékeire épülő emlékezés. Természetesen a gyimesi csángómagyarok, akik mindössze két-két és fél évszázada élnek jelenlegi lakóhelyükön, nemhogy Szent László Gyimesben viselt dolgaira nem emlékezhetnek, de még közelebbi eseményekre sem – ha a hagyományos „emlékezetet” mai fogalmainkkal akarnánk érvényesíteni. Csakhogy a népi emlékezet másként és más léptékek szerint működik. „*A gyimesi László-hagyománykör kialakulására a székelýföldi tradíciók hatottak a legerősebben. Szent László hagyományáa valamikor egész Csíkban, ma már csak Szépvízen (Szt. László templomtitulussal) és a környező falvakban fedezhető fel*” – írja Magyar Zoltán.⁷ Nyilvánvaló, hogy ezeket a XVIII. században a Csíkból való menekülésük idején hozták magukkal,

⁶ Antal Mária (összeáll.): *A gyimesvölgyi csángó magyarok hiedelmei*. General Press Kiadó. Budapest [2004] 38.

⁷ Magyar Zoltán: *A csángók mondavilága. Gyimesi csángó népmondák*. Magyar Népköltészet Tára III. Balassi Kiadó. Budapest 2003. 59.

s a gyimesi tájban újraültették őket. A „pogány támadások” emlékeit pedig folyamatosan ébren tartották a Csíkban élő, majd a Gyimesbe bujdosott székelyekben az utoljára 1696-ban becsapó tatár hordák, amelyek Szentdomokostól Szentkirályig feldúlták és felperzselték egész Csíkot. Szent László emléke egyébként még ma sem idegen Gyimesben, de – mint egy csángó asszony megjegyezte – „*mostanában nem járt erre*”.⁸

A történelmi időben

A gyimesi erdőrengetegbe jójártatú ember évszázadon keresztül csak nagy ritkán, akkor is csupán kényszerűségből tette be a lábát: ha menekülnie kellett, vagy ő üldözött valakit valamiért. 1467-ben Mátyás király itt vezette seregét a pártütő moldvai fejedelem, Ștefan cel Mare ellen, aki nem állotta támogatni az őt a török ellen segítő magyar király erdélyi ellenlábait. Bosszuló, vagy finomabban fogalmazva „rendreutasító” hadjáratot vezetett Mátyás a Gyimesi-szoroson át Moldvába. Nagy István bedöntött fák halmazával akart védekezni, ám Mátyás tétovázás nélkül felgyújtotta ezeket a torlaszokat, s a hamvadó tűzön át törtetett Moldvába. Erről az eseményről természetesen csak a történészek szigorúbb vagy romantikusabb beszámolóiból értesülhetünk, hiszen a csíki székelyek Gyimesbe „csángálása” három évszázad múlva kezdődik majd el. Addig pedig a Kárpátok láncai között megbújó Gyimes völgyét a középkori magyar védelmi rendszernek megfelelően lakatlan gyepterületnek hagyták. Természetesen régóta használták a völgyet átkelőhelyként, de az írott dokumentumok szerint csak a XVII. század végén kezdték szervezett vámmá fejleszteni. 1698-ban Rabutin osztrák tábornok a védelmi vonalat előretolta, a szorosnál várat és sáncot építtetett. Ide, az úgyneve-

⁸ Magyar Zoltán: *Szent László alakja a gyimesi csángók szóbagyományában*. A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 6. Szerk.: Pozsony Ferenc. Kolozsvár, 1998. 190-218., 193.

zett *kommandóra* rendelték ezután a katonaköteles székelyeket, hogy kiképezzék őket.⁹

Erdélyből Moldvába háborúk, vallásüldözések, éhínségek vagy embertelen törvénykezések miatt, az ellenkező irányba hasonló okokból futottak a török és tatár hadak elől, vagy a bojári hatalmaskodások miatt a korábban odabujdosott székelyek, s velük együtt olykor románok is. Rajtuk kívül törvényes és törvénytelen kereskedők, csempészek járták a Gyimes völgyének erdősegeit, ami bizony nem volt különösebben biztonságos hely a szultáni uralom alatt álló Moldvában kóborló, s Erdélybe bebecsapó török és tatár csapatok miatt. Ezért is építtette 1626-ban a Gyimes-szoros őrzésére Bethlen Gábor azt az őrhelyet, amit később I. Rákóczi György fejedelem felújíttatott, s róla nevezik mindmáig Rákóczi-várnak. Csak az 1699-ben aláírt Karlócai-békekötést követően vált annyira biztonságossá a nevében is a tatárok betöréseinek emlékét őrző Tatáros - Tatros - völgye, hogy először a föllendülő kereskedelemhez vámházat létesítettek, azután a XVIII. században megindult a lakosok fokozatos betelepülése is. A század végére, részben a madéfalvi vérengzés nyomán Moldvába menekült székelyek egy része húzódott közelebb elhagyott hazájához, másrészt az egyre agresszívabb osztrák hatalom erdélyi berendezkedése elől igyekezett a székelyek egy része elbujdosni, elrejtőzni a rengetegbe. A bojári hatalmaskodások elől később román pásztorok is költöztek Moldvából néhány patak „*fejibe*”, vagyis forrásvidékére.

XVIII. század elején benépesült Sántatelek, Bükk, Bálványos, az oláhok inkább Hidegség felső részén és Áldomáson telepedtek meg. A „határon” keresztül történő csempészetet Mária Terézia rendeletekkel igyekezett fékezni, mégis vígan folyt 1920-ig, elsősorban a kukorica, valamint a *degett* (kocsikenőcs), a zöldség, szőlő, gyümölcs és állatok tekintetében.

⁹ Vámszer Géza: *A gyimesi csángók* (1930). In: Uő: *Életforma és anyagi műveltség. Néprajzi dolgozatok, gyűjtések, adatok.* Kriterion. Bukarest 1977. 194–199., 194.

A betelepülés időszaka

Az 1764 januárjában bekövetkezett madéfalvi székelymészárlás után jelentősen megszaporodott a kelet felé bujdosók és a határon ide-oda „surranók” száma, mert a madéfalvi ágyútűz menekültjei később vissza-visszajártak otthon maradt javaikért. Így a Gyimesi-szorosnak évszázadokon keresztül fontos szerepe volt a Kárpátokon keresztül bonyolódó kereskedelemben is. „Itt haladt át azon járható utak egyike, amely Erdélyt összekötötte Moldvával, vagyis a Küküllő völgyét a Csíki-medencén át a Tatros völgyével.”¹⁰ 1680 után már előfordul az írásokban *Sáncloka* neve, valószínűleg itt lakhattak a „határ” (*passzus*) őrei, utóbb itt épült fel a *Kontumác*, ami főleg a kelet felől érkező utazók, kereskedők, zarándokok „vesztegzárolására” alkalmas építmény volt. A század első éveiben, látva a havasi gazdálkodáshoz kínálkozó kiváló feltételeket, egyre többen telepedtek meg a gyimesi patakok völgyeiben.¹¹ Egy 1721. évi összeírás tizenkilenc vándorló családról tudósít, de a század közepén már Sánta-telek, Bükk, Bálványos-patak, Áldomás-töve, Tarhavas-pataka, 1771-ben pedig Barackos és Jávárdi is szerepel az oklevelekben. Az újonnan érkezettek lelki igényeinek kielégítésére P. Vince Riparolis 1764-ben engedélyt kért és kapott, hogy magánházban misézhesen. Nem sokkal később, 1772-ben Mária Terézia – talán az általa okozott „madéfalvi veszedelem” miatti lelkiismeret-furdalástól hajtva – jelentést kért a templomépítés szükségességéről. 1773 júniusában fia, a későbbi „kalapos király”, II. József meglátogatta a gyimesi „várat”, s ez is hozzájárulhatott, hogy 1782-re elkészült a somlyói ferencesek kontumáci temploma, majd megalakíthatták Gyimesvölgye első egyházközségét, ahol 1785-ben megtörtént a legelső anyakönyvi bejegyzés. Gyimes első, helyben lakó lelkipásztora Wende Henrik volt, aki a Kézdivásárhely melletti Kanta minorita rendházából érkezett

¹⁰ Antal Imre: *Gyimesi krónika*. Európa Könyvkiadó – Kriterion Könyvkiadó. 1992. 6.

¹¹ Bíró Gábor: *A gyimesi átkelő történelméből*. Szerzői kiadás. Gyimesbükk, 2010. 7.

1786-ban, s 1790-ig itt szolgált. Őt követte 1792-ig Stinber Anicet, majd 1805-ig Molitor Ferdinand. Mindhárman Szent Ferenc szigorúbb (salvatorianus) rendjéhez tartoztak. A népesség rohamos növekedését mutatja, hogy a mai Gyimesbükk területén, 1799-ben gróf Teleki József úti beszámolója szerint minden héten vásár volt, ahová eljártak „a székelyek, akiket a csíkiak tsángóknak szoktak nevezni”.

Itt álljunk meg egy szóra. Amióta, jó fél évszázada Moldvát és Gyimest járom, sokszor kérdezik tőlem, honnan ered a *csángó* népnév? A számos, sokszor légből kapott magyarázat közül a magam részéről azt tartom a legvalószínűbbnek – Domokos Pál Péter is képviselte –, hogy a keleti magyar nyelvjárásban, közelebről a székelységnél a *'csángál'*, *'elcsángál'* kifejezést arra a jelenségre használják, amikor valami(k) vagy valaki(k) – például a legelőre hajtott jószág – nincs ott, ahol lennie kellene. Vagyis *elcsángált* – mondja a székely atyafi azokról is, akik a havasokba költözve elhagyták lakóhelyüket, esetleg más módon változtatták korábbi – *földrajzi* vagy *közjogi* – helyüket, állapotukat. Ilyenek a barcasági hét falu székelyei, akiket Ulászló zálogosított el Brassó városának, s mivel „elfelejtette” őket visszaváltani, elvesztették székely kiváltságaikat, s 1848-ig a brassói szászok jobbágysai lettek. Ők a *bétfalusi csángók*, akik *közjogilag* szakadtak ki a székely kiváltságosok köréből. A *moldvai csángómagyarok* a XIII., vagy talán már a XII. századtól a XVIII. század végéig települtek vagy menekültek különböző okokból a Kárpátokon túlra, s mivel jelentős részük Székelyföldről szakadt ki, a madéfalvi veszedelemkor velük menekült Zöld Péter csíkszentléleki plébános nyomán a közbeszéd és a szakirodalom is *tsángóknak*, *csángóknak* nevezte őket. Még a madéfalvi székely menekültek később Bukovinába telepített töredékét is sokáig *bukovinai csángóként* emlegették; szegények nem győzték kikérni maguknak, hogy ők valójában székelyek; ám a belőlük kiszakadt dévaiakon, vajdahunyadiakon, strigyszentgyörgyieken mindmáig rajtuk maradt a *csángó* név. A Bukovinából az Al-Duna mentére telepített székelyeket is sokáig „*csángózta*” a közbeszéd. De ezt a nevet

kapta a Székelyföldről közvetlenül vagy közvetve, Moldván át Gyimesbe *csángált* székely népcsoport is. Amit persze csak az olyan tájékozatlan emberek tartanak lekicsinylő, vagy éppen becsmérlő jellegűnek, akik nem tudják, hogy ez pontosan olyan, magyar népcsoportot jelölő szavunk, mint a palóc, a matyó, a barkó, vagy éppenséggel a székely. A *csángó* szó tehát a *székelység-ből közjogilag vagy földrajzilag elvándorolt, kiszakadt magyar népcsoportot jelent.*

Gyimes völgyének benépesedése a XIX. század elejétől gyorsult fel, és ez a folyamat a XX. század elejeig tartott. A betelepülés két irányból, Székelyföld és Moldva felől történt, de a Moldvából érkezett magyarok is Erdélyből menekültek oda néhány évtizeddel korábban. Egy-két emberöltővel ezelőtt Gyimes népességének többsége szájhagyományában többé-kevésbé még számon tartotta, hogy – családi hagyományuk szerint – honnan érkeztek, érkezhettek felmenőik Gyimesbe. Ezt a tudásanyagot azonban sajnos senki sem gyűjtötte össze és jegyezte föl, csak Gyimesközéplek helytörténésze, Tankó Gyula közölt róluk néhány adatot. Eszerint az „*Antalok* Felcsíkból, a *Molnárok* úgy tudják Makkfalváról, a *Szócsók* Kézdivásárhely környékéről, a *Bodorok* egy része Fogaras vidékéről, a *Barák* Felcsíkból, a *Jánók* Szentgericéből, a *Fikók* és a *Mibókok* a szájhagyomány szerint Moldvából jöttek vissza, az *Ambrus* nevűek egy része pedig Moldvából, más részük Felcsíkból származtatja magát. A *Kajtárok* továbbá Dánfalváról, a *Rókák* Moldvából jöttek.”¹² Egy Tarhavas patakán gyűjtött monda viszont úgy szól, hogy *Tankó Demeter* volt az első ember, aki Gyimesbe jött lakni. Tizenkét fiúgyermekével földbe ásott *burdében* laktak, s mikor a gyermekek felcseperedtek, a házuk körül kivágták az erdőt, s amekkorát foglaltak, akkora lett az övük. Minden legény épített magának házat, Csíkból hoztak maguknak menyecskét (*bazait*), s ezekből kerekedett a gyimesi csángók nemzetsége. Egy másik monda szerint „nagyapámék

¹² Tankó Gyula: *Öregek faggatása - történelem, életmód, sors Gyimesben.* Státus Kiadó, Csíkszereda, 2008. 21.

Moldvából, Bogdánfalváról jöttek Gyimesbe, s úgy mondják, akkor csak három ház volt itt. Kivágták a bojtokat – vagyis a fenyőket –, megnyesték, keresztülibe rakták a csutakokra, s addig rakták fölfelé, amíg ház lett belőle. S akkor úgy volt, hogy amekkora területen levágta az ember a fákat, az az övé volt.”¹³ Ez a „ki mint vágja fáját, úgy használja irtását” elv utóbb sokféle félreértésre adott alkalmat, mert a csíki közbirtokosságok gyimesi csángók által bérelt területére vonatkozóan nem volt írásban lefektetve, csak szójhagyományban élő szokásjogként élt. Elképzelhető, hogy a Moldvából visszatelepülő székelyek hozták magukkal ezt az ottani bojári birtokokon elevenebben élő gyakorlatot. Gyimesben az volt a rend, hogy a tulajdonos községektől bérelt területeken a haszonbérlet fejében évente mindössze „egy-egy darab erdőt kellett kiirtaniuk, hogy a tulajdonos községek legelőjét, kaszálóterületét növeljék”.¹⁴

Gyimes csángómagyar lakossága tehát – közvetlenül vagy közvetve, rövid moldvai tartózkodást követően – Csík, Gyergyó, Udvarhely, Háromszék vidékéről került mai lakóhelyére. A lakosság alaprétegét zsellérsorban lévő pásztorkodó állattartók alkották, akik főként Csík községeiből húzódtak fel a havasra, de mellettük szép számban találunk olyan – egykor katonai szolgálatot teljesítő – székelyeket is, akik véglegesen megtelepedtek. Voltak közöttük társadalmi és politikai üldözöttek is, akiket elsősorban az elrejtőzés, a menekülés lehetősége vonzott ide, ahonnan egy lépés volt Moldva, és ha úgy adódott, ugyancsak egy lépés volt Moldvából vissza, az egykori székely szülőföld közelébe.¹⁵

A gyimesi területek legnagyobb része Borzsova, Csíkszentmihály, Csíkszentmihály, Csíkszépvíz és az úgynevezett Szent Péter egyházmegye tulajdonában volt. A hagyomány szerint az ide csángált székelyek először a vizek forrásvidékein, a *patak-*

¹³ Bosnyák Sándor: *A gyimesvölgyi magyarok hitvilága*. Folklor Archívum 14. Budapest, 1982. 68-157., 132-136.

¹⁴ Kozma Ferenc: *A Székelyföld közigazgatási közművelődési állapota*. Bp. 1879. 77.

¹⁵ Antal 1992. 49-50.

fejekben telepedtek meg, ahol nem voltak szem előtt, hiszen többen közülük bujkáltak a zsellérség, a katonaság, az adófizetés, vagy más kötelezettségek elől. Gyimesre a szeres településszerkezet jellemző, elnevezéseit ma is használják: *Pépé-szer, Tapsi-szer, Grecujok-szere, Templom-szer, Jánó-szer, Bodor-szer, Főcze-szer, Sárigok-szere, Ambrusok-szere, Kajtárok-szere* stb. Ezt a célszerű településszerkezeti formát Felcsíkból hozták magukkal az első telepések.¹⁶

A régi „nagy királyok”-tól kapott székely kiváltságok a mohácsi vést követő idők idegen származású és idegen szíví uralkodói szemében egyre inkább szállkának tűntek. Amíg a három részre vált országból elszakadt Erdélyi Fejedelemségben még úgy-ahogy tolerálták a székelyek szabadságjogait, amely szerint nem fizettek adót, feudális szolgáltatásokkal (robot, dézsma stb.) nem terhelték őket, hanem katonai szolgálattal, az ország keleti határainak védelmével „adóztak”. Ez az Árpád-házi királyok idején hatékony határórvédelmi rendszer nem illeszkedett a Habsburg birodalmi érdekekkel, ezért fokozatosan nyirbálták a székelyek kiváltságait. A XVIII. században Magyarország „asszonykirálya”, Mária Terézia – a székelyek nyelvén Mária Trézi – már arra vetemedett, hogy az addig szabad akaratukból, saját elöljáróik vezetésével, és csak az országon belül katonáskodó székelységet felhasználja a birodalmi seregekbe, s osztrák tisztek irányításával bárhol bevethessék őket. A székelyek természetesen tiltakoztak, „ősi” jogaikra hivatkoztak, de az osztrák hadvezetésnek katonára volt szüksége és nem engedett. 1764 elején küldöttség érkezett Bécsből Csíkba, tárgyalásokat ígért, de január 6-án hajnalban Madéfalván az alvó faluba ágyúzott, s a menekülőket lovasrohammal kaszabolta. A vérfürdő – *Siculicidium* – és az ezt követő bűnvizsgálat elől, aminek során nem a támadók, hanem az áldozatok „bűneit” vizsgálták, a székelyek tömegesen menekültek a hegyeken át Moldvába, ahol a Kárpát-medencéből a korábbi századokban odaköltözött magyarok településein találtak menedéket, majd

¹⁶ Antal 1992. 37.

új falvakat is létrehozta. Egy részük később felköltözött a Bukovinában keletkezett öt faluba, más részük ottmaradt Moldvában és gyarapította az ettől kezdve *moldvai csángóknak* is nevezett magyarok számát. Harmadrészük pedig visszahúzódott a Gyimes völgyébe, hogy kapcsolatban maradhasson az elhagyott szülőfölddel, de biztonságos távolságban az ott berendezkedő osztrák közigazgatástól. Belőlük növekedett ugrásszerűen a XVIII. század végétől Gyimesbe csángáltak száma: ami az 1799. évben nyilvántartott 550 főről ötven esztendő alatt 2556-ra, vagyis két rövid emberöltő során négy és félszeresére növekedett.

A XVIII. század vége felé a gyimesi vámnál szolgálók is kezdtek megtelepedni, magukkal hozták vagy itt alapítottak családot. A Székelyföld más magashegyi tájaihoz hasonló *havasi gazdálkodáshoz* fogtak, s létrejött a bérbeadó székelyföldi települések és a gyimesi bérlők között az az *érdekellentét*, aminek feszültsége jogilag 1873-ig, gyakorlatilag jóval hosszabb ideig tartott, s nyomai némely területen ma is megfigyelhetők. A használt területeket csak bérlő gyimesi telepések már a XVIII. század végétől kezdtek panaszkodni a szépvízi örményekre, akik „ki akarják őket forgatni” – valószínűleg erdőirtással „szerzett” földjeikből.¹⁷ Ennek ellenére a gyimesbükki csángóság létszáma rohamosan növekedett, de közigazgatásilag 1782-ig Csíkszentmiklóshoz tartoztak, a gyimesközéplokiak 1790-ig Gyimesbükkhöz, Gyimesfelsőlók pedig csak 1850–60 táján vált el közigazgatásilag Középlóktól.

Már 1786-tól sürgették a hívek a *loki* (középloki) plébánia Bükktől való önállósodását is. 1850-ben 742 lélekről szólnak a források, aztán fokozatosan benépesült „Nagygyimes”: Áldomás-patak, Bálványos-patak, majd Rakottyástelep, Buha-patak, Tarhavas-patak. Ezeken a településrészekeken éltek Moldvából ideköltöző románok is, akik 1948-ig görögkatolikusok voltak, s mikor ezt az egyházat a kommunista hatalom megszüntette, többségük a görögkeleti egyházba csapódott. A későbbi Közép-

¹⁷ Antal, 1992. 25.

lokra a XVIII. század elején kezdtek települni, 1827-ben kápolnát építettek a mai Mária Magdolna-templom helyén, a róla elnevezett Kápolna-patak *szádjánál*. Legnagyobb mellékpataka, a Hidegség völgye is hamarosan benépesült: létrejött a Bodorszer, Főczék-szere, Pálok-szere, Nyika-szer, Dutorye-szer, Csillagszer, Györgyice-szer, Tímár-szer, Jánó-szer és patak völgyei: Bánpataka, Kováspataka, Szalomás pataka, Jávárdi pataka, Bandipatak, Cókányok-pataka. A gyimesi „Patakország” szinte valamennyi helynevét az első megtelepülőkötől kapta, tehát magyar.

Az 1848/49-es idők szele csak megkésve érkezett el az akkori Magyarország eme távoli szegletébe. De számukra a jobbágyfelszabadítás nem sokat jelentett, hiszen nem jobbágyok, hanem gyakorlatilag zsellérek vagy bérlők voltak. Ugy is viselkedtek: 1848 szeptemberében a nemzetőrség összeírására kirendeltek azt jelentették a királybírónak, hogy *„Gyimesbükkön a nép összegyűlve egyszerre és egyhangon kiálltotta, hogy fel ne írják őket, mert inkább készek meghalni, vagy a Tatros vize mentén e bonból örökösen eltávozni, mert ők nagy területen élnek és ami kevés szántót, kaszálót, legelőt tartanak, azoknak hasznáért a tulajdonos birtokosoknak nagyon terhes árendát, azonkívül adót fizetnek s egyéb közterheket is hordoznak, maguknak pedig semmi tulajdon jószáguk nincs, így fegyvert nem fognak... Azonban ha mégis a Haza jószágot ad, de nem távol lévő, hanem innen a Csíki határokon: úgy a jószág kezükbe kaphatása után, kik arra valók, készek fegyvert fogni.”*¹⁸ Erre azonban a szabadságharc leverése miatt csak 1873-ban kerülhetett sor, amikor megszületett a törvény, ami lehetővé tette a *haszonbérletben használt földek megváltását*. A földekért az évi járadék hússzorosát kellett fizetni. Csupán Csíkszépvíz községnek 37 640 forintnyi váltságösszeget fizettek ki a gyimesiek az 1870–1880-as években.¹⁹

Ezzel a lépéssel felgyorsult a gyimesiek életszemléletének, értékrendjének változása, az önellátó termelésről mindinkább áttértek az árutermelő, jövedelemcentrikus gazdálkodásra. Mert

¹⁸ Antal 1992. 71.

¹⁹ Szőcs János: *Adatok a gyimesvölgyi parasztozgalmak történetéhez*. Acta Hargitensia I. Csíkszereda, 1980. 107-120., 107.

az addig használt – bérelt – legelő- és kaszálóterületeket első-sorban természetbeni javakkal, fairtással, báránnyal, sajttal, egyéb terményekkel fizették, a földek megvásárlásához azonban pénzre volt szükség, aminek összekuporgatására a mélyen vallásos csángók nem az egykézést, nem is a városokban való cselédeskedést, hanem megélhetési igényeik visszaszorítását választották. Ruháik alapanyagát maguk természetették, fonták és szőtték, bocskoraikat maguk varrták, házaikat maguk építették, élelmüket maguk állították elő, csak a puliszkának való törökbúzáat cserélték deszkával és pityókával a moldvaiaktól. Borra, pálinkára nemigen költöttek, hiszen érdemleges mennyiségű gyümölcs sem termett a gyimesi patakok völgyében. Ezért írhatta Orbán Balázs az 1860-as években, hogy *„a szeszes italok kis mértékben való használata”* jellemző rájuk. Igénytelenségükről pedig, hogy szinte egyedüli jövedelemforrásuk a marhatenyésztés, *melyből „családját ellátja, haszonbérét, adóját, s papjait fizeti...”*²⁰ A kuporgatást – ha lehet – még erőteljesebben folytatták 1873 után, hogy az addig bérelt legelő, de főleg kaszáló területeket a XXII. tc. által nyújtott lehetőséggel megválthassák. A gyimesi helytörténeti monográfiákban olyanokat olvashatunk erről az időszakról, hogy: *„A csángó még az ingit is eladta, csak földet vehessen, sokszor a gyereke szájából is kivette a csepp tejet, mindenit eladta, hogy földet vehessen. (...) Ha ló vaj ökor vót, éjjel két órakor felkóttünk, mentünk erdőlni, fát lopni a magyarokétól [értsd: a csíkiaktól]. Este értünk haza, a kapca belefagyott a bocskorba.”*²¹

A három gyimesi község és az elsősorban innen kirajzott, utóbb falvakká szerveződött telepek népét a hagyományos, kalibás, havasi gazdálkodás jellemezte. A tájhoz igazodó páratlan *biodiverzitású* (biológiai sokféleségű) állapotot csak extenzív tájhasználattal lehetett megőrizni. Gyimesben jelenleg is kétféle kaszálót *„tartanak fenn”* és *„kezelnek”*, mégpedig a *bennvaló* és

²⁰ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismeri szempontból*. II. k., Pest, 1868. 78.

²¹ Tankó Gyula: *Öregek faggatása - történelem, életmód, sors Gyimesben*. Státus Kiadó, Csíkszereda, 2008. 15-16.

Gyimesi kaliba (Tankó Mónus Berta: *Vajon miért beszélt nékem annyi sok mindent nagyapó?* Szerk.: Bakay Péter – Harangozó Imre. Ipolyi Arnold Népfőiskola. Újkígyós, 2007. 125.)

a *kinnvaló* kaszálókat. A *kinnvalók* az értékesebb gyepek, társulásaik a legnagyobb fajgazdagságúak, trágyát sohasem kapnak, természetes módon újulnak és maradnak fenn teljes gazdagságukban. Itt található a legtöbb gyógynövény, itt sarjút nem kaszálnak, de az ősszel felnövő *tollókat* legeltetik. A *bennvaló* kaszálókat viszont többé-kevésbé rendszeresen istállótrágyázzák, ezek nagyobb mennyiségű, de értéktelenebb szénát adnak, kedvező időjárás esetén kétszer is megkaszálhatók.²² A kaszálókhoz képest a legelőterületek visszaszorulóban vannak. A *reglőként* vagy *nyárolóként* hasznosított legelőket a rosszabb termőképességű helyeken alakították ki, mégpedig három szinten: a településhez közelebbiekre naponta kijárnak a marhák, de az esti és a reggeli fejésre hazamennek és istállóban éjszakáznak; a

²² Babai Dániel – Molnár Ábel – Molnár Zsolt: „*Ahogy gondolzza, úgy veszi hasznát*”. *Hagyományos ökológiai tudás és gazdálkodás Gyimesben*. Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet és MTA Ökológiai Kutatóközpont Ökológiai és Botanikai Intézet. Budapest – Vácrátót, 2014. 36.

falutól távolabb eső *kalibás zónában* a tehenek az ott felépített istállókban éjszakáznak és ott is fejkik őket; végül a legmagasabb gyepeken a juhokat legeltetik az *esztenáknak* nevezett fejtőhelyek környékén. Ezekre a több család közös tulajdonában lévő *reglőkre* a hagyományos szokásjog szerint hajtották az állatokat, ami öröklődött és mindenki számon tartotta. A *kinnvaló* és a *bennvaló* kaszálóknak, valamint a különböző *reglőknek* megvoltak és jórészt még ma is megvannak az ökológiai hagyomány szerint létrejött és fennmaradt növénytársulásai, amiket a gyimesi emberek nagy körültekintéssel és háttértudással vesznek számba. Természetesen idővel ezek az ökotársulások is változtak, ami sajnos rendszerint nem járt a minőség javulásával.

Hagyományos gyimesi parasztudvar (Tankó Gyula: *Különös kopeidum Gyimes néprajzában*. Tipographia. Gyimesközéplek, 2016. 291.)

A gyimesi élő- és termőhelyek harmadik területét jelentik a *szántóföldek*. Ezeknek köre az elmúlt fél évszázad során visszaszorult. Különösen a gabonafélék termesztését váltotta ki a leadott állatok után kapott gabona, a bolti kenyér és a sertések, baromfiak számára vásárolt táp, amit a gyimesi lakosság egyre

nagyobb arányú bérmunkássá válása és bizonyos kényelmi szempontok tettek lehetővé és szükségessé. Idővel a gyimesi szántók legtöbbje veteményessé és pityóka(burgonya)földdé zsugorodott, esetleg pillangóstakarmányt termesztenek az egykor kendert, búzát, árpát, rozst adó szántókon. Ez a folyamat azzal is járt, hogy az egyre kisebb szántóföldekre viszonylag több trágya jut, ami hasznára van a sovány gyimesi földnek, bár az állatlétszám folyamatos csökkenése miatt ez csak kevéssé érvényesül. A felhagyott szántóföldekről számontartják, hogy ott jó ideig kiváló minőségű és nagy mennyiségű széna terem a korábbi rendszeres trágyázás hatására. Ezzel szemben a burgonya monokultúrában való termesztése hamar és egyoldalúan kimeríti a földet, ezért amikor csökken a termés, felhagyják és új területet fognak be – ahogy itt mondják – *pityókatermesztésre*.

Szénabetakarítás Gyimesben (Tankó Gyula: *Különös kompendium Gyimes néprajzában*. Tipographia. Gyimesközéplek, 2016. 301.)

Az extenzív gyimesi gazdálkodás éves rendjének lényege, hogy a kaszálót több, a reglőt kevesebb munkával, de folyamatosan rendszerben kell tartani. Mindennek kell a kúrálás – mondják. Mert

a táj még nem feledte egykori erdő voltát, s elég akár egy évtizedes elhanyagolás, a gyepek beerdősülnek, a kaszálók elbokrosodnak s egyre nehezebben kaszálhatók. Ez ellen pedig csak a rendszeres fenntartással lehet védekezni: *a kaszálókat kaszálással, a legelőket legeltetéssel* kell fenntartani. Persze emellett még akad egy s más tennivaló. A belső kaszálókra 2–3 évente trágyát hordanak, amit tél végén, mikor eltakarodik a hó, a hátára fordított boronával *elsúrlatják*. Újabban ezt inkább a traktor markolójával végzik, ám sokkal tökéletlenebbül. Tavasszal a kaszálókat és a legelőket *takarítani* kell: elvakarják a *féreg-* (vakond)túrásokat és a *hangyabolyokat*, arra törekszenek, hogy a kaszáló minél simább, egyenesebb legyen. Ősszel pedig a gyepre hullott ágakat, avart, köveket kell eltávolítani. A legelők, esetleg a kaszálók folytonossági hiányait, sérüléseit az istállóban etetett szénáról lepergett és a jászolban összegyűlő *szénamurba* elterítésével, begereblyélésével gyógyítják. Máshol a felhagyott kaszálók begyepesedését gyorsítják ezzel a módszerrel. A kutatók felmérései szerint a gazdaságonként évente kikerülő – pontosabban visszakerülő – 4–5 zsáknyi *murba* gyepregeneráló hatása „*komoly szerepet játszott a gyimesi, antropogén eredetű, erdő termőhelyen kialakított gyepek fajgazdagságának megteremtésében*”, s tegyük hozzá: fenntartásában. Résen kell tehát lennie a csángó embernek, nem szabad kegyelmeznie egyetlen gyepen nőtt facsemetének sem. Ezért mondják errefelé, hogy a jó gazda kötelessége, hogy „*a fejsze mindig a karján legyen, ha a reglón jár*”.

A *szénamurba* tehát leginkább a *bennvaló* kaszálók, ritkábban a *kinnvaló* helyek javításának (*kúrálásának*) legjobb eszköze. A gyimesi gazdák a téli hónapokban zsák- vagy hordószámra gyűjtik a *murbát*, s tavaszanként nagy területekre szórják ki a *bennvaló*, ritkábban *kinnvaló* kaszálók regenerálódása érdekében. Fél liter szénamurba akár tízezer csíráképes magot tartalmaz, elsősorban a fűfélékét.²³ Kiváló minőségű szénát a virágban lévő, még nem beérett füvek adják, ha azonban mindig ilyen

²³ Babai-Molnár-Molnár 2014. 92–94.

félérett állapotban vágják le a fűvet, nem lesz magérés, mag-szórás, megritkul a gyepek, csökken a szénahozam. Ezért a gyimesiek évről évre változtatták a darabok kaszálásának sorrendjét. A kaszálás legkedvezőbb időpontja ugyanis a fűfélék virágzásához igazodik, mikor kezdenek porozni, akkor vágják beléjük a kaszát. Mások a papvirág (*Leucanthemum vulgare* és *L. ircutianum*) elvirágzásához kötik a kaszálás megkezdésének idejét. Különböző időpontokban kell kezdeni a déli és az északi oldalakon a kaszálást. Manapság – az ezredforduló idején – általános szabály, hogy a *bennvaló* kaszálókat Szent János napja (június 24.), a *kinnvalókat* pedig július második felében kezdik kaszálni. „Ezért kell idejébe odaügyelni, mindenki ismeri a területit, s tudja, s lássa. Tudja, hogy mikor kell nekifogni kaszálni, hogy ne csak az legyen, hogy megcsináltam, hanem a’ legyen jó, mikor az állatjának odaadja.”

Nyáron a magasabb régiókban lévő *reglőkön* is akad munka. Ezekben a gyepekben a *szőrce* – szőrfű (*Nardus stricta*) – válik uralkodóvá a túllegeltetés, vagy az 1980-as évek első felében előforduló műtrágyázás következtében. Ez a fűféle különösen rossz legelőnek számít, szénának se jó. „*A kasza nem vágja, a marha sem eszi.*” Régebben egyszerűen felgyújtották, leghatékonyabban pedig *kosarazással* javítható. A *jubganyés* taposás egy hét alatt megsemmisíti a szőrcsét, közben a talaj is kövéredik. A *tebéganyé* erre kevésbé alkalmas, mert nem öli a szőrfűvet. A *kosár* helyét hetente változtatják, ha esős az idő, akkor gyakrabban. A kosarazás tehát egyszerre segíti a pásztorok munkáját az állatállomány megóvásában és a családi gazdaságok ügyét a szőrcsés gyepek hatékony javításával.

Az évszázadok alatt kialakult táji adottságokhoz igazodó, célszerű ökológiai gazdálkodás fontos eleme a *kalibázás*. Ennek lényege Gyimesben, hogy a gazdasági élet egyik telephelye a völgybeli telek, a *belső*, amely magába foglalja az *életet* (udvar) a lakó- és melléképületekkel, gyümölcsfákkal, kerttel, kisebb kaszálóval, réttel és a szűkös szántón lévő, rövid tenyészidejű veteményekkel. A nagyobb *belső* kaszálók az erdők széléig vagy

Szénabehordás. Gyimesközéplak, 2017. Ádám Gyula felvétele

a havasi legelőig terjednek. Az állandó lakóhelytől 5–8, nem ritkán 20–25 kilométerre található a gazdálkodás másik színhelye a *szállás*, aminek központja a *kaliba*, ami lehet egy szegényes *burdé*, vagy alkalmasint masszív, gerendákból épített, a hagyományos gyimesi stílusban felhúzott ház a szükséges tartozékokkal. Itt tavasztól őszig laknak a *kalibások*, legeltetnek, szénát és erdei termékeket gyűjtenek, feldolgozzák a kifejt tejet. A kaliba közelében van az istálló és a juhkarám. Ha a *nyárolón* elfogyott a legelő, *őszelőre* hajtják a jószágot, s ha ott is fölettek mindent, a *teelőre* mennek. A különböző rendeltetésű szállásokat gyalogösvények hálózata köti össze.²⁴

A nyári szállásra rendszerint május 10. és 20. között költöznek fel, de Szent György után mindenképpen, és szeptember végéig, jó idő esetén november közepéig maradnak. November 30-ig, a „farkasok éjjeléig” föltétlenül hazaköltöznek, mert Gyimesben is élő hiedelem, hogy Szent András napján kezdenek

²⁴ Kósa László: *A gyimesi csángók hagyományos élete*. In: Kallós Zoltán – Martin György: *Tegnap a Gyimesben jártam...* Szerk.: Domokos Mária. Európa. Budapest, 1989. 7–8.

járni a farkasok, ilyenkor minden olló két szárát, de még a szűrő-vágó szerszámokat is rongyokba tekerik, hogy ezzel képletesen „bekössék a farkasok száját”. Hasonló célból kenik meg az istállók ajtaját fokhagymával, kereszt alakban, hogy a farkasok képében mutatkozó „gonosz, ártó” erőket távol tartsák. Mert bizony ennek előtte – ahogy az öregek mondogatják – „*az ördög nagylegény volt a Gyimesekben*”!

A kalibába való kiköltözéskor szekérré pakolják a tejfeldolgozáshoz szükséges eszközöket, edényeket, a különféle háztartási szerszámokat, a „máléfőző” üstöt, ágyneműt, sarjút a kicsi borjúnak, báránynak, borjas teheneknek. A nagyon fiatal borjút is szekérré rakják a kicsi gyermekekkel együtt. A kutyákat a szekér után kötik, tehenet, disznót, borjút, juhokat a szekér után hajtják. Tyúkok is a szekérré kerülnek, kosárban. A kalibába indulás jelentőségére utal, hogy rituális szokásokhoz tartják magukat: indulás előtt nem takarítanak, hogy ne söpörjék ki a szerencsét; nagy, fakötő láncot tesznek keresztbe a kapun, s azon hajtják át a marhákat, hogy védje az állatokat. Keresztet vetnek, imádkoznak: „*Drága jó Istenem, Babba Mária, adjatok szerencsét, őrizzetek meg a bajtól, szerencsétlenségtől, rossz ember szándékától minket s a marháinkat.*”²⁵

1960-ig gömbfából készítették, nem padolták, drányicával fedték. Polcán értek, száradtak a sajtok, ugyanitt tartották a sajt készítés kellékeit: *fejősetárt, szűrőt, krintát, málékeverőt, kávát, lapítót, savókevergető lapockát, tejverő brigigyót, zsendiceszedő nagy fakalánt, ordafűző üstöt, sajtfacsarót, túróverő brájt, ordászacsckót, tejjótó kandért vagy budákát, savócebert, tejjefes küpút, sebestejes légét* stb. A szabad tűzhely közelében minden kalibánál ott volt a *máléfőző üst*, ebben főzték a mindennapi *puliszkán* kívül a *bálmot*, a *tejjefes pityókalevest*, a *fehérétket*, s ebből ették a *tejbepuliszkát*. Egy fémlábasban készítették a *melegítéseket*, a *toptyintottat*, a *tojásrántottát*, a *gombaételeket*, s a *tejjefes, tojásos melegítést*. A karámban volt a félméteres *sótartó* a juhoknak. A kalibáknál az állatokat

²⁵ Tankó 2008. 160.

zavarából készült *kosárba* rekesztették éjjelre, ami gúzsokkal összekötött hasított fából készült. A szájhagyomány szerint *szullát*, a juhtartó gazdák *verebeseket* is építettek. Ezek fakéreggel és ággal bélelt, egy nyárra való, éppen csak az esőtől védő építmények voltak.

A fiatal lányok általában nem nagyon szerettek a *kalibán*, főleg nem egyedül, mert hiányzott a társaság, a leánybarátnők, de főleg a legények. Ezen úgy segítettek, hogy különféle ürüggyekkel be-bejártak a faluba, fűszerekért, hírekért, bevitték az eladnivaló sajtot stb. Persze nyáron, dologidőben, a faluban sem sok társasági alkalom kínálkozott, ezért a közösen jobban végezhető munkák végeztével *kalákabálokat* rendeztek. Erre a célra nagyon alkalmas volt a hagyományos gyimesi „zenekar”, ami egy szál hegedűsből (*muzsikás*) és egyetlen, ritmust adó *ütőgardonyosból* állt, őket könnyen ki lehetett szállítani a legmesszibb eső kalibához is. A hatalmas távolságok, a kalibák szétszórtsága fontos tényező a gyimesi folklór (zene, tánc, játékok) sokszínű változatainak megőrződésében, ami – akárcsak az ökológiai tényezők sokfélesége – párját ritkító érték nemcsak a Kárpát-medencében, de egész Európában is.

Az 1897-re megépült Gyimesben a Székelyföldet Moldvával összekötő vasút magyarországi része, rá két évre elkészült a romániai szakasz is. Hat esztendeig tartottak a „hegyi jellegű” vasútvonal munkálatai, a pálya, ami 1012 m magasan, alagútban metszi a vízválasztót, rendkívül nehéz környezeti körülmények között épült. A vonalszakasz 89%-a emelkedő, hosszának 44%-a ívben vezet, a hidak és átereszek száma 140, összes hosszuk 1510 m. Állítólag a történelmi Magyarország legszebb vasútja, a „legmagasabb, leghosszabb és legszebb a négy boltozott és három acélszerkezetből álló Karakói-híd – még a vonal felcsíki oldalán –, melynek teljes hossza 226 m és 64,44 m magasan ívelte át a Karakó völgyét. Az alagút 1223 m hosszú, kéziszerszámokkal fúrták, naponta 1,4-1,6 métert haladtak előre. Az alagútnál 60 olasz vendégmunkás dolgozott. Említésre érdemes, hogy az építés során – a fokozott nehézségek ellenére

- egyetlen haláleset sem történt. Az 1916-os román betöréskor és 1944 őszén a vasútszakasz völgyhídjait felrobbantották, de - tekintettel a vonal hadászati jelentőségére - mindkét alkalommal hamar helyre is állították. A gyimesi vasút felépítményei közül a gyimesbükki állomás a legjelentősebb, ami a Osztrák-Magyar Monarchia legnagyobb - falusi - határállomása volt, 2 km-re az akkori magyar-román határtól, tervezője Pfaff Ferenc (1851–1913), benne a - rendeltetészerűen sosem használt - »királyi«, sőt külön »királynői« váróterem, vámvizsgálatra alkalmas részlegek, amik az első, majd a második világháborút követően jelentőségüket veszítették, s mai állapotukban csak méreteikkel emlékeztetnek az állomás egykori rangjára».²⁶

Visszatérve Gyimes településtörténetére, a legfiatalabb község - Gyimesfelsőlok - közigazgatásilag 1907-ben vált el Középloktól, római katolikus gyülekezetét 1905. július 17-én nyilvánította leányegyházzá Erdély püspöke, gróf Mailáth Gusztáv. Felső- és Középlok már a XIX. század végén szinte egybeépült, össze is akarták vonni, de a felsőloki képviselő-testület 1898. március 8-án elutasította a kezdeményezést. Éppen elég bajuk volt a felsőloki egyházközség önállósodásának kiharcolásával, amit a középloki plébános s a vele tartó gyülekezet minden eszközzel igyekezett megakadályozni. Gyimesfelsőlok a XIX. század közepén kezdett kiépülni, a völgy keleti részéről indult benépesülési folyamat befejező szakaszaként. 1850-ben már 142 házban 742 lakos élt a mai Felsőlok területén, akik közül 710 magyarnak vallotta magát. 1872 óta a három gyimesi község közös körjegyzőséget alkotott, amiből 1898-ban vált önállóvá Gyimesbükk nagyközség.²⁷ Nehezebben valósult meg a gyimesfelsőloki egyházközség önállósodása. Saját iskolája már a XIX. század utolsó negyedében működött, 1893-ban pedig újabb iskolát építettek, templomuk azonban nem volt. A felsőloki

²⁶ Bilibók Ágoston: *A Csíkszereda-Gyimesbükki vasútvonal története*. Pogányhavas Kistérségi Egyesület. Csíkszereda, 2005.

²⁷ Bárth János: *Gyimesfelsőloki emléklapok. A templom építésének 100. évfordulójára*. Kecskemét, 2003. 9., 14., 12.

hívek már több mint fél évszázada a középloki Mária Magdolna-templomba jártak, ami esetenként 10–15 km-es, szekérral vagy gyalogosan megtett utat jelentett, olykor a patak völgyeket elválasztó hegyhátakon keresztül. A XIX. század közepéig egész Gyimes egyetlen egyházközség volt, ami a Csík-Gyimes nevet viselte. 1853-ben kivált belőle a *Gyimeslok* néven a középloki egyházközség, amihez Felsőlok is tartozott. Az 1827-ben épült középloki kápolnát az első pap, Ollé Elek idejében úgy változtatták nagyobbra, hogy köréje építették az új templomot, s addig is miséztek a kápolnában, amíg aztán 1855-ben le nem bontották. 1907-ig idejártak a felsőloki hívek is.

A kiválás nagy, megosztó esemény volt, mert az emberek akkor minden fillérjüket földvásárlásra gyűjtötték. Benke János az akkori pap sem támogatta, nem akart lemondani a nagyszámú felsőloki hívőről, főleg az általuk fizetett keperől. 1900-ban a gyimesloki római katolikusok száma már 4246 volt, csakhogy szinte valamennyien szegények, mint a templom egere. Így aztán keservesen, vagyis sehogyan sem gyűlt a pénz. A félig-meddig már folklorizálódott hagyomány szerint a középloki búcsún jelen lévő Mailáth Gusztáv püspököt 1899-ben felkereste két idős, nagykalapos, vállig érő hajú csángó ember, s alázattal előadták, hogy ők testvérek és saját költségükön Felsőloknak templomocskát építenének. A püspök azt mondta, készítsenek tervrajzot és küldjék el Gyulafehérvárra. A templom kész lett 1902-re, de csak 1907-ben szentelték föl. A két testvére, Bodor Péter Andrisé (és neje, Póra Katalin), valamint Bodor József Andrisé (és Bodor Borbála) volt.²⁸

A felsőlokiak egyházi különválásának szándékát a közigazgatási önállósodását meghaladó mértékű viták és ellentétek kísérték. „...a templomépítés dicséretes jámbor szándéka az emberi butaság, a mérhetetlen önzés tombolása révén, valamint a jövedelemföltés szülte gáncoskodás miatt csaknem tíz esztendőre – bizonyos tekintetben máig hatóan – megosztotta Felsőlok népét, (...) s a viszálykodás sötét

²⁸ Tankó Gyula - Mihók Edit: „A gyimesi hegyek kőből vannak rakva”. Gyimes-középlok monográfiája. 2014. 172-175.

*felhőit borította a gyimesi tájra.”*²⁹ A két, Andris ragadványnevű testvér módos csángó gazda volt, de annyira azért nem, hogy a híveknek ne induljon el a fantáziájuk a felajánlott vagyon „földöntúli” – sőt alvilági – eredetéről. *„Na most mán Ugra patakán – mesélték Magyar Zoltán folklórkutatónak Csinódon –, Felsőlokon úgy bítták, hogy Andrisok. Az nagy nemzetség vót. Há végül osztán hogy a felsőloki templomot azok építették. Hát ott es azt a pénzt eltették vót. De osztán nem tudom, hogy a tehen törte-e bé a padlást vagy hogy történt, de elég a’, hogy az embernek két fia meghótt. Az átok valahogy úgy fordult, s akkor annak a tiszteletire osztán ő felépítette vót a felsőloki templomot. Szent András tiszteletire.”*³⁰ A felsőloki templom felépítésére fordított kincs eredetmondáját megtalálták Magyarcsügesen, Gyepécen, Sántatelken, Ciherek-patakán és Antalok-patakán is³¹. A templomépítés elől azonban a két „Andris” testvér önzetlen felajánlásával korántsem járult el minden akadály! Menet közben belekötöttek a „közbeszerzési eljárás” során megbízott építőmester felkészültségébe, s hiányok mutatkoztak a templom felszerelése tekintetében is, de az „Andrisok” ennek költségét is vállalták. 1902 májusában már teljesen elkészült a felsőloki templom, de különböző okok miatt késett a felszentelése. Hol a középloki Benke plébánossal nem tudtak megegyezni „a Felsőlokon végzendő külön egyházi szolgáltatás díjában”, hol a felsőloki kápláni állás megszervezése késlekedett, hol egyéb akadályok merültek fel. A huzavonának Mailáth püspök vetett véget, aki ugyan korántsem volt olyan határozott egyéniség, mint utóda, Márton Áron, de most keményen utasította a középloki plébánost, hogy 1902 advent első vasárnapjától kezdje el végre a felsőloki templomban a misézést, és teremse meg a felsőloki segédlelkési állás feltételeit. Azonban ez is csak akkor valósulhatott meg, miután az egyik Bodor

²⁹ Bárh 2003. 28–62.

³⁰ Magyar Zoltán: *Csinódi népköltészet. Az Úz-völgyi csángók folklórhagyományja.* Magyar Népköltészet Tára IX. Balassi Kiadó. Budapest, 2009. 291.

³¹ Magyar Zoltán: *A csángók mondavilága. Gyimesi csángó népmondák.* Magyar Népköltészet Tára III. Balassi Kiadó. Budapest, 2003. 260–261.

testvér vállalkozott a felsőloki papi lak és melléképületeinek felépítésére. A csaknem évtizedes háborúság megnyugtató végét jelezte, amikor 15 felsőloki görögkatolikus családfő áttért a római katolikus vallásra, hogy ne kelljen 12–15 km-t gyalogniuk a középloki templomhoz. Utolsó mozzanatként pedig 1908. május 17-én új templomukban 267 felsőloki bérmálkozó járult a főpap elé.³²

Ezzel a nem éppen fölemelő történettel azért foglalkoztam kissé részletesebben, mert sok tekintetben magyarázza, hogy a három gyimesi község, noha etnikailag, vallásilag, történetileg és táji adottságai tekintetében egyenlőnek, sőt azonosnak mondható, közösségi tudatukban mégis megkülönböztetik magukat egymástól. Elsősorban értékrend dolgában, aminek nehéz találni kézzelfogható, „szabad szemmel” felismerhető alapját, de az ilyen és ehhez hasonló – például Gyimesbükk erőszakos elszakítása, amiről még lesz szó – történelmi összekoccanásokra visszavezethető az a helyzet, hogy a gyimesi csángóság viszonylag rövid, két és fél évszázados történelme során több „különutas” jelenséget produkált, és bizonyára ezzel is magyarázható a közös identitás olykor sajnálatos hiánya.

A felsőloki templomépítéssel és az új plébánia megalakításával kapcsolatos küzdelmek identitást bomlasztó hatásával szemben az akkoriban megépített gyimesvölgyi vasút határozottan közelebb hozta egymáshoz a völgy három községét; legalábbis nagyjából azonos lehetőségeket nyitott számukra, és rájuk nézve hasonló következményekkel járt. Hatását növelte, hogy a csángók számára megnyílt földvásárlási lehetőség (1873) és a vasút építéséből (1892–1896), majd használatából származó pénzbeli jövedelem többé-kevésbé összekapcsolódott.

³² Bárth 2003. 65–80.

A kereső lakosság megoszlása foglalkozási ágak szerint (1910)

Község	Mezőgazdaság		Ipar		Napszámos		Cseléd		Egyéb		Össz. (100 %)
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	
Gyimesbükk	1113	47,2	1016	43,1	102	4,3	116	4,9	11	0,5	2358
Gy.felsőlok	692	86,7	80	10,0	–	–	19	2,4	7	0,9	798
Gy. középlok	886	80,4	93	8,5	71	6,5	50	4,6	1	0,1	1101
Összes	2691	63,3	1189	28,9	173	4,1	185	4,3	19	0,4	4257
Szépvíz	687	58,1	234	19,8	139	11,7	105	8,9	18	1,5	1183
Borzsova	230	95,8	9	3,8	–	–	1	0,4	–	–	240
Szentmihály	737	89,3	58	7,0	–	–	26	3,2	4	0,5	825
Szentmiklós	379	91,1	19	4,6	13	3,1	5	1,2	–	–	416
Összes	2033	76,4	320	12,0	152	5,7	137	5,1	22	0,8	2664

A XX. század elején a három gyimesi község lakosságának foglalkozás szerinti megoszlása eltérő módon alakult. Gyimesbükkön a másik két településhez (10–15%) képest jelentős (47,4%) volt az iparban (vasútnál, fafeldolgozásban) foglalkoztatottak aránya. Ezenkívül Gyimesbükkről, ahol a legkevesebb földterület jutott egy-egy családra, a másik két faluhoz képest jóval többen jártak el távolabbi, ipari munkahelyekre. Mert ez a „fafeldolgozás” – akárcsak a többi községben – mindössze azt jelentette, hogy a rönkfából elsősorban deszka készült, tehát sokkal kevesebb embernek adott – és ad mindmáig – munkát, mintha bútorokat, eszközöket, szerszámokat készítenének. Ipari tevékenységnek számítottak ez időben a vízimalmok, a vízfűrészek is, amik az 1950-es évek végéig működtek.³³ A másik két gyimesi településre a mezőgazdaságban foglalkoztatottak nagyobb aránya (80–87 %) volt jellemző, ami elsősorban önellátást és árutermelő állattartást jelentett. Ha a gyimesi községek lakosságának foglalkozás szerinti megoszlását a négy felcsiki székely „anyaközséggel” hasonlítjuk össze, láthatjuk, hogy ott a mező-

³³ Tankó 2008. 15.

gazdaságnak több helyen volt nagyobb szerepe, de az szántóföldi növénytermelést is jelentett.

A még megmaradt fenyvesek megkaparintásáért aztán megindult a versengés. „A deszkagyárak tulajdonosai lecsaptak a Tatros völgyében lévő évszázados, jó minőségű fát adó fenyvesekre. Az 1921-es földreform végrehajtása során a gyimesi községeknek – szántható föld híján – jelentős kiterjedésű erdősegeket osztottak. *„Ebből elsősorban a községi elöljárók, erdőőrök és a „fabárók” gazdagodtak. A lakosság csak lopva jutott fájához. (...) Számosan állandó jelleggel vagy idénymunkásként dolgoztak a vágtereken, vagy a deszkagyárban, több mint tíz fűrészüzem dolgozott, főleg exportra. De az 1929-ben kirobbant gazdasági válság következtében a lakosság kereseti lehetőségei megcsappantak, s életkörülményei hirtelen súlyossá váltak.*”³⁴

A XX. század első felében nagy szegénységben éltek a gyimesvölgyi csángómagyarok. Minden fillérüket a földek megvásárlására fordították, ami lehetővé tette, hogy több állatot tartsanak, tehát még többet dolgozzanak. Gazdaságaik azonban a tehetősebbeknél is csak szerény méretében növekedtek, a termelés színvonala és hatékonysága jórészt változatlan maradt. A kalibázó havasi gazdálkodással érték meg a második világháborút, majd a kommunista uralmat is. A trianoni, majd a párizsi békediktátum súlyos csapást mért a gyimesi magyarokra is, bár az eldugott patakvölgyekben élő, önálló gazdálkodásra berendezkedett csángók hagyományos életében érdemben nem sok változást hozott. Leginkább az iskolai oktatásban kerültek szembe az Óromániából idetelepített román tanárokkal, akik nem tudtak magyarul, s nem értettek szót a gyermekekkel. Ezért a magyar szülők nem szívesen küldték a román nyelvű iskolákba a gyermekeiket, akikre gazdasági időszakban amúgy is nagy szükségük volt. Az iskolamulasztás miatt a hatalom – mármint a román jegyző – pénzbüntetést rótt ki a „vétkes” családokra, amit azok természetesen nem fizettek ki, emiatt

³⁴ Szőcs 1980. 115.

végrehajtást rendeltek el, lefoglalták értékeiket, ami esetükben állapotokat, bútorokat, s ami különösen fájdalmas volt: az eladósorban lévő lányok éveken át gyűjtögetett, házilag font, szőtt és varrott kelengyéjét jelentette. A „híres” – mert a „szocializmus” idején a forradalmi osztályharc helyi megnyilvánulásának kiáltották ki – 1934-es „gyimesi fölkelés” oka elsősorban az „adóhátralek”-ra hivatkozó rekvirálások miatti felháborodás volt. A valódi ok tehát elsősorban az idehelyezett román tanítók miatti tiltakozás volt: „...az asszonyok föllázadtak, visszavették a lefoglalt bútort, ágyneműt, elkergették az ellenségesen viselkedő román jegyzőt, aki a katonasággal, vagy a csendőrséggel közéjük lövetett. 1945 után rásütötték, hogy az észert a kommunista párt szervezte, magas nyugdíjat kaptak, de aztán félreállították őket, s [újabb] idegeneket hoztak a község élére.”³⁵

A kommunista hatalomátvételt követően, ha lehet, még nehezebb lett a gyimesiek helyzete. Gazdaságilag ugyan valamivel jobban álltak, mint a kollektív gazdaságokba kényszerített, földjüktől, állataiktól, gazdasági felszerelésüktől megfosztott székely falvak népe, önellátásra berendezkedő életvitelüket nem viselte meg annyira a „szocialista” hiánygazdálkodás, magyar identitásukkal azonban gyakran szembekerültek a román hatalommal, amely – miután megkaparintotta Erdély magyarlakta területeit, nem szívesen fogadta el az őshonos lakosságot. Jól rávilágít erre – és a csángó kacscintós bölcsességre –, ahogy a középloki amatőr énekkar egyik marosvásárhelyi szereplése alkalomával Antal János (Pisti) bemutatta a közönségnek együttesét: „*Mi vagyunk a gyimesi csángók. Soha nem volt olyan szerencsénk, hogy mindenki egyszerre szeressen, vagy utáljon minket. Volt, aki kedvelt a ruhánkért, de unt a beszédünkért, mások fordítva: szerettek a szép szavunkért, de untak a kieresztett ingért, a ruhánkért! Ezek vagyunk mi, gyimesi csángók!*”³⁶

³⁵ Antal Imre: *Történelmi események Gyimes vidékén a régmúlttól napjainkig*, Pallas-Akadémia. Csíkszereda, 2005. 72–86.

³⁶ Tankó – Mihók 2014. 273.

Férfi mejjesbunda. Bíró Gábor felvétele (Deáky András: *Szemben az árral. Élet a Gyimesekben*. Státus Kiadó. Csíkszereda, 2017. 41.)

A berendezkedés kora

Mint már szó volt róla, Gyimes lakosságának száma a XX. század 1940-es éveig erőteljesen növekedett, azóta pedig gyakorlatilag stagnál. A növekedés dinamikáját tekintve három község között különbség figyelhető meg: Gyimesbükk népessége nőtt a legerőteljesebben, de csak 1910-ig, azóta nemhogy stagnál, de napjainkig mintegy 15%-kal egyenletesen csökkent, mégis kezdettől fogva mindmáig ez a legnépesebb gyimesi település. Gyimesközéplak lakossága számát tekintve is „közép” helyen van, létszáma sokáig növekvőben volt, bár 1930-tól már csak mintegy 13%-kal. A legfiatalabb, Gyimesfelsőlok, mindig a legkevesebb lakossággal rendelkezett, de népessége, ha mérsékelt ütemben is, szinte folyamatosan gyarapodott.

A három gyimesi község lélekszáma a XIX–XXI. században*

	Eszterdő	Gy.bükk	Gy.középlok	Gy.felsőlok	Össz.
1799	550
1850	1142	776	742	742	2660
1869	2180	1511	1081	1081	4772
1880	2236	1824	1390	1390	5450
1890	2789	1984	1532	1532	6305
1900	4397	2632	1896	1896	8925
1910	6290	3080	2288	2288	11 658
1930	5916	4642	2811	2811	13 369
1941	57 122	53 696	30 400	30 400	14 117
1956	5060	5174	3950	3950	14 186
1966	5535	5373	3475	3475	14 382
1977	5433	5392	3465	3465	14 290
1992	5636	5299	3424	3424	14 359
2002	5342	5227	3326	3326	13 895

*Az évenkénti statisztikai adatok kissé torzítanak, mert a különböző kirajzásokat közigazgatásilag ide-oda csatolták

Mindenesetre – ha csak a számadatokat nézzük – azt kell mondanunk, hogy Gyimesközéplok tekinthető a viszonylag legdinamikusabban fejlődő gyimesi községnek és Gyimesbükk az, amelynek a népessége visszaesőben van. Könnyen rámondhatnánk, hogy ennek oka Bükk 1950-es évekbeli, Bákó megyéhez csatolása lehet, ha a folyamat már nem 1910-ben kezdődött volna. Talán inkább a hanyatlóban lévő iparban foglalkoztattak átlagost jóval meghaladó aránya lehet az egyik fő oka a lakosság fogyásának, s ezt a folyamatot talán erősíthette az utóbbi évtizedek erőszakos és indokolatlan közigazgatási átszervezése.

A két Gyimeslok vallásilag homogénnek tekinthető, a római katolikusok 90% fölötti arányával, minimális görögkatolikus népességével és néhány egyéb felekezethez tartozóval. Ezzel szemben Gyimesbükk lakossága nagyjából fele-fele arányban oszlott meg a római és a görögkatolikusok között. Szembetűnő, hogy

Gyimes lakosságának nemzetiségi megoszlása

Nemzetiség	Gyimesbük		Gyimesközéplak		Gyimesfelsőlok		Összesen							
	1930	2002	1930	2002	1930	2002	1930	2002						
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%						
magyar	2486	42,0	2791*	52,3	4019	86,5	1076	97,1	3326	97,1	9235	69,1	7193	72,7
román	3054	51,6	2522	47,2	284	6,1	22	2,0	64	2,4	98	2,9	3402	25,5
német	39	0,7	-	-	24	0,6	-	-	2	0,1	-	-	65	0,5
orosz	10	0,2	-	-	12	0,3	-	-	3	0,1	-	-	0,1	0,2
rutén	-	-	-	-	1	0,0	-	-	-	-	-	-	1	0,0
cseh	2	0,0	-	-	1	0,0	-	-	-	-	-	-	3	0,0
szerb	-	-	-	-	1	0,0	-	-	-	-	-	-	1	0,0
lengyel	4	0,1	-	-	2	0,1	-	-	-	-	-	-	6	0,0
bolgár	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0,0	-	-	1	0,0
zsidó	219	3,7	-	-	274	5,9	-	-	5	0,2	-	-	498	3,8
örmény	1	0,0	-	-	-	-	-	-	1	0,0	-	-	2	0,0
cigány	97	1,6	25	0,5	22	0,5	-	-	4	0,1	-	-	123	0,9
egyéb	3	0,1	2	0,0	1	0,0	-	-	-	-	-	-	4	0,0
be nem vallott	1	0,0	-	-	1	0,0	10	1,0	1	-	-	-	3	0,0
Összes	5916	100,0	5340	100,0	4642	100,0	1108	100,0	2811	100,0	3424	100,0	13369	100,0

* A rafinált romániai népszámlálási módszer szerint a magyarokat két listán, magyar és csángó néven (2720+71) tartották nyilván.

A három gyimesi község lakosságának felekezeti szerinti megoszlása

Egyház	Gyimesbükk				Gyimesközéplak				Gyimesfelsőlok				Összesen			
	1910		2002		1910		2002		1910		2002		1910		2002	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
R. kat.	3195	49,1	3099	58,1	2439	92,7	5177	99,1	1807	95,3	3325	97,1	7441	67,5	11 601	82,9
G. kat.	3103	47,6	20	0,4	22	0,8	2	0,0	68	3,5	-	-	3193	28,9	22	0,2
G. keleti	33	0,5	2213	41,4	3	0,1	35	0,7	1	0,1	84	2,5	37	0,3	2332	16,7
Eváng.	3	0,0	-	-	4	0,2	2	0,0	-	-	-	-	4	0,0	2	0,0
Reform.	54	0,8	5	0,1	28	1,1	10	0,2	9	0,5	13	0,4	91	0,8	28	0,2
Unit.	-	-	1	0,0	1	0,0	-	-	1	0,1	2	0,0	2	0,0	3	0,0
Zsidó	131	2,0	-	-	135	5,1	-	-	10	0,5	-	-	276	2,5	-	-
Ismeretlen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Összes	6519	100,0	5338	100,0	2632	100,0	5226	100,0	1896	100,0	3424	100,0	11 044	100,0	13 988	100,0

1930-ban, tehát már a román hatalomátvétel után, de nyilván a nemzetiségi politikájában jóval toleránsabb Osztrák–Magyar Monarchia örökségeként, igen tarka volt a gyimesi települések – leginkább a középlokiak – nemzetiségi összetétele, amit aztán a kommunista hatalom idején – nemzetköziség ide, nemzetköziség oda – sikerült meglehetősen homogenizálniuk. Persze ezek a népszámlálási adatok a részben írástudatlan csángók körében meglehetősen labilisak.

A felekezetek szerinti megoszlás sem olyan sokféle már Gyimesben, mint egy évszázaddal ezelőtt.

A gyimesi görögkatolikusok bizonytalan etnikai identitását jelzi, hogy 1941-ben, amikor Gyimes visszatért Magyarországhoz, csupán mintegy négyszázan vallották magukat román nemzetiségűnek, hogy aztán 1945 után valamennyien románoknak mondják magukat, vagy – talán? – írják be őket. A románok különben már Gyimes benépesülésének kezdetén megjelentek a völgyben, első ortodox kápolnájuk 1787-ben épült. Elsősorban állattenyésztéssel foglalkoztak és Rakottyás-, Barackos-, Jávárdipatakon, valamint a Tattros fejjében telepedtek le. Görögkeleti vallásban jöttek Moldvából, de már 1802-ben mint görögkatolikusok kértek engedélyt a Guberniumtól, hogy felépíthessék templomukat, amihez az alamizsnát Moldvában is gyűjtötték. Tanulságos továbbá, hogy a görögkatolikus egyház hatalmi szóval történt megszüntetését (1948) követően az ortodox vallású románok száma és aránya nem nőtt a megszűnt görögkatolikus számarányában. Arról természetesen nincsenek adataink, hogy a görögkatolikusok megszüntetett egyházuk helyett a római katolikus egyházhoz tartozók arányát is gyarapították volna, de a statisztikai adatok – közvetve – mintha erre utalnának.

A gyimesi falvak egyéb nemzetiségeinek létszáma korántsem ilyen ingadozó. A zsidók a XIX. század végén a vasút megépítése után tűntek föl tömegesen, s hagyományaiknak megfelelően fakereskedéssel, vegyeskereskedéssel, a szegényebbek toll- és bőrfelvásárlással foglalkoztak. Eredetükre nézve az anyakönyvek szerint Máramarosból, mások Moldvából, Galíciából származtak.

Gyimesbükk az első világháború idején (Salamon József: *Gyimes. Magánkiadás. Csíkszereda, 2014. IV.*)

„...Igen-igen rétegződött volt a zsidó társadalom – írja Tankó Gyula, Gyimesközéplek helytörténésze –, a milliomos gyárostól a szegény rongyszedő, tojásászó zsidóig minden réteg képviselve volt. (...) Azok nem hagyták egymást! Úgy jött ide, mint a templom egere. Legelőször pénzt adott neki Hirsch, hogy induljon házról házra, gyűjtsön tojást. Azt bevették a kantinba, értékesítették, s kapott annyi pénzt, hogy a következőbe már tyúkot vett. A félretett pénzén faanyagot vett, s egyszer csak nézzük: fátelep van az udvarán. Így segítették egymást. (...) A deszkaáru vonzotta őket, mert például Gyimesfelsőlokon, ahol nem volt deszkaáru, csak néhány család telepedett le. (...) Ami a fakitermelést és feldolgozást illeti, csak a deszkáig jutottak el, tehát félkész árut gyártottak. Megvették árverezésen a csíki közbirtokosságoktól, 1908-ban például 163 309 m³, de holtbiztos, hogy kétszerannyit elloptak a helyiek, s nagy részét ők is eladták a zsidóknak. Ha este nem volt pénzünk, elmentünk édesapámmal éjjel, fát loptunk a szépvízi közbirtokosság erdeiből, s a zsidó rögtön fizetett.”³⁷ Sokféle mester-séggel foglalkoztak, volt közöttük fuvaros, kézimunkás, gyáros,

³⁷ Tankó Gyula: *Zsidók a Gyimes völgyében*. In: Uő: *Gyimes a politika árnyékában*. Státus Kiadó. Csíkszereda, 2009. 185–200., 187.

sakter, orvos, bankár, kereskedő. A zsidókkal olyan foglalkozások, szolgáltatások jelentek meg a Gyimesben, amikről a csángók korábban nem is hallottak. A rabbi Marosvásárhelyről jött el a nagyobb ünnepekre. Magyarország német megszállását követően a gyimesi zsidók nagy részét is elhurcolták, a háború után a még életben maradt zsidók pedig gyorsan elhagyták Romániát, eladogatták őket az anyaországuknak, emléküket már csak néhány idős csángó által számon tartott helynév (zsidófürdő, zsidótemető) őrzi.

Egyre több fajgazdag kaszálót alakítanak át legelővé a Gyimesben. Molnár Zsolt felvétele (Babai Dániel – Molnár Albert – Molnár Zsolt: *„Ahogy gondolja, úgy veszi hasznát”*. Hagyományos ökológiai tudás és gazdálkodás Gyimesben. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet és MTA Ökológiai Kutatóközpont Ökológiai és Botanikai Intézet. Bp.–Vácrátót, 2014. 140.)

Érdekes módon, a zsidók alig vásároltak földet a Gyimesben, nyilván nem tartották számottevő gazdasági tényezőnek. Akik mégis, csak azért, hogy bérbe adják a szegényebb csángó gazdáknak. Az ugyancsak főként kereskedéssel foglalkozó örmények is igen sok földet felvásároltak, főleg a szépvízi székelyektől, amit aztán bérbe adtak a gyimesi csángóknak. De a gyimesi örmények között inkább akadtak földdel is gazdálkodók.

A Gyimesbe telepedett cigányokat „házi cigányok”-nak nevezték. Nem koldultak, nem vártak semmit ingyen; egymás között sem igen használták a cigány nyelvet, a vegyes házasságba kerültek rendszerint gazdálkodtak és átvették a magyarok életmódját. Többen zenészdinasztiák alapítói lettek, mint a *Pulikák*, *Halmágyiak*, *Zerkulák*, *Vándorok*.³⁸ Ez igen jó kereset volt, egészen az 1970–1980-as évekig, amíg a hagyományos csángó népzeneire rendezett bálozás, kalákázás ki nem ment a divatból.

A hagyományos értékek leépülésének időszaka

A vasút megépítésével Gyimes bekapcsolódott az ország gazdasági vérkeringésébe: jöttek az örmény és a zsidó fakereskedők, fűrészüzemek létesültek, boltok nyíltak, újabb és újabb áruféleségekkel ismerkedhettek meg a csángók. A csendes, idillikus életet felváltotta a rohanás, mindenki pénzt akart szerezni, az önellátó gazdálkodást fokozatosan fölvtotta a „fogyasztói” gondolkodás. A XX. század elején a Gyimesben több mint tíz kisebb-nagyobb fűrészüzemet működtettek a zsidó fakereskedők, exportra szállították a jó minőségű fenyőfa deszkát, boronát. Óriási hegyoldalak maradtak letarolva, ami jól jött az állattartó gazdáknak, mert nagyobb területek váltak legelővé. Orbán Balázs már 1863-ban felhívta a figyelmet az esztelen erdőirtás veszélyére.

A Gyimesben általánosan elterjedt – szinte már hagyományos – vélekedés, hogy a völgy – ha esik, ha fűj – 14–15 ezer embert tud úgy-ahogy eltartani, s ha többen lesznek, akkor a népnek „*ki kell fakadnia*”. Ezt a „kifakadást” siettette az 1930-as évek gazdasági válságos időszaka, amikor a folyamatos csíki és moldvai bevándorlás, valamint a viszonylag nagy belső népszaporulat következtében a Gyimes népe túlnőtt a Tatros vízgyűjtő területén. Néhány évtized alatt Gyergyótól egészen Kézdiszék északi részéig alapították újabb és újabb telepeiket. „*Zömében gyimesi telepések ülték meg a Gyimesbükkről és Palánkától délre fekvő Hárompatak (Magyarcsügés, Gyepece, Kóstelek) vidékét. Gyimesi eredetű*

³⁸ Tankó 2009. 225., 228.

*a Tatrostól délre fekvő völgyek (Csobányos, Úz középső folyása) újabban már erősen fogyatkozó népessége. Csángó kirajzás népesítette be a XX. század elejétől az Úz forrásvidékén Egerszéket és Csinódot, valamint az Egerszékhez közeli Gyürkét, a Kászoni-medence peremén lévő Lesődöt és Kézdiszék északi szélén lévő Gyepécét. Ugyancsak zömmel innen rajzott ki a Békás-vidék vonzáskörzetébe tartozó Háromkút és Farkaspalló telepe.*³⁹ Ezek a kirajzások természetesen a gyimesi hagyományos műveltség legarchaikusabb rétegeit őrzik, s ha Gyimesről – Kósa László szavaival – elmondhatjuk, hogy „a Székelyföld néprajzának múzeuma”, akkor úgy tekinthetünk ezekre a havasi telepekre, mint Gyimes múzeumának „raktárai-ra”. Nagy szerencse, hogy számos néprajzkutató „fedezte fel” az utóbbi évtizedekben ezt a kincset, és vaskos kötetekben tette közzé a magyar népi műveltség ezen ékköveit.⁴⁰

Az 1946–47-es nagy szárazságok idején folytatódott a gyimesiek elvándorlása, immár a távolabbi vidékekre: az Érmellékre, Pécskára, Lugos környékére, később Érkeserűn, Érmihályfalván a gyimesközéplokiak egész külön faluközösséget alapítottak. Az Alcsíkhoz közeli Egerszéken, Gyürkén, valamint a Sepsiszentgyörgy melletti Szépmezői Állami Gazdaságban valóságos csángó negyedek hoztak létre.⁴¹ Folytatódott a kivándorlás a szocializmusnak nevezett rablógazdálkodás idején. „Az 1960-as évektől, mivel itt nem lehetett termelő szövetkezeteket létrehozni, mező-

³⁹ Magyar Zoltán (szerk.): *Csinódi népköltészet. Az Úz-völgyi csángók folklórhagyományja*. Magyar Népköltészet Tára IX. Balassi Kiadó. Budapest 18.

⁴⁰ Bárh János: *Úz-völgyi magyarok. Településtörténeti és népesedéstörténeti tanulmány*. Kecskemét, 2004.; Ilyés Zoltán: *Hárompatak település népesség- és akkulturáció története*. In: Tomisa Ilona: *Hárompatak, egy ismeretlen néprajzi kistáj Erdély és Moldva határán*. MTA Néprajzi Kutatóintézete. Budapest, 2003. 7–47.; Magyar Zoltán: *Így beszélték Farkasok patakán... Tankó Fülöp Gyugyu történetei*. Mentor Kiadó. Marosvásárhely, 2008; Uő: *Csinódi népköltészet. Az Úz-völgyi csángók folklórhagyományja*. Magyar Népköltészet Tára IX. Balassi Kiadó. Budapest, 2009.; Takács György: *„Mennyországba” csendítének... Hárompataki csángó imák*. In: Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 6. (szerk.: Pozsony Ferenc). Kolozsvár 1998. 219–258.; Uő.: *Kantéros, lüderc, rekegő. Hárompataki csángó hiedelemmondák*. Budapest 2004.; Turai Tünde: *Az öregség többféle arca*. In: Tomisa i. m. 2003. 227–250.

⁴¹ Tankó 2008. 32.

A Dani Gergely plébános idejében épült gyimesbükki plébániatemplom
(Salamon József: *Gyimes*. Magánkiadás. Csíkszereda, 2014. VII.)

gazdasági társulásokat alakítottak, amelyek örökös pénzhianyukat erdőirtással, a faanyag értékesítésével pótolták, amin aztán néhányan meg is gazdagodtak.”⁴² Mivel a gyimesiek „megúszták” a kollektivizálást, itt valamivel jobban éltek az emberek, mint Csíkban, vagy a Székelyföld más részein. A férfiak különböző munkahelyekre ingáztak, emellett otthon gazdálkodtak is az asszonyokkal. Földet nem vehettek, vállalkozásba nem foghattak, ezért a többletjövedelemből főként a hagyományostól eltérő, hivalkodó házakat építettek. A kettős megterhelés azonban sok embert tönkretett, kibillentette az élet hagyományos rendjét, aminek egyik következménye az alkoholizmus elterjedése lett.⁴³

Történetek persze hasznos, vagy legalábbis annak indult kezdeményezések is: az 1948/49-es tanévben bentlakásos internátust hoztak létre Gyimesközéplekon, az úgynevezett *megállói iskolánál*,

⁴² Tankó 2008. 18-19.

⁴³ Tankó Gyula: *Különös kompendium Gyimes néprajzáról, arról, hogy mi minden volt, mi tűnt el, és milyen új „hagyományok” jelentek meg az utóbbi hetven esztendőben?* Tipographic. Gyimesközéplek, 2016. 23.

aminek homlokzatán annak idején gondosan lemeszelték a táblát, miszerint a század elején gróf Mailáth Gusztáv Károly gyulafehérvári püspök alapította magánvagyonából a csángó nép számára. Gyimesfelsőlokon 1948-ban az 1940-es évek elején a magyar katonaság által a határőrség számára épített kaszárnyában megalapították a vasúti közép fokú iskolát. Középlokon hatvan férőhelyes bentlakást szerveztek. Másfelől Gyimesbükköt 1952-ben egyetlen tollvonással átcsatolták Bákó megyéhez, és 1963-ban valamennyi iskolájában megszüntették a magyar nyelvű oktatást, olyannyira, hogy még rá is szoltak a gyermekekre, ha akár a szünetekben is anyanyelvükön beszéltek egymás között. Középlokon 1985 őszén indították volna az első román osztályt, de csak egyetlen diák jelentkezett, ezért Gyimesbükkéről hoztak erre a célra három cigánygyereket.⁴⁴

1990 után kusza időszak következett a gyimesiekre. Csak öt év múlva jelent meg az első földtörvény (18/1995.) Ennek alapján 1 hektárokat lehetett visszaigényelni, s úgy adták vissza a rablott holmit, mint valami könyöradományt. Gyimesközéplokon 913 gazdának 6185 ha-t „adtak vissza”. 2005-ben (!) a 247-es törvény „jóváhagyta” a 10 ha-on felüli erdők, kaszálók visszajuttatását, ennek alapján 138 tulajdonjogi bizonylatot adtak ki, de az eltelt évek ellenére sincs minden tulajdon rendezve. „Napjainkban is folyamatosan vannak gondok, nézeteltérések, ami a földeket illeti.”⁴⁵ (*Tankó-Mibók* 2014. 254.) A kedvező és kedvezőtlen változások azóta felgyorsultak. Jellemző tünet, hogy Gyimesközéplokon az 1998-as esztendő volt az első, amikor többen haltak meg, mint amennyien születtek.

Megszűnőben van Gyimesben a hagyományos, kalibázáshoz kötődő életforma is. Ma már a gyimesieknek csak kisebbik része kalibázik, vagy ha mégis, a „kalibák” nagy része Németvagy Franciaországban van, ahol a csángók nem szénát gyűjtenek, hanem epret szednek órabérért, vagy vágóhídi segédmun-

⁴⁴ Antal 1992. 122.

⁴⁵ Tankó Gyula - Mihók Edit: „*A gyimesi hegyek kőből vannak rakva*”. Gyimesközéplok monográfiája. 2014. 254.

kások, útkaparók. A kalibák faanyagát a gazdák hazahordták a havasokból és eltüzelték. Állatot egyre kevesebbet tartanak, mindenki fix fizetéses munkahely után lohol, EU-s támogatásra les, vagy külföldre készül, hogy a haszontalanságig növelt anyagi igényeit kielégíthesse. A füveket pedig sokszor hagyják lábon száradni, esetleg felgyújtják, hogy az EU-s műholdakat, amik a termelés létezését, vagy legalábbis a kaszálók „kulturállapotban” tartásának illúzióját szemlézik, tőlük telhetően megtevésszék.

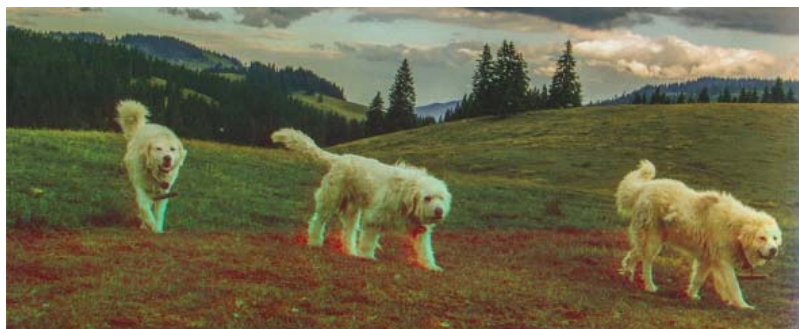
Az EU-hoz való csatlakozás nyomán a Gyimesben is bekövetkezett a mezőgazdaság „földalapú” támogatása, 2007 és 2012 között pályázatokat lehetett beadni, irodákat nyitottak, ahol minden igénylőnek összeállítják az iratait, s leadják a Hargita Megyei Intervenciós és Kifizetési Ügynökségnek. Az elbírálást követően a gazdák – előbb-utóbb – megkapják a területeikre átutalt pénzüsszeget. Gyimes földrajzi fekvése magasabb hegyvidéki területek közé tartozik, ezért a földalapú támogatás értéke viszonylag magasabb.⁴⁶ Csakhogy a mindent egységesíteni akaró EU-s bürokraták a támogatási rendszerüket nem a gyimesi viszonyokra találták ki. Ezért napjaink egyre tájidegenebb gazdasági szemlélete gyakran szembekerül a gyimesi emberek hagyományos ökológiai rendjével, de még a manapság divatba jött, sokszor átgondolatlan „támogatási rendszerek” céljaival, vagy éppen céltalanságával is. Súlyos ellentmondás, hogy a gyimesvölgyi biodiverzitás (élőhelyi sokféleség) és az ezt fenntartó földhasznosítás számos állat- és növényfajnak nyújt rejtőzködési és szaporodási lehetőséget, de az EU „támogatási” szisztémái éppen ezért veszélyeztethetik a tájhasználat hagyományos sokféleségét. Ez a nyilvánvalóan más térségekre szabott támogatás ugyanannyit fizet a kaszálók és a legelők fenntartására, ami itt, a Gyimesben sajnálatosan gyorsítja a kaszáló-legelő váltás folyamatát. Ugyancsak veszélyt hordoz az a körülmény, hogy az EU tejtermékekre vonatkozó szigorú szabályozása ellehetetleníti a Gyimesben alkalmazott, korábban jól működő, kalibázó szarvasmarhatartást és tejtermék-előállítását.

⁴⁶ Tankó - Mihók 2014. 260.

Sokan beszélnek az úgynevezett „falusi turizmus”-ról, de kevesen tesznek érte, a legtöbben sült galambként várják, hogy megvalósuljon. Ennek következménye, hogy néhányan megfogták vele az isten lábát, a legtöbben pedig azt sem tudják, hogy „eszik-e vagy isszák.” Általában a pünkösdi napokban érkező zarándokvonatokkal, továbbá a júliusi középloki nemzetközi táncháztalálkozóra, a Hidegségben tartott Puliszka-fesztiválra, valamint a Tatros-forrásnál rendezett Csángó-fesztiválra érkeznek vendégek, de ez az érdeklődés csak néhány napig tart, a csángó családok megélhetését nem lehet rájuk alapozni, a vírusjárvány kitörése óta pedig még úgyse. Ám nyilvánvalóan ezeken keresztül vezethet az út a falusi turizmus gyimesi meghonosodásához, helyi sajátosságainak kiformálódásához és meggyökeresedéséhez. A folyamatnak két ága van, s mindkettő igen hasznos. Egyrészt támogatja a tulajdonosok vagyonosodását, ami elősegíti, vagy talán már meg is teremtette néhány tőkeerős vállalkozás létrejöttét. Másfelől pedig lehetővé teszi számos család helyben történő megélhetését, későbbi vállalkozások anyagi és szellemi alapjainak létrejöttét. Jó példa erre Deáky András nyugalmazott iskolaigazgató, Gyimesbükk szellemi mindenésének „kívül-belül jó példát mutató” panziója, ami „több embernek ad munkát, és a szükséges beszerzések által további családok számára nyújt megélhetést. A Deáky-panzió az anyagi hasznon kívül számottevő szellemi kisugárzásával erősíti a gyimesbükki csángók és a nála megforduló vendégek nemzeti identitását. Mindkét rétegnek nagy szüksége van ezekre az energiákra”.⁴⁷ Rajta kívül még jó néhány panzió, kisebb szálloda, ilyen-olyan vendéglátóhely csalogatja az erre járó idegenforgalmat, de hát ez az írás nem idegenforgalmi reklámcélokat szolgál. Ám a számos jó példa közül megemlíthetjük még a gyimesfelsőlöki SKI Panziót is, amely télen a sélők paradicsoma, a továbbiakban wellness-szolgáltatásokat tervez (reméljük, megfelelő magyar szót is találnak rá), sőt már nyáron is használható borbélyán is csúszkálhatnak az idelátogatók.

⁴⁷ Deáky András: *Szemben az árral. Élet a Gyimesekben*. Státus Kiadó. Csíkszereda, 2012. 140.

Az utóbbi fél évszázad talán legnagyobb és legjelentősebb egyházi vállalkozása a Gyimesbükkön és a középloki Hidegségen felépült új plébániatemplom, melyek Dani Gergely és Szilveszter Imre plébános urak erőfeszítését dicsérik. Ezekon kívül több kisebb kápolna is épült a különböző „patakok” falurészei számára az elmúlt évtizedekben. A Reményik Sándor által világba kiáltott jelszó jegyében épült fel Gyimesfelsőlokon Berszán Lajos kanonok úr sokak jó szándékát összefogó, elszánt kezdeményezésére az Árpád-házi Szent Erzsébet nevét viselő líceum, ahol megtalálható a nemzeti identitás két megtartó oszlopa: *a templom és az iskola!* Ezzel a bentlakásos gimnáziummal lehetővé vált a szegényebb sorsú gyimesi – és kezdetben moldvai – magyar gyermekek számára, hogy érettségihez jussanak anélkül, hogy Csíkszeredába kelljen lakniuk, vagy járniuk.

Gyimesi táj nyájőrző ebekkel. Molnár Ábel felvétele (Babai Dániel – Molnár Albert – Molnár Zsolt: „Abogy gondozza, úgy veszi hasznát”. *Hagyományos ökológiai tudás és gazdálkodás Gyimesben.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet és MTA Ökológiai Kutatóközpont Ökológiai és Botanikai Intézet. Bp.–Vácrátót, 2014. 164.)

A három gyimesi település és kirajzásaik számos értékét igyekeztem bemutatni ebben a rövid tanulmányban. Nem szólhattam számos történelmi, településtörténeti, társadalmi, egyházi, néprajzi, szociográfiai, természetvédelmi és más fontos helyi jelentőségű tényezőről, körülményről, folyamatról. Ezek hiányát a jegyzetekben közölt fontosabb szakirodalom közlésével igyekeztem pótolni.

DUKRÉT GÉZA

Beöthy Ödön, a reformnemzedék egyik legkiválóbb országgyűlési szónoka

Nagyváradnak és Bihar megyének évszázadokon át sok olyan kiváló vezér férfia volt, akik a tudományos és politikai élet harcterein tehetségükkel és tudásukkal országos hírnevet és elismerést szereztek.

Beöthy Ödön 1796-ban született Nagyváradon, bihari nemes családban. Olyan régi liberális családról van szó, amely már 1447-ben a budai országgyűlésre küldte bihari követként Lászlót. Édesapja, szintén László, 1804-ben alispán volt. Politikai szereplésük mellett katonai pályájuk sem volt elhanyagolható.

Beöthy Ödön tanulmányai befejezése előtt, 16 évesen beállt a Napóleon hadai ellen küzdő nemesi insurgensek közé. Huszárkadétként küzdött Lengyelországban az oroszok ellen. Néhány hónap múlva hadnagy, majd a Pozsonyban felállított könnyű lovasoknál főhadnagy. Császári tisztként 17 évesen részt vett a lipcei csatában, s a győztesek oldalán 1814-ben bevonult Párizsba. Lengyelországból tért haza 1820-ban.

Egy ideig itthon gazdálkodott és önképzés révén továbbtanult, főleg nyelvekkel, történelemmel és politikai tudományokkal foglalkozott. Hat év alatt olyan haladást ért el, hogy megválasztották Bihar vármegye táblabírájának, s ettől kezdve élete szorosan összeforrt a vármegye történetével. Ő alapította meg Biharban a Szabadelvű Pártot.

Az 1812–25 közötti évek csak látszólag voltak csendes, politikamentes évek. Az udvar rendeleteinek végrehajtását a megyék nem szorgalmazták. 1819-től a tisztújítás a megyékben választás útján történt. Ez rengeteg korrupciós alkalmat szolgáltatott (a választók etetése-itatása, besúgók hálózata, feljelentések, a pályázók kizárása).

I. Ferenc császár 1825-ben összehívta az Országgyűlést. Ezen a rendi sérelmek összecsaptak a királyi javaslatokkal. Az eredmény: rideg elutasítás volt (törvénytelen újoncozás, az adók összegének csökkentése, királyi bizottságok megszüntetése, az Országgyűlés háromévenkénti összehívása, a rendeleti kormányzás megszüntetése). Az 1827-es Országgyűlésen Sombory Imre, Bihar megye egyik követe javasolta, hogy a középiskolákban és a főiskolákon a tanítás nyelve legyen magyar!

Beöthy Ödönt 1830-ban országgyűlési követül választják. A pozsonyi diétán Deák Ferenc küzdőtársaként a Liberális Párt egyik vezérszónoka lett. Fényes szónoki képességével igen nagy nyereség volt pártjának. Tulajdonképpen ez volt az első reform-országgyűlés. Ekkor hangzik el Széchenyi felajánlása a Magyar Tudós Társaság, az Akadémia felállításáról.

Beöthyt megválasztották az 1832–36-os ciklusra is. Liberális katolikusként kiállt a protestánsok vallási sérelmeinek orvoslásáért, a vegyes házasságok ügyéért, a lelkiismereti szabadságért. 1834-ben felszólalt a jobbágyság érdekében, ami akkor igen nagy erőpróba volt. Kölcsey és Deák mellett jelentősek voltak az ő érvelései. Szót emelt Lovassy, Wesselényi és Kossuth perbe fogása ellen is. Következetes reformpolitikusként küzdött a szólásszabadságért, a magyar nyelv használatáért és az ipariskolák felállításáért.

A magyar nyelv használata 1833-tól vált hivatalossá. Ekkortól társadalmi téren is megindult a nemzeti törekvés. Megalakult a Bihar vármegyei Casino, 1835-ben a Polgári Lövölde, 1840-ben a Bihar Vármegye Gazdasági Egyesülete. Általánosan terjed az ellenzéki szellem. Egyre-másra alakulnak az Olvasó Egyletek és a kaszinók.

Mivel Beöthy a vallásügyi kérdésekben összeütközésbe került a klérussal és a kamarillával, az 1839-es választáson Hodossy Miklós ellenében kibuktatták.

1841-ben egyhangúan Bihar megye alispánjává választották. Tevékenysége idején felélénkítette a közigazgatást, felgyorsította a törvénykezést, az ügyintézést, meghonosította és országosan

elterjesztette az alispáni, a tisztikari jelentéseket. Fejlesztette a községi életet, előmozdította az anyagi jólétet. Ínséges év után takarmányraktárakat állított fel. Burgonya és gyümölcsfa termesztésére buzdította a népet.

1843-tól ismét követ lett. Mindvégig ott volt a liberálisok vezérkarában, amely a vitákban képviselendő álláspontok és a követendő taktika kidolgozásában döntő szerepet játszott. Beszédeiben, érvrendszerében a liberális reformnemzedék programjának két sarokpontjára támaszkodott:

1. A nemzeti önállóság, a nemesi alkotmány védelme az osztrák uralkodóházzal, az abszolutisztikus törekvésekkel szemben, ezen alkotmány megreformálása, a polgári átalakulás sürgetése.

2. A magyar nyelv joga, a törvénytelen ségek megszüntetése, a protestánsok teljes egyenjogúsítása.

Művelődéspolitikáját a következőkben foglalhatjuk össze: hazafias érzés, a nemzeti öntudat felébresztése és elmélyítése, az anyagi jólét, az erkölcsök javulása és a közizlés fejlesztése nem lehetséges az általános iskolázottsági szint emelése, a kulturális intézményrendszer korszerűsítése, az új művelődési formák meghonosítása nélkül.

Széchenyivel 1833-ban kerülnek személyes kapcsolatba. Beöthy támogatja az Országgyűlés Pestre költöztetésének javaslatát, s részt vesz az előkészítő tanácskozáson. Hasonlóképpen Széchenyi mellé áll a Pest-Budai állandó híd megvalósításáért folytatott párbeszédekben. Bekerül a két várossal tárgyaló bizottságba. Deákkal és Wesselényivel az alsótablánál támogatják a tervet. Segítik mindenütt a kisajátításokkal kapcsolatos nehézségek megoldásában. Örömmel és lelkesen támogatta a Nemzeti Színház létrehozásának tervét is. Mély tisztelettel viseltetett a gróf irányába, mérlegelte javaslatait, tanácsait. Örült a közeledésének, de minden bizonnyal ügyelt arra, hogy megőrizze önálló politikai karakterét. Mellé állt a vasúti problémák megoldásában is, hiszen jól látta és felmérte a vasúti közlekedés fontosságát és azt, hogy milyen kedvező befolyása lesz a mezőgazdasági árutermelés fejlődésére.

Részt vett a büntető- és javítórendszer kidolgozására alakult országos választmány munkálataiban. Kiállt a közteherviselés megszavazása mellett, bár akkor nem emelkedett törvényerőre. Támogatta az ipari üzemek létesítésére irányuló szabályozást, törvénytervezetet.

1845-től kezdve Metternich bekeményített, bevezette az adminisztrátori rendszert, a főispánok mellé kormánybiztosokat nevezett ki, megszigorította a cenzori intézményt. Általános elégedetlenség volt országszerte. Így 1847-ben az Országgyűlésben mérsékelt reformok születtek: eltörölték az ősiséget, bevezették a házadót, enyhítettek a cenzori tevékenységen, kevésbé gátolták az egyletek, kaszinók működését, elfogadták az új váltótörvényt, megerősítették a törvény előtti egyenlőséget.

Az általános elégedetlenség fokozatosan vezetett az 1848. március 15-i eseményekhez, amelyet a váradiak március 20-án követtek. A 12 pontot még kettővel egészítették ki. Igényelték, hogy az uralkodó az év egy részét Pesten töltsen, másodikként, hogy Reviczky Menyhért helyett Beöthy Ödönt küldjék a pozsonyi Országgyűlésbe. Őt nevezték ki a nemzetőrség parancsnokává. A fellelkesült tömeg fáklyás-zenés menetben köszöntötte Beöthyt mint a szabadság eszméinek harcosát. Beöthy az események hatására kiáltvánnyal fordult Nagyvárad polgáraihoz, amelyben megköszönte a lakosság higgadtságát, és felkérte, hogy továbbra is őrkdjön a személy- és vagyonbiztonság felett.

Szemere Bertalan április 20-án kinevezi főispánnak. Az új főispán a következő fogadalmat tette: *„Amit szívnek becsületessége ígérhet, amit férfias akarat fogadhat, mindazt ígérem és fogadom. Nem leszen előttem párt és nem leszen érdem a felekezetesség. Nem fogok senkit pártoskodásra felbívni. Emberekre leszen nekem szükségem, kik a közérdeket szolgálják és az idő szavát megérteni tudják. Megtartása a törvényeknek, szilárdítása az alkotmánynak és a még zsengekorukat élő újabb intézményeknek, hűség a királyi trón iránt, szeretete az édes hazának, szigorú őrkdés a tisztviselői eljárások fölött, előmozdítása a nép érdekeinek, úgy ezentúl, mint eddig, ezek lesznek feladataim, céljaim, törekvéseim.”*

Főispánként elnöke volt a megyei törvényszéknek, s mint ítélőbíró, a legjelesebb jogászok egyike volt. A főrendiházban indítványt adott be a főrendiháznak a kor követelményeinek megfelelő átalakítására. Reá hárult az első népképviselési választás politikai előkészítése a megyében.

Az elkövetkező nehéz időkben Beöthy igen keveset tartózkodhatott Biharban, mert újabb és újabb megbízásokat kapott. Wesselényi Miklóssal királyi biztosként, majd teljhatalmú kormánybiztosként a lázongó Délvidékre, Mészáros Lázár seregének segítségére sietett. Ő vezette a szerbekkel a béketárgyalásokat, amelyek sajnos eredménytelenek maradtak.

1848. december 19-én Kossuth kinevezi Erdély teljhatalmú kormánybiztosává, valamint hozzá tartozott a Partium és bizonyos kun megyék is. Itt a hivatalok rendezését vette kézbe. Mivel a későbbiekben Bem tábornok állandóan beleszólt a polgári közigazgatás dolgaiba és nem igazán tűrte Beöthyvel szemben az alárendeltségi viszonyt, Beöthy 1849 februárjában lemondott kormánybiztosi beosztásáról.

Kossuth ekkor konstantinápolyi nagykövetnek nevezi ki. Ám sem a törököktől, sem a franciáktól nem kapott vízumot, Brassóban várakozott. Itt kapott hírt a debreceni függetlenségi nyilatkozatról és a császár trónfosztásáról. Ezzel ő nem értett egyet, mivel tisztában volt az intézkedés nemzetközi következményeivel és hazai veszélyeivel. Ezért lemondott főispáni tisztségéről és elhatárolódott a kormány ezen döntéseitől. Miután bekövetkezett a várható orosz támadás, tiltakozó jegyzékeket küldött külföldi országokba.

Kossuth eltitkolta Beöthy véleménynyilvánítását, nem fogadta el lemondását a főispáni tisztségről, sőt kinevezte a hétagú főtörvényszék alelnökének. Tisztában volt azzal, hogy túl nagy veszteség volna az ügy számára, ha kiderülne Beöthy álláspontja a függetlenség kérdésében. Beöthy pedig a továbbiakban elhallgatta véleményét, mert nem akart érdemeket szerezni az orosz segítséggel mindinkább győzedelmeskedő kamarilla előtt.

Világos után Beöthynek kalandos úton sikerült előbb Párizsba, majd Londonba emigrálnia. Hosszabb időt töltött gr. Teleky Sándorral és Mészáros Lázárral a száműzött Victor Hugo társaságában, Jersey szigetén.

Arról ábrándozott, hogy családjával együtt Amerikában új életet kezd. 1851-ben Hamburgban még viszontlátta feleségét, de 1854-ben Hamburgban elhalálozott.

Nagyvárad hálás polgárai kegyelettel megőrizték emlékét, és sokáig utca viselte nevét.

Ritka jó alispán, kitűnő ellenzéki vezér volt. Következetes maradt magához minden viszonyok között, mind a magán-, mind a közéletben. Megvolt benne az ösztön a haladás iránt, gyors felfogás, tapintat és képesség a helyes rendszabályok megválasztására. Ünnepezt szónok volt, előadása rendkívül élénk, folyékony, sok költői kép, s ezekben változatosság. Zárszóként álljanak itt saját szavai hitvallásáról: „...*én mind a diplomáciában, mind a törvényhozásban a legjobb taktikának tartom a tiszta keblet, becsületességet, igazságosságot, egyenességet és az őszinteséget!*”

Jó lenne, ha ezek a szavak minket is köteleznének!

Nagyvárad, 2018. május

Forrásmunkák

Fehér Dezső: *Biharmegye, Nagyvárad kulturtörténete és öregdiákjainak emlékkönyve.* 1937

Pásztai Ottó – dr. Gerhardt László: *Jeles egykori premontrei diákok.* 2008

Bényei Miklós: *Gr. Széchenyi István és Beöthy Ödön kapcsolatai*

Csengery Antal: *Beöthy Ödön politikai pályafutása (1830-48)*

Csengery Antal: *Szónokok és státuszférfiak.* 1851

Borovszky Samu: *Bihar vármegye és Nagyvárad.* 1901

Takács Sándor: *Hangok a múltból*

BERECZ GÁBOR

Olvasólámpa

Paget János emlékezete

A 2019-es Kolozsvári Magyar Napok alkalmával érdekes előadás keltette fel az általános figyelmet. Kovács Sándor előadótanár ismertette John Paget, azaz Paget János életét és munkásságát. Mivel a család egyes oldalági tagjai, úgy értettem, Arad várost is érintették az idők folyamán, sorsuk különösen érdekelt.

Paget János esquire (báró) normann eredetű földbirtokos család sarja. Apja, id. John Paget csipke- és kötöttárugyárat irányított, anyja, Anne Pageta (szül. Hunt) a helyi sebész lánya. Paget János Loughborough-ban, Angliában született 1808. április 18-án – Aranyosgyéresen hunyt el 1892. április 10-én. Felesége, Wesselényi Polixéna Wesselényi Miklós másodfokú unokahúga, Wesselényi József báró és Kendeffy Mária grófnő leánya. Ő maga gazdálkodó író.

Edmund Arthúr öccsével (1810-?) Leichesterben kezdték meg tanulmányaikat, majd János a yorki Manchester Collegében folytatta. 1827-ben a dublini Trinity College-ba iratkozott. Orvosi tanulmányait Edinburgh-ben végezte, ahol 1831-ben orvosi oklevelet szerzett. Disszertációját szívbetegségekről írta. Tanult szakmájában soha nem praktizált, annak ellenére, hogy cikkeit a szakmabeliek elismerték. Apja halála után a kolera tanulmányozásával foglalkozott. Megtanult több nyelvet, többek között franciául, olaszul, németül. Előbb latin nyelvterületen (francia, olasz), Párizsban anatómiai és élettani előadásokat hallgatott, majd német nyelvterületen, Köln, Frankfurt, Heidelberg, Berlin, Lipcse, Drezda, Salzburg, Innsbruck, München voltak tapasztalatgyűjtésének állomásai.

A felvilágosult magyar arisztokrata asszonnyal, a rendkívül művelt Wesselényi Polixénával, Bánffy László báró feleségével

Rómában, az 1835-ös farsangon ismerkedett meg. Polixéna a már korábban megromlott házassága miatt rövid időn belül elvált férjétől.

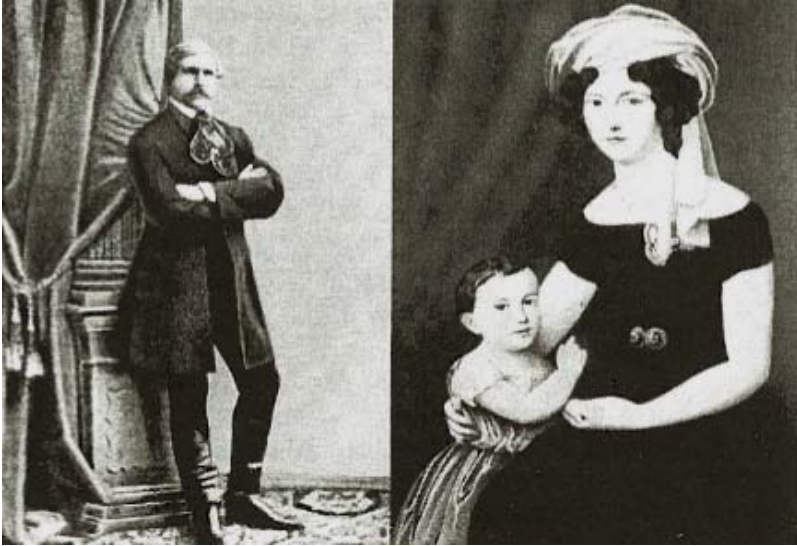
Paget János és Polixéna egymás társaságában azonos érdeklődésük kapcsán bejárták az olasz műemlékeket: Nápoly, Pompeji, Herculaneum, Firenze voltak útjaiknak célpontjai.

Paget János öccse, Arthúr, William Sandford újságíró és Georg Edward Hering tájfestő társaságában bejárták Magyarországot és Erdélyt az elkövetkezendő években, valószínűleg Polixéna erős hatására. Erdélyben ismerkedett meg Wesselényi Miklóssal, és barátságot kötött Széchenyi Istvánnal is. Utazásairól könyvet írt. A helyi ismertetéssel Polixéna is nagy segítségére volt.

Wesselényi Polixéna egy félresikerült házasság után elvált férjétől, aki 1836-ban váratlanul elhunyt. 1937. november 15-én férjhez ment Paget Jánoshoz. Előbb Párizsba, majd Angliába utaztak, és 1939 őszén tértek vissza Magyarországra. Paget János Kolozsváron házat vásárolt, Aranyosgyéresen birtokot. Utóbbi helyen az általuk építtetett angol stílusú kastélyba 1943-ban költöztek. Az új házaspárnak 1840. január 4-én megszületett Walter Arthúr, majd 1841. szeptember 5-én Olivér nevű fiuk.

Paget János 1842-től naplót vezetett, melyet 1843-ban, Walter Arthúr halála után végleg abbahagyott. Aranyosgyéresen mintaszerű gazdálkodásba kezdett, mind a földművelés, mind az állatállomány feljavítása terén. Angliából hozatott lovakat, szarvasmarhákat, juhokat, sertéseket. Gyümölcsfákat és szőlőt is telepített (Gyéres, Egeres, Csány). Gazdasági sikerének következménye, hogy Bihar és Heves megyékben is újabb birtokokat vásárolhatott. 1843-ban Olvasó Kört (Reading Club) hozott létre, de ekkor még kevésbé volt ismert az angol nyelv ezen a vidéken. Az általa megszervezett Kolozsvári Falkavadászat Társaság 1848-ig működött. A vadászatokhoz erdélyi kopókat használt.

Tagja volt a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társaságának. Orvosi képzettsége ellenére régészettel is foglalkozott, amely szívügyévé vált. Érdekelték a műemlékek, Kolozsváron feljegyzéseket is készített róluk.

A magyarrá lett esquire

Wesselényi Polixéna olaszországi útja előtt leányával, Zsozóval

Az 1846–47-es erdélyi országgyűlésen megkapta a „honosságot”. Kolozsváron 1848 októberében beállt nemzetőrnek. Előbb Bem tábornok seregéhez csatlakozott a város feladása után, majd Czetz János alakulatában szolgált. 1849 februárjától nem harcolt fegyveres alakulatokban, de katonai őrszolgálatot teljesített Kolozsváron. Angol kapcsolatait igyekezett felhasználni, hogy járjanak közbe Magyarország és Ausztria megegyezése elősegítésében.

A román-magyar megbékélés érdekében többször találkozott Nicolae Bălcescuval. 1849 elején családját Angliába küldte, és a világosi fegyverletétel után ő is oda menekült.

Kapcsolatban maradt Magyarországgal, segínyt szervezett a kolozsvári unitárius iskolának, amely így megmenekült a bezárástól, és 1879-től bevezették az angol nyelvet. Levelezett Pulszky Ferencsel, a kor elismert irodalmárával.

Az elkövetkezendő években családjával több európai városban élt: Drezda, Nizza, Genova, Pisa, Firenze, Róma volt a

sorrend. Végül 1855-ben a brit kormány közbenjárására visszatérhetett Erdélybe. *Salvus conductus*, azaz menedékjogot kapott. Újraépítette az 1849-ben román felkelők által feldúlt aranyosgyéresi kastélyt, mintagazdaságát is helyreállította.

Olivér fiuk, aki már 19 évesen Garibaldi lobogója alá sietett, 22 évesen Angliából hazafelé utazva Bécsben agyérgörcsöt kapott és néhány napon belül elhunyt.

Olivér, Paget János fia 1861. október 29-én feleségül vette rokonát, Ellen Pagetet. 1862. október 18-án lányuk született, Ilona, akinek három házasságáról tudunk: I. Claude Longueville Mackenzie († 1890), II. Teleki László (1864–1949), III. Wesselényi Miklós (1869–1921).

Az első házasságból született Olive Leonora Mackenzie (1885–?), a másodikból Teleki Mihály (1896–1991), aki 1938. november 15. – 1940. december 30. között földügyminiszter volt. Harmadik házasságából született Wesselényi Erzsébet (1902–1976).

Paget Jánost 1868-ban a Magyar Történelmi Társulat tagjává választották. Tevékenyen részt vett a különböző kezdeményezésekben. Alapító tagja az Erdélyi Gazdasági Egyesületnek (1854). Cikkei jelentek meg az egyesület lapjában, az *Erdélyi Gazdában* 1869–71 között, és a *Borászati Füzetekben*. Az Erdélyi Lovasegylet egyik megalapítója. Újra divatba hozta a lóversenyeket, ezáltal fejlődésnek indult az erdélyi lótenyésztés is. A mezőgazdaság területén elért sikereiért megkapta a II. osztályú Vaskorona-rendet, de az ezzel járó bárói címet sosem használta. Tramini borával ért el sikereket az 1867-es párizsi, valamint 1869-ben a boroszlói kiállításon. Borászati eredményei elismeréseképpen az 1878-as világkiállítást követően francia becsületrenddel tüntették ki.

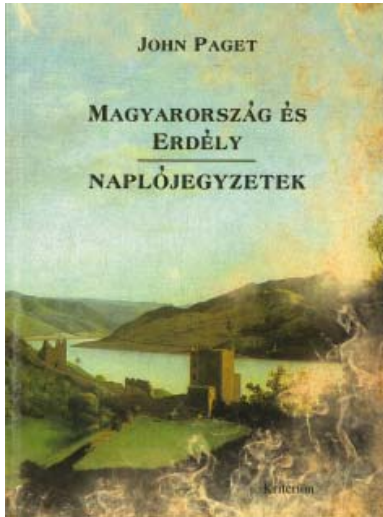
Az 1872-ben alakult Kolozsvári Korcsolyázó Egyletnek ő volt az első elnöke. 1878-ban az angol nyelv népszerűsítésére létrehozta a *Conversation Club* nevű társaságot. Az újonnan alakult társaságnak kétezer kötetet adományozott. Paget János az Erdélyi Unitárius Egyház tevékeny híve volt.

1878. szeptember 1-jén néhány heti súlyos betegség után elhunyt Polixéna. Paget János még tizennégy évet élt. Őt Polixéna első házasságából származó leánya, Bethlen Sándorné, Jozefa és gyermekei gondozták. Birtokainak örököse, az itthon letelepedett Paget Oliver Algernon családja vette körül.

Paget Oliver Algernon házasságot kötött Lécfalvi Gyárfás Etelkával. Fiuk, Paget János Balázs Arthur az osztrák-magyar császári és királyi 82. gyalogezred hadapródörrmestere harcolt az első világháborúban. Bátorságáért Ezüst Vitézségi Érdemrenddel tüntették ki. Életének huszonhatodik évében, 1915-ben hősi halált halt a lengyel-orosz harctéren. Lányuk Brázovay Dezsőné Anna (Nancy, 1893–1975).

Oliver Algernon viszonylag hamar elvált. Második házasságából Székely Erzsébettel (1882–1968) öt gyermeke született. I. Albert Manners Ödön (1899–1953), II. Oliver Róbert (1901–1918), III. Otho Vilmos (1903–1904), IV. Otto Claude (Kolos Ottó, 1904–1982), V. Bonta Sándorné Erzsébet Feregineta (1915–2007).

Paget János 1892-ben elhunyt, a gyászbeszédet Ferencz József unitárius püspök tartotta. A házsongárdi temetőben van sírboltja.

Kötetét, melyet ma *Magyarország és Erdély* néven ismerünk, 1837-ben kezdte írni, nagyobb részt másfél éves erdélyi utazásainak tapasztalatait használta fel, ugyanakkor számos könyvet olvasott el Magyarországról. A kötet nemcsak egyszerű útirajz, hanem az ország társadalmi, politikai, gazdasági helyzetével foglalkozik, bírálva a gazdasági elmaradottságot, de javaslatokat is tesz a meglévő helyzet javítására.

Az író az ország politikáját illetően Széchenyi reformpolitikájával értett egyet. Wesselényi Miklós elveit túl haladónak találta. Véleménye szerint nem érett meg a politikai helyzet azok végrehajtására. Barátja volt Kriza János unitárius püspök. Fia, Olivér a Kolozsvári Unitárius Kollégium diákja volt.

Paget János könyve először angol nyelven jelent meg Londonban, 1839-ben két kötetben, a Murray Kiadónál. (Hungary and Transylvania withs remarks on their condition, social, political and economical). 1842-ben és 45-ben a német lipcsei kiadásokat követte az angol nyelvű, a londoni 1839-ben, 1849-ben, 1850-ben, 1855-ben és Philadelphiában 1850-ben. Teljes magyar kiadás nem készült.

Az első szemelvényes kiadás 1987-ben jelent meg Budapesten Maller Sándor válogatásában, Rakovszky Zsuzsa fordításával. A 2011-es Kriterion-kiadás ezt a válogatást bővítette ki az erdélyi vonatkozású részekkel. Bevezetőjét és a jegyzeteket Cs. Lingvay Klára készítette. (Kriterion, Kolozsvár, 2011).

Naplóját 1830–1855 között írta. Ebből is csak szemelvények jelentek meg. A kéziratot az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában őrzik. A bukaresti Akadémiai Könyvtárban egy kiadásra előkészített példány található. A napló egy része megjelent 1928-ban: *A szabadságharc utolsó napja Erdélyben. Paget János feljegyzései 1849. június 13. - augusztus 27.* címmel. Horváth Jenő jelentette meg a *Hadtörténeti Közleményekben*. A napló Paget János diplomáciai tevékenységére vonatkozó része országos jelentőségű.

Ebből a korból ismereteseek: Jósika Miklós 1844-ben írt *Az élet útjai* című írása, amely Paget Jánosról szól. Jókai Mór *Egy az Isten* című regényében Paget János alakját rajzolta meg. Emléktáblákat helyeztek el az íróról: 1964-ben Balatonfüreden – ezen először jelenik meg tudósítás az Anna-bálról angol nyelven, 1969-ben pedig Thorpe Satchville-ben. Paget János családja 1821-ben költözött ide. A későbbiekben, 2009-ben újabb emléktáblát helyeztek el az íróról Aranyosgyéresen.

Polixéna és John címmel dokumentumfilm készült a családról Kovács András rendezésében. Aranyosgyéresen kulturális egyesület viseli nevét. Polixéna is vezetett naplót, *Olaszboni és schweizi utazás* címmel 1842-ben Kolozsváron, Győri János kiadásában jelent meg (Cs. Lingvay Klára).

„Magyarország boldogulásának ügyét őszintén a szívemen viselem” – írja Paget János. A kirándulássorozatok alkalmával személyes tapasztalatait vetette papírra, de nem egyszerű útirajzként. Sokat olvasott és tudni akart mindent az országról, ezért előzetesen felkészült ezekre az utakra. A kirándulások alkalmat nyújtottak arra, hogy jeles személyiségeket ismerjen meg, elsősorban Széchenyi Istvánt és Wesselényi Miklóst. Megismerte gondolkodásmódjukat, küzdelmüket a társadalom jobbá tételére, a gazdaság felemelésére, a törvényjogok betartására. Nem ismerte a magyar nyelvet, de az Erdélyben használt négy nyelv közül németül, amint megjegyzi, még a parasztemberrel is megértette magát.

Öccsével és két, már említett barátjával Bécsben csak lekicsinylő, ócsárló szavakat hallottak a magyarok és az erdélyiek rovására. Pozsonyba érve kellemes meglepetés érte a kis csapatot, a fentiekből semmi sem igaz, tapasztalták. A Duna-part, a csinos épületek, a kényelmes szálló bizalmat árasztott a megérkező vendégekben. A magyar vendégszeretetet mindenütt megtapasztalták. Felfigyeltek arra, hogy többnyelvű népesség él együtt, akik nyelvüket, ruházatukat, vallásukat, szokásaikat egyaránt megőrizték! Mint írja, a szlovákokat könnyen felismerték gyümölcsös és zöldséges kosaraikról.

A magyarok gyakran fényűző libériába vagy uniformisba öltöztették szolgálkat is. Felfigyeltek a takaros egyenruhákra. Az emberek könnyen barátkoztak, ezért hosszabb időre rendezkedtek be Pozsonyban. Gyakoriak voltak a helyiek ebédmeghívásai. A vendégcsoport által megtapasztalt ízletes magyar konyhát kedvelték és értékelték a külhoniak. A pezsgő, a bordói, egyes magyar borfajták sorban kerültek asztalra.

A vendégek a napok múlásával egyre többet érzekeltek, tapasztaltak. Felfigyeltek a magyarok klasszikus műveltségére,

különösen latin tudásukra, jogi ismereteikre. Paget János azt is megfigyelte, hogy az angol kultúrához és élethez viszonyítva a magyarság lépéshátrányban van irodalmi tájékozottságban, tudományos ismeretekben, a szépművészet tanulmányozásában, politikai gazdaságban.

A kirándulás során a Duna mentén, gyümölcsöskertekkel és szőlőkkel borított dombok között néhány mérföld után Dévénybe értek, amely romantikus stílusú váráról nevezetes. Barátságosak az út menti kiskocsmák. Ritka kövületeket kerestek és találtak. Időközben számos helyi legenda hangzott el. Színházban is voltak, de megjegyezték, ezek még itt német nyelvűek. Pozsonyban a diétára érkezett fontos személyiségekkel is találkoztak, többek között báró Wesselényi Miklóssal.

A könyvárusok árukészletét megfelelőnek találták, Paget János szerint többet is ér, mintha az ember alaposan áttanulmányozná az iskolákat és egyetemeket. A könyvtárak magyar, német és meglepetésére, számos Londonban és Párizsban megjelent kötetet is tartanak. Csak a gyermekkönyvekben nincs választék. Pozsonyban két politikai lap is megjelenik kétszer hetente. A német nyelvű *Pressburger Zeitung* és a latin nyelvű *Ephemerides Porossiensis*, utóbbit a szlovák papság támogatja. Ezen időben Pesten két politikai napilap jelenik meg, mindkettő irodalmi és művészeti melléklettel: a *Jelenkor* és a *Társalkodó*. Utóbbiban gyakran jelentek meg Széchenyi gróf írásai.

Az 1935-ös diétára igaz, hogy megkésve érkeztek az éjszakába nyúló báli összejövetelek miatt, ami szembetűnt nekik az Deák Ferenc mély, szenvedélyes hangja volt. Mindenki érdeklődéssel figyelt, és az író már akkor is érezte, hogy Deák a kor „...egyik legjobb szónoka és legfilozofikusabb tagja”.

Megismerte Wesselényi Miklós bárót, „a kiváló képességű, rendkívüli energiával megáldott férfit”, aki országos „hírnevét leginkább az erdélyi ellenzék vezéralakjaként szerezte”. Tapasztalta, hogy Wesselényi Miklós arcképe otthon van minden ház falán.

Gyakran okozott akadályokat útjuk folytatásában, hogy néha órákat kellett várniuk a lovak cseréje miatt. A fogadósok és a

lakosság részéről, igénylés esetén, a jó és segítő szándék mindig megvolt.

A Fertő-tóhoz közel, az Eszterházy-birtokon ragyogó élet folyt valaha. A gyönyörű parkban nyüzsgött a tarka vendégsereg, pompás libériát viselő szolgák álltak rendelkezésre az előcsarnokban. Nem feledhető az sem, hogy az udvar *maestro di capellója*, Haydn több mint harminc éven át szolgált a grófi családot. Ehhez a környékhez is számos legenda fűződik. A legismertebbek egyike Hany Istókhöz, a hansági vademberhez kapcsolódik. Mintegy nyolcvan évvel korábban a mocsarak lecsapolásakor erős testalkatú, magas lényt találtak, akinek lábán úszóhártya nőtt, hallal és békával élt, semmilyen érzelemnek vagy szenvedélynek jelét nem adta. A legenda alapján egy paraszt vitte Eszterházára, ahonnan tizennégy havi fogvatartás után megszökött.

A kastélytól nem messze épült régi várat ez idő tájt börtönné használták. Még életben volt a *jus gladii*, a saját földjén ítélkező földbirtokos joga. Fraknó vára börtön, „kizárólag Eszterházy herceg kincseinek őrzésére használják”.

Pozsony felé haladva Sopronban megjegyezte a tűztoronyt, az erőd egyetlen maradványát. A házak zsindeyes teteje miatt gyakran estek a tűz áldozatául. Újra örömmel nyugtázta, hogy mennyire népszerű az angol irodalom Magyarországon, különösen Shakespeare, Byron és Scott ismertek.

A Vág völgyében megtett utat követően hamarosan újra összehívták a diétát. Zavaros idők voltak. *A gravaminák* (sérelemek) és *postulaták* (követelmények), a kor számos helyi és nemzetközi gondja került ekkor napirendre, többek között: magyar törvények legyenek érvényben, csökkentsék a sóvámot, szerezzenek érvényt a papok megadóztatására, a Magyar Királyi Kancellária ne csak névleg, a valóságban is független legyen az osztráktól, és sok egyéb sérelem került megtárgyalásra. Paget János világosan látta, hogy Magyarországot gátolják a fejlődésben, az ország szenved a zsarnokság minden gonosz következményétől.

Az új törvényjavaslatok, amelyeket a követek szenvedélyesen támogattak, lehetővé tették volna, hogy a parasztok tetszésük szerint vásároljanak földet maguknak vagy adjanak el, és a törvény előtt egyenlő jogokat élvezzenek a nemességgel. Szóba került a követek fizetése, az alsótábla összetétele, a követi rendszer, a diéta ügymenete. Paget János gyakran részt vett a diétai és egyéb összejöveteleken.

Pozsonyt követően a kis csoport a Duna mentén folytatta útját gőzhajóval. Gyönyörködtek a partok menti tájban. Az aznapi nagyon korai felkelést a nagyszerű látvány kárpótolta. A Duna szabályozásán még dolgoztak, az újonnan épült gátakkal a folyót terelték duzzasztók végett, medret mélyítettek és egyenesítettek. A Csallóköz és a Szigetköz, melyet a Duna észak-déli irányban folyó ágai ölelnek közre, a legtermékenyebb „aranykertek” néven ismert területek. Majd feltűntek „Győr tornyai a magyar hadak számára oly végzetesnek bizonyult homokos síkság fölött”.

Pozsony és Pest között az első fontosabb település Komárom, a Duna és a Vág között terül el. A közeljövő magyar forradalomban vára rendkívül fontos történelmi esemény színhelye lesz. Komárom után Neszmély azon helységek egyike, amely kiváló borairól híres, teljes környékével együtt.

Az esztergomi várdomb, a félig befejezett székesegyház is látható a Duna felől, ez Rudnay hercegprímás rezidenciája. Esztergom Szent Istvánnak, Magyarország védőszentjének a szülővárosa, abban az időkorban talán Európa leggazdagabb érseksége. A keresztes háborúk történetében Esztergom jelentős szerepet játszott. Itt találkozott III. Béla Barbarossa Frigyes német császárral, akit tisztelettel fogadott, támogatta vállalkozásában, személyesen kísérte el a Száva torkolatáig, hogy megvédje az alattvalók esetleges támadásaitól.

Esztergomot elhagyva a síkság helyén mindkét oldalon zöldellő hegyek szöknek a magasba, közvetlenül a part közelében. Csodálatra méltó táj, amely mögül hirtelen tűnnek elő Visegrád romjai. Az egykor az Árpád nemzetség által birtokolt

várból már csak a fellegvár maradt. Tudjuk, mára már nagyméretű restauráláson ment keresztül, és neves várjátékok, illetve a V4-ek találkozóhelye. Visegrádhoz fűződik Zách Klára története is. VIII. Bonifác pápa idején került a magyar trónra Károly Róbert. Amikor az Árpád-ház kihalt, a pápa a magyar királyságot Róma hűbér birtokává nyilvánította, magának követelte a király kijelölésének jogát. A harcok által kimerült magyarok beleegyeztek, így került Károly Róbert magyar trónra. Ebben az időben Visegrád falai között vidám élet folyt. Harci játékok, lakomák, fényűzés, az erkölcsök lazulásának időszaka. A tisztességes magyarok azelőtt ezt nem ismerték. Az udvartartás kicsapongásai országos botránnyá nőttek. Károly Róbert sógora, Kázmér lengyel király Visegrádon vendégeskedve erőszakot követett el Zách Klárán, a páratlan szépségű és erényes udvarhölgyön. Klára atyjához, a király hűséges emberéhez menekült. A hírré felbőszült atya kedves gyermekének panaszára Visegrádra sietett, bejelentés nélkül jutott a kastélyba. A király, a királyné és gyermekeik az asztalnál ültek, amikor rájuk rontott Klára atya. A sértett apa szablyájával vaktában kaszabolt, megsebesítve a királyt, a királynénak négy ujját vágta le, a berohanó testőrök rögtön végeztek vele.

Károly Róbert borzalmas megtorlása következett. Zách Klárát, az ártatlan okozót elfogták, kezét, orrát, ajkát levágták. Megcsonkítva végigvezették az ország több városán. Kisöccsével együtt lovak farkához kötötték, majd kutyáknak dobták. A család legtávolabbi rokonait is kiirtották, a szó szoros értelmében. Történészek szerint ez időtől Károly Róbert harcai nem jártak többé olyan sikerrel, mint korábban.

A dunai kirándulás folytatódott: gyönyörű hegyes-völgyes tájak után a vidék kitérült, feltűntek Vác tornyai, majd élesen délre kanyarodva a Duna a magyar főváros felé sietett tova. Szőlőskertek tűntek fel, amelyeket házak sora váltotta fel. Feltűnt a Margitsziget ligeteivel, lankás partjaival. A Budai oldalon paloták és az erődítmény tűnt elő a Gellért-hegyig, a másik oldalon pedig Pest pompás építményeivel.

A csoport a fővárosba érkezett. Itt Széchenyi István gróf alakja került előtérbe, a Nemzeti Múzeum alapítójának és mecénásának harmadik fia. Tizenkét évi szolgálata után úgy értékelte, hogy a semmittevés, amelyre a békekötés ítélte nem elégíti ki, és kilépett az osztrák hadseregből. A Magyarországon végigsöprő új idők szele csapta meg. Utazgatni kezdett, főképp Anglia keltette fel érdeklődését. Helyben tanulmányozta intézményeit, kereskedelmét összehasonlítva az otthoni helyzettel, hogyan is lehetne az akadályokat felszámolni. Hazaérkezve arra törekedett, hogy a tapasztaltak alapján hogyan lehetne az ország intézményeit, törvényeit megreformálni. Felhívta a figyelmet a lótenyésztés fontosságára, lóversenyeket rendezett, ezek eszmecserére alkalmas helyeknek bizonyultak. Azt is észrevette, hogy Ausztria hatékony módszerekkel törekszik Magyarország elnémetesítésére, és ennek következtében a főnemességből nagyrészt kihalt a nemzeti érzés. Többségük már nem használja anyanyelvét, sőt megveti honfitársait.

Célul tűzte ki a magyar nyelv újjáélesztését és a felső táblán ő szólalt fel elsőként magyarul. Számos politikai tárgyú munkát adott közre. Ő ajánlotta egy társaság alapítását a nemzeti szellem és a magyar nyelv felvirágzására, amelyre felajánlotta nyilvánosan „jóságai egyévi jövedelmét”, azaz hatezer angol fontot. Ez lett az „Akadémia alapköve”. Az ő korában nagy visszhangja volt a Hitelnek, kereskedelmi gondokkal foglalkozott, és az építkezésekhez, megújításhoz való hitelekkel. Többször az angol példa követésére buzdított. További munkái: a Világ, amely válasz Dessewffy gróf Hitelt támadó pamfletjére. Észrevette, hogy Magyarországon az általános tespedés fő oka a nemesség különböző csoportjai közötti széthúzás. Széchenyi javasolta a Duna feletti hidat is, a Vaskapu menti Duna-rendezést és sok egyéb az ország számára hasznos észrevétele volt, amelyek rendezésében, megvalósításában tevékenyen részt vett.

Végiggondolva Széchenyi érdemeit a főváros rendezésében, Paget János és csoportja tovább folytatta kirándulását, meglátogatva a Duna mindkét partján elterülő településeket, Pestet és

Budát, hiszen ebben az időben két egymástól független város volt, csak 1873-ban egyesültek Pest–Buda, azaz Budapest néven. Sétakocsikázás, fiákerek, az új híd, a kaszinó, a Redoute, melyet zsúfolásig megtöltött a nemesek és a polgárok vidám tömege, a galopp és a valcer nem tett társadalmi különbséget. Feltűnt a Széchenyi Ferenc gróf 1802-ben alapított múzeuma, éremgyűjteménye, kőzetgyűjteménye, különböző ókori leletek, kézműipari termékek otthona. A Magyar Tudományos Akadémia évkönyvet adott ki, a magyar–német és német–magyar szótárt készítették elő. Kiépült a főváros üzlethálózata. Működött a Helytartótanács, mellyel kapcsolatban megjegyezte, annak tagjai valójában „egy osztrák miniszter dróton rángatott bábjai”.

A következő kirándulóhely Pesttől délre, a Balaton partján fekvő Füred. Az úton Martonvásáron áthaladva a jól megépített Brunsvik (Brunswick) gróf kastélya közelében haladtak el. Észrevették a nyomort, a föld alatti kunyhókat is. Székesfehérváron Veszprém püspöki székhelyén keresztül vezetett útjuk. Ellátogattak Tihanyba. Megcsodálták a Plattensee (Balaton) kifogyhatatlan halkészletét és a folyami rákot, amely kisebbfajta homárra emlékeztet. Füreden jól sikerült hagyományos bálon is részt vettek.

A kiránduló csoport tagjait minden érdekelte, különösen Paget Jánost, aki sok mindent részletesen lejegyzett. Hogyan él a magyar nemes vidéken? Írt a selyemhernyó, a merinói juh, a lovak tenyésztéséről. Nagycenken megnézték a házak beosztását és bútorzatát. Összehasonlította a parasztság helyzetét, a régebbi időktől látogatásának pillanatáig. Megjegyezte, hogy az 1835-ös urbárium ellenére, amely valamelyest enyhített a jobbágyparaszatok helyzetén, még mindig nem tartják be több birtokon, és a törvényhozók szándékát kijátszák. Az író és utazó társai megismerkedtek a magyar viselettel, amely a nyelvvel együtt viselője társadalmi helyzetét jelezte. Az atilla, a mente, a kalpag öltözetük fontos darabjai voltak.

A társaság Selmecebánya felé vette útját. Vácig a Duna homokos partján haladtak. A római vármaradványok, emlékmű-

maradványok a püspöki gondatlanság miatt tovább pusztultak. Megelégedéssel nyugtázta a süketnéma gyerekek iskoláját, amely akkoriban bármely más ország dicséretére vált volna.

Selmecebánya, amely Magyarország bányász fővárosának tekinthető, négy bányavidékre oszlik: a selmecebányai, a szomolnokai, a nagybányai és a bánsági körzetre. Selmecebánya kiemelkedő a négy közül, de minden körzetnek megvan a maga vezetősége és olvasztókemencéje. A termékek mind a négy körzetből Körmöcbányára kerülnek, ahol szétválasztják az aranyat az ezüsttől. Magát a nyers fémeket érmékbe öntik, ezek a híres „körmöci aranyak”. Selmecen bányásziskola is működik.

Selmece- és Körmöcbánya között eltértek Zólyom (Altsahl) felé, Corvin Mátyás egykori kedvenc vadászszékhelyén a kastélyt tekintették meg. Paget János írásában feleleveníti Mátyás trónra kerülésének történetét életpályájával együtt.

Körmöcbányán nemcsak az akkori technológiával ismerkedtek, hanem megtudták az évi aranytermelésből vert pénzek értékét. Hozzáfűzte, hogy évente elég mennyiségű arany jut el Bécsbe rudak formájában. Következésképp az évi pénzverés a kitermelt arany mennyiségnek csak egy része. Kérésre szemtanúi lehettek a hetente egyszer tartandó olvasztásnak és öntésnek.

Útjuk Késmárk, Lőcse, Eperjes felé vezetett. Ahány helység, annyi történet, annyi történelem. Késmárkon a Thököly család idején még vár, a látogatás idején már rom látható. Szóba került a cipyszer (felvidéki német ajkúak) protestánsok üldözése, Caraffa vérbírósága, aki kegyetlenkedéssel és megfélemlítéssel szorította vissza a protestantizmust.

Lőcsére érkezett a kis csoport, a magas falakkal, erős kapukkal, szép piactérrel rendelkező városba. Ismeretlen személytől váratlan meghívót kaptak. Kiderült, hogy a rejtélyes C. grófnő az angol irodalom nagy kedvelője.

Kassán a székesegyház volt szembetűnő, amelyet Zsigmond király idején építettek. Murányban érdekes történet birtokába jutottak a kirándulók. A vallásháborúk idején a várat az özvegy szép, fiatal Szécsi Mária (Gyöngyösi: Murányi Vénusz), Murány

asszonya védte. Meglátszott rajta a szigorú protestáns nevelés. Beengedte I. Rákóczi György csapatainak különítményét, azzal a feltétellel, hogy a vár parancsnoki teendőit ő maga látja el. Az Eszterházy által a vár bevételére küldött Wesselényi Ferenc csellel is próbálkozott annak bevételére. A toronylegenda, Wesselényi Ferenc királyhűsége és Szécsi Mária józan ítélkezése oda vezetett, hogy a hölgy kezét nyújtotta Wesselényinek, birtokával együtt. A próbatétel után tehát „a szerelem és az élet perelt a hűséggel és a kötelességgel”.

Kassán keresztül vezetett útjuk Aggtelek, egy kis falu felé, ahol a világ egyik legnagyobb barlangrendszeréé húzódik. Következett a barlangbeszámoló, a külső ember számára hihetetlenül gyönyörű látnivalók sorozata. Felérve a felszínre, ahol már a lenyugvó nap fogadta a társaságot, kalandos éjszaka következett a Miskolc felé vezető úton. Az erdőnek különösen rossz híre volt a gyakori rablótámadások révén. Végül is a kimerült lovak miatt is fárasztó, hosszú éjszaka után értek az apró kisvárosba, Tokajba. A vidéken a borkereskedelemé a főszerep. Az őshonos magyarok mellett zsidók, örmények, görögök lakják a várost. A Bodrog a város fölött ömlik a Tiszába. Idejében érkeztek a két hétig tartó ünnepek idejére. Ezen a vidéken, a Hegyalján, a szőlő mindenütt megterem. Hegyalja Tokajtól észak felé mintegy húsz mérföld hosszan húzódó hegyvonulat, végig a Bodrog mentén. Mint megtudták, a tokajit néhány éves érlelés után szabad fogyasztani, jó pincében húsz évig is eláll minőségromlás nélkül.

A mosolygó tokaji völgyektől Debrecen felé közeledett a társaság a magyar pusztán keresztül. Ahogyan utazónk felmérte, valamikor a teljes magyar síkság a Dunának és mellékfolyóinak, valamint a Tiszának és Marosnak ágya lehetett. A régebbi földtörténeti kor azon időszakára gondolt, amikor az egész síkságot egyetlen beltenger hozta létre. Különösen a Tisza mentén több alkalommal megkövesedett mamut, elefánt és őskori szarvas maradványaira bukkantak. A területet magyarok lakják, a talaj termékeny, az emberek igénytelenek. Falvak sora húzódik Tokaj

és Debrecen között. Kevés a madár, de rengeteg a legelő állat. Sós vidék. Utazva a tájon az ember egyedülletet érez, valamilyen ünnepélyességgel telik meg a lelke. A pusztán a napnyugta páratlan élmény! Paget János összehasonlította a Neckar-parti, a Szent Péter-székesegyház körvonalai mögött nyugovóra sülyyedő napot a pusztáival, a látvány fensége és ereje mégis itt érintette meg leginkább, „egymagamban a pusztán!” – lelkesedett.

Másnap csodálatos látnivalót kínált a puszta, a délibáb országában jártak. A termékeny föld kiváló kukoricatermést biztosított. Az Alföld legelőjén hatalmas marhacsordák és birkanyájak legeltek. A pásztorok öltözete az ing és a nadrág mellett a bunda, melynek télen-nyáron mindkét oldalát használják az időjárás függvényében. Ami különösen felkeltette a figyelmet, a pásztorok tavasszal történt elindulása előtt ruházatukat zsírban főzik ki, sőt testüket és fejüket is bekenik, megvédve magukat az apró rovaroktól, és ez a tisztaságot is szolgálja. A pulik ügyességét is dicsérték, kiváló terelőkutya.

Debrecen közelében felfigyeltek arra, milyen tisztán beszélnek a magyar nyelvet. Járásuk „lassú és kimért, arcuk töprengő, beszédük erélyes és méltóságteljes”. „Népzenéje sajátos, a teljes nemzeti sajátosság megjelölhető benne.” Számos dalba foglalt mondájuk van, amelyeket telente, amikor összegyűlnek a tűz körül, elénekelnek, ahogyan anyjuktól tanulták.

A kis csoport azt is érzékelte és Paget János papírra is vetette, hogy „a magyar ember szenvedélyesen szereti hazáját”. Vallása és nyelve fontos szerepet játszik a magyar ember nemzeti érzésében, egyben vendégszerető is. Debrecen nagy vásáraitól és kézműiparától híres. Erdélyi kereskedők is idejárnak. A városban kimagaslik a református templom és a kollégium épülete a szemben lévő házakhoz viszonyítva. Debrecen a kalvinizmus fővárosa. Mint református oktatási intézmény kiemelkedő a kollégium, 1792-ben alapították. Abban az időben húszezer kötetnyi könyvtára volt. Nagy diákjai a tógátusok (togati) fekete köpönyegükről kapták nevüket, és a tóga nélküliek (non-togati) nyilván a köpönyeg nélküliek. Utóbbiak nem

egyházi pályára készültek. A tógátiak miután a nyilvánosság előtt vizsgáztak, közülük került ki a *primarius*, köztük is a legelső lett a senior, ő a kollégium gazdasági gondnoka. A második lett a *contrascriba*, ő a közösség legfőbb ellenőre.

A non-tógátiak közé tartoztak azok a diákok, akik politikai pályára vagy egyébre készültek, de olyan is előfordult, hogy nem kívántak semmilyen végzettséget szerezni. A debreceni diákoknak az a hírük, hogy nyakas kálvinisták, a szabadsághoz ugyanúgy ragaszkodnak, mint apáik az alkotmányhoz.

Meglepetésükre a Debrecenben hadgyakorlatra érkezett ezred tisztjét ismerték. Az ezred galíciai lengyelekből állt. Havasalföldről, Moldáviából, Erdélyből hozott lovaik voltak. A lengyel dzsidadások seregszemplén és gyakorlaton kiválóan szerepeltek.

Debrecenből ismét Pest felé indultak. Ősz felé ez az út néha hosszadalmas. Ilyenkor a lovakat, ökröket mezei munkához veszik igénybe. Ezúttal várniuk kellett, amíg reggel kihajtották az állatokat a mezőre. Ezen a tájon sok minden megerem: görög- és sárgadinnye, a szőlő, a dohány, a tök, a napraforgó. Szolnokon éppen betakarítás ideje volt. Hatalmas kukoricahalom körül serénykedtek a lakók. A város szolgabírája fogadta a kis csoportot, megismertette velük szülőföldje gazdagságát és szépségét. Sok gyümölcsrel felpakoltan folytatták országjáró útjukat.

A néhány napos pesti pihenőt újabb kirándulás, kalandos ismerkedés követt. Ó-Moldovába az első útjára készülő Zrínyi fedélzetén utaztak. A gőzhajózás újdonságzámba ment. Széchenyi ötlete volt. Paget János kis társasága Vácott csatlakozott az utazókhöz. Kellemes hajótársaság utazott együtt, a látnivaló ezúttal szerényebb volt, a partok mentén kisebb homokdombok váltották egymást. Egyes helyeken szőlő, kisebb erdők és legelők tűntek elő. Sok dereglye volt a Dunán, a Tisza és Temes vidékén termett gabonát szállították Pestre és Bécsbe. Fehérre meszelt házak és tornyok tűntek fel időközönként: Földvár, Paks, Tolna, Baja, Bata. Kárpótolta őket a sok vadkacsa látványa. A keleti part mocsaras, megdolgozatlan. Mohácson az 1526-os eseményekre hívta fel Paget János a társaság figyelmét.

Ezen a szakaszon kiváló szenet bányásztak. Az egyik medence Pozsony és Pest között Sándor grófé, a másik a Mohács környéki, a harmadik, minőségileg a legjobb, az oravicai Ó-Moldova közelében.

Másnap a Dráva torkolata mellett haladtak. Várrom, szőlő borította dombok váltották egymást. Kiemelkedett Erdőd vára, „két erős, kerek tornyával, valósággal festői látvány...”. A gőzhajózás megindulása óta bűtört, hintót szállítanak Bécsből, Pestről Dél-Magyarországra, Havasalföldre, Törökországba. Palánka romjai, majd az Odeschalchi tulajdonban lévő Ilok vára tárult szemük elé. A zöld mezők, az ezüst patakok, a fehérre meszelt házak és a sajtáságos formájú templomtornyok gyönyörű látványt tártak az utazók elé.

Harmadnap a hadászati kulcsfontosságú péterváradai erődítményt nézték meg, amely tízezer katona befogadására alkalmas. A túloldalon Újvidék terül el, a kereskedők városa, főleg görögök lakják. Karlóca következik, a magyar görögkeleti egyház székhelye. Az idevezető part mentén fehér és fekete szőlő terem, keverékéből készül a Schiller. Az 1699-es béke erről a városról kapta a nevét.

Zimony felé közeledve a partvidék egyre jobban ellaposodott, a folyó ágya szétterült. Zimonynál két hatalmas folyó ömlik egybe: a Duna és a Száva. A két folyó által alkotott könyökben fekszik a város. A Száva hajózhatóvá tétele után Zimonynak fontos szerep jut, elmélkedtek a társaság tagjai. Itt zajlott az egykor fontos balkáni út a török világ felé. Amióta a gőzhajók megindultak, a helyi forgalom csökkent. Tovább haladva oszlopokra építve a magyar katonai határőrség őrbódéit látták épségben.

Ó-Moldovából hajóztak Orsova felé. A Kazán-szorozhoz közeli szakaszon folyt az útépítés. Célja az Ó-Moldova és Orsova közötti jó kocsit megteremtése. A sziklák mentén galériákat kellett vágjanak több helyen is, hogy az utat folyamatosan építhessék. A terv hajóját a Kazán-szorozson keresztül a Fekete-tengerig. A sziklák mentén tervbe vett vasút megvalósítaná a

Duna és Rajna közti egyesítést, hogyan Nagy Károly merészen eltervezte egykor.

Az utazás idején még létezett az a barlang, amely védelmül szolgált a törökök ellen 1692-ben. A védők 45 napig tartották magukat a nándorfehérvári (belgrádi) pasa nagy létszámú támadójával szemben. Csak az éhség győzte le a védőket. A kis erődítményt 1788-ban újra visszafoglalták a törököktől. Útjukat folytatva feltűnt a *Tableta Traiana* emléktábla. Ez a *Via Traianá*-nak állít emléket. Az útból keskeny párkány maradt, amelyet tíz lábbal a szokásos vízállás fölött vágtak a sziklába.

Következett az Orsova körüli lenyűgöző táj. A túloldalon az oláhokra hasonló öltözetű szerb parasztok asszonyai gyakran arany- és éremfüzérékkel borították be fejüket. Orsováról a dunai Vaskapu felé engedélyt kellett szerezni. Az út többi részén az úti célok Havasalföldre vezettek. Ebben az időben a Vaskapunak még rettenetes zuhatagai voltak. A veszélyes út negyed mérföldön keresztül folytatódott a part keleti része, a Vaskapu vagy *Demirkapi* mentén, ahogyan a törökök nevezték. A víz sekélysege idején áll fenn a veszély ezen a szakaszon.

A kőtet a bánsági szárazföld történetével folytatódik, azon területtel amely a Tisza, a Maros és a Duna között fekszik. Három vármegyét foglal magába: Torontált, Temesvárt, Krassót. Ez a terület a muzulmán portyázástól csak a XVIII. század végére szabadult fel. II. József határozta el a mocsaras terület betelepítését. Csalogatónak a földet rendkívül olcsó áron adták el, „...németeket, görögöket, törököket, szerbeket, oláhokat, de még franciákat és olaszokat is hoztak...” benépesítés végett. A kiváló fekete talaj jó termést ígért és nyújtott. Az olajbogyón és a narancson kívül minden megtermett. Éghajlata is növénytermesztésre tette alkalmassá.

A Bánságban a sík mező, Krassó havas hegyei, a folyók mente, az erdők és a patakok minden együtt van. A bányák ekkor még működtek, de kevésbé termelékenyen és jövedelmezően az északiakhoz képest. A szén mellett rezet, ólmot, ónt és cinket is bányásztak. Mintegy ötezer bányász dolgozott ezen a vidéken.

Temesvár, a Bánság fővárosának tetszetős épületei, két piactere, kiemelkedő vármegyeháza, püspöki palotája, városháza, a főparancsnok rezidenciája keltenek vonzalmat. 1718-ban, amikor Savoyai Jenő herceg megostromolta a települést és visszaszerezte a törököktől, egy halom kunyhó volt. Mocsár és állandó lázas betegségek. Jenő herceg fektette le a város alapjait és kezdte meg az erődítések építését.

Paget János bánsági élményeivel kapcsolatban megjegyezte, hogy a harminc évvel azelőtti utak mára már egészen másképp néznek ki. Wenckheim báró tartományi főispánná való kinevezésével felszámolták a zsványtanyákat, utakat építettek, fegyelmre és tisztelettudásra szoktatták a helybélieket. Állandósították a biztonságot, a falvakat rendezték, a lakosságot a közutak mellé telepítették. Az egymás közelében lakók feleltek, szükség esetén a törvény előtt is, ha valamelyik szomszédjuk gyanús volt és őt tanúnak beidéztek. Krassó a kis csoport kirándulása idején a királyság egyik legcsendesebb és legbékésebb része volt. Az ország vármegyéi közül a legfejlettebb úthálózattal rendelkezett.

A továbbiakban a szokásos utak helyett az egykori katonai határon vonultak Karánsebes felé, a Temes partja mentén, a Temes-völgy vad és erdős vidékén. A parasztok ősi viselete volt újdonság számukra, az asszonyok különösen szépek voltak. A Mika-hegy lábánál egy dombtetőn kis négyszögű vár állt, tornyát *Ovidius-torony*nak nevezték, annak ellenére, hogy tudjuk, a költő a Fekete-tenger partján élt száműzetésben.

Ruszkabányán vasüzemet látogattak meg. A Hoffmannok, vállalkozó szellemű németek, 2500 lelkes kolóniát hoztak létre és vasércet bányásztak. Feldolgozták a kisebb mennyiségben talált ezüst-, ólom- és rézércet. Kihasználták a természeti lehetőségeket, a patak fölé hajló szikla golyóöntő torony lett. Folyamatosan több nemzetiségből álló kolónia alakult ki.

A következő célpont Kolozsvár volt. Mivel Hátszeg semmi érdekeset nem nyújtott, Hunyad felé indultak. Többszörös gondjuk akadt a lovakkal és az úton vásárolt ökrökkel. Ameddig

várakoztak, a Hátszeg és Hunyad közötti völgyben gyönyörködtek. Rövidesen Déva romos vára tűnt fel. Fiatal cigánylány segítségével kalandos körülmények között jutottak el a fogadóhoz. Lilla cigánylány kitett magáért, minden a legnagyobb rendben folyt le.

A Hunyadi vár meglátogatása idején a vár építésének története is elhangzott. Hunyadi János Erdély legnagyoszerűbb embere, Magyarország kormányzója és Corvin Mátyás apja. Elhangzott Hunyadi János születésének legendája, amelyről ma már tudjuk, a történészek kiderítették, hogy legenda. Ami valós tény, Hunyadi János fiatalkorától kötelességének érezte, hogy védelmezze a kapott birtokot a különböző portyázó barbároktól.

A várnai csata után, amikor Zsigmond királyt megölték, Hunyadi lett Magyarország kormányzója a kiskorú V. László (Ulászló) miatt. Kormányzósága idején sokszor hadakozott a törökök ellen. Ha ő nem lett volna, a törökök végigsepertek volna Európát!

Vajdahunyadot három oldalról két kisebb folyó mossa: a Cserna és a Zalasd, amelyek itt találkoznak. Maga a vár kősziklán magaslik. Hunyadi János a vár bejáratától jobbra eső részét építtette. A bal oldali részt később Bethlen Gábor fejedelem javíttatta. A fogadóban a város néhány lakója tette tiszteletét, mivel a helységen most haladtak át először angolok. Az angol jogról és a kormányzás kérdéseiről faggatták az angol kirándulókat. A helyi dorbézolók és a gyanúsán magas számla elintézése után a társaság Déva felé indult. Ott néhány napot töltöttek, a környék nevezetességeivel ismerkedtek. A Dévától tíz kilométerre elterülő nagyági és szekerei (Szekering) aranybányáig kocsiztak. Ez idő tájt főképp aranyat és ezüstöt bányásztak, és ami nemcsak helyi, hanem európai érdekesség, itt fedezték fel először a tellúrt! Déva várából csak a régi, romos részt láthatták. Egy kis része ízléstelenül felújítva határőr őrhelyül szolgált, ma már más a helyzet. A Maros gyönyörű völgye irányába Zalatna kék hegyéig ellátni. Paget Jánosnak rendkívül tetszett a Maros völgye, ezt többször is megjegyezte.

Tovább haladva a kötet szerzője az erdélyi politikai életet boncolgatta. Amikor Angliában még nem álmodtak vallásszabadságról, ez az ország, amely az európai civilizáció legszélén helyezkedik el, vallásszabadságot biztosít először a történelemben. Az itt élő sokféle nép nemcsak nyelvében, fajtájában és vallásában különbözik, hanem polgári törvényeiben és politikai intézményeiben is. „Székelynek, szásznak és oláhnak saját törvényei vannak...” Különbözőek a népszokások és az előítéletek is.

Az erdélyiek szívesen gondolnak vissza azokra az időkre, amikor saját uralkodók voltak. Később alkotmányos jogukat tiporták: Basta, Caraffa, Heissler osztrák tábornokok.

Az 1830-as évek Erdélyben is napvilágra hozták a sérelmeket és a nagyméretű elégedetlenséget, akárcsak Európa többi részén. Már régóta lappangtak a felszín alatt. Erdély szellemi vezére Wesselényi Miklós báró volt. Lendületéről, bátorságáról, igazságszeretetéről, nyíltszívűségéről győződik meg az író személyesen. A fejezet a szellemi küzdelem ábrázolásával folytatódik, a súlyos sérelmekkel, a székelyek elégedetlenségeivel, az udvar visszaéléseivel. A szellemi vezér és társai követelésére végül is 23 év után, 1834-ben összeült az Erdélyi Országgyűlés. A miniszterek és a kémekek rágalmai a császárt hűséges erdélyi alattvalói ellen hangolták. Az erdélyi küldöttség felkereste a császárt, és kizárólag az ősi jogok és kiváltságok megőrzését kérték. A két párt között a szakadék mélyült, a fiatalság Wesselényihez csatlakozott. Ő átnyújtotta könyomatos naplóját a táblának, ezt az ország védelmében ajánlotta. A tábla elfogadta. Rövid időn belül a császár proklamációja feloszlatta az Országgyűlést, a főherceget nevezte ki teljhatalmú kormányzóvá. Az erdélyiek erre eldöntötték, hogy fegyvert nem ragadnak, de a legszilárdabb erkölcsi ellenállást fejtik ki. A Koronának alárendelt hivatalokban minden jellemes ember, főispánok, főkormányászéki tanácsos és titkár, azonnal leköszönt tisztségéről.

Kolozsváron és környékén már nagy létszámú katonaság tartózkodott. Ilyen körülmények között Ferdinánd főherceg

megszállt országban érezhette magát. A megürült hivatali helyeket törvényellenesen töltötték be anélkül, hogy az országgyűlést összehívták volna. Ennek lett volna feladata a jelöltlista benyújtása. A városok alkotmányát is felfüggesztették, ezért a hivatali idejükön túl megmaradt előjárók minden intézkedése törvényellenes volt. Az országban teljes csend honolt, ily módon vádolták az abszolutizmus ügynökeit. Igazságuk és joguk tudatában abban a hitben viselték a szenvedést, hogy meghozza a bűnök jóvátételét. Ezt az erkölcsi bátorságot a hatalom képtelen volt megtörni. Ilyen volt a politikai helyzet Erdélyben, amikor az író Kolozsvárra érkezett.

A tél beállta előtt a kis csapat újra útnak indult. Zsibóra készültek, Wesselényi Miklós báró kastélyába. Szerencséjükre a báró otthon is volt. Ez időben fogták őt perbe ellenségei Erdélyben, naplója miatt. Pozsonyban megbetegedett és nem tudott megjelenni a bírósági felszólításra.

Amit a vendégek észleltek: a báró birtokán komoly vállalkozások mellett a lótenyésztésnek szentelt különös figyelmet, amely különben az erdélyieknek szenvedélye. Látogatásuk idején a legrégebbi lófajtából a Székelyföld hegyeiben még lehetett találni. Amint tapasztalták az évek folyamán, a Spanyolországból behozott lovak bár szépek, délceg járatúak, de rossz lovak. Ezekkel a lótenyésztés csak hanyatlott, fel kellett hát javítani. A Wesselényié mellett Bánffy gróf bonchidai ménese volt kiváló, nála még mindig a régi lófajtákat tenyésztették. Pompás istállói voltak, díszes szobrokkal, boltozatos teremmel, spaletta ajtókkal rendelkeztek, etetővályúkkal, padozatuk tölgyfa volt. A Stallmeister (istállómester) fogadta a vendégeket, majd a lovasbemutató következett. A lótenyésztés megreformálására Wesselényi báró vállalkozott. Az angol telivér és az apró székely kanca kereszteződéséből hozták létre a pompás hátsólovat. Erdélyben mintegy húsz ménes volt ebben az időben. Bábólnán arab lovakat szereztek, ezek erősek és arányosak voltak. Már akkor híres volt a mezőhegyesi ménes is, a zsibói és a bonchidai mellett.

Zsibón szép fekvésű a kastély. Erdő védi az északi széltől. Lejjebb két felől a Szamos völgye öleli körül. A vendégek váltott lovakkal két óra alatt értek Hadadra, majd hat óra múltán Kolozsvárra. Ez az út téli időben három napba telik.

Erdély híres bortermő vidék. A szilágyságiakat, a Küküllő- és Maros-mentieket ajánlja a kötet szerzője. Sőt, a Wesselényi-birtokon már pezsgővel is próbálkoztak. Felfigyeltek a merinói birka tenyésztésére is.

Egyes régi udvaroknál megőrizték szokásaikban a patriarchális egyszerűségüket, felsorolva a ház urának napi teendőit. Feltevődött a kérdés, vajon mennyi a gondja a „régikből való nagyasszonynak”, aki naponta legalább száz szájról kell gondoskodjon. Ő kell előteremtsen mindent hat hónapra, hatalmas éleltárat kell felhalmoznia. A nevelőnő és a házi-tanító rendszeres vendég az asztalnál, de gyakran jönnek mások is. Helyi szokás, a tálakat nem teszik le, hanem körbehordozzák.

Wesselényi a csoportot elkísérte Nagybányára. Nagyon szép vidék, a legérdekesebb bányája a kreutzbergi. Ezt már a rómaiak is bányászták. Aranyat, ezüstöt rejteget a föld mélye. A nemesfémek szétválasztása Körmöcbányán történik. Novemberi hóhullásban, kalandos kocsúton érkeztek vissza Kolozsvárra.

Erdély fővárosában pezsgő élet folyt, a közelmúlt pestis nyomai fellelhetőek még. Nyugtalan természete tovább hajtotta az érdeklődő angolt, ezúttal öccse kísérte el. A tordai lóváltás után Torockóra értek. A szép, tiszta kis városkában unitárius magyarok élnek. Először a lelkészhez érkeztek információ végett. A templom (az új orgonával) meglátogatása kötelező volt. Amint kiderült, Thorockay Júlia grófnő nem Torockón lakott. A gyönyörű völgy mentén továbbhaladva Szentgyörgyre értek, a grófnő lakhelyéhez. A helység tiszta, mindenütt rend uralkodott, a házak egyszintesek. A szentgyörgyi lányoknak vannak a legszebb hímzett ruháik a környék falvai közül, állapította meg a vendég. A házban fő helyen a bronzkapcsos Biblia. A grófnő egyszemélyben volt a ház ura, intézője és orvosa.

Torda következett, viharban és rossz úton. Másnap a javuló időben a Tordai-hasadékhoz is ellátogattak, a völgybe is leereszkedtek. A számos helyi történet közül megemlíjtük az egyik híres erdélyi hegyi rablót Baykát (Balikát), akinek útjuk első barlangja volt az erődítménye. Egy másik legenda: az egész hasadék kialakulását Szent László királyunk imájának tulajdonítja, aki azt kérte, hogy a hegy váljon ketté és mentse meg őt a pogányoktól (ma már részletesebb a legendával kapcsolatos ismeretünk).

Útjuk Erdély fő sóbányavidékére, Marosújvárra vezetett, majd Gyulafehérvárra (Karlsburg) Krumme (Sánta) Péter fogadójába. Véleményük az volt, hogy Gyulafehérvár egyik része összevissza terpeszkedő falu, a másik dombtetőn épült szép vár, takaros épületekkel. A várfalba római kori szobrokat és feliratos táblákat építettek be, a *Colonia Apulensis* maradványai. Gyulafehérvár a rómaiak bányász fővárosa volt, a Collegium Aurarium, valamint az aranybányák főtisztviselője, a Procurator főszállása.

Továbbgondolva, Hunyadi János a szentimrei csatában fogadalmat tett Szent Mihálynak, hogy székesegyházat épít. A törököket megtevesztendő, a nagy csatában Kemény Simon ajánlására ruhát cseréltek Hunyadival, hogy a hadvezér menekülhessen.

A gyulafehérvári katedrális hosszú időn keresztül volt az erdélyi fejedelmek temetkezési helye. Hunyadi László, Izabella királyné és fia, Zápolya János Zsigmond sírjai ma is láthatók. Izabella királyné hozta be Lengyelországból az unitárius vallás tanait Erdélybe, fia pedig egyenlő jogokat és kiváltságokat biztosított a négy vallásnak. A katedrális mellett állt az erdélyi pénzverde. Érdekességként: az akkori átlagos havi pénzverés százezer forintnak, azaz tízezer font sterlingnek (angol font) felelt meg.

A Maros völgyét elhagyva a kis Ompoly patak mentén haladtak tovább. Zalatna egyetlen komolyabb látnivalója az olvasztóműhely. Új lovakkal Abrudbánya felé vezetett a két testvér útja. Még naplemente előtt a bányaváros vad környezetében tágas, szépen épített házakat láttak.

Erdővel, legelővel borított vidéken keresztül értek Verespatakra, ahonnan az ércet Abrudbányára szállították az olvasztóhoz. A Kis Várnak (Csetátie Mike – Paget J.) nevezett hegyháton áthaladva, amelyet több helyen is átfúrtak, a tulsó oldalán beszakadt, nyitott, hatalmas csarnokot láttak a hegy szívében. Ezek régi munkálatok maradványai. Szűk járatúakat is láttak, amelyek „Dácia elfoglalása előtti és utáni barbárok erőfeszítései”. A római korból kimunkált szintek maradtak fenn. Kötetünk történetének idején a bányák nagy része, a csökkent termelés miatt, az államtól a parasztok tulajdonába került. A családok szorgos munkával még megélték az ércbányászatból, az állam már nem volt érdekelt a lecsökkent termelésben.

Elhagyva Verespatak ötszáz zakatoló malmát, két óra alatt a Detonáta (Mennykőcsapás) bazaltsziklájához értek. A Detonáta merőleges és vízszintes oszlopokból áll, kétszáz láb magasságban a hegy csúcsán. Akkor még nem, de ma már meg kell említenünk Jókai regényét, a Detonátát, amelynek a cselekménye a közelben történik. A környék egyetlen bányáját vízoszlopos dugattyú működtette.

Útközben arról elmélkedtek, hogy a folyók homokja is tartalmaz kisebb-nagyobb mennyiségű aranyat. Arany származik a fémtartalmú sziklák bomlásából is. Levált tömbök vagy azok kopása révén a rohanó víznek sikerül áttörnie az érceret. A mosás és gyűjtés „ipari mód” a cigányok kezében volt, különösen az aranymosás.

Enyeden Szász professzor a protestáns kollégium történetét ismertette az angol fivéréknek. A Bethlen Gábor alapította kollégium előbb Gyulafehérváron működött. A város pusztulása készítette a kollégium Enyedre költöztetését Apafi idején. Nehéz időkben angol hittestvérek alapítványa mentette meg a kollégiumot. A mintegy ezer hallgatóból háromszáz a tógátus, a többi gyermek. A hatéves oktatás után, amely általános, a következő hat évben mindazok, akik továbbtanultak, rendszeres egyetemi tanulmányokat folytattak.

* * *

A székelyföldi kiránduláson megismerkedtek a székelyek történelmével. Ősi nép, ősi jogaik voltak. A határvidék védelmét látták el, valamennyien egyenlőek voltak. Az évszázadok múlásával sok minden megváltozott. „A vagyonosabbak és hatalmasabbak fokról fokra bevezették az Erdély többi részén uralkodó rendszert...” Címeiket, nemesleveleket osztogattak. Bevezették az adózást, és a határőrszolgálat kötelezővé vált, ezek nagyon nagy változást hoztak a székelyek életében. A változások nagy részét a nép jóváhagyása nélkül vezették be, ezért a székelyek a mai napig törvénytelennek tekintik. A kiránduló fivérek azonban megtapasztalták, hogy ugyanúgy folyik az ügyintézés, mint másutt ez idő tájt. Marosvásárhelyen Dósa professzor, Wesselényi báró barátja volt az útikalauzusk. Itt protestáns és katolikus kollégium működik, a legmagasabb erdélyi bíróság, a Királyi Tábla, amely egyben az ország legnagyobb jogi főiskolája. A város büszkesége a Teleki kancellár által alapított könyvtár, amely nevét viseli. Nyolcvanezer kötetből állt, olvasótermét állandóan nyitva tartották a nagyközönség előtt. A ritkaságok közül láthatták a levéltár írott Bibliát, Szervét Mihály egyik művének kéziratos példányát, Tacitus-kéziratot és Corvin Mátyás könyvtárából gyönyörűen bekötött kódexeket. Újra Szentgyörgyön haladtak keresztül, borvidékét már említették. Székelyföldi tapasztalataik összegzése: a székelyek szívósan védik érdekeiket. Magyar nyelvjárásuk az éneklő hanghordozástól eltekintve alig különbözik az ország többi részén beszélttől. Politikai elveikhez szilárdan ragaszkodnak. Magas szintre fejlesztették a közoktatást, akárcsak a skótok. Mindegyik ragaszkodik a maga hitéhez.

Útjuk következő állomásán, Szovátán igazi sósziklát kóstolhattak meg. Lépten-nyomon annyi a só, hogy Európát több ezer évre elláthatnák. Parajdon újra megtapasztalták, hogy a fogadók nem valami kényelmesek, a más országokban tapasztaltakhoz képest meglehetősen szűkölködnek.

Udvarhelyen át Szentpálra érkeztek néhány napra, ahol Wesselényinek háza és kisebb birtoka volt. Szalonkavadászattal

telt az első nap. Másnap az Almás következett. Az odavezető úton helyi babonával ismerkedtek, melyben előadója sem hitt már. A meredek mészkősziklák, a hegyoldalt borító erdők, a patak köves ágya festői volt. A barlang termeinek némelyike magas volt, és apró cseppkövek díszítették. Meglepetésükre, különféle ásványokat találtak: jaspist, karneolt, agátot. A kavicsréteg egykori folyók hordaléka, a völgy kialakulása előtt rakódhatott le.

Átutazóban Szentgyörgyön látták a szép kis házakat, köztük terjedelmes épületeket is. Itt volt a székely határőrhuszárok legnagyobb laktanyája és a tisztkari főhadiszállás.

Kézdivásárhelyen fogadó hiányában egy francia serfőző házában találtak szállást. Magyar asszonyt vett feleségül, véglegesen telepedtek itt le.

Torján Wesselényi barátjánál, Apor bárónál szálltak meg. Megtapasztalták, milyen szeretettel beszélnek itt is és útjaik során többfelé Wesselényi Miklósról, arcképe ott van minden házban.

A Büdös-barlangig vezető úton több ásványvizes forrást láttak. A Büdös-forrás már akkor divatos fürdőhely volt. A szén-dioxid és a belekeveredő kén-hidrogén miatt nagyon figyelmesnek kell lenni. A barlang levegője kellemes érzéssel önti el az embert, reumatikus fájdalmakra kiváló.

* * *

Szászföldön, a Barcaság (Burzenland) részén, hamarabb kezdtek a szántáshoz, mint a székelyek. A nők is villát, ásót fogtak. Öltözetük régimódi viselet. A Hausfrau (háziasszony) lovaglósülésben, a rudas lovon, a legnagyobb lelki nyugalommal hajtotta a négyes fogatot. Átvette a hosszú szárú csizmát magyar szomszédaitól, melyet vastag gyapjúszoknyája fedett. A vidéken Vak Béla felesége, Ilona (Heléna) hercegnő telepítette be a németeket, aki a kiskorú fia, II. Géza helyett uralkodott. A betelepítés évének 1143-at jelölik. Észak-Magyarországra és Erdélybe is jöttek telepések. II. András 1224-ben, az Aranybulla után két évvel a

németeknek oklevelet adott kiváltságaikról. A későbbiekben a három erdélyi nemzet (magyar, székely, szász) 1437-ben kötött szövetséget, az Unio Trium Nationumot Kápolnán hozták létre a lázadó parasztok ellen.

A hegyek közé beágyazott Brassóhoz érve a külvárost jól gondozott kertekkel körülvett villák foglalták el. Brassó és környéke egyetlen része Erdélynek, ahol exportra termelnek árut (gyapjú ruhaanyag, vászon- és gyapotholmik, bőr, harisnya, sajátos formájú kedvelt fapalackok, farugózatú kocsik). Árut szállítanak Havasalföldre, Moldovába és Bécsbe. A mesterségeket társulatokba tömörítették. A régi gótikus templom a szász lutheránusoké, mellette a lutheránus kollégiummal. Brassó várfalai és kapui nagyrészt megmaradtak, az árkot sétátér céljaira alakították át. Eljutottak Zernyestre is zerge- és medvevadászó helyre, valamint a még máig is lakott Töröcsvárra.

Brassóból eljövet feltűntek a falakkal körülvett templomok, majd Szeben, a szépen épített Szászföld fővárosa. Itt található az Erdélyben állomásozó csapatok főparancsnoksága, a Vámhivatal, a Postafelügyelőség. Meglátogatták Bruckenthal múzeumát és képtárát. Kirándulásukat kiterjesztették a Vöröstorony-szorosig (Rothen Thurn), amely Erdélyt Havasalfölddel köti össze. A nagyszzebeniek flamand eretűnek tartják magukat, nyelvjaratuk az angol nyelvhez hasonlít. A kiránduló testvérpár viszont utóbbi tényt kevésbé tapasztalta.

A tél beálltával hosszabb időt töltöttek Kolozsváron. Szóba kerültek a pénzügyek, az erdélyiek jövedelme, a vendégszeretet. Állnak még a régi várfalak, városkapuk és a tornyok legtöbbször. A Szamos akkor még nem, ma már keresztülfolyik a városon. Kolozsvár egyes épületei akár London vagy Párizs díszére is válhatnának. Kolozsváron nincs bank és igazi szakmabeli bankár sincs. A pénzforgalmat figyelembe véve nagy a gond más nagyvárosokhoz viszonyítva. A magánházakban felfigyeltek a kényelmes, egészséges, külső helyiségből fűtött rendszerre. Érdeklődéssel követték a napi őrsváltást, érdekes látványt nyújtott a piactér.

Napjaik gyakran nyelvtanulással teltek, néha estélyekre voltak hivatalosak, ahol a hölgyek ruházatán érzékelték, hogy kedvelik az élénk színeket.

Az erdélyi református egyház szervezete bizonyos szempontból a skóciai presbiteriánusra emlékeztette a fivéreket. A kálvinista közösség tizenhét egyházmegyére oszlik. Követték az egyház papságának tulajdonát, jövedelmét és létszükségletéhez az adakozás formáját, amely általában természetben történt. Mivel a földesurak gyakran látták asztaluknál a papokat, ezáltal kiszolgáltattakká váltak, volt véleményük! A szolgák viselkedésével egyáltalán nem értettek egyet a vendégek. Alaposan dézsmálták a gazda borát és lusták is voltak, egy jó tulajdonságuk volt, a hűség.

A megyegyűlés feloszlatása óta 1835 decemberében újabb gyűlést hívtak össze. Bethlen János gróf nehéz feladatra vállalkozott. Az író, aki részt vett ezen a gyűlésen, figyelemmel követte a jogszabályok alakulását. A szolgabírák, az 1833-ban törvényesen megválasztott elöljárók jelentős részének, a megyegyűlések miatt, nem volt módja leköszönni. Ezt minden év végén meg kellett tenniük, majd új választásokat tartottak. Amennyiben ez nem történik meg, a kormányzat számos korrupt hivatalnokot ültethetett volna a helyükbe.

1838-ban Nagyszébenben hívták össze az erdélyi országgyűlést. Korábbi követeléseket vetettek fel újra. Az országgyűlés mereven elzárkózott attól, hogy megválassza a főherceget kormányzónak. Feszült politikai helyzetben gyakran megtörtént, hogy barátok is ellenségekké váltak. Az udvar a pártja iránti ellenséges érzelmeket csak szította.

Ami a családot illeti, a gyermeknevelés többnyire az anya gondja volt. Gazdagabb családok nevelőnőt vagy házitanítót alkalmaztak. A tanárok jövedelme nagyon szerény volt. Utazóink elismeréssel szóltak a magyar leányokról és fiaik viselkedéséről, szüleikkel szemben tisztelettudóak.

Télen a társas élet leköti a hölgyek idejének nagy részét. Látogatások, fogadások, társaságba járások itt megszokott

életforma. Az erdélyi asszonyok némelyikének műveltsége és csiszolt modora a világ bármely társaságának díszévé válna. Nagyon meglepődtek azon, hogy a magyar nők sosem váltak meg lánykori nevüktől. A kaszinóba is ellátogattak. A kártya, a biliárd, a társalgás, a könyvek nagy vonzerővel bírtak. Csak a vágnivaló pipafüst ellen volt kifogásuk. A pipázás nagy divat volt, még hölgyek társaságában is. Temetésen is részt vettek, megfigyelve az erdélyi szokásokat. Tiszteletből a színházba is ellátogattak, a nyelvet ekkor még nem ismerték. Kedves esemény volt Jancsó úrral, a kor első magyar színészével való megismerkedésük, aki ekkor már hírnévre tett szert.

Január utolsó hetében Kolozsvárt elhagyva Pestre indult el a kis csapat. A nagy hidegben Bánffyhunrad, Nagyvárad volt az útirány. Utóbbi nagyon tetszett az angoloknak, széles utcáival, tágas piactereivel, aranyozott tornyú templomaival, püspöki palotájával, kolostoraival. Bárádon az elfogyasztott finom paprikáscsirke és a hozzá kötődő legenda volt élvezetes. Karcagon egy kuntól tudták meg, hogy nekik nincs földesuruk, ők csak a királynak szolgálnak. A jászok 1090-ben, a nagykunok 1122-ben, a kiskunok 1238-ban érkeztek az országba, és a helyi magyarokkal azonos nyelvet beszéltek és beszélnek. Szolnoktól Abonyon keresztül négy óra alatt tették meg az utat Pestig a fagyott utakon.

Pestre jókor érkeztek, a bálók idejére. A hazai bálók hasonlítottak a londoni vagy párizsi viselethez, táncaikkal, a keringővel, francia négyessel együtt. Feltűnő volt, hogy a hölgyek jobban kedvelik az ékszereket, és a bálteremben párosával sétálnak, tehát négy szemközti társalgásra nehezen megközelíthetők.

Értékelték az 1635-ben alapított egyetemet, amelynek ezer hallgatója volt és százhusz professzor oktatott. Próbálkoztak a közoktatás kiterjesztésével minden városra és falura. A protestánsok már az 1500-as években hangsúlyt fektettek a szegények oktatására is. A falvakban az iskolákat maguk a parasztok tartották fenn, tanítóikat is ők választották. Az óvodák létrejötte Brunszvik Teréz grófnő kitartásának köszönhető. Katolikus,

református, lutheránus, görögkeleti iskolák létesültek. Szükség volt minderre, mert az „osztrák oktatás egyenlő volt a butulással”!

Az angolok ráéreztek az igazságszolgáltatás korruptségára, amely Bécsből indult. Megismerkedtek a magyar irodalom két kiválóságával, Kölcseyvel és Jósikával. Véleményük, hogy Kölcsey viselkedése egyszerű, költészete csupa erő, eredetiség, ékesszóló képviselő. Többedmagával a magyar szó iránti szeretete vezette arra, hogy „nemzettársaiba oltsa az anyanyelv féltését”. A regények terén Jósika Miklós alkotott maradandót *Abafájával*. Több műve ismeretes. A zenében Liszt Ferenc tiszteletre méltó helyet vívott ki az európai zenevilágban.

Megemlékeztek Kőrösi Csoma Sándorról, a nagy kutatóról, Tibet és a Kelet tudósáról. Foglalkoztak a dunai hajózással, és azt is észrevették, hogy a magyar hölgyek műveltségük mellett több nyelven beszélnek. A farsang utolsó bálja fontos eseménye volt Pestnek. A magas költségek miatt nem mindig ugyanaz a személy vállalta a rendezést. W. bárónő bálján az eddigi bálók létszámának többszöröse jelent meg, mind a felsőbb osztály, mind a középosztály részéről.

A fagy fölengedésével a csoport elhagyta Pestet. Többszöri kocsisérülést követően, vulkanikus vidéken haladva a Bakonyi erdőségbe értek. Ez idő tájt a vidéken még igen tevékeny volt Sobri Jóska és bandája, de a fogadói éjszaka szerencsésen végződött. Itt hallották, hogy a Sobri-féle csapatokba gyakran kerültek olyan fiatal férfiak, akik a sorozás elől menekültek. A sorozás módszerei brutálisak voltak. A gazdagok fiait elfogva, csinos váltságdíj ellenében elbocsátották. A szegény parasztok fiait étellel-itallal csábították, s mire észbekaptak, már foglyok voltak! Ezért a hajtóvadászatért gyűlölték a katonai szolgálatot.

A tapolcai fogadóban igencsak fogyott a somlói bor. Vulkanikus eredetű hegyvidék szőlőjéből a testes, erős fehérbor itatta magát.

Keszthely eleven kisváros. Híressége a Festetics György által alapított Georgikon nevű nagymezőgazdasági iskolája. Nagy-

kanizsa felé erdő és mocsaras rétek váltották egymást. A föld itt bőségesen termett. Nagykanizsán, a nyüzsgő kisváros fogadó-jában jóllakott a társaság. Megelégedéssel nyugtázták a csirke-paprikást, a gulyást, a füstölt disznóhúst savanyú káposztával, a jó bort, amely követte. Távozáskor a hozzájuk csatlakozó olasz házaspár elmondta, hogy itt az élet olcsó, az emberek barátságosak, udvariasak, jók a szomszédok, ezért költöztek ide.

Hosszas hat nap után érkeztek a Drávához, a Zrínyi család vidékére, ahol hatalmas birtokaik voltak. Lóváltásig időztek Varasdon, szép városka, nyolcezer lakosával, tiszta kövezett utcákkal, csinos épületekkel. Vadregényes tájon haladtak, hegyet átvágva, Fiume felé. Az ereszkedőről szebbnél szebb táj tárult eléjük. A sziklába vágott út a *Porta Ungarica* nevet viselte. A völgyben, ahol tatárok táboroztak egykor, a szájhagyomány szerint a helyi lakosság nyolcezer tatárt kaszabolt le. Fiuméba érve a kirándulások sorozata véget ért.

* * *

Paget János az erdélyi helyzet jobbításának szándékával javasol és nem kritizál. Véleménye, hogy Háromszéknek fejlettebb a földművelése, az ipara, mint Erdély más részeinek. Az ügyesség és a szorgalom pótolja a tudást és a tőke hiányát. A javak elosztása igazságosabb, mint másutt, ezért az emberek szorgalmasabbak, többet termelnek, mint más vidéken. Az országnak jelentős a nemesfém- és általában az ércbányászata. Rengeteg a só, sokféle szén található. Faáruja is kiváló, folyón kellene szállítani, deszkává alakítás után. Jelentős a kender-, a dohány-, a szőlő- és a bortermelés. Jó minőségű a gyapjú, a nyersbőr, a gabonaáru, az alkohol. A gabona és a gyapjú különösen fontos exportcikk. A magyar export komoly akadályát fedezte fel. A kereskedelmi korlátokat Ausztria kényszerítette Magyarországra. Exportvámokat vetettek ki a különböző árucikkekre. A földeket eladni nem lehetett, a megmunkálásához szükséges hitel nagy kamattal érhető el. Úgy vélte, hogy a

Duna összekötné az országokat és fellendítené a kereskedelmet a folyam mentén.

Az országban ember nem járta szépséges tájak tündökölnék. Barlangok, sziklák, romok, melegvíz- és kőolajforrások, ásványvizek – mindezekről inkább csak a juhaikat legeltető pásztorok tudtak (ma már más a helyzet). Kereskedelmi árukapcsolatok kialakítását látta hasznosnak.

Erdély befogadó volt, megélhetési lehetőséggel. Befogadták a dolgoz idegen nyelvűeket. Többen magyar asszonyt vettek feleségül, családot alapítottak, itt éltek le életüket. Úgy vélte, hogy a magyar őszinte és megbízható szövetséges.

* * *

A XIX. század folyamán jól képzett külföldiek telepedtek le Magyarországon és Erdélyben, akik komoly megélhetési lehetőséget láttak a gyönyörű táj mellett. Családot alapítottak, gazdálkodtak, beilleszkedtek a társadalmi, kulturális, politikai életbe.

Az erdélyiek korábban külföldre mentek, főképp nyugatra, tanulni, tapasztalni, szakmát elsajátítani. Tudásukat és tapasztalataikat a későbbiekben itthon hasznosították.

A XX. század végén és a XXI. század elején az elvándorlás már tömeges jelleget öltött. Előzőleg a szülőföld iránti szeretet, a népéhez, nemzedékéhez való hűség, a tenni akarás hazavonzotta azokat, akik más országokban tanultak vagy szakmát sajátítottak el.

A XX. század végére és a XXI. század elejére az anyaföld iránti hűség, népedhez való ragaszkodás, a szó valós értelmében vett szülőföld iránti szeretet és vonzalom ugyancsak megkopott. A hazájukat elhagyók egy része megélhetésért, legtöbbször a „jobb” megélhetésért ment el, nagy részük végleg. Az igények megnöttek, vele együtt az értelmetlen felhalmozás, a kapzsiság is, a pénz hatalma győzött az ember, az emberi lélek és a családszeretet felett!

Az elmúlt századokban tanultunk, tapasztalatainkat hazahoztuk, itthon dolgoztunk és alkottunk, szerény, de megbízható közösségben. Hitünkhöz és politikai elveinkhez jobban ragaszkodtunk. Ma sokan elmennek végleg, nemcsak a jobb megélhetésért, hanem felhalmozásért, szórakozásért, elhagyva otthonaikat, itthagya mindent, amit talán ők maguk, de különösen felmenőik, ősök alkottak.

A századok folyamán komolyan képzett külföldiek Erdélybe költöztek, ahol megélhetést, barátságos, befogadó embereket találtak. Gazdálkodni kezdtek, családot alapítottak, itt élték le életüket. Mára nagyot fordult a világ! A végtelen időben szakszosan ismétlődő undorító fintort kínál számunkra a világtörténelem! Akik maradtunk, akik megmaradtunk, tesszük dolgainkat! Reméljük, a vihar hamarosan továbbáll!

Paget János már a XIX. század második felében éles megfigyelő volt. Kihasználta a sors kínálta lehetőségeket, kamatoztatta tudását és szorgalmát. *Espere et persevere!* (Remélj és tarts ki!) – volt az iránytűje. Mozgalmas közéleti tevékenységet fejtett ki. „Széchenyi, Wesselényi, Kölcsey szellemisége hatja át könyvének lapjait!”

Jegyzet

Paget János: *Magyarország és Erdély. Naplójegyzetek*, Kriterion Kiadó, Kolozsvár, 2011.

Az előző kötet bevezető tanulmánya - Cs. Lingvay Klára.

Komán János cikke a Maros megyei *Népújság* 2020. január 17-i számában: *Egy marosugrai nő V. György angol király udvarában.*

Kovács Sándor kiegészítő tanulmányrészlete a fent említett Komán János cikkhez. Maros megyei *Népújság* 2020. október 14-i száma (és természetesen 2019-es Kolozsvári Napok kitűnő előadása)

Kovács Sándor könyvbibliográfia ajánlata az érdeklődők számára: William George Dinock Fletcher: *Leicestershire Pedigrees and Royal Descent*, 1887, Clarke and Hodgson (Paget család a 15–18. oldalon).

SZILÁGYI ÉVA ANDREA

Hetényi Kovács János élete és munkássága

Hetényi Kovács János 1816. november 13-án született a Békés megyei Szeghalmon, Kovács János (1782–1827) és Varga Lídia második fiúgyermekéként. Édesapja a szeghalmi nemesek hadnagya volt, míg nagyapja, öreg Kovács János, Szeghalom nótáriusa.¹

Iskolai tanulmányait Szeghalmon kezdte, majd Hajdúszoboszlón folytatta. 1833-ban már mint árva gyermek iratkozott be a Debreceni Református Kollégiumba, majd ugyancsak itt, az Akadémiai Tanszakon, bölcsészeti, jogi és teológiai tanulmányokat folytatott. Ennek elvégzése után az iskola praepceptora, a szolgadiákok inspektora és az első éves filozófusok praesese, contrascriba és senior volt egészen 1844-ig.² Ez év tavaszán hívta

Kovács János ifjúkori képe

¹ A család számára a nemességet a Komárom megyei Almáson lakó Kovács István szerezte meg 1655. június 28-án, III. Ferdinándtól. Unokája (a későbbi nótárius) a 18. század második felében átköltözött Békés megyébe, Szeghalomra, ahol 1779-ben hirdették ki nemességét. (Bővebben lásd Haan Lajos: *Regesták Békés-vármegye közgyűlési jegyzőkönyvéből*. In: Zsilinszky Mihály szerk.: *A Békés-vármegyei régészeti és művelődéstörténelmi társulat évkönyve*, 1883/84. X. kötet. Gyula, 1884. 60. és Karácsonyi János: *Békés-vármegye története*, III. kötet. 1896. 237.)

² Dr. Nagy Jenő: *Kovács János, a református Kollégium egykori tanára, az első magyar természetkutató utazó Afrikában*. In: Debreceni Képes Kalendárium, 1941. 92.

meg Tisza Lajos gróf házitanítónak fia, Domokos mellé, valószínűleg hajdani tanára, Szőnyi Pál ajánlására, aki nem melleleg elődje is volt a grófi család gyermekeinek nevelőjeként. Szőnyihez hasonlóan azonban előbb fél évre a Szepességbe utazott, Lócsére, a német nyelvet elsajátítani, majd másfél évig Németországban, a Berlieni Egyetemen tanult természettudományokat, zoológiát.

Külföldről hazatérve bekapcsolódott a Magyar Királyi Természettudományi Társulat munkájába. Ásványtani kutatást és gyűjtést végzett a budai hegyekben, aminek eredményeként 1846. május 19-én, a Társulat közgyűlésén megválasztották rendes taggá. Aktív szakosztályi tevékenységet folytatott, többek között ismertetést tartott a nép nyelvén „istennyilának” nevezett Békés megyei belemnitekről.³

Geszt és a bihari hegyvidék természetrajzi kutatása

1846. október 1-től 10 éven keresztül volt nevelő Geszten, Tisza Lajos legkisebb fia, Domokos mellett. Tudományos szempontból teljesen felkészülve érkezett ifjú tanítványához. A tanítás során hangsúlyt fektetett a szemléltetésre, ezért is vitte magával a 4000 példányból álló növény- és a 400 darabos ásványgyűjteményét.

Közben folytatta természettudományos tevékenységét. A Természettudományi Társulat megbízta a Bihar megyei Rézhegység geológiai vizsgálatával, ami egy, az egész országra kiterjedő felmérés része volt. A kőzetek előfordulási helye és kémiai összetétele szerinti megfigyeléseire 1847. november 1–6. között került sor. Útjára Jugovics István, Bihar megye főorvosa kísérte el. *Kirándulás a Bihar megyei Rézhegyek kőszén és aszfalt telepeinek megtekintésére* címmel Kovács János tartalmas beszámolót írt tapasztalatairól és eredményeiről, valamint egy terepvázlatot is készített hozzá szemléltetőként. A bihari hegyekben végzett földtani felmérései mellett figyelme kiterjedt az őslény-

³ A kétkopoltyús fejlábúak belső vázát képező meszes kúp vagy ujj alakú héjak és kőmagvak a jura- és a krétakorszakokból. (A Pallas nagy lexikona. 3. kötet. Budapest, 1893)

tani, illetve a növény- és állatvilág – főként a barlangok élővilágának – megfigyelésére is.

1853 augusztusában a Sebes-Körös bal partján található barlangokat járta be: „...1853. aug. havában a Körös völgyének egy részét N. Váradtól Élesdig, s különösen a pesterei határban eső Igricz nevű barlangot vizsgáltam meg, s nagy örömmre felfedeztem, hogy az egy igen gazdag csont barlang...”⁴ A következő évben a korszak neves természettudósával, Petényi János Salamonnal indult újabb kutatóútra, mely során számos új tapasztalatot szerzett a megfigyelések és a gyűjtőmunka területén. Elsődleges céljuk a barlangok őslénytani vizsgálata volt. „...1854. Jun. havában felejtethetlen emlékű Petényi barátommal ismét a Körös völgyét vizsgáltuk meg; de most N. Váradtól egészen Brátkáig vizsgáltunk fő tárgyat tevén a pesterei határban eső Igricz és Pösnicze nevű barlangok, s a kalotai Vále mnyérét (kék pataknak) a Pisnica mnyéré (kék pincze) barlangjába való berohanása; innen a dámosi hegyeken keresztül a Fekete-Körös völgyére átmenve, ott a Fericsei, Oncsászi,⁵ Funáczi és Segyesteli barlangokat; a kalugyeri Izbuk nevű félbehagyó forrást s a kimpanyászka nevű víznyelő barlangot mint szinte ezen víznek Vaskóh mellett a hegyből ismét kifolyását; végre a tenkei vasas fürdőt és a ripai kőbányákat vizsgáltuk meg.”⁶ Az Igricz-barlang *Medve örvény* nevű üregében ráleltek a barlangi medve (*Ursus spelaeus*) különböző korú és az őskori gímszarvas (*Cervus elaphus primigenius*) maradványaira. Felfedezett két ősfajt, a barlangi ősfarkast (*Canis lupus spelaeus*) és a barlangi hiénát (*Hyena spelaea*). Mindközben figyelmet szentelt a bejárt vidék növény- és állatvilágának is. Két barlangi bogarat is felfedezett kutatóútjai során, a Fericsei-barlang egyik hátsó üregében a *Catops* nemhez tartozó szem nélküli *Catops fericensis*-t és az Igricz-barlangban a róla elnevezett *Drimeotus Kovacsii* Miller-t.

⁴ Kovács János: *Földtani kirándulások Biharmegyében a Sebes és Fekete Körös közti vidéken*. In: Magyarhoni Földtani Társulat Munkálatai. II. kötet. 1863. 55.

⁵ Az Oncsászi-csontbarlang egyik oldalágát, ahol nagyobb mennyiségben találtak barlangi medvecsontokat, az utókor Kovács Jánosról nevezte el.

⁶ Kovács J.: i. m. 55.

Az ezt követő egy évben még három alkalommal végzett kutatásokat a közeli barlangokban: „... 1854 okt. havában én a Petényi barátommal megkezdett vizsgálatot egyedül folytattam, N. Révet téve kiindulási pontul, meglátogatva a Paskuj, a tündérvári és az egymást tetéző három Policsérilör barlangot, a batrinui és fundaturai vízvészítő lyukakat, a Ptyatra Solymoluj, Gropaleczu és ponori barlangokat, Bánlakán a nagyszerű Magyar barlangot, s a sergesi határban a Cziklut. (...) 1855. ápr. havában a n.-váradí és törösi hegyomlásokat és a pesterei határban eső La Cruca nevű barlangot vizsgáltam meg. (...) Végezetre ugyanazon évben júniusban a bánlakai veszélyes hozzájárású vereskei barlangot látogattam meg.”⁷

A barlangokban talált nagy mennyiségű cseréptöredék alapján próbált néhány régészeti következtetést is levonni: „...a Rév és Bánlaka között eső minden barlangban, igen sok durva-vastag cserepet találtam, melyek arra mutatnak, hogy ezen barlangokat valaha emberek lakták; de az igazi csontbarlangokban, éppen a csontokkal vegyesen emberi lénynek semmi nyomára nem akadtam, s úgy hiszem, ezen barlangokból nem lehetne megmutatni, hogy ezen állatfajok kivésztekor már létezett a földön emberfaj - mit a külföldnek több csontbarlangjában már bebizonyítottak.”⁸

1847–1855 között összesen hat kutatóutat tett meg, és több mint 20 barlangot keresett fel a Sebes- és a Fekete-Körös vidékén, hogy a vidékről teljes természetrajzi képet alkothasson. A föld- és őslénytani kutatásai eredményéről a Magyarhoni Földtani Társulat munkálatait összefoglaló 1863-as kiadványban számolt be. Geológiai kutatómunkája külföldi elismerését jelzi az a tény, hogy a bécsi Geológiai Társulat 1867-ben levelező tagjává választotta. A 363 őscsontot, bogarakat és növényeket, melyeket útjai során gyűjtött, a Nemzeti Múzeumnak adományozta.

Gesztli tartózkodása alatt kötött barátságot Arany Jánossal, aki 1851-ben mintegy fél évig tanította a magyar nyelvet és irodalmat, költészetet, valamint a görög nyelvet Domokosnak.

⁷ Uo. 55–56.

⁸ Uo. 62.

Évtizedekkel később, 1892-ben egy, Gyöngyösy Lászlónak írt levelében Kovács a következőképpen emlékezett vissza a költő geszti meghívására: „*Nékem Arany János tanuló társam és barátom volt. Geszten a szomszédságban lakva, ismertem szomorú helyzetét, a mibe a forradalom után jutott. Kapóra is jött a dolog, mert tanítványomat, Tisza Domokost, éppen a poézisbe kellett volna bevezetnem, a mire természetesen őt láttam a legalkalmasabbnak. A magyar nyelvre, irodalomra se taníthatta senki illetékesebben tanítványomat, a görög nyelvre is – a mint tudtam róla – nagy előszeretettel foglalkozott, s abban is nem közönséges jártassága volt. A Tisza fiuk apja pedig gyermekei nevelőinek a legjelesebb erőket iparkodott megnyerni s én a költészet, a magyar nyelv és irodalom, s a görög nyelv tanítására alkalmasabb nevelőt keresve se találhattam volna.*”⁹

Arannyal még évekig jó barátságot ápolt. Folyamatosan leveleztek, elsősorban Domokos tanulmányairól és egészségügyi állapotáról. Kedves tanítványuk ugyanis 1855 tavaszán megbetegedett és egyre súlyosbodó tüdővészben szenvedett. Kovács állandóan mellette volt, kísérte Pestre orvoshoz, valamint rövidebb utazásokra a Körös-völgyében. Taníttatásával is leálltak, csak a jog oktatásával foglalkoztak, illetve elhalasztották az érettségijét és a külföldi egyetemre való utazást.

Afrikai Kovács János

1855 szeptemberében Egyiptomba utaztak az ifjú Domokos tüdőbajának enyhítése céljából. Mintegy öt és fél hónapot töltöttek Afrikában és a Közel-Keleten. Trieszten és Velencén keresztül érkeztek meg Alexandriába október 16-án, egy Calcutta nevű gőzhajón. Első megállójuk Kairó volt, ahol egy hónapot töltöttek. Kairóból Vádi-Halfáig egy bérelt vitorlás bárkán hajóztak le a Níluson, Zichy gróf, Schlabrendorf gróf, Bencsik Ferenc, Figari professzor és egy tolmács-szakács társaságában.

Kovács nem csak nevelőként kísérte Domokost Egyiptomban. Az útra megbízást kapott a Természettudományi Társulattól

⁹ Arany János Geszten. Budapesti Hírlap, 33. évf., 1913. március 8., 58. sz., 27.

és a Nemzeti Múzeumtól, illetve a schönbrunni gyűjteménytől egy szinai vadkecske (*Capra sinaica*) beszerzésére. Számos szakkönyvet és preparáló felszerelést is vitt magával, valamint bárhol járt, felkereste a helyi szakembereket gyűjteményei gazdagítása és tanulmányai, ismeretei kiegészítése végett. Folyamatosan tanulmányozta a növény- és állatvilágot, az ásványokat, az éghajlatot, a Nílus áradásait, illetve a helyiek mindennapi és földművelési szokásait. Domokost csupán egy nap hagyta magára, mikor elment gyűjtögetni. Meglátogatták Karnak, Dendera, Abu Szimbel romjait, felkapaszkodtak Kheopsz fáraó piramisának csúcsára, valamint Kovács összebarátkozott egy mohamedán pappal (khedivével), akitől egy borostyánköves gyűrűt, valamint egy tajtékipipát kapott ajándékba, amit élete végéig használt. A sivatag és az oázisok tanulmányozására nem volt lehetősége, mivel végig a folyó mentén haladtak. Alsó-Egyiptom (a delta) faunájáról és flórájáról viszont feljegyezte, hogy nagyon gazdag, hasonló a dél-európaihoz. Mindazáltal a rossz higiéniai körülményeket és az idegen kultúrát nehezen tudta megszokni. Lusta, csaló, tolvaj¹⁰ és babonás népnek írta le az egyiptomit. Ezek mellett megfigyelései sorában olyan érdekességeket is megemlít, mint a nők és férfiak iskoláztatási és tisztálkodási szokásai közötti különbségek, melyek számára nem csupán idegenek, de elfogadhatatlanok is voltak: *„Iskola csaknem minden faluban van, hol a férfi gyermekek írni és olvasni tanulnak; de az iskolát csak egyes vállalkozók tartják, s az iskolamesterek oda teszik át iskolájukat, a hol több tanítványt reménylenek. Irni csaknem kivétel nélkül tud minden ember valami kevéssé, de olvasni, kivált folyvást olvasni, még az Effendik közül is ritka tud. (...) A nők azonban sem mosdással, sem imádkozással nem tartoznak, sőt templomba menniök Egyiptomban nem is szabad; mert nekik nincs balhatatlan lelkök, minek üdvéért azt tenni szokás.”*¹¹

¹⁰ Egy alkalommal elloptak tőle egy tevecsontvázat, amit ő készített ki.

¹¹ Kovács János: *Jelentés afrikai útamról*. In: Kovács Pál szerk.: Negyedik évi értesítvény a debreczeni helv. hitv. evang. főgymnasiumról 1856/7-dik tanévben. Debreczen, 1857. 7-8.

1856 márciusában indultak Alexandriából Jaffába, ahonnan Jeruzsálemen, Bejrúton, Szmirnán, Athénen és Konstantinápolyon keresztül tértek haza. Egy 440 darabból álló növény-, állat- és kőzetgyűjteményt hozott magával – 189 gerinces állatot, melyből 22 emlős, 61 pedig kikészített madár volt.¹²

Egyiptomi útjáról a Természettudományi Társulat 1856. június 6-i ülésén számolt be. Előadását nagyszámú hallgatóság kísérte figyelemmel. Kubinyi Ágoston, a Nemzeti Múzeum akkori igazgatója javaslatára a jelenlevők 384 forintot gyűjtöttek össze a szállítási költségek megtérítésére. Kovács már ekkor felajánlotta hazahozott gyűjteményét a Nemzeti Múzeumnak. Június 11-én a következőket írta a múzeum igazgatóságához címzett levelében: „*Engemet Egyiptomban összeszerzett gyűjteményem beszerzése közben már azon édes remény táplált, hogy én azt Nemzeti Múzeumunknak – melynek gyarapítása mindenkor szívesen feködöt – egészen felajánlbassam (...) a munkámért és fáradozásaimért a legcsekélyebbet sem követelvén.*”¹³ 1881 januárjában a debreceni tisztviselők segélyalapja számára rendezett esten is tartott felolvasást egyiptomi élményeiről.

Írásban csupán a *Jelentés afrikai utamról* című beszámolója látott napvilágot, melynek tartalma és stílusa is magával ragadó, mivel közérthetően, élményszerűen adta benne elő tapasztalatait. Nevét azonban sem a kortársak, sem az utókor nem tartotta számon az utazók és kutatók sorában, annak ellenére, hogy ő volt az első magyar szakképzett természetkutató, aki Afrikában járt. „...Kovács Jánosnak emez, az Afrika-kutatások történetében valóban korszakalkotó, úttörő munkája még hazánkban is teljesen ismeretlen maradt és a feledés homályába merült. Ő maga csendes, szerény ember létére, mint kollégiumi tanár, a csendes kutató- és muzeális munkának élt, és nem kamatoztatta korszakalkotó útjának

¹² Az emlősöket a kereskedők igen drágán adták, 200–400 pengő forint között ingadozott az áruk. Mivel ideje nem volt vadászni jární, beduinokat bízott meg, viszont azok – hiába látta el őket puskával és lőszerez – csak rókát lőttek neki.

¹³ Dávid Lóránt – Kangúr Tibor – Várady György: *Biharországból a Nílus vidékére: Kovács János (1816–1906)*. In: Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 14. Magyar földrajzi gyűjtemény. Érd, 2005. 16.

eredményeit. Ezen útjáért legfeljebb a félig tréfás »egyiptomi«¹⁴ előnevet kapta kortársaitól” – írja róla Nagy Jenő.¹⁵

Az afrikai úthoz fűzött remények azonban Domokos számára nem váltak valóra. Betegsége egyre súlyosbodott, és 1856. június 21-én elhunyt. Kovács a tragikus eseményről levélben beszámolt Arany Jánosnak is, egyúttal megemlítve, hogy elfogadta a debreceni tanári állásra való meghívást. Kecskemétre és Nagykovácsra is hívták tanítani, valamint a Nemzeti Múzeum felajánlott számára egy tudományos tisztviselői állást, viszont nem ezeket fogadta el, mivel visszavágyott gyermekkorra helyszínére, Debrecenbe.

A kollégium tanára

1856. október 1-től¹⁶ a Debreceni Református Kollégium Főgimnáziumában tanított. Kezdetben természetrajzot, vallást, mértant, latint, görögöt és németet, majd 1874-től csak természetrajzot és földrajzot oktatott.

Még ez évben feleségül vette a hajdúszoboszlói főjegyző lányát, Kiss Laurát, akitől négy gyermeke született, Ilona, János, Endre és Teréz.¹⁷ 1857 februárjában kelt levelében Arany Jánosnak a következőképpen számolt be a boldog házasság mindennapjairól: „8-tól 10-ig iskolában vagyok, 10-től 12-ig itthon adok órát, mégpedig az ábécéből, hogy a nagy professzori fizetés mellett megélhessünk; 2-től 4-ig ismét iskolám van, s ami kevés idő hátravan ezután a napból, mily észrevétlenül eltelik az egy szerető kedves nő oldala mellett. S bár ily kevés idő marad magamnak, és mégsem irigylek senkit a világon, én magamat oly boldognak érzem.”¹⁸ Ez

¹⁴ Ismerősei és a debreceniek körében gyakran nevezték afrikai vagy egyiptomi Kovács Jánosnak.

¹⁵ Dr. Nagy J.: i. m. 93.

¹⁶ A tanév ekkor még októbertől júliusig tartott.

¹⁷ Házasságuk igen rövid életűnek bizonyult, mivel néhány év múlva elváltak. Második felesége a sárospataki születésű Némethy Róza volt.

¹⁸ Tóth Lajos: *Az Afrika-kutató Kovács János élete. Az első magyar természetrajzi Afrika-kutató Kovács János (1816–1906) vázlatos életrajza és munkássága.* Szeghalom, 1989. 38.

A kollégium tanárai 1865-ben
(Kovács János az első sorban jobbról a második)

év nyarán derűs hangulatú levelében már az anyagi gondok mellett az időhiány miatt is panaszodik barátjának, ugyanis a kollégium szertárának és múzeumának őreként minden szabadidejét lefoglalta azok rendezése és működtetése: „*Most látom már mit tesz 7-800 pengőből megélni, úgyhogy kénytelennek érzem magamat magányórák adására is elhatározni, és így csinállok még 32 pengőforint havi jövedelmet, pedig a Múzeum is oly sok dolgot ad, hogy még vasárnapom sincs. Node sebaj! Még bírjuk, s ha van kiért törődni, mint - hála az égnek - már nekem is van, és én részemről örömet dolgozom, mert boldog vagyok, s meg vagyok róla győződve, hogy kedves nőmet is boldoggá teszem - csak egy marokvas fiú és egy aranyos kislány kell hozzá, hogy veled is mérközni tudjak!...*”¹⁹

Az 1866/67-es tanévben, majd 1874-76 között a kollégium igazgatója lett. Első igazgatósága idején adta ki újra a gimnázium évkönyvét, míg második alkalommal a szolgadiákok elszállásolására és ellátására fordított inkább figyelmet. Nagy hangsúlyt fektetett a tanítás módszertani problémáinak megoldására. *A földrajz tanítás a gimnáziumban* címmel értekezést is tartott az

¹⁹ Uo. 39.

1885. július 7–8-án tartott közgyűlésen. A szemléltetés és kísérletezés szempontjából fontosnak tartotta a könyvtár, az állat- és növénygyűjtemény, a természettani szertár, a fűvészkert és a faiskola létrehozását és működtetését. A tanítás mellett ugyanakkor aktív közéleti és közművelődési tevékenységet is folytatott, melybe igyekezett tanártársait és diákjait egyaránt bevonni.

A kertészeti egyesület

1859-ben bízta meg Kovács Jánost és Vas Pál kertészt a kollégium vezetősége egy jövedelmező faiskola, és ezzel együtt egy kertészeti egyesület létrehozásával. Az érdeklődés felkeltésére és a támogatók megnyerésére Kovács gyümölcskiállításokat szervezett. Az elsőt 1859. augusztus 19-én, a saját lakásán rendezte meg, 14 fajta szilvából, a következőt pedig 1860-ban, melyen már 60 fajta szilva, illetve alma és körte volt kiállítva. 1861. március 9-én a Kollégium nagytermébe hívták össze az alakuló gyűlést. Kovács Jánost jegyzőnek, Vas Pált kertésznek, Kallós Mózeszt pénztárosnak választották meg. Idővel az egyesület kapott a Boldogfalva és Tégláskert határrészből 16 katasztrális hold területet, mivel a főiskolai külső kert egyre inkább kevésnek bizonyult. 1862-ben egy emeletes kertészházat és egy 6 öl hosszú föld alatti pincét is építettek, majd 1868 tavaszán még 11 holddal bővült a kertészet. Az egyesület választmánya egyik fő feladatuként kiállítások szervezését jelölte meg.

Kovács sokszor utazott a szomszédos megyékbe és Erdélybe, tapasztalatszerzés és a kertészeti kultúra népszerűsítése céljából. 1870. augusztus 30-án a *Kertészgazda* szaklapban egy ilyen útiről készült beszámoló jelent meg: „...Gyümölcsészetünk és szőlészetünk még bölcsőjében is alig van. Az Érmelléken, a Lakságon, a Bisztra- és Berettyó-völgyön nembogy a fánemesítést gyakorolnák, még a faültetést sem igen. (...) Hanem legalább én most, követve a te példádát, megtanítottam két begykerülőt a szemzésre, s általában ahol csak módját ejthettem mutattam nőknek és férfiaknak egyaránt, mily könnyű a szemzés, de hijában, nincs érdekeltség, s nem is tudom, miként lehetne azt felébreszteni. (...) Ily tárgyakon lehetne vidéki kiállításokon tana-

Kovács 1870-ben

... kodni. A sáromberki pap (Erdélyben) (...) a konfirmáció alkalmával minden konfirmált gyermekkel egy vagy több gyümölcsfát ültetett a konfirmáció emlékére. (...) Ezen eljárás ott jónak mutatkozván, másutt mást lehetne találni. Tótiban a nép oly brutális, hogy a fákról a névtáblákat letépi, sőt a fákat még meg is bántja, hogy száradjanak ki...²⁰

1883. október 7–13. között a városháza kis tanácstermében szervezhatték meg kiállításukat. Ekkor már anyagilag egyre rosszabb helyzetbe került az Egylet, mivel a faiskola fenntartása többbe került, mint a „jutányos áron” eladott facsemeték. Így Kovács kormánysegélyért folyamodott, 3 évre, de csak egy évre kapott, mindössze 1000 forintot. Ezt követően a városvezetéshez fordult segítségért. Közben egyre több támadás és kritika érte az Egyletet, így a nyolcvanas évek közepétől szabadidejének nagy részét inkább a múzeumra és a felolvasó kör működtetésére fordította.

A múzeum őre

A kollégium múzeuma négy külön részből állt: ásvány-, állat-, növény-, valamint a régészeti és népismeji gyűjteményből, illetve ide tartozott egy 778 darab földrétegminta, melyet a városi tanács adományozott egy áltézi kút próbafúrását (832 m) követően.

Az ásványtani gyűjtemény alapját a Szőnyi Páltól átvett 6500 darab ásvány képezte, melyet Kovács két évig rendezett.

²⁰ Uo. 51.

A legszebb darab azonban a kabai meteorit volt, melyet 1857. április 15-én találtak Kaba község határában.

Kovács 1856-ban a Kollégiumba magával vitte 56 darabos tojásgyűjteményét, több ezer szárított növényt, 18 fajta koponyát, száznál is több darabból őscsontot és az általa felfedezett barlangi bogár (*Drimeotus Kovacsii Miller*) 12 példányát.²¹ Ezzel jelentősen hozzájárult a múzeum anyagának gyarapításához.

Az állat- és növénygyűjteményt személyes kapcsolatai révén sikerült bővítenie. 1856-ban megszerezte a Tisza család 200 darabból álló kollekcióját és 160 zoológiai preparátumot. A növények tudományos szintű rendszerezése és gazdagítása is neki volt köszönhető. Elsősorban saját, 1654 darabos gyűjteménye, illetve a volt diákjaitól származó és az adományokból összegyűlt példányokkal bővítette, négy évtizeden keresztül.

A régészeti és népismei gyűjteményt 1796-ban alapozták meg, Kazay Sámuel gyógyszerész gyűjteményének megvásárlásával. Biharban Kovács volt az első, aki összegyűjtötte a régészeti emlékeket. Ugyan 1847 óta végzett rendszeresen terepbejárásokat, de a leletek elkallódtak, és a lelőhelyeket sem jegyezte fel. 1858-ban az ő közbenjárásával kerültek be a múzeumba a híres hajdúböszörményi lelet bronzkardjai. 1869 nyarán kutatott a Sárréten. Bojt, Vánocsod, Biharkeresztes, Zsáka és Szeghalom határából számos leletet gyűjtött be. 1870-ben az Archaeologiai Értesítőben megjelentette a bojti obszidián leletekről írt beszámolóját: *„Augusztus hó első napján bojti ref. lelkész, Csillag Lajos úr egy szép kőbaltát hozott hozzám, melyet ő bojti lakos Fekete P. János földművestől szerzett meg főiskolai muzeumunk számára. Én ugyanis a lelkész urat a múlt betekben egy kis gyermeknél talált obszidián-késtörödékek lelhelyének nyomozása után, miután kiderült, hogy az a bojti határból került, ily obszidián-késtörödékek kutatására és hozzám küldésére kértem fel; mert nemcsak ezen egy darab győzött meg arról, hogy Bojton ilyeneket lehet találni, hanem azon körülmény is, hogy M.-Keresztesről, mely Bojttal határos, már a múlt évben több*

²¹ Dávid - Kangúr - Várady: i. m. 14.

ily obsidián-darabot kaptam gymnasiumunk V-dik osztályába járó két tanítványom által; sőt egy kovapalából készült, szépen csiszolt s egy láb hosszú kövésőt is hoztak hozzám, melyet azonban tulajdonosának, egy ottani birtokosnak vissza kellett küldenem. A lelkész úr maga – mint monda – nem talált ugyan ily obsidián késdarabokat, de a nép kezén igen sok forog ugarkova név alatt, s tűzkeő gyanánt használtatik.”²²

1876-ban részt vett a szeptember elején tartott régészkongresszus előkészületeiben, és a kiállítás rendezésében. A múzeumból egy 116 darabos kő- és bronzkori gyűjteményt küldött a kiállításra, melyet előbb Debrecenben is bemutatott. A kiállításon annyira fellelkesedtek a helyiek, hogy elhatározták egy régészeti egyesület megalakítását.

Munkáját Rómer Flóris, a kongresszus szervezője is elismerte: „Budapest, augusztus 4. 1876. Mélyen tisztelt Collega úr! Fogadja, kérem, őszinte hálámat a congresszus ügyében és a debreceni főiskola érdekében tett fáradozásaiért. Örövendek, hogy ezen főtanintézet jeles, eddig alig ismert darabjaiban oly méltó módon lesz képviselve, és hogy most már phrasis nélkül lehet azt mondani: hogy egy helyen Magyarország minden praehistoricus kincse a világ előtt ki lesz tárva. Mindezt t. Collégáim fáradságot nem ismerő buzgalmának lehet köszönni. Az I., valamint a II. kidolgozása a mestert dicséri. Ezeket mind bekötöttem, és így az utókor számára fölötte becses szaklapot képezendnek. A tárgy mind megvan, de hogyan küldjem vissza párja nélkül a II. nyugta helyett szolgáló táblát? Barátom, azt lelkes diákjaival hamarabb leírathatta volna, mint én; midőn napidíjnokaim mind szünnapolnak! Elveszni semmi sem fog, arról kezeskedem, tiszta kezek és gyakorlott szakférfiakra van bízva az ügy. Nem ilyen dolgom van – elgondolhatja. Csak egészségesen bírjam kiállani ezen ember fölötti munkát! De ha elgondoljuk, hogy nem mindennap lesz hazánk határai közt ilyen congressus, és hogy ilyenformán a magyar tudományosság hírnevét megalapozhatjuk, mindent fel kell áldozni, minden panaszt föltre kell tenni. Alkalmilag szívesskedjék Révész Imre ft. úrnak tiszteletemet

²² Archaeologiai levelek. In: Archaeologiai Értesítő, 2. köt., 4. sz., 1870. 62–63.

átadni, várván az alkalmat, hogy köszönetemet jó meleg kézszorítással kifejezhessem, vagyok m. t. Collega úr igaz híve: Rómer Flórián.”²³

1882-ben *Debreczen vidéke a történetírás előtti korszakban* címmel ő írta az ő- és az ókorról szóló fejezetet a város egyetemes leírásába, melyet Zelizy Dániel szerkesztett.²⁴

1896-os nyugdíjba vonulását követően Török Péter tanár vette át a helyét, s a tanári kar indítványozta a közgyűlés elismerésének kifejezését érdemei iránt, melyeket négy évtizeden át a gyűjtemények „*kiváló mértékű gyarapítása, megőrzése és rendezése körül szerzett.*”²⁵

A Debreczeni Felolvasó Kör

A Debreczeni Felolvasó Kör 1884 márciusában alakult meg, 178 taggal. Elnöke Dégenfeld József gróf, míg alelnöke Kovács János lett. Felolvasó idényeik novembertől márciusig tartottak, melyekre előre megtervezték a programokat. A városháza nagy tanácstermében zajlottak a felolvasások, rendszerint egy alkalommal kettő, egy tudományos és egy irodalmi témájú. A felolvasó estek elnöke rendszerint egy tekintélyesebb tag volt, aki levezette az összejövetel programját. Az idények végén estélyeket is rendeztek a Koronában. Vonzó, színes programokat alakítottak ki, melyek az iskolán kívül az egyedüli közművelődési lehetőségnek számítottak.

Kovács János többször is tartott felolvasást a *Darwinizmus, A kőszén, kőolaj származásáról és Tallózások a földrajzból* címmel. A nyolcvanas évek végén a tudományos előadások helyét egyre inkább átvették az irodalmi jellegűek. A felolvasások egyre kevésbé voltak változatosak, és a közönség is egyre fogyott. Éppen ezért 1889. május 12-én lemondott alelnöki pozíciójáról, csak a választmányi tagságát tartotta meg. 1890. április 27-én a kör átalakult a Csokonai körre, melynek Kovács János ugyan választmányi tagja lett, de már nem tartott előadásokat.

²³ Tóth L.: i. m. 62–63.

²⁴ Debreczen sz. kir. város egyetemes leírása. Debreczen, 1882. 809–814.

²⁵ Tóth L.: i. m. 76.

Nyugdíjazását követően elköltözött Debrecenből Szalacsra, ahol lánya, Teréz lakott családjával. A városból ugyan visszavonult, de tevékeny életvitelével még ekkor sem hagyott fel. A bihari hegyekben még ezután is részt vett gyűjtőutakon, illetve a Szalacs környéki dombokra is kilovagolt. Tanácsokkal látta el a környékbelieket a gyümölcsstermesztés és nemesítés terén. Gyakran a ház kertjében töltötte ideje nagy részét, a természet és régiségek szeretetére tanítgatva unokáját, az Érmellék utolsó polihisztorának is nevezett ifj. Andrassy Ernőt.

Szalacson vejével és unokájával,
id. és ifj. Andrassy Ernővel

1906. december 7-én hunyt el, 90 éves korában. Gyászszertartására december 10-én került sor Szalacson. Az 1920-as években a család exhumáltatta és az érmihályfalvi római katolikus temetőben helyezte végső nyugalomra, az eredeti sírkövel együtt, az Andrassy-kripta szomszédságában.

Nem sokkal halála előtt, 90. születésnapjára egykori tanártársaitól egy albumot kapott, melyben számos kép szerepelt életéről és munkásságáról. Köszönőlevelébe a következő kedves hangulatú szavakat írta: „...gondolattal ott vagyok én minden nap oly sok évi működésemnek most is kedves emléké színterén, a főiskola falai között, a múzeumban, a fűvészkertben (...) áldja meg a jó Isten a főiskolát, a nagy magyar alföld világító tornyát...”²⁶

²⁶ Uo. 97

Bibliográfia

- Archaeologiai levelek.* In: Archaeologiai Értesítő, 2. köt., 4. sz., 1870. 62–63.
- Arany János Geszten.* Budapesti Hírlap, 33. évf., 1913. március 8., 58. sz., 27.
- Dávid Lóránt: *Egy földtanász-polihisztor a XIX. századból: Kovács János (1816–1906).* Műszaki Szemle, 46. szám, 2009. 18.
- Dávid Lóránt – Kangúr Tibor – Várady György: *Biharországból a Nílus vidékére: Kovács János (1816–1906).* In: Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 14. Magyar földrajzi gyűjtemény. Érd, 2005. 16.
- Haan Lajos: *Regesták Békésvármegye közgyűlési jegyzőkönyvéből.* In: Zsilinszky Mihály szerk.: A Békésvármegyei régészeti és művelődéstörténelmi társulat évkönyve, 1883/84. X. kötet. Gyula, 1884. 43–118.
- Karácsonyi János: *Békésvármegye,* III. kötet, 1896. 202.
- Kálmánchey Endre: *Az első magyar Afrika-kutató természetbúvár.* In: Természettudományi Közlöny, 8. évf., 3. sz. (1964). 143.
- Kovács János, a debreczeni kertészeti egyesület elnöke.* Falusi Gazda. IV. évf., 1864. november 23., 21. sz.
- Kovács János: *Földtani kirándulások Bihar megyében a Sebes és Fekete Körös közti vidéken.* In: Magyarhoni Földtani Társulat Munkálatai. II. kötet. 1863. 54–64.
- Kovács János: *Jelentés afrikai útamról.* In: Kovács Pál szerk.: Negyedik évi értesítő a debreczeni helv. hitv. evang. főgymnasiumról 1856/7-dik tanévben. Debreczen, 1857.
- Dr. Nagy Jenő: *Arany János levele Kovács Jánoshoz.* In: Protestáns Tanügyi Szemle, 1940. 5. sz., 130–131.
- Dr. Nagy Jenő: *Kovács János, a református Kollégium egykori tanára, az első magyar természetkutató utazó Afrikában.* In: Debreceni Képes Kalendárium, 1941. 92–94.
- Petényi Salamon János: *Bihar vármegyének Sebes és Fekete Körös közti hegyláncolatain tett természettudományi utazásának rövid vázlatja.* In: Magyar Akadémiai Értesítő. XIV. köt., 1854. 224–232.
- Szabylár Péter: *A hazai tudományos barlangkutatás két úttörője: Petényi Salamon János és Kovács János.* In: Karszt és Barlang, 1984. évf., I. füz., 31–36.
- Tóth Lajos: *Az Afrika-kutató Kovács János élete. Az első magyar természetrajzi Afrika-kutató Kovács János (1816–1906) vázlatos életrajza és munkássága.* Szeghalom, 1989.

MAKAI ZOLTÁN

Emlékezünk Dobsa Lajosra, a magyar irodalom és kultúra egyik kiemelkedő alakjára

Dobsa Lajos 1824. október 6-án született Makón. Édesapja, Dobsa Sámuel vaskereskedő, édesanyja, Dubois Amália belga származású volt. A család 1836-ban V. Ferdinánd királytól nemességet kapott és a rotaresti előnév használatát. A francia életszemléletet és kultúrát nevelőjétől, de Berrytől tanulta meg. Már 11 éves korában színdarabokat rendezett pajtásaival. 1839-től Debrecenben tanult, itt színtársulatot alapított és műkedvelő előadásokat rendezett. 1842-ben befejezte tanulmányait, majd kinevezték Csanád vármegye tiszteletbeli aljegyzőjévé. Joggyakornokként részt vett az 1843–44-es pozsonyi országgyűlésen. Itt kapcsolódott be a reformnemzedék mozgalmaiba, és itt ismerte meg Kossuth Lajos politikáját. 1844 őszén színésznek áll egy győri társulatba. Később Debrecenben, Kolozsváron és Aradon játszott. Majd visszatér Győrbe, ahol 1846 tavaszáig maradt.

1845. február 1-jén vendégként fellépett a pesti Nemzeti Színházban. Itt megismerkedett Petőfi Sándorral, akivel sokáig együtt lakott. Szerződés hiányában ismét visszatért Győrbe, majd külföldi körútra utazott. Végül Párizsban állapodott meg. 1848-ban látta a francia forradalom kitörését. Február 22-én a forradalmárokkal együtt vonult az utcára. A párizsi népről szeretettel nyilatkozott, és tudatosan képviselte a városi munkásosztály politikai követeléseit. Hazatérve könyv formájában kiadta tudósításait a forradalomról. 1849 elején szabadcsapat parancsnokként harcolt. Részt vett a felvidéki és Makó melletti csatákban.

A világosi fegyverletétel után atyja kosgyáni (Coşdeni) birto-kára vonult vissza és drámaírással kezdett foglalkozni. Kosgyán

a Királyerdő alatt, a Hollód patak közelében fekvő község. Hajdan Kosdánfalva volt a neve. A Telegdiek uradalmához tartozott, és 1503-ban István kincstárnok nova donációt kapott rá. 1848–1895 között 14 színpadi művet írt, és több drámapályázat nyertese és jutalmazottja lett. Először írt darabot Szent Istvánról. Vígjátékokkal próbált enyhíteni a nemzet gyászán. 1850. május 22-én mutatták be az *Öcsém házasságját* című komédiáját a Nemzeti Színházban. Forradalmi tevékenysége miatt hat hónapot raboskodott, majd rendőri felügyelet alatt lakott Pesten. 1869-ben tért vissza a politikai életbe. Makó balközép párti képviselője lett. A nemzeti függetlenség és a gazdaságikulturális reformok mellett foglalt állást. Támadta a kiegyezést. 1874-ben megnősült és visszavonult a politikai és irodalmi élettől. Kosgyánba költözött, amelyet édesatyjától, rotaresti Dobsa Ferdinándtól örökölt. Hátralevő éveit gazdálkodással és írogatással töltötte családja körében. Házasságából egy leánya született, akit Margit névre kereszteltek. 1896-ban Margit férjhez ment Bernáth Zsigmond jogászhoz. Bernáth Zsigmond 1872-ben született az Abaúj megyei Csekeházán. A jogi államtudományi vizsgát 1893-ban tette le. A Bernáth családdal kapcsolatban értékes anyagot kaptam Kurta Kovács Rozália helytörténésztől. Dobsa Lajos 1902. július 8-án Kosgyánban halt meg, és itt lett eltemetve. Emlékét Makón emléktábla őrzi szülőházának helyén, és a makói szoborparkban egy szobrot avattak 1998-ban.

Halála után a kosgyáni birtokot leánya és veje, Bernáth Zsigmond vette át, aki modern gazdasággá varázsolta. Az 1912-ben megjelent évkönyv részletesen bemutatja a kosgyáni uradalmat. Elsősorban az uradalom parkjában épített kápolnát, ahol Dobsa Lajos hamvait őrzik. A régi, még a 19. század elején épült félemeletes kastélyt 1903-ban teljesen átépítette. A kastélyt gyönyörű park övezi, amelyet a Hollód patak szeli át. Az évkönyv bemutatja a 2200 kat. holdon elterülő modern gazdaságot is. Az uradalomnak két vízi malma is volt, az egyik Kosgyánban, a másik Robogányban. Mindegyik modern beren-

dezésű malom volt. Az évkönyv több képen is bemutatja a kosgyáni parkot és a kápolnát.

Bernáth Margit Zsófia hosszú életet élt meg, 1954-ben hunyt el. Keresztfia Crişan Petru volt. A Bernáth-malmot Chirodea Petru örökölte, aki 1992-ben hunyt el. Jelenleg a malmot Chirodea Petru unokája és annak férje gondozzák. Ezt az információt a gyantai malom tulajdonosától, Ciubotaru Edittől kaptam.

A következő tudósítás Kosgyánról és Dobsáról Miklós János neves festőművész, helytörténész tollából jelenik meg 2014-ben, a *Biharország* havonta megjelenő folyóiratban. Mit is írt Miklós János *Dobsa Lajos lelke bolyong Kosgyánon* című dolgozatában? A faluban már csak elvétve tudnak Dobsáról. A nyughelyet vandál kezek többször is feldúlták. A Dobsa-kúriában iskola működött. Még megvan a szép hajdani tölgyfa. Halálának 100. évfordulóján, 2002-ben Makó város küldöttsége koszorúzni jött Kosgyánba, de a helyi lakosok el akarták zavarni őket. Azt hitték, hogy vissza akarnak kérni az egykori földesúr vagyonából. A kápolna is siralmas állapotban van. A falu ortodox temploma körül van a sírkert. Dobsa leányának a sírjánál egy régi fakeresztben ez olvasható román nyelven: „Itt nyugszik Bernáth Margit Zsófia (1866–1954), született Dobsa. Emeltette keresztfia, Crişan Petru”. Kísérőmmel, Mladoneczky Edith-tel megnézzük a malmot is, írja Madarassy Enikő, amelyet Edith nagyapja, Chirodea Petru vásárolta meg vejétől, Bernádtól. Ugyanis 2016 nyarán Madarassy Enikő Nagyváradról elszármazott, ma Svédországban élő atomfizikus járt Kosgyánban, és ő is ugyanazt a lesújtó állapotot találta. Őt Mladoneczky Zoltán kísérte el Kosgyánba. Dobsának nagy könyvtára volt, sajnos ezeknek már nyomaveszett. Dobsáék építették azt az épületet. Később kiderült, hogy 2002-ben a makóiakkal együtt több egyesület is megkoszorúzta Dobsa Lajos síremlékét.

2018 januárjában felvettem a kapcsolatot Makó város helytörténészeivel, akik beszámoltak arról, hogy miként ápolják Dobsa Lajos emléket Makón. Makói szülőházán emléktábla

van, a főtéri szoborparkban pedig mellszobra látható. Munkálkodásáról két múzeumi füzetben is lehet olvasni. Dobsáról egyébként több cikk is megjelent az elmúlt évtizedekben. A makóiak is szeretnék, hogy Kosgyánon is kellőképpen őrizzük Dobsa Lajos emlékét.

2016-ban a román sajtó is készített egy riportot a kosgyáni iskoláról, a következő címen: *Conacul Dobsa Coşdeni, Judeţul Bihor, Provincia Crişana*. 2018 tavaszán Gábor Ferencz, a Pro Tárkány Alapítvány elnöke is tartott egy helyszíni szemlét Kosgyánban. A látogatás után felvette a kapcsolatot Pomezue község önkormányzatával, és segítségüket kérte a Dobsa-emlékek helyreállításában. A polgármester és a helyi tanács megígérte segítségét a helyreállítási munkálatokban.

A bernáthfalvi Bernáth család családfája szerint Bernáth Lászlónak (1721-1798) két fia volt, Gedeon és Zsigmond. Bernáth Gedeon feleségül vette Boronkai Máriát, majd Érmihályfalvára költöztek, ahol kastélyt építettek. Mint tudjuk, Zsigmond feleségül vette Dobsa Lajos leányát, Margitot, és újjávarázsolta a birtokot. Valószínű, hogy Kosgyánban halt meg, de halála idejéről és helyéről nincsenek adataink.

Kutatásommal és kezdeményezésemmel eddig jutottam. Remélem, hogy helyi összefogással rendbe lehet tenni a pusztuló emlékhelyet, és így megfelelő emléket állítani Kosgyánon Dobsa Lajosnak, leányának, a Bernádoknak, Crişan Petrunak és Chirodea Petrunak.

DEBRECZENI-DROPPÁN BÉLA

*„...oda költözött a jobb lélek,
honnan származott, az égbe;
földi sárbáza pedig a csekei temetőben porlik.”*

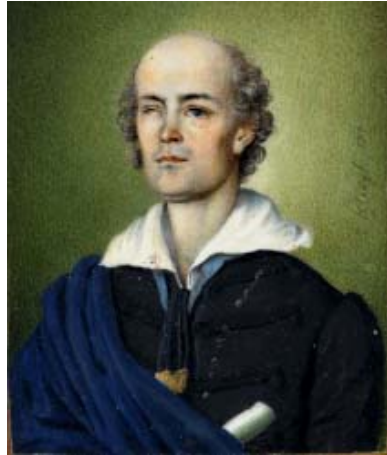
Kölcsey Ferenc temetése és sírja

*„Meg ne ijedjete, a hazaföldnek szíve dobog föl:
Kölcsey sírjától keble örökre sebes.*

*Nap vala értelmed, jó szíved, csillagok és hold:
Egy nagy természet fényköre húnyt le veled.”*

(Vörösmarty Mihály: Kölcsey)

Mai csonka országunk északkeleti szegletében van egy kicsi, de nevezetes helység, amit úgy hívnak: Szatmárcseke. A szatmári Tiszahát Fehérgyarmattól 18 km-re fekvő települése nem templomáról vagy más öreg épületéről nevezetes, hanem a falu északi részén fekvő, több mint 3 hold nagyságú református temetőjéről. Híres és fontos ponttá azért vált ez a hely, mert itt található a Himnusz szerzőjének, nagy reformkori politikusunknak, Kölcsey Ferencnek a sírja. A temető – amely a régi Tisza-ág egy kis szigete volt hajdan – emellett még több száz csónak alakú fejfájáról nevezetes. A tölgyfából készült (általában 180 cm magasságú) fejfák egy ősi temetkezési módot őriznek, s e fejfa-kultúra örvendetesen ma is élő hagyomány, hiszen jelenleg is

1. kép. Kliegl József:
Kölcsey Ferenc, 1834 (miniatűr,
akvarell - Magyar Nemzeti Múzeum
Történelmi Képcsarnok)

készülnek még ilyenek a szatmárcsekei sírkertbe. A helyi lakosság kegyeletén kívül 1973 óta országos műemléki besorolás is védi e szép nyughelyet.¹

Kölcsey váratlan halála

Kölcsey Ferenc nem sokkal 48. születésnapja után, mondhatni váratlanul hunyt el. Élete utolsó három évében otthonában, Csekén gazdálkodott és folytatta megyei főjegyzői működését. Utolsó jelentős műve barátjának, Wesselényi Miklós bárónak a védelme volt, annak hűtlenségi perében. Halála előtt kilenc-tíz nappal Wesselényi még nála járt, hogy ebben az ügyben egyeztessenek. Másnap este Kölcsey rosszul lett, és alig egy hét betegeskedés után meghalt. Utolsó napjairól unokahúga, Kölcsey Antónia Wesselényihez írt leveléből tájékozódhatunk: *„Még az nap, midőn Nagyságod elutaza tőlle, némi változásokat érzett magába, de mivel így máskor is volt, s mivel igen erős természetünek hívé magát, nem ügyelt arra. Másnap Augusztus 16. Gyarmatra repositiora volt kénytelen menni, s ez utjába nagy zápor eső verte meg, és Gyarmaton le is feküdt, alig végezhetvén el bíraskodási hivatalát, 17-kén estve ismét itthon volt, s éjjel hideglelése, mely másnap is tartott. Ekkor még előadható nekünk gyarmati bíraskodását, s néhány tréfácskákat s elménczkedéseket is vegyithete elbeszélésébe. E hónap 19-kén vasárnap felöltözött, s bár gyengélkedő, de vidám volt. Másnap ismét hideglelése vala, sokkal nagyobb az előbbieknél. Ekkor már kevesebbet, de még igen szépen beszélt, másnap betegsége nehezebbülvén orvost – Tamásit – hozattak neki. Most kiviláglott, hogy szegény kedves bátyámnak forró láza van, s pedig igen veszedelmes, mivel nagy gyomorfájással van összekötve. Nem sokára kimondá az orvos, hogy lebetetlen életét megtartani. Minden lehető próbák elővételtek, de hasztalan, kedves bátyám e hónap 24-kén 10 óraker kimult.”*²

¹ Márkus Zoltánné – Taxner Ernő: *Szatmárcseke. Műemlékek.* (Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára, 377. sz.) Bp., 1990.

² Kölcsey Antónia levelét K. Papp Miklós közölte *Kölcsey Ferencz haláláról* címmel, ld. Történeti Lapok. 1. évf., 1874. aug. 30., 22. sz., 346-347. Vö.: Kölcsey Antónia naplója. A szöveget válogatta etc.: Gábor Júlia. Bp., 1982. 148-149. Ld.

Obernyik Károly (1814–1855), Kölcsey Kálmán nevelője, aki később ismert író és a Tízek Társaságának tagja volt, pártfogója legjobb barátjának, Szemere Pálnak szeptember 22-én írt levelében külön kitért a nagy költő utolsó napjaira. Ennek legtöbb részlete megegyezik a Kölcsey Antónia által leírtakkal, de vannak olyan momentumai, amelyek hiányoznak belőle és szerepel benne számos olyan adat is, amely kiegészíti az unokahúg idézett levelét. Obernyik nem említi pl. a záporosót, ami okozója lett (volna) Kölcsey betegségének. Viszont azt igen, hogy Szatmárról az orvost csak 22-én lehetett kihívni, mert addig a beteg nem engedte (Kölcsey Antónia levelében ezt augusztus 21-re teszi). 23-án reggel kezdte a költő magát jobban érezni, de ez a pozitív változás csak alkonyatig tartott és utána már egyre rosszabbul lett, végül már félrebeszél.³ Erről, azaz Kölcsey életének utolsó óráiról Obernyik naplójában emlékezett meg részletesen: *„23-án eljövén Tamássy minden lehető operatiót véghez vitt. Kölcseyre nádályokat [piócákat] ragasztott, hólyaghúzót tett gyomrára, nyakára, tormát lábára. Ez nap délig jobban is volt; de délután ismét, még pedig nagyon rosszul lett. Este felé már eszmélet nélkül is beszélt; kétszer emeltem őt ágyában fel; mivel maga erejétől felülni képes nem vala. Minél közelebb jött az ég, annál terhesebb lett a nyavalya. [...] Egész éjjel virrasztottunk, s én hajnalban dőltem kissé ágyamba. A beteg egész éjjel nyugtalan vala, hánykódott s nem eszmélt, de félrebeszélve szüntelen azt mondogatá: hogy bocsássák őt, s néha káromkodásra is fakadt. 24-én reggel ismét jókor felkelék. Már ekkor csendesebb lett. Tíz óra tájban elkezdett haldoklani, s csendesen kimúlt.”*⁴

még: Vértesy Jenő: Kölcsey Ferencz. Bp., 1906, 192–193. Vértesy megemlíti, hogy sógorasszonya és Obernyik Károly, valamint hűséges Péter szolgálja virrasztott Kölcsey mellett.

³ A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára. (A továbbiakban: RL) B14 Szemere Pál levéltára. Szemere Tár, 16. köt., 1838–39, 54. lev., 285–288. Vö.: Solt Andor: Kölcsey halála és hagyatéka. In: Irodalomtörténeti Közlemények. 48. évf., 1938, 376–378.

⁴ Obernyik Károly naplójából. (aug. 29-i bejegyzés) In: Kölcsey Antónia naplója. A szöveget válogatta etc.: Gábor Júlia. Bp., 1982, 192. Szemere Pálnak írt levelében a halál időpontja „10 és 11 óra közt” megfogalmazásban szerepel (Szemere Tár, 16. köt., 54. lev.).

A szemtanúk elbeszélése, azaz a legközvetlenebb forrásaink arra engednek következtetni, hogy Kölcseynek talán volt egy kezdődő influenzája és fehérgyarmati útján erre még ráfázott, ami miatt tüdőgyulladást kaphatott. Az utolsó hónapok megfeszített munkája miatt a kimerült és legyengült szervezetet egy hét alatt elvitte a betegség. A halotti anyakönyvben a halál okaként forró láz szerepel, ami szintén az említetteket erősíti. Szó volt ugyanakkor bélgyulladásról is, amely a legnagyobb fájdalmakat okozta a költő számára (emiatt káromkodhatott, ami egyébként egyáltalán nem volt rá jellemző). Sőt, a halálhírt a *Jelenkor* szerkesztőjének megíró levelező egyenesen a halál okaként jelöli meg: „...aug. 24én reggel hunyt el a' nagy férfiú rendes lakhelyén Csekében, nyolcz napi gyengélkedés után, mint ballik, bélgyulladásban, mi kétségkívül megszokott éji munkálkodásinak volt következése.”⁵

Talán ezért, talán a viszonylag gyorsan bekövetkezett és váratlan halál miatt voltak, akik mérgezésről beszéltek. Lakatos József szatmárcsekei tanár – aki sokat tett a Csekén ma is látható Kölcsey-relikviák megmentéséért – községéről írt helytörténeti munkájában maga is hitet tett emellett, idézve Vajda Viktor évtizedekkel korábbi erről szóló teóriáját, és hivatkozva a helyi hagyományra, mely szerint „Kölcseyt Bécs megmérgeztette, mert csak így tudott tőle csendesen megszabadulni”. Gyermekkora öregjeitől a következőket hallotta: „Kölcseyt megmérgezték. Gyűllölte az urakat, gyűllölte Bécsot és a németeket. Ezért eltették láb alól. Kossuth útját egyengette, a szegényeknek földet akart adni.” Lakatos szerint az is furcsa, hogy Kölcsey kezelőorvosa néhány hónappal később meghalt. Véleménye szerint a temetés gyors megtörténte is a gyilkosságot támaszthatja alá.⁶ De konkrétan meg is nevezi a mérgezés kiváltó eszközét: Kölcsey 23-án déltájban levelet kapott és a levél elolvasása után lett rosszul.⁷ Ezek szerint a

⁵ *Jelenkor*. 3. évf., 1838. szept. 1., 70. sz., 278. Vö.: Hazai 's Külföldi Tudósítások. 1838. szept. 5., II. félév, 19. sz. címlap.

⁶ Lakatos József: *Szatmárcseke*. [1992] 19–20.

⁷ Lakatos i. m. 19.

levélpapírt mérgezték volna meg, és ez jutott a költő szervezetébe. Ezzel az adattal azonban csak egyetlen baj van: nem ismerjük a forrását. Lakatos nem adja meg, viszont a szemtanúk, a Kölcsey halálos ágyánál jelen lévő személyek egyike sem említi a levelet, pedig elég részletesen leírják a történeteket, Obernyik még azt is megjegyzi a Szemere Pálnak írt levélben, hogy 19-én ura angol könyvet olvasott. Persze azon, hogy előkerül a mérgezés, gyilkosság vádja nem csodálkozhatunk, hiszen sokszor előfordul az a magyar történelemben, amikor egy nemzeti nagyságunk hirtelen meghal, vagy önkezével oltja ki életét. Ma már nem köztudott, de Kölcsey is abba a sorba került, melybe pl. Mátyás király, Zrínyi Miklós és Széchényi Pál, később Teleki László és Teleki Pál.⁸ Végül a bélgyulladás, illetve gyomor-fájással kapcsolatosan meg kell jegyeznünk, hogy azt az influenza vagy tüdőgyulladás okozta láz is előidézhette.

„48 óra előtti eltemetése”

Az azonban tényleg furcsa volt, hogy az egész országban és szűkebb pátriájában, Szatmárban is nagy tiszteletnek örvendő embert ilyen gyorsan, halála után egy nappal eltemették. Egy ismeretlen, *Egy Honfi* néven publikáló erdélyi szerző a *Szión* c., Szatmáron megjelenő lap 1838. október 26-i számában ezzel kapcsolatosan a következőket írta: „*Költseink’ hideg tetemének el takarítására a’ Csekeiektől félélem miatt csak titkon ment végbe, valjon a’ köz szeretet’ a közszeretet következménye volt-e az!*”⁹ Erre

⁸ Széchényi Pál (1645–1710) esetében 2007-ben bizonyította egy kutatócsoport, hogy nem mérgezésben hunyt el az érsek. Ld. <https://mult-kor.hu/cikk.php?id=18463> (Megjelenés: 2007. okt. 1.)

⁹ *Szión*. 1838. okt. 26., II. félév, 23. sz., 91. Ld. ehhez: Nevezetes adat Kölcseyről. In: *Rajzolatok*. 4. évf., II. félév, 1838. nov. 1., 35. sz., 280. A *Rajzolatok* nagy részét átvette a *Sziónban* megjelent cikknek, amelyet Pap Endre – aki az egész írást rágalomnak és koholmánynak minősítette – nehezményezett is. A Kölcsey méltatását túlzónak, sőt érdemtelennek találó szerző cikke *Kölcsey emléke, milly viszbangra talált Erdélyben* címmel jelent meg. Ez ellen emelt óvást Herepei Gergely (1807–1859) kolozsvári ref. lelkész, aki szerint az maximum szionhegyi visszhang lehet, de erdélyi biztosan nem, mert Kölcsey elhunyt után – mint írja: „...az erdélyi

a vádra válaszolva jelent meg Pap Endre (1817–1851) levele a pesti *Figyelmezőben*, amely a legrészletesebb forrás Kölcsey temetésére vonatkozóan. A jogi gyakornokságát Kölcseynél végző ifjú így írt a szomorú eseményről: „*Én két év óta Kölcsey' házánál tartoztam; 's Csekében valék ama' szomorú napon is, midőn mesterem és jótevőm eltemettetett. Történt pedig ez aug. 25-dikén, délutáni két óra körül, minden pompa nélkül. A' falusi barang' jeladása után egybesereglett nagy, szomorú, csekei néptömeg rendeltetése' helyére kíséré a' hűség' könnyeitől nedves koporsót; 's temetés után templomba sietett, hol az alkalomra készített szent beszéd által erősödvé, hit nyugalmával nézett a mulandóság elébe.*

Megemlítenem kell még azon megilletődést, mellyel Kölcsey halálát a' vidékiek s egész Szathmár megye hallá; mondanom kell: miképen a' Cseke' vidékéről szokatlan számú lakosok szándékoztak a' temetésen megjelenni, de mivel a' temetés a' szokott 48 óra előtt történt, részben útjukból visszatértek, részben, kik a' temetés hírére házaiknál vevék, otthon maradtak, 'S e' helyett megjegyzem, hogy Kölcseynek 48 óra előtti eltemetése, a' hidegült testnek közönségesen úgy nevezett megindulása miatt, a' csekei bírák' bizonyítványa mellett történt.

Azóta én Csekének több ízben 's húzamosan vendége valék; 's állíthatom, hogy ott legkisebb jele sem mutatkozik azon tiszteletlenségnek, mellyet a' szioni cikkely írója emleget.”¹⁰

A *Hazai 's Külföldi Tudósítások* c. lapban megjelent gyász hírből – amelyben nem délután 2, hanem 3 órakor kezdődő temetésről olvashatunk – a fentiekén kívül kiderül még, hogy az „*egyszerű de csinos*” koporsó egyik oldalán „*Kölcsey Ferencz hamvai*”, a másik oldalán pedig „*El ne felejtetek!*” felirat állt.¹¹ Kölcsey

viszhang csak jajjal 's méltánnyal felel a' szomszéd 's testvérhaza' fájdalma...” (Nemzeti Társalkodó. 1838. nov. 15., II. félév, 20. sz., 153.). A Szion szerzője még egyszer megnyilvánult a témában, amikor már azt is megkérdőjelezte, hogy a megyeháza közgyűlési termébe szánt Kölcsey-portrét megérdemli-e az elhunyt (Honfi folytatja az elhunyt Kölcseyről észre vételeit. In: Szion. 1838. dec. 28., II. félév, 32. sz., 124.).

¹⁰ Figyelmező. 2. évf., 1838. nov. 13., 46. sz., 806–807.

¹¹ Hazai 's Külföldi Tudósítások 1838. szept. 5., II. félév, 19. sz. címlap. A részletes tudósítás nyilvánvalóan egy olysvalakitől származott, aki jelen volt a temetésen (Obernyik Károly, Pap Endre vagy Szuhányi Ignác személye valószínűsíthető).

Ferencet öccse, Ádám mellé temették. Lakatos József úgy tudja, hogy a költő sógornője, özv. Kölcsey Ádámné a halál beállta után átküldetett Kende Zsigmond megyei alispánhoz, aki Cégényben, Csekétől 30 km-re lakott. Kende valószínűleg csak valamikor délután tudott megjelenni barátja ravatalánál. Ő intézkedett úgy, hogy a végtisztesség legyen másnap. A sietség oka a csekei helytörténész szerint az volt, hogy Kendének a megyei közgyűlésre kellett mennie. Néhány sorral lejjebb viszont megjegyzi, hogy Kende mégsem vett már azon részt.¹² Tehát szinte biztosan nem ez volt az oka a gyors temetésnek, de az elképzelhető, hogy a döntés meghozatalában Kendének lehetett szava, még ha – Pap Endre elbeszélése szerint – a csekei bírák is állították ki az erről szóló hivatalos okmányt.¹³

Kölcsey Ferenc temetésével kapcsolatosan később még egy történet terjedt el, ami talán Toldy (eredetileg: Schedel) Ferencnek (1805–1875), a magyar irodalomtörténet-írás atyjának volt köszönhető, aki szerint Kölcseyt a parasztjai nem szerették, amit jól mutatott, hogy temetésekor a parasztok a koporsóját megdobálták. Ez a történet aztán jóval később is előkerült, mégpedig a *Magyar Nemzet* egyik 1965. évi Szalatnai Rezső által jegyzett írásában.¹⁴ A cikkre egy id. Talpas István nevezetű csekei lakos válaszolt is, aki levelében valótlannak minősítette a történetet, ugyanakkor megjegyezte: „*Arról is beszélnek, hogy halálát saját maga idézte elő.*”¹⁵ Lakatos József is idéz egy

¹² Lakatos i. m. 19.

¹³ A Pap Endre által említett hivatalos halotti okmányt egyelőre nem sikerült fellelni, de enélkül is kijelenthető, hogy a bomlási folyamat elindulása Kölcsey esetében is gyors lehetett, főként (az augusztusi) meleg időben. Emellett még az is megjegyzendő, hogy a korban jellemző volt a halált követő korai temetés. (A szerző megkérdezte dr. Susa Éva igazságügyi antropológust erről, akinek szakvéleménye is megerősítette a leírtakat.)

¹⁴ Szalatnai Rezső: *Százhetvenöt éve született Kölcsey Ferenc*. In: *Magyar Nemzet*. 21. évf., 1965. aug. 8., 186. sz., 11. A cikkben a következőt olvashatjuk: „*A Himnusz költőjét gyorsan és lapulva vitték a sírba, mert a koporsót a félrevezetett nép kővel megbajigálta. Iszonyú kép, történelmünk egyik legocsmányabb jelenete.*” Még jó, hogy nem történt meg! – tehetjük hozzá.

¹⁵ *Kölcsey haláláról és temetéséről*. In: *Magyar Nemzet*. 21. évf., 1965. szept. 10., 213. sz., 5.

adatközlőt a közeli Nagyarról (Bóré Józsefné sz. Fábíán Rozit), aki 1914-ben 89 évesen elhunyt édesanyjától hallotta, hogy Bécsből jöttek németek, hogy Kölcseyt elfogják. Ő nem menekült el, inkább megmérgezte magát.¹⁶

aug. 16. Almási Józsefné Rabó Klára.	Ökveg. 73	szülés aug. 14. Tanítás.
aug. 23. Kölcsei Ferenc.	Flemer. 40	ferő Lás. Aug. 23. Tanítás.
Aug. 18. Nagy József fia Mihály.	Adóc. 5	első reánk 18. sz. szülés.

2. k. Kölcsey Ferenc halotti anyakönyvi bejegyzése, amelyben a temetés napja (aug. 25.) szerepel csak pontosan

(Szatmárceke, Református Lelkészi Hivatal - a szerző felvétele)

Kölcsey elsődleges forrásaink szerint 1838. augusztus 24-én halt meg. Illetve van mégis egy olyan alapforrás, amelyben más időpontot olvashatunk: ez pedig a csekei református egyházközség halotti anyakönyve. Kölcsey Ferenc neve mellett, mint e tanulmányban közölt fotón is látható, a halál napjánál „Aug. 23.” szerepel. Elképzelhető, hogy az anyakönyvi bejegyzés valami miatt napokkal (vagy akár hetekkel) később került bevezetésre és ezért lett pontatlan, illetve hibás. Az eltemetés módjánál a „Tanítás” szó olvasható,¹⁷ ami már magában cáfolja „a titkon végbemenő” temetést. És van egy olyan alapforrás, a gyászjelentés, amely ez esetben valószínűleg nem készült el, amit a temetés közeli időpontja magyarázhat, bár ez esetben is ki lehetett volna küldeni utólag. A halálhírt tehát nem a gyászjelentésből, hanem magánlevelekből és a különböző lapokból tudhatták meg az ország polgárai, köztük Kölcsey harcostársai és barátai.

¹⁶ Lakatos i. m. 26. Ld. még: Kőszegi László: *Szatmárceke kulturális örökségei*, é. n. 3.

¹⁷ Szatmárceke, Református Lelkészi Hivatal. *III. köt., Szatmárceke 1832-1838 házasságok, halottak* [anyakönyv] (E cím alatt már egy újabb besorolás szerint szerepelhet: *II. anyakönyv*). Az anyakönyv jelenleg egy egyházközségi jegyzőkönyvbe kötve található meg. Amikor 2013. május 21-én Szatmárceken kutattam, először azt az információt kaptam Tiba Zsolt lelkésztől, hogy tudomása szerint az anyakönyv keresett évét tartalmazó kötet elégett, így nem tudja azt nekem megmutatni. Végül kérésre odaadta az egyházülési jegyzőkönyveket is, és az egyikben megtaláltam

A halálhír szárnyra kel

Az első levél, mely Kölcsey haláláról tudósított, nem tudni, pontosan mikor keletkezett. Valószínűsíthető csak, hogy ez az a Csenger városában kelt levél lehetett, amelyet a *Jelenkor* 1838. szeptember elsejei számában közölt.¹⁸ Ez a lap közölte először a gyászhirot, majd a következő napokban sorra a többi újságban is megjelent.¹⁹ Pesten, a legközelebbi baráti körben azonban még a *Jelenkor* megjelenése előtt elterjedt a szomorú hír. Nem tudni, hogy mikor érkezett a csengeri levél Helmecey Mihály szerkesztőhöz, de mindenképpen két-három nappal a lap megjelenése előtt. A hír tehát innen is szárnyra kaphatott, de talán még ennél is előbb érkezett meg Bártfay Lászlóhoz (1797–1858), Kölcsey barátjához. Naplójából kiderül, hogy a levelet, melyet Rába István (Szatmár megyei illetőségű) ügyész írt, augusztus 29-én kapta kézhez. A levéllel rögtön Szemere Pálhoz sietett, de nem találta otthon, mert már színházba ment feleségével. A színházban aztán találkozott velük, ahol viszont csak feleségének merete megszűgni, hogy mi történt. A következő napon is egy társaságban volt Kölcsey legjobb barátjával, de csak annyit mondott neki, hogy nem sok remény van a barátjuk megmaradására.²⁰ Ekkor, augusztus 30-án terjedt el a városban a halálhír,²¹ és ezen a napon közölte Bártfay a Vadászkürtben

Kölcsey halotti anyakönyvi bejegyzését. A korábbi irodalomból kiderül, hogy ezt 1938-ban már látta az akkori exhumálási bizottság egyik tagja, Csiszár Árpád, akinek átiratában azonban a halál napjaként (a helyes időpont) augusztus 24-e szerepel (Hanusz Árpád [et al.]: *Szatmárcseke. Száz magyar falu könyvesháza*. Bp., 2002, 133.). Kölcseyt a falu református lelkésze, Kovács Mózes temette (Lakatos i. m. 18.), minden bizonnyal ő is jegyezte be Kölcseyt a halotti anyakönyvbé.

¹⁸ *Jelenkor*. 3. évf., 1838. szept. 1., 70. sz., 278.

¹⁹ *Hirnök*. 1838. szept. 6., 72. sz. (címlap), Hazai 's Külföldi Tudósítások. 1838. szept. 5., II. félév, 19. sz., címlap; *Rajzolatok*. 4. évf., 1838. szept. 2., II. félév, 18. sz., 144.

²⁰ Bártfay László Naplói. Sajtó alá rendezte és a kísérő tanulmányt írta: Kalla Zsuzsa. Bp., 2010, 77–78. Kalla Rábát nagykárolyi ügyészként említi (ua. 77.).

²¹ Uo.; A *Rajzolatok* szept. 2-i számában ez állt: „*Szomorú hír szárnyalt e' hó 30dikán, melly valósultnak mondatott; t. i. hogy Kölcsey hazánk 's korunknak lelkes írója koszorus pályáját bevégezte volna.*” (18. sz., 144.)

tartózkodó Wesselényinek, hogy Kölcsey meghalt, akit a hír láthatóan nagyon megrázott,²² és egyes források szerint kezébe temetve arcát a következőt mondta: „*Nem közénk való volt!*”²³ Még ugyanezen a napon, az Akadémia késő délutáni ülésén tudta meg Széchenyi István gróf is a mindenkit megrendítő hírt.²⁴ Szemerének azonban még ekkor sem merete senki elmondani, hogy mi történt. De a következő napon már annyian tudták a városban, hogy nem lehetett előtte tovább titokban tartani. Végül, amikor már maga Szemere ment Schedel Ferencel Bártfayhoz, hogy megtudják igaz-e a szállongó hír, vallotta csak be Kölcsey halálát, és ekkor olvasta fel a két nappal korábban érkezett erről szóló levelet.²⁵ Nem sokkal később ezt olvashatjuk Bártfay augusztus 31-i naplóbejegyzésében: „*Jött Stuller a' hirrel, hogy Dubraviczky Alispán levelet kapott, mi szerint nem Kölcsey Ferencz halálozott meg, hanem más Kölcsey. Ugyanezt üzené nekem Szemeréné is Miska inasa által. Nem sokára maga Szemere futott hozzám ugyan e' hirt hozva derültebb arczzal. Én ráhagyám, de valami azt súgá belsemben: nem úgy van.*”²⁶

A következő egy-másfél napban azonban bizonyossá vált Szemere Pál számára is, hogy barátját veszítette el. Valószínűsíthetően szeptember elsején kaphatta kézhez Szuhányi Ignác (1801–1872) augusztus 28-án, Csekén kelt hozzá írt levelét.²⁷ Tudomásunk szerint a családból elsőként Kölcsey sógornőjének testvére írt levelet a költő haláláról. (Kölcsey Antónia már idézett levelét a keltezés tekintve ugyan két nappal korábban elkezdte írni, de csak szeptember 6-án fejezte be, és küldte el

²² Bártfay i. m. 78.

²³ Vahot Imre: *Kölcsey Ferencz*. In: Magyar Néplap. 1. évf., 1856. júl. 1., 1. sz., 5.; ld. még Jancsó Benedek: *Kölcsey Ferencz élete és munkái*. Bp., (1885) 437.; Váczy János: *Kölcsey Ferencz (1790–1838)*. In: Vasárnapi Ujság. 37. évf., 1890. aug. 10., 32. sz., 511.

²⁴ Széchenyi István gr. a következőket jegyezte le naplójába: „*Első ülés a magyar akadémián. Megérkezett Clarc a Náddorral. Hír: 'Kölcsey meghalt.'*” (Széchenyi István: *Napló*. Vál., szerk. etc.: Oltványi Ambrus. Bp., 2002, 779.)

²⁵ Bártfay i. m. 79.

²⁶ Uo.

²⁷ RL B14 Szemere Tár. 16. köt., 52. lev., 277.

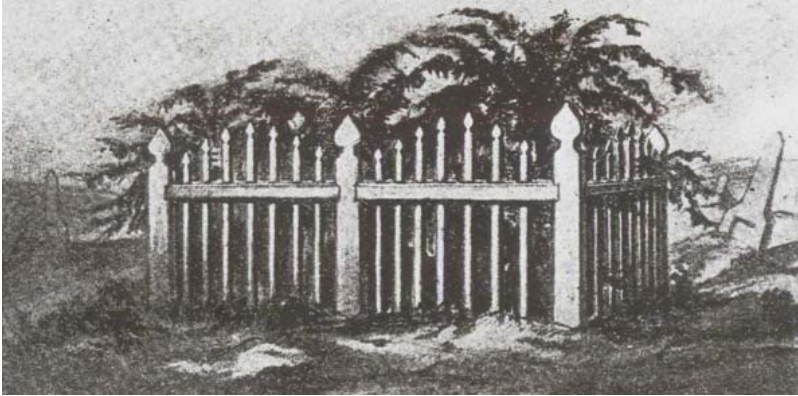
Wesselényi Miklósnak, aki ekkor már egy hete értesült barátjának és védőügyvédjének haláláról.) Ezt követően Szemere 1838. szeptember 2-án ragadott tollat és írt levelet özv. Kölcsey Ádámné szül. Szuhányi Josephine-nek. Ebben elsősorban Kölcsey hagyatékának sorsáról volt szó. Többek közt ezt írta: „*Kölcsey F. lélekhagyományai közül semminek sem szabad elveszni, vagy szentségtelen kezek közé vétenni. A levelezésekre még azt jegyzem meg, hogy azokat a megboldogult az én levéltáromnak ígéré még életében; s csak az idő által gátoltatott azokat számomra együvé gyűjteni. Kérem, méltóztassék tekintettel lenni e körülmény iránt; s annyival inkább, minthogy a hozzá írt levelek tanúbizonyosságai az elhunyt nagyjérfíú életének, s nekem ki »életét« írni fogom, e tanúbizonyosságokra elmulthatlanul szükségem van.*”²⁸ És hogy Szemere komolyan gondolta barátja hagyatékának, életművének megjelentetését, megmutatta a következő évtized, amikor is Eötvös Józseffel és Szalay Lászlóval együtt *Kölcsey Ferencz minden munkái* címmel 6 kötetben kiadta azt (1840–1848).

A Kölcsey halála utáni gyász országos jellegű és hatókörű volt, de a halálhír keltette általános szomorúságon túl nem vezetett olyan gyászünnepegekhez, helyi megemlékezésekhez, mint amely az 1850–60-as években a „nemzet nagy halottai” esetében jellemzővé vált. A kortársak közül Toldy Ferenc így írt a Kölcsey-gyászról: „*Köz volt a gyász halálakor, melyet Szatmár körlevél által tudatott a megyékkel, s egyszersmind képét, közterme számára megrendelte.*”²⁹

Temetésén nem lehettek ott barátai, nem búcsúzatott tőle senki sem a sírnál. Egy méltó megemlékezésre végül 1839. november 24-én, az Akadémia 8. közgyűlésén került sor Pesten, amikor Eötvös József báró emlékbeszédet tartott a Magyar Tudós Társaság megbízásából. Az igazán szép méltatásban többek közt ezt mondta: „*Egypár év, s a domb, mely koporsója föllött*

²⁸ *Szemerei Szemere Pál munkái*, 3. köt. Szerk.: Szvorényi József. Bp., 1890, 327. Obernyik Károly özv. Kölcsey Ádámné kérésére Szemerének erre a levelére írta szeptember 22-i, fentebb említett válaszát.

²⁹ Toldy Ferenc: *A magyar költészet kézikönyve*. 1. köt., Pest, 1855, 477–478.

3. kép. Kölcsey első sírja (Varsányi István rajza Vértesy Jenő könyvéből)

emelkedik, besüllyed, és a dúsan felnőtt fű alatt talán senki nem fogja keresni hamvait! De hát ennyi érdem után csak ez volna díja? – Ó nem! Habár e haza bányáiban nem találkozott egy kő, mely oszlopául emeltetnék, s nyelvünkben, melyet ő gazdagított, nem találunk egypár szót, melyet hálaadva sírkövére vésnénk: mi őt nem fogjuk felejteni, nem mi, kik barátai valánk, s nem azon ifjú nemzedék, melyet annyi reménnyel nőni látott. Reátok, lelkes ifjúság! reátok legyen bízva emléke.”³⁰ Bár emlékét, szellemi hagyatékát barátai és tisztelői halálától kezdve elhivatottan őrizték, még sokáig kellett várni arra, hogy valódi síremlék jelölje a Himnusz költőjének sírját.

Kölcsey felett

*Kis Cseke! Nagyszerű emlékét örökíteni pót!
Sírkövet ah! ne emelj Kölcsey' hantja felett.
Sírköve a' haza lesz, míg a' magyar él, halad, érez.
És emlékiratot vés örök érdeme rá.*

(Terray Károly)³¹

³⁰ Br. Eötvös József: *Emlékbeszéd Kölcsey Ferencz felett*. In: M. Tudós Társaság Évkönyvei V. Buda, 1842, 122. Az elhunyt akadémiai tagok halála után (egy bizonyos idővel) tartott emlékbeszéd hagyománnyá vált az Akadémia életében.

³¹ Athenaeum. 2. évf., II. félév, 1838. okt. 25., 34. sz., 546. Terray Károly (1812–1881) Kölcsey ismerőse, pártfogloltja, később a losonci Tanítóképző Intézet igazgatója volt.

Síremlék nélkül

Kölcsey Ferenc halálakor országos köztiszteltetben állt, a korabeli magyar szellemi elit pedig a legnagyobb elismeréssel tekintett rá. Azt gondolhatnánk, hogy ezért a Himnusz szerzőjének elhunytá után nem sokkal méltó, szép síremléket állítottak neki. Ez azonban nem így történt. Több mint másfél évtizedet kellett még várni, hogy a személye iránt meglévő tisztelet ilyen formában is megnyilvánuljon.

A síremlékállítást ügye minden bizonnyal már a temetés utáni hetekben felmerült, de a legfontosabb ügynek – legalábbis országos szinten – Kölcsey szellemi hagyatékának, azaz műveinek, kéziratainak, levelezésének a megmentését és közreadását tekintették. Az ügyet persze rögtön felkarolhatta volna az egykori szatmári követ, majd főjegyző szűkebb pátriája, Szatmár vármegye, de ennek közgyűlése, amely nem sokkal a temetés után, 1838. szeptember 11-én ülésezett, arról határozott csak, hogy úgy állít emléket neki, hogy mellképét közgyűlési termébe megfesteti.³²

Az ügy mégsem aludt el, amit két kezdeményezés is mutat. Az időben korábbiról egy, a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában fennmaradt forrásból értesülünk. A *Felszólítás Magyarország hölgyeibe, hogy egy Kölcsey Ferenc emlékére felállítandó emlékoszlop részére adakozzanak* című kézirat 1838. december 8-án kelt, melynek szövegéből kitűnik, hogy annak megfogalmazója egy hölgy lehetett. A szép, érzelmekre hatni kívánó sorokból a következőket idézzük: „*Ki szenvedet s mély álomba szenderég Kölcsey Ferenc! s nem halja ob barátnéim s tarsnéim azzon hozátok intézet forró esengést, hogy magyar hölgyek szeretette legyen, melly sirjára tömjént hintsen, s asszonyi kezzek szép munkája melly halhatatlan érdemeinek távol időket érő oszlopot emel.*” A felhívást tevő szándéka szerint Magyarország és Erdély hölgyeinek kellene szervezniük a gyűjtést, amely során bejövő összegeket minden vármegyében és vidéken a „közjóért buzgó” férfiak szednének össze és

³² Hazai 's Külföldi Tudósítások. 1838. szept. 29., II. félév, 26. sz., 201.

küldenének be az Akadémia titkárának. Az adakozásra buzdító irat végén a gyűjtésért jótállást vállaló következő férfiak nevei sorakoztak: Kubinyi Ferenc, Teleki László gróf, Teleki József gróf, Ráday Gedeon gróf, Döbrentey Gábor, Szemere Bertalan, Wesselényi Miklós báró, Jósika Miklós báró stb.³³ Nem tudjuk, hogy a kéziratban fennmaradt felhívás nyomtatva vagy kézzel sokszorosítva szétküldésre került-e, így azt sem, hogy a gyűjtés valóban elindult-e?³⁴ Csak az látszik bizonyosnak, hogy volt egy ilyen szándék, és a jótállást vállaló személyeket is felkeresték ezzel. A másik, alább ismertetésre kerülő kezdeményezés azonban arra enged következtetni, hogy az előbbi felhívás „hamvába holt”, mert különben egy újabbra nem lett volna szükség. (Bár az sem kizárható, hogy nagyjából egyidőben két kezdeményezés is született.)

Erről az újabb (?) tervről Kölcsey egykori joggyakornokának, Pap Endrének (1817–1851) Szemere Pálhoz 1839. június 3-i, Pozsonyból küldött leveléből értesülünk. Ebben a következőket olvashatjuk: *„Tegnap az én derék, jó követem (Botka [Imre]) igen megörvendeztetett, midőn tudatá velem, hogy Kölcseynek ha országosan nem, aláírás után márványemléket állítanak, gondolom a’ Muzeumba teendő. ’S ő ezen kívül, hogy a’ nagy férjfiú’ hamvai kijelelve legyenek, a’ csekei határon, olly helyben, hol legtöbb útas jár egy köblösnyi földet, ha az illető birtokosok nem ajánlanának, sajátján is szándékozik venni, hova Kölcsey’ koporsója vitetvén, fákkaal a’ kis tért beülteteti angol kert’ formára; ’s a’ koporsó’ fölébe, aláírás’ után, de csak Szatmár’ fiaitól ’s leányaitól begyűjtendő summán vasemléket állítat fel társaival együtt, melly az ő napának, özvegy Petróczyénak ungvári hámorában készülend el, még pedig nem a’ falusi torony-forma Csokonai-emlék’ példájára, mellyet a’ debreczeniek magok rajzoltak a’ mester élébe, hanem idegen minták szerént, mellyeket számosan szerze*

³³ Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára. Történel. 2. r., 26. sz. A felhívás végén „Amália” név olvasható, akinek személyét egyelőre nem sikerült beazonosítanunk.

³⁴ A nyomtatványt kerestük, de mind ez ideig nem sikerült rábukkannunk. Valószínűnek tartjuk, hogy végül nem is készült ilyen.

meg rajzolatokban; 's azok már a károli casinóban közvizsgálatra ki is vagynak téve, hogy irántok kiki véleményét adhassa. Nem tudtam örömömbbe, mit tegyek."³⁵ Pap öröme érthető volt, de mint kiderült, korainak bizonyult és végül bánatra fordult, mert – nem tudni pontosan, miért – ebből a tervből sem lett semmi. Valószínűleg Botka Imre (1809–1864) szatmári követnek nem sikerült előteremteni a szükséges összeget megyéjében, és talán nem is mindenki értett egyet azzal (itt elsősorban a családra gondolunk), hogy Kölcsey Ferenc hamvait elvigyék a csekei temetőből, ahol már akkor is a család számos tagja nyugodott. A falu népe, de még inkább özv. Kölcsey Ádámné szül. Szuhányi Josephine lehetett ellene, akinek férje mellé temették a költőt, és valószínű ezen nem kívánt változtatni. Márpedig a Kölcsey-hagyaték kezelőjeként neki döntő szava lehetett ebben az ügyben is.

Ezenkívül az említett síremlékterv meghíúsulásában még az is közrejátszhatott, hogy a pozsonyi országgyűlés követői számára ismeretessé vált Botka azon szándéka, hogy kezdeményezését Szatmár vármegyei, tehát nem országos gyűjtéssel kívánja elérni. Ezután tehát a már ugyancsak tervbe vett Kölcsey-szobor gyűjtésére koncentráltak, így az 1839. évi országgyűlésen megkezdték az adakozást a szükséges összeg előteremtésére,³⁶ ami egyúttal azt is jelentette, hogy ez vált országosan az elsődleges céljá (természetesen Kölcsey munkáinak közreadása mellett), és nem a síremlék ügye. Viszont ennek eléréséig is éveket kellett várni, mert Ferenczy István (1792–1856) alkotása – egyben utolsó befejezett szobra – csak 1846-ra készült el.³⁷

Bár a síremlék ügye nem merült feledésbe, egy ideig inkább mégiscsak úgy került szóba, hogy mindenki fájlalta hiányát. Eötvös József fentebb már idézett akadémiai emlékbeszédében

³⁵ RL Szemere-tár. 16. köt., 84. sz., 410.

³⁶ Elsődleges forrást nyújtanak erre Pap Endre Szemere Pálhoz Pozsonyból írt levelei, ld. RL Szemere-tár. 16. köt., 426–427., 436., 439–441., 451–452., 455–458., 459–461., 463., 483–485., 487.

³⁷ A szobor a Magyar Nemzeti Múzeumba került. Ma a Magyar Nemzeti Galéria őrzi.

többször is megemlítette Kölcsey sírját, az egyik helyen a következőképpen: „*Egy puszta sír a' Túr*”³⁸ *partjain fogadá be nemes kebelét; csak az elhagyott háznép és néha egy hív, ki barátjának sírjához vándorol, ismerik a' helyet, hol Kölcsey nyúgoszik.*” Arra is találunk példát, hogy már hasonlóképpen használják Kölcsey „puszta” sírját. Az Eötvös-féle emlékbeszéd elhangzásával egy évben (1839) Pongrácz Lajos *Honti Literaturai-füzér* c. munkájának recenziójában olvasható: „*De a' Honti literatúrai füzér puszta mint Kölcsey sírja, mint Drégel vára, mellyet rajzol...*”³⁹ Nem egy vers született a következő években, amelyben szerepelt Kölcsey sírja s a síremlék hiánya. Mentovich Ferenc (1819–1879) erdélyi költő 1844-ben a *Pesti Divatlap*ban így énekelte meg ezt:

„*Kölcsey sírján*

*Emlék nélküli puszta orom beborítva tövissel
S kórósálakkal, Kölcsey sírja ez-e?
Oh, nem ilyen láttam vala forró képzeletemben,
Bánatos álmim ölen másszerű volt e halom.
Ott üle mély fájdalomai közt az egekre tekintve,
Mintba leesdeklő volna fiát, a haza,
S csermely monda zenét szent hamva körül a deréknek,
Sírva futó csermely nemzete könnyeiből.”*⁴⁰

³⁸ Nem a Túr, hanem a (Holt-) Tisza partján.

³⁹ Endrefy: *Honti literatúrai-füzér*. In: Honművész. 7. évf., 1839. dec. 29., 104. sz., 839–840., 839.

⁴⁰ Mentovich [Ferenc]: *Kölcsey sírján*. In: Honművész. 1844. szept. 15., II. félév, 11. sz., 336. Ld. még a 31. jegyzetet. Később is születtek olyan versek, amelyekben Kölcsey Ferenc sírja, sőt (első) síremléke is már szerepel. Ez utóbbira példa Illyés Bálint (1835–1910) református lelkész, író 1862. május 18-án Csekén elmondott, majd 1866-ban a *Vasárnapi Ujság*ban közölt verse (Illyés Bálint: *Kölcsey sírja felett*. In: *Vasárnapi Ujság*. 13. évf., 1866. febr. 4., 5. sz., 50.)

„A nemzet Mekkája”

A „puszta” sír zarándokhellyé vált, aki Szatmárban járt, ha tehette, elment a csekei temetőbe. Eötvös is említette a sírt felkereső barátokat. Kölcsey Antónia is írt egyikükről a naplójában: Perényi Zsigmond báró (1783–1849), Ung vármegye főispánja, országgyűlési követe 1839. augusztus 18-án járt egykori politikustársa sírjánál.⁴¹ Napra pontosan két évvel ezután zarándokolt el Csekére Gáspár János (1816–1892), a nagyenyedi Bethlen-Kollégium diákja, a későbbi elismert pedagógiai író. Érkezése után útinaplójába a következőt írta: *„Csekén vagyok, a nemzet Mekkájában...”*⁴² Bár az irodalomban általában Széphalom szerepel – Kölcsey példaképe, Kazinczy Ferenc jogán – „a magyarok Mekkájaként”, úgy tűnik, ebben az időben voltak, akik Csekére is így tekintettek. A németországi tanulmányútra induló Gáspár 1841. augusztus 19-én kereste fel példaképe sírját. Amikor útitársával, Mentovich Ferencsel és kísérőjükkel belépett a csekei temetőbe, a nemzet nagy halottjához méltó sírreléket keresett, de azt nem talált, csak egy egészen egyszerű sírhelyet. Naplójába így írt emiatt érzett keserűségéről: *„És nem tudám lenyomni keblembre a bús gondolatot: a nemzet, mely nagy embereit tisztelni nem tudja, nem érdemli, hogy nagy emberei legyenek...”* Majd a következőképpen folytatta: *„Vezetőnk egy közönséges sírhalomhoz vitt, melyet egyszerű farácsozat vesz körül, s mondá: »e sír a Kölcsey sírja«. Némán léptem át a rácsozaton – hiszen, ha emlék nincs még, a háládatos szenvedőszívűek, kik apadhatlan enyhítőfórrást nyerének*

⁴¹ *Kölcsey Antónia naplója*. A szöveget válogatta etc.: Gábor Júlia. Bp., 1982, 83. A barátok közül a legközelebbiről, Szemere Pálról írják, hogy gyakran meglátogatta a sírt. (Vajda Viktor: *Kölcsey élete halála után*. Bp., 1912, 18.)

⁴² Vita Zsigmond: *Gáspár János útinaplója Kölcsey otthonáról*. In: Irodalomtudományi Közlemények. 66. évf., 1962, 1. sz., 90. Vahot Imre 1853-ban Csekén tett látogatásáról, az ott található Kölcsey-emlékekről írt összefoglalásában a Mekkahasonlat a következőképpen szerepel: *„Innen már nem messze esett vándorlásunk Mekkája, a szerény kis falu, mely a hold hűvös fényében úgy tűnt fel előttem, mintha nagy földie, Kölcsey tulvilági szelleme ünnepisen világította volna meg.”* (Vahot Imre: *Kölcsey Ferenc emlékei*. In: Magyarország és Erdély képekben, 2. köt., szerk.: Kubinyi Ferenc és Vahot Imre. Pest, 1853, 104.)

– alább egyszerű virágokkal csak béhinték a növény és érzelemvirágokat keble szent melegével ápolta magasemlékű kertész sírját... oh, még ezt is feledék s hagyják teljesülni igénytelen óhaját:

Síromra a tavasz majd
Ültet virágokat!

Igen, a jó tavasz titeket megszégyenítve bizonyosan fog ültetni e kopár homokra is!”⁴³

Öt évvel Gáspár János után, 1846-ban egy hasonló korú ifjú szállt meg a nevezetes tiszaháti faluban: Petőfi Sándor. Barátjának, Kerényi Frigyesnek írt úti levelében, 1847. július 17-én erről így emlékezett: „Badalóval csaknem szemközt fekszik innen a Tiszán (tulajdonképen túl a Tiszán) Cseke, és a csekei temetőben Kölcsey Ferencz. Tavaly őszszel egy pár hétig laktam itt s megmeglátogattam a szent sírt, mellyben a legnemesebb szívek egyike hamvad. Halmánál nincs kőszobor, még csak féjfa sincs, mellyre neve volna fölírva; de nincs is rá szükség, mert az oda lépő vándornak szívdobogása megmondja, ki van ott eltemetve. Csendes e táj; a városok, a nagy világ zaja nem hangzik idáig. A nagy férfi sírja körül csak a szellő rezgeti a tövisbokrokat, a tövisbokrok virágain vadméhek donganak, s távol az andalgó Tisza halkan mormogja dalát, hogy a koporsónak álmát meg ne zavarja.”⁴⁴ Gáspár és Petőfi leírása azt a képet mutatja, amivel még 1853-ban Vahot Imrének (1820–1879) is szembesülnie kellett, amikor Csekén gyűjtötte az anyagot a *Magyarország és Erdély képekben* c. kötethez. Es ezt az állapotot rögzítette ekkor a Vahot megbízásából rajzoló Varsányi István.⁴⁵ Vahot a „puszta, alacsony” sírről azt írja, hogy az csak annyiban különbözik a temető többi sírjától, hogy faráccsal van körülveve és „sefa-sefű” névvel megtisztelt növényvel van sűrűn benöve. Vahot Imre állítólag nemegyszer tette tiszteletét Kölcsey sírjánál, és több ízben egész társaságokat vitt oda.⁴⁶

⁴³ Vita i. m. 91. A Kölcseytől származó idézet a *Választás* című verséből való.

⁴⁴ Petőfi Sándor: *Úti levelek Kerényi Frigyeshez*. 1847. júl. 17., részlet. Ld. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár Fond VII/14. fol. 9a.

⁴⁵ Vahot i. m. 109. Ld. a 3. képet.

⁴⁶ Vajda i. m. 19.

Az első Kölcsey-síremlék

Vahot Imre leírása és Varsányi István rajza valószínűleg újra felébreszthette a Kölcsey-síremlék elszunnyadt ügyét, mert azok megjelenése után néhány hónappal már elkészült az első márványjel a sírra (valamikor 1854-ben). Ennek elhelyezését talán az 1853 óta Pesten élő özv. Kölcsey Ádámné 1854. május 22-én bekövetkezett halála és végakarata szerinti – Csekén, férje és sógora mellett való – eltemetése is befolyásolhatta. A temetésre 1854. június 25-én került sor.⁴⁷

A síremlék képét is hozó *Magyar Néplap* 1856. évi 2. számában azt olvashatjuk, hogy Kölcsey temetése óta „egyszerű fejfa jelölé” sírját.⁴⁸ Ez egy érdekes, de minden bizonnyal hibás adat, mert a korábban született források egyike sem szól erről, sőt Petőfi idézett leírásában egyenesen az szerepel, hogy „még csak fejfa sincs” a síron.

A szürke (hamuszín) márvány síremlék, a csonka vagy derékban kettétört oszlop, amely Kölcsey életének tragikus végét, befejezetlenségét szimbolizálja, tehát már 1854-ben elkészült. Ezt az emlékmű talpazatán lévő „Kölcsey Ferencznek emlékül” felirat alatti évszám bizonyítja. Lakatos József Szatmárcsekéről szóló helytörténeti munkájában azt írja a síremlékről, hogy az elkészülte után két éven keresztül egy portán hevert, mert a felállítását az abszolutista hatalom nem engedélyezte.⁴⁹ Az avató ünnepséget végül 1856. május 18-án tartották meg. A Szatmárból és a szomszéd megyékből megjelenő több ezer ember részvételével megtartott eseményről Kende Kanut *Pesti Napló*ban megjelent beszámolójából értesülhetünk a legrészletesebben. E szerint az egyszerű síremléket, amely Gerenday Antal pesti műhelyében készült, „a Kende és Kölcsey ugyan egyeredetű család

⁴⁷ Lakatos i. m. 24.

⁴⁸ K.: *Kölcsey Ferencz síremléke*. In: *Magyar Néplap*. 1. évf., 1856. júl. 4., 2. sz., 12. A szerzőt Kende Kanut személyében sejtjük, aki a síremlék avatásáról a *Pesti Napló*ban részletes tudósítást írt (ld. az 50. jegyzetet).

⁴⁹ Lakatos i. m. 24.

4–5. kép. Kölcsey 1856-ban felavatott síremlékének rajza (a *Magyar Néplap* 1856. július 4-i számából) és manapság, a szatmárcsekei Művelődési Ház előtt (a szerző felvétele)

az elhunynak néhány tisztelőivel együtt emelték”.⁵⁰ A szükséges pénzösszeg gyűjtésében a fő szerepet Kende Lajosné szül. Szuhányi Laura (Kölcsey Ádámné unokahúga) játszhatta, mert Erdélyi János (1814–1868) a jeles népdalgyűjtő, sárospataki professzor ünnepi beszédében külön köszönetet mondott neki,

⁵⁰ *Pesti Napló*. 7. évf., 1856. máj. 29. 296. sz. (1.) A *Vasárnapi Ujság* Kende Lajos halálakor érdemei között kiemeli a síremlékállítást. (*Vasárnapi Ujság*. 14. évf., 1867. ápr. 21., 16. sz., 192.) Lakatos József viszont azt valószínűsítette, hogy a nagyari Luby család állt a kezdeményezés mögött, de az sajnos nem derül ki, hogy ezt milyen adat(ok) alapján gondolta így. Munkájában emellett azt a helyi hagyományt is közölte, mely szerint az első emlékművet a község lakossága közadakozásból emelte. (Lakatos i. m. 24.) Kende Kanut az avató ünnepségről szóló tudósításában megköszöni Gerenday Antalnak, hogy a síremlék árának „szinte egyötödét” engedte.

amiért „*fáradhatatlanul tört utat s győzött le minden akadályt*” annak érdekében, hogy Kölcsey sírjára emlékoszlopot állíthassanak. Erdélyi ezenkívül megjegyezte, hogy ez az esemény nemcsak családi és nemzeti, hanem korszerű európai ünnepség is, „*milyet tart minden mivelte nemzet nagy emberei emlékeinek felállításakor, s mely által a polgárisult első rangu népek soraiba iktat bennünket a történelem*”. A síremlékavatón beszédet mondott még Kende Kanut (1821–1903) és Kiss Áron (1845–1908) porchalmi református lelkész. Az ünnepségen a sárospataki református kollégium énekkara működött közre. A felemelő eseményt, melynek magyar nemzeti jellege a résztvevők öltözetében látványosan megmutatkozott, Kende Lajos házában egy kétszáz fős fogadás, illetve mulatság zárta.⁵¹

Kölcsey-ünnepségek a csekei sírnál

A Kölcsey-síremlék felavatása után Kende Lajos és felesége kezdeményezésére minden év májusában, az emlékmű avatásának évfordulóján Kölcsey-emlékünnepet tartottak Szatmárcsekén. Ez nemcsak a csekeiek helyi ünnepe volt, hanem Szatmárból és kezdetben a környező megyékből is számosan részt vettek rajta. Kezdetben, úgy tűnik, a Kende házaspáron kívül Kiss Áron református lelkész (a későbbi tiszántúli református püspök) játszott fontos szerepet az ünnepségeken, hiszen ő volt, aki ezeken beszédet tartott, és szintén ő volt az, aki aztán a sajtóban be is számolt a megemlékezésekről.⁵² 1863-ban a síremlék rajzával ismertetést is közölt Kölcsey nyughelyéről.⁵³ Ebben az idő-

⁵¹ *Pesti Napló*. 7. évf., 1856. máj. 29., 296. sz. (1.) Érdekes, ugyanakkor érthetetlen, hogy az 1861-re kiadott *Országos Nagy Képes Naptárban* az avató ünnepségről pontos leírást adva, azt az 1860. évi hazai események között ismertetik. (Országos Nagy Képes Naptár 1861-dik évre. Szerk.: Girokuti P. Ferenc. Pest, 1860, 428.)

⁵² Kiss Áron: *Kölcsey Ferenc emlékünnepe*. In: Vasárnapi Ujság. 5. évf., 1858. jún. 27., 26. sz., 307–308.; Kiss Áron: *Kölcsey-évünnep Csekében*. In: Vasárnapi Ujság. 7. évf., 1860. jún. 10., 24. sz., 290–291.; vö.: *Baráth Béla Levante*: Hegyemegi Kiss Áron Tiszántúli millennium kori püspöke, h. n., 2012. 75–76.

⁵³ (Kiss Áron): *Kölcsey síremléke Csekén*. In: Vasárnapi Ujság. 10. évf., 1863. máj. 10., 19. sz., 168.

szakban, az 1860-as években elmondható, hogy kirándulócsoportok úticéljává vált Kölcsey sírhelye, a *Politikai Ujdonságok* c. hetilap egyik 1867-es számában erre a következő említést találhatjuk: „...*van egy, az egész hazára szóló kincsünk, egy szeretett ereklyénk – értem a csekei temetőben fekvő Kölcsey hamvait, melyeket gyakran fölkeres egy-egy kiránduló társaság, s a drága porok előtt kalapot emelve, ibletve mondjuk el a fohászt: »Isten, áldd meg a magyart!«*”⁵⁴

Nem tudjuk pontosan, hogy melyik évben szakadt meg a csekei Kölcsey-ünnepségek sora, de talán már Kende Lajos 1867 áprilisában bekövetkezett halála⁵⁵ után elmaradhatott. Egyébként is a *kiegyezés* után nem tölthetett be már olyan racionális és emocionális szerepet, mint azelőtt, az abszolutista elnyomás éveiben. Az ünnepségek elhagyásánál aztán szomorúbb dolog is történt Csekén: a Kölcsey-sír gondozása, ápolása lassan elmaradt. Legalábbis erre utal egy 1881. évi adat. Történt ugyanis, hogy ebben az évben Schlauch Lőrinc (1824–1902) szatmári püspök bérmálási körútján járt, és ennek során Csekét is meglátogatta, ahol felkereste Kölcsey sírját, amit elhanyagolt, gazos állapotban talált, a síremlék rácsa is már erősen rozsdásodott. A püspök ki is fejezte a helyiek felé neheztelését emiatt.⁵⁶

Kölcsey-ünnepségekre, ha nem is évenként, de később számos alkalommal sor került. A 19. század utolsó harmadában alighanem a legjelentősebb megemlékezéseket országszerte a költő születésének 100. évfordulóján tartották. A Szatmár megyei centenáriumi rendezvénysorozat befejező ünnepsége 1890. augusztus 10-én 11 órakor kezdődött a csekei temetőben. Kölcsey Ferenc sírjánál Lévy József (1825–1918) költő, akadémikus

⁵⁴ Frider M.: *Fehér-Gyarmat. (Szatmár) jul. 24.* In: *Politikai Ujdonságok*. 13. évf., 1867. júl. 31., 31. sz., 371.

⁵⁵ OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Gyászjelentés-gyűjtemény. A Vasárnapi Ujság a következő szavakkal hozta a gyász hírt: „*Kende Lajos Kölcse, Szatmármegyében meghalt. Egyike volt a rendületlen hazafiaknak, s a mellett a nemzeti és emberiségi czélok előmozdítója. Ő létesítette a Kölcsey-emléket s évenként ünnepélyt rendezett Kölcsey emlékére.*” (Vasárnapi Ujság. 14. évf., 1867. ápr. 21., 16. sz., 192.)

⁵⁶ Vasárnapi Ujság. 28. évf., 1881. szept. 18., 38. sz., 607.

tartott ünnepi szónoklatot a Kisfaludy Társaság képviseletében. Kölcsey működésének méltatása után Lévay ez alkalomra írt versének felolvasásával fejezte be szavait. Ezután Szatmárnémeti város nevében Farkas Antal ügyvéd, városi bizottsági tag szólalt fel, végül Szatmár vármegye részéről Isaák Dezső országgyűlési képviselő mondott beszédet. A síremlékre a szónokok mellett különféle hatóságok és testületek helyezték el koszorúikat.⁵⁷

Méltó síremlék

A centenáris ünnepség után hosszú csönd vette körül a Kölcsey-síremléket. Az évfordulók és a prominensek látogatásai azonban mindig lendületet adnak egy-egy ügynek, még ha nem is mindig a végső lendületet. A Himnusz születése után 100 évvel, 1923-ban újra reflektorfénybe került annak szerzője és elsődleges kultuszhelye is. A legfontosabb ebből a szempontból Horthy Miklós kormányzó látogatásával kapcsolatos, akinek jelenlétében, 1923. június 9-én tartotta a vármegyei törvényhatóság díszközgyűlését, illetve Kölcsey-ünnepét, melyen a résztvevők és a szónokok természetesen Kölcsey Ferenc nagysága előtt tisztelegtek. Kende Zsigmond báró javaslatára a közgyűlés határozatot is hozott, hogy a megye forduljon a kormányhoz azzal, hogy országos közadakozásból Kölcseyhez méltó mauzóleumot állíthasson a nagy költő sírja fölé. (Horthy a közgyűlés után magánkihallgatáson fogadta a Kölcsey család tagjait.)⁵⁸ Úgy tűnik, ebből nem lett semmi, mert 1929-ben is még csak arról írnak, hogy tervben van a mauzóleum építése. Egészen pontosan a főváros képzőművészeti és közművelődési bizottságának 1929. március 18-i ülésén került szóba, mégpedig a (Rózsavölgyi Gyula alpolgármester és) Vörösmarty Mihály síremlékének felállításáról szóló tárgyalás kapcsán. Horváth Károly bizottsági

⁵⁷ Vasárnapi Ujság, 37. évf., 1890. ápr. 17., 33. sz., 537.

⁵⁸ *A kormányzó vidéki utja*. In: Az Ujság, 21. évf., 1923. jún. 10., 129. sz., 7.; *A Világ* c. lap tudósításában a célkitűzéseknél szerepel Kölcsey politikai műveinek újabb kiadása is (*A kormányzó a Himnusz centenáriumán*. In: Világ, 14. évf., 1923. jún. 10., 129. sz., 9.).

tag azt javasolta, hogy a Kerepesi temetőben egy külön Pantheon-parcellát (sírkertet) jelöljenek ki és oda temessék a nemzet nagy halottjait, így Vörösmartyt is. Bizottsági hozzászólásában megemlítette Kölcsey elhanyagolt sírját is, megjegyezve, hogy a Kendeffy család éppen most készül mauzóleumot építeni a sírhelyen, majd a következőt tette még hozzá: „*Ha tehát a fővárosnak volna ilyen megkülönböztetett sírparcella része, akkor lehetne szó arról, vajjon Kölcseynek, a Himnusz szerzőjének, a szatmárcsekei eldugott temetőben egy teljesen elhanyagolt sír alatt van-e helye...?*”⁵⁹ A javaslatot az említett bizottság nem fogadta el, úgyhogy Kölcsey hamvai maradtak Szatmárcsekén, és a továbbiakban már csak az volt kérdés, hogy mikor kezdhet kiemelkedni egy mauzóleum a csónakos fejfák közül.

1937 novemberében jelezték legközelebb ennek tervbe vételét. A sajtóhírek arról szóltak, hogy a megyei Kölcsey Irodalmi Egyesület határozta el új síremlék emelését.⁶⁰ A hír talán igaz volt, talán nem, de a síremlékállítás mindenesetre a következő év nagy Kölcsey-ünnepsége, halálának centenáriuma alkalmából végre megtörtént. 1938-ban, az évfordulóra készülve Szatmár-Bereg vármegye hozott határozatot arról, hogy a meglévő helyére új és méltóbb síremléket állít. Mielőtt azonban ez valósággá vált volna, feltárták a hármassalás sírhelyet. Az exhumálást végző bizottság tagja volt Csizsár Árpád (1912–1989) szamosatárfalvi református lelkész, a vásárosnaményi Beregi Múzeum későbbi alapítója is.⁶¹ Az ő feljegyzései a feltárás részletes leírását adják. Ez alapján tudjuk, hogy a családi kriptát 1938. augusztus 8-án nyitották fel. A csontok nagy részét „*rendetlenül, földdel vegyesen*” találták meg, mert a 2,5 m széles, 2 m hosszú és 1,5 m magas, téglából boltozott sírboltban a talajvíz és időnként az árvíz is jelentős rombolást vitt véghez. A kripta rendetlen

⁵⁹ Fővárosi Közlöny. 40. évf., 1929. ápr. 9., 25. sz., 662.

⁶⁰ Budapesti Hírlap. 57. évf., 1937. nov. 19., 263. sz., 8., ua.: Pesti Napló. 88. évf., 1937. nov. 19., 263. sz., 3. E híradásokban pontosan úgy fogalmaznak, hogy „emlékművet” emelnek a sír fölé.

⁶¹ Szatmárcseke. Szerk.: Németh Péter (Száz Magyar Falu Könyvesháza), 133.

állapotára magyarázatul a helyi hagyomány legalább két sírfelbontás történetét őrizte. Lakatos József egy csekei adatközlő nyomán ezeket a következőképpen közölte: „*Kölcsey halála után 2 évvel sírját kihantolták. 24 vasas német érkezett a faluba. Mivel a falu lakossága szállást nem adott a németeknek, a Kende-család adott a fejük fölé tetőt. A sírból kivett koporsóban hazaárusításra vonatkozó iratokat kerestek. Találtak is írásokat a koporsóban, melyek egy részét kivették s egy tengeri góréra szállították (sic!) [valójában szárították], majd az iratokat elvitték a községből. Az iratok őrzésére két jobbágyot rendeltek ki. Az iratok nagy része családi birtokviszonyokkal foglalkozott. Amit a hatalom remélt a sírfelbontástól, azt nem kapta meg. Sem Kossuth, sem Wesselényi, sem Kölcseyvel kapcsolatosan nem sikerült a felségsértést bizonyítani. A második sírfelbontás Kölcsey Ádámné halála után történt. Két végrendeletet keresett a sírban a rokonsága.*”⁶²

A két történet lehet, hogy egy. Kölcsey István szerint – akinek véleményét Csizsár Árpád közli – ez a hagyomány onnan eredhet, hogy a kripta felnyitása a családi iratok miatt az abszolutizmus idejére esett, amikor „vasas németek” jöttek ki hatósági személyként. Ha a szájhagyomány igazságtartalmát nem is sikerült meghatározni, Kölcsey Ferenc csontjait igen. Egyértelműen bebizonyosodott a dr. Ascher Kálmán tiszti főorvos által vezetett vizsgálatok során, hogy Kölcsey Ferencet – a családi hagyományt igazolva – a sírbolt északi részébe temették. Az ő csontjai maradtak meg a legépebb állapotban. A csontvázakat azok tisztítása és vizsgálata után három kis diófa koporsóba tették.

⁶² Lakatos i. m. 24. Lakatos adatközlőjét Hoffman Istvánné szül. Fábíán Rozáliának hívták. Egy másik adatközlő, Bóré Józsefné szül. Fábíán Rozi 1914-ben 89 évesen elhunyt édesanyjától hallott az 1840-es sírfelnyitásról. A nagyon részletes hagyományban a „vasas” német katonák azért jönnek, hogy megvizsgálják, Kölcsey tényleg meghalt-e. A költőt ki is veszik a sírból, majd a koporsóból is, mert az tele volt iratokkal. Az átnedvesedett iratokat ebben az elbeszélésben is kukoricagóréra szárították. A történetben itt is 24 katonára szerepel, akiknek a faluban lakó három Kölcsey testvér nem adott szállást, csak Kende Pál kényszerűségből. A fellelt iratokból kiderült, hogy Kölcsey nem volt hazaárusuló. Ennek a történetnek az érdekessége, hogy benne Kölcsey öngyilkos lesz, megmérgezi magát, hogy ne végezzék ki, mint később a 48-as mártírokat. (Lakatos i. m. 26.)

5. kép. Dr. Ascher Kálmán tiszti főorvos 1938-ban Kölcsey Ferenc koponyájával (Csiszár Árpád felvétele)

1938-ban a régi kripta helyébe új, vasbeton sírboltot építtetett a Kölcsey Egyesület, melyben három fülkét alakítottak ki. Kölcsey Ferenc földi maradványait a középsőben helyezték el. A koporsóba ekkor, az újratemetés előtt egy kutyabőrre írt emlékirat került, amely az exhumálás körülményeit tartalmazza.⁶³ Az új síremléket, csakúgy, mint a megelőzőt, a budapesti Gerenday cég, az immár Gerenday Testvérek nevet viselő sírkőgyár készítette. (Kölcsey első síremlékét is megőrizték: ma a szatmárcsekei Művelődési Ház előtt áll.) A köroszlopos, hatszög alakú párkánnyal összefogott, elől két kandeláberrel magasított

⁶³ Csiszár Árpád: Kölcsey exhumálása. In: Hármashatár I. 1938, 7-8. sz., 132-134. Csiszár Árpád számos fotót is készített Kölcsey Ferenc exhumálásáról, az új síremlék építéséről és felavatásáról.

klasszicista emlékmű a temető legmagasabb helyén található, kimagasló környezetéből. A síremlék közepén, hasáb alakú talapzaton „Kölcsey” felirattal címeres urna áll.

Az immár méltó emlék felavatására 1938. szeptember 8-án került sor, nagy tömeg jelenlétében. Az ünnepi beszédet Kornis Gyula (1885–1958) egyetemi tanár, a képviselőház elnöke tartotta. Ebben többek közt a következőket mondta: *„Ábitattal sereglettünk ide sírhantodhoz az ország minden égtája felől, Kölcsey Ferenc! Nem azért, mert száz évvel ezelőtt meghaltál, hanem azért, mert ma is elevenen élsz nemzeted lelkében. A késő maradék magyarok, hittél újra megvalljuk eszméidet s belőlük erőt gyűjtünk Mohács balsorstépte népe jobbsorsáért vívott küzdelmünkben.”* Az emlékbeszéd után még Vojnovich Géza szólt az Akadémia nevében, majd Zsindely Ferenc kultuszállamtitkár a magyar kormány képviselőjében, végül Streicher Andor szatmári alispán beszéde következett, ami után a Himnusz hangjaival véget ért az ünnepség.⁶⁴

Kölcsey születésének bicentenáriuma a síremlék környékének rendbetételével készültek az ünneplésre. A sír környékének bokrokkal való beültetése mellett említésre méltó még a korábban Ózdon készített, de oda nem illő vaskerítés elbontása. Ekkor született az a gondolat is, hogy a statikailag amúgy is megerősítésre szoruló emlékművet a magyar honfoglalás vagy az államalapítás évfordulójára mauzóleummá alakítsák. Németh Péter megyei múzeumigazgató elképzelése szerint a síremlék alatt egy sokszög alakú terem közepén, üveg alatt Kölcsey koporsója lett volna látható, míg a terem falain a Himnusz teljes szövege olvasható. Az elképzelés végül az Országos Műemléki Hivatal ellenállásán bukott meg. Így 2001. augusztus 16-án Mádl Ferenc köztársasági elnök a régi, de megtisztított és megerősített síremléket avatta újra.⁶⁵ A legutóbbi jelentős ünnepséget

⁶⁴ Kornis Gyula avatóbeszéde Kölcsey síremlékénél. In: Pesti Napló. 89. évf., 1938. szept. 10., 181. 2.; ld. még: Kornis Gyula nagyhatású emlékbeszéde Kölcsey Ferencről, a költőről, a politikusról, állambölcseletről és szociográfusról. In: Budapesti Hírlap. 58. évf., 1938. szept. 10., 203. sz., 5.; Vojnovich Géza: Kölcsey sírjánál. In: Budapesti Szemle. 251. k., 1938, 731. sz., 116–117.

⁶⁵ Szatmárceke. Szerk.: Németh Péter. (Száz Magyar Falu Könyvesháza) 138–139.

6. kép. Kölcsey Ferenc 1938-ban felavatott síremléke napjainkban
(a szerző felvétele)

a Magyar Kultúra Napja alkalmából 2014. január 19-én tartották Kölcsey nyughelyénél, ahol Halász János, a kultúráért felelős államtitkár mondott ünnepi beszédet. Ugyanebben az évben, a Reformáció Napján Áder János köztársasági elnök is felkereste a sírt, és elhelyezte rá az emlékezés virágait.

Kölcsey Ferenc sírja valódi nemzeti zarándokhely. Ma már évente sok ezren felkeresik a Himnusz költőjének nyughelyét, legtöbbször csoportosan. A csendes temetőben naponta többször is felhangzik nemzeti imánk éneke, mely a fejfás temetőben olyan lelki élményt nyújt, amit mindenki magával visz egy életre. Azok, akik voltak már a csekei sírnál, biztosan átérzik Szathmáry Károly (1831-1891) író 1860. augusztus 24-én, Kölcsey halálának évfordulóján papírra vetett megható és megszívlelendő sorait: *„1838. aug. 24-kén oda költözött a jobb lélek, honnan származott, az égbe; földi sárháza pedig a csekei temetőben porlik. Még mint gyermek, elzarándokoltam e szent sírhoz, s azon virágszálak, melyeket ormárolt téptem, legdrágább kincseim. Oh, ha nem mehettem oda mindnyájan, hogy tőle ily lelkesítő emlékjelt hozzátok, menjetek el eszméinek, gondolatainak, érzéseinek temetőjébe, a könyvekhez, melyek munkáit tartalmazzák, s onnan szedjétek magatoknak, soha nem muló, hervadatlan virágokat, onnan merítsétek a jónak, szépnek és igaznak állhatatos szerelmét, onnan tanuljatok jó emberek és lelkes hazafiak lenni. Az ő emléke legyen a szentelt zászló, melynek lengése nagy és nemes tettekre buzdítson benneteket. Hymnusza legyen gyermekeitek imája, s dicső nevét áldva emlegessétek unokáitok előtt.”*⁶⁶

⁶⁶ Szathmáry Károly: *Kölcsey Ferenc emlékezete*. In: Vasárnapi Ujság. 7. évf., 1860. szept. 16., 38. sz., 455.

SZENDRŐ DÉNES

A kereszthordozó Görgey

A cikk Görgey Artúr tábornok születésének 200. évében, 2018. április 5-én, az 1849. április 6-i isaszegi csata évfordulójának előestéjén, az isaszegi Szabadságtörökvések Emléktplomában, majd fáklyás felvonulást követően, a Honvédszobornál tartott ünnepségek során a szerző által tartott két előadásának összeszerkesztett és képekkel bővített változata.

Görgey Artúr

Az Ószövetség Ézsaiás könyvének 55. fejezetéből és a Királyok első könyvének 3. fejezetéből vett idézetek a következőképpen szólnak:

„Hagyja el útját és gondolatait a bűnös és álnok ember, és térjen az Úrhoz, mert ő irgalmaz neki... Mert az én gondolataim nem a ti gondolataitok, és az én útjaim nem a ti útjaitok, így szól az Úr! Mert amennyivel magasabb az ég a földnél, annyival magasabbak az én útjaim a ti útjaitoknál, és az én gondolataim a ti gondolataitoknál!” (Ézsaiás 55,7-9) „Ha az én útjaimon jársz, és megtartod rendelkezéseimet és parancsaimat, ... akkor hosszú életet adok neked.” (1Kir 3,14)

A gondolatból születik a tett, a tett formálja az életet, s lesz belőle egyéni sors, vagy – ha egy nagy közösség tagjai egyformán gondolkodnak és cselekednek – történelem. Sorsunk és történelmünk azonban nem mindig alakul úgy, mint ahogy azt elődjeink képzelték, vagy mi szeretnénk. Csalódásaink oka pedig az, hogy Isten mást gondolt, mint amit mi reméltünk, s mást adott, mint amit mi akartunk. De minél inkább bízik valaki

Istenben, annál inkább rátér arra az útra, amit Isten gondolt és rendelt neki. Ennek eredménye pedig ígénk szerint az, hogy hosszú életet kap a földön, illetve Jézus Krisztus óta örök életet nyer a mennyben.

1848-49-ben a magyar nemzet tagjai egységesen gondolták úgy, hogy elégük van a Habsburg elnyomásból és kivívják – ha kell, fegyverrel is – szabadságukat, függetlenségüket s egyenlőségüket az osztrákokkal szemben. Ezzel egy új és dicsőséges fejezetet nyitottak a magyar történelmünkben.

Az 1949-es tavaszi hadjárat magyar fővezére, a katonai és mérnöki zsenialitással megáldott Görgey Artúr tábornok azonban gyermekkorától kezdve sorozatosan mást gondolt életéről és más életutat szánt magának, mint ami bekövetkezett. Mégis mindig elfogadta sorsát – úgy is mondhatjuk, hogy a Mindenható gondolatát –, és sohasem panaszkodott és tiltakozott ellene. Isten ezért életét 98 földi esztendővel jutalmazta.

Görgey Artúr elszegényedett, evangélikus vallású, ősi nemesi családban, 1818. január 30-án, a Szepes vármegyei Toporcon született.

A négy fiú között Artúr a harmadik volt. Elemi és polgári iskoláit a közeli Késmárkon, az evangélikus líceumban végezte, ahol a természettudományok keltették fel az érdeklődését és tanári pályára készült. Mivel édesapja nem volt képes egyetemi tandíjak megfizetésére, 1832-ben a tulli osztrák katonai utászkadémia ingyenes képzésére íratta be.

Görgey csak azért nem tiltakozott ellene, mert ott matematikát, geometriát, fizikát, földmérést és térképészetet is tanulhatott. Az akadémiát osztályelsőként járta ki, ezért igazgatója a hadnagyi előléptetését is javasolta, de azt a bécsi haditanács főnemesi protekció hiányában nem hagyta jóvá.

Így 1836-tól hadapródként a 60. császári gyalogezredben utak és hidak tervezésében szerzett jártasságot, majd 1837 közepétől hadnagyként a bécsi Nemesi Testőrségnél vezérkari képzésben részesült. 1842-től a 12. Nádor huszárezredben főhadnagyi rangban lovassági csapattiszti gyakorlatokat szerzett.

Toporci képeslap

Mivel a 65 forintos havi tiszti zsoldja csak az albérletét és az ebédjét fedezte, ezért reggelije és vacsorája csak száraz kenyérből és vízből állt. Szórakozásra zsebpénz hiányában még gondolni sem mert, amiért arisztokrata és gazdag előjárói állandóan molesztálták. Nőszülni sem tudott, mert ahhoz neki vagy menyasszonyának 12 ezer forintos kaucióra lett volna szüksége.

1845-ben édesapja elhunyt, így nem kötötte tovább az apai szigor, és leszerelt. 27 évesen azért adta el a lovát és tiszti díszegyenruháját, hogy a kapott pénzből a prágai egyetemen vegyészetet tanulhasson. Az első tanévben itt is olyan szűkösön élt, mint a katonaságnál, de a másodiktól kezdve professzora albérletet és ösztöndíjat szerzett neki. Görgy módszert fejlesztett ki a zsírsavak elválasztására, amely abból állt, hogy nem az addig alkalmazott szakaszos lepárlással, hanem a bárium-sók eltérő oldhatóságával különítette el egymástól azokat. Így tudta kimutatni a kókuszdíó olajában a kaprinsavat és a laurinsavat.

Mivel 1848 elején utolsó nagybátyja is meghalt, hazatért Toporcra, megnősült, és a családi birtok irányításával foglalkozott. Itt fejezte be a kémiai kutatásairól szóló disszertációját is, amelyet elküldött a volt professzorának, aki azt a bécsi tudományos akadémián előadta, s az akadémia tudományos folyóira-

tában is megjelentette. Görgeynek ez a vegyészeten 1850-re világhírnevet szerzett.

Az 1848. március 15-i forradalom után pályázott az új magyar kormánynál a pesti Királyi Magyar Tudományegyetem kémiai katedrájára, de azt nem ő nyerte el. Ezért felajánlotta szolgálatait a magyar honvédségnek. Június 13-án századosi rangban osztották be őt a Győrött szerveződő 5. honvéd zászlóaljba.

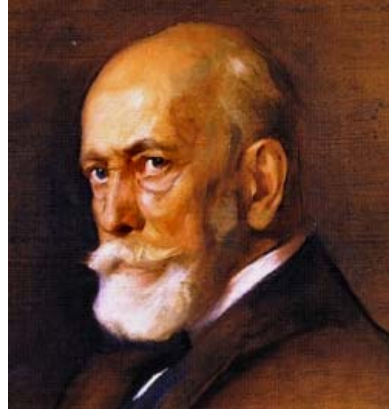
Vegyész végzettségének köszönhetően 1848 júliusában Batthyány Lajos miniszterelnök megbízásából a törökországi Konstantinápolyba és Szmirnába utazott fegyvervásárlás céljából. Utána Bécsújhelyre ment gyutacsokért, majd Prágába sietett csappantyúkért. Sikeres beszerzései után tervet készített egy magyar gyutacs- és csappantyúgyár felállítására, amelynek igazgatója szeretett volna lenni. Ennek kapcsán ismerkedett meg Kossuth Lajos akkori pénzügyminiszterrel is, aki meglátta benne a tervező és szervező katonai tehetséget, s így más életpályát szánt neki.

Augusztus 17-én őrnaggyá és a Csepel-sziget parancsnokává nevezték ki. Szeptemberben elfogatta és a rögtönítélő haditörvényszék ítélete alapján felakasztatta Zichy Ödön grófit, Jellasics horvát bán és osztrák altábornagy kémjét. Csepeli tevékenységét ezredesi ranggal jutalmazták.

Jelentős része volt az október 7-i ozorai győzelemben, melynek során egy teljes horvát hadosztályt ejtettek fogságba. Ezért Kossuthnak, a Honvédelmi Bizottmány elnökének javaslatára a 30 éves Görgeyt tábornokká léptették elő, és november elején a fel-dunai honvédsereg vezérévé nevezték ki. Téli hadjárata során lekötötte az osztrák haderő jelentős részét, s győztes csatát vívott Branyiszkónál. Kiképezte és összekovácsolta seregét, 1849 elején pedig a felvidéki bányavárosokon átvonulva csatlakozott a felső-tiszai seregesthez.

Kiemelkedő fővezéri teljesítményét az 1849-es tavaszi hadjárat során a hatvani, a tápióbicskei, az isaszegi, a váci, a nagysallói és a komáromi győzelmei, valamint Buda várának május 21-i visszafoglalása fémjelezi.

Az isaszegi csata után Kossuth Lajos felajánlotta neki a gödöllői Grassalkovich-kasztélyt a körülötte lévő birtokokkal együtt, Buda visszafoglalása után pedig vezérőrnagyból altábornaggyá kívánta előléptetni, s a legmagasabb katonai kitüntetésben részesíteni. Görgey mindegyiket visszautasította azzal, hogy egyetlen vágya a háború után az egyetlen kémiai tanítani. Ezt követően

Görgey időskori képe

néhány hétig a hadügyminiszteri tisztséget is betöltötte, de mivel így a harctéren néhány vereség következett be, lemondott róla, s visszatért a csatatérre vezényelni. 1849. július 2-án, az osztrákok elleni ácsi csatában a koponyáján életveszélyesen megsérült, de július közepétől így is csaknem négy hétig sikeresen lekötötte és kijátszotta az országba Kassa felől betörő orosz cári csapatokat a Felvidéken.

Augusztus 9-én érkezett meg seregével Aradra, éppen azon a napon, amikor Dembinszky és Bem tábornokok 60 ezer fős egyesített serege – Kossuth kormányzó Aradra vezénylő parancsának ellenére – Temesvárnál megütközött Haynau tábornagy másfélszerez túlerőben lévő osztrák hadaival, és megsemmisülő vereséget szenvedett.

A kilátástalan helyzetben Kossuth Lajos – egyetértve a kapitulációval – Görgeyt teljhatalommal ruházta fel és a török birodalomba menekült. A fővezér, miután tisztjeit megszavaztatta, a lőszer nélkül maradt 30 ezer fős magyar seregével 1849. augusztus 13-án Világosnál tette le a fegyvert – a 90 ezres osztrák sereg legnagyobb bánatára – az országban már 200 ezer katonával rendelkező cári csapatok előtt. Kossuth szeptember 12-én, a bulgáriai Vidinben a francia és az angol követnek írt levelében – saját felelősségét mentve – árulással vádolta meg a

korábban általa mindig támogatott Görgeyt, akit ez az igaztalan megbélyegzés élete végéig elkísért.

Biztos volt benne, hogy az osztrákok kivégzik őt, de tisztársai ezt a sorsot elkerülhetik. Ezzel szemben Haynau a tábornokait kivégeztette, ő viszont I. Miklós orosz cár közbenjárására életben maradt. Klagenfurtba száműzték, ahol ugyan rendőri megfigyelés mellett, de vegyészként dolgozhatott egy textilgyárban, utána tanácsadóként egy alkoholleparlóban, majd a város gázgyárában. Itt született 1850-ben Berta lánya, majd 1855-ben Kornél fia.

Csak az 1867-es kiegyezés után térhetett haza. Mivel az 1849-es fegyverletétel miatt a közvélemény áruónak bélyegezte, állandó sértéseket és megalázásokat kellett elviselnie, de ezeket felemelt fejjel tűrte, és a keresztthordozásáért nem vádolt senkit és nem panaszkodott senkinek.

Pesten lakott, de egyetemi katedrát és állami hivatalt nem kapott. Ügyvezető titkár lett a Lánchíd Rt.-nél, később vasút- és alagútépítések helyszíni irányításában vett részt, majd pedig intéző igazgató lett a Pesti Téglagyár és Kőszénbánya Rt.-nél.

Görgey-villa

1884-ben Klapka György tábornok és 206 honvédtiszt memorandumot írt alá és hozott nyilvánosságra, amely szerint Görgeyt nem tekintik áruónak. Ennek hatására Tisza István kormánya altábornagyi nyugdíjat állapított meg számára. Ettől kezdve visszavonultan élt, és főleg Visegrádon, az ügyvéd István öccse nyaralójában tartózkodott.

Az „élő vértanú”, ahogy Móricz Zsigmond nevezte, 98 évesen, 1916. május 21-én, Buda vára osztrákoktól történt visszafoglalásának évfordulóján, Pesten halt meg. A Nemzeti Múzeumban ravatalozták fel, temetésén hatalmas tömeg kísérte utolsó földi útjára, a Fiumei úti temetőbe.

Görgy-síremlék

Görgy Artúr tábornokot a Világosnál történt fegyverletétel után hazánkban bűnbaknak tekintették. Pedig ő csak a lőszer nélkül maradt 30 ezer fős magyar sereget kívánta megkímélni a 200 ezer fős orosz haderő és a 90 ezer fős osztrák katonaság elleni hiábavaló küzdelemtől.

A róla alkotott közvélemény igazán csak a XX. század elejétől kezdett lassan megváltozni, amikor a tábornok katonai zsenialitása felfedezésre és nyilvánosságra került. Ez a tendencia 1945 után megszakadt,

mivel a saját hibái helyett mindig és mindenütt bűnbakot kereső szocialista pártállam őt ismét árulónak bélyegezte, s csak az 1990-es rendszerváltás után kerülhetett sor ismét az elismerésére.

Görgy Artúr tiszteletére hazánkban a rendszerváltásig időrendben a következő emlékhelyek létesültek:

1903. május 31-én, pünkösd vasárnapján Körmöcbányán, a Zólyomvölgyben öntöttvasból készült emlékoszlop került felállításra, melynek tetejére bronzból készült turulmadár került, talapzatára pedig a következő szöveget vésték: „Ezen az úton kelt át Körmöcbányáról Besztercebányára 1849. január 24-ikének éjjelén Görgei Artúr tábornok vezérsége s Aulich Lajos ezredes vezetése alatt hős honvédeink serege.” Szlovák nacionalisták a turulmadarat még 1914 előtt letörték, az oszlopot pedig 1919-ben ledöntötték.

1927. május 4-én Budán a János-szanatórium dolgozói emléktáblát helyeztek el a szanatórium falán annak megörökítésére, hogy Görgy Artúr tábornok, a honvédsereg fővezére a

szanatórium helyén lévő Remete-kocsmában rendezte be főhadiszállását az osztrákok által megszállt budai vár ostromakor, 1849. május 4-től 8-ig.

1927. október 28-án Budán, a Zugligetben az egykori Laszlovszky-majornál helyeztek el emléktáblát annak kapcsán, hogy Görgey Artúrnak, a budai várat ostromló sereg fővezérének május 6-tól 10-ig ott volt a főhadiszállása.

1929. május 31-én Budán, a svábhegyi Diana út 25. szám alatt lévő Óravillának a kapuoszlopán – a magyar szabadságharc 80. évfordulója alkalmából – emléktáblán örökítették meg azt, hogy 1849. május 10-től 21-ig abban a házban volt a budai várát ostromló honvédsereg fővezérének, Görgey Artúr tábornoknak a főhadiszállása.

1933. június 18-án, vasárnap, Isaszegen az országban negyedikként Görgei-emléktáblát lepleztek le a Menártovits-féle vendéglő falán, amely házban az 1930-as évek közepétől a község mozija is helyt kapott. A rossz állapotban lévő épületet 1982-ben lebontották. Helyére 1992-ben egy tornacsarnok épült, melynek homlokzatára az emléktábla áthelyezésre került.

A korabeli újságok beszámoltak az ünnepségről, a Magyarország és a Kis Újság pedig fotót is közölt a Görgei-emléktábla alatt álló díszvendégekről. Ezen balról jobbra dr. Szabó Gyula Ganzgyári főoktató, az isaszegi Szabó Károly nyugalmazott ezredes, a rokon Görgey Lajos tábornok, a Hadtörténelmi Levéltár igazgatójaként ünnepi beszédet mondó vitéz Aggházy Kamill ezredes, a miskolci 13. Görgey Artúr

Emléktábla-avatás Isaszegen

gyalozezred tisztikarát képviselő vitéz Boros Gyula alezredes, a rokon Görgey Adorján főmérnök és Endre Zsigmond országgyűlési képviselő látható.

A testnevelési felügyelőséget Szabó László altanácsnok képviselte. Jelen volt még vitéz dr. Endre László járási főszolgabíró és Isaszeg község elöljárósága is. Közreműködött a Ganzgyári és az isaszegi dalárda. Az emléktáblát dr. Szabó Gyula főoktató adta át Vojt István községi bírónak gondozásra. A Himnusz elhangzása után díszmenetben vonultak fel a Ganzgyári és az isaszegi leventék.

1933. június 24-én Visegrádon, Görgey Artúr üdüléseinek színhelyén, a Salamon-toronytól a Nagyvillám felé vezető turistaúton található Görgey-bércnél lepleztek le egy emlékművet Zsitvay Tibor igazságügyminiszter és az általa vezetett turista szövetség kezdeményezésére. A kövekkel süvegszerűen megerősített, háromszög alakú homlokzat csúcsa alá helyezték el a Csiszér János szobrászművész által készített, kb. 25 cm átmérőjű, bronzból készült reliefet (domborművet), amely Görgey öregkori arcát örökíti meg.

Az alatta lévő emléktáblán az ünnepi beszédet is mondó Zsitvay Tibor következő verssorai olvashatók:

Görgey-bérc

*„Magányos bérc a zúgó
rengetegben.
Így állt soká, keményen, egymaga.
Villám, ha gyúlt a vádló
féllegekben,
Dacotva fénylett büszke homloka.
Mélyébe szikla, cserfalom a
vállán,
Álmodta szentül maga igazát,
Míg lassan-lassan színvalóra
váltván,
Örök borostyán font rá koronát.”*

1934. április 8-án, vasárnap, Isaszegen, az 1901. szeptember 8-án felszentelt Honvédszobor talapzatának homlokzatára az országban elsőként került fel Görgey Artúr fővezér kőből készült reliefje.

Görgey-relief
az isaszegi Honvédszobor talapzatán

Előzőleg ugyanis a szobor talapzatának homlokzatán egy díszes keretben „Az isaszegi győztes csatában elesett hős honvédek emlékére” szövegű felirat szerepelt, a három másik oldalán pedig a három magyar hadtestparancsnok, Aulich Lajos, Damjanich János és Klapka György tábornokok kőből készült következő reliefjei voltak elhelyezve.

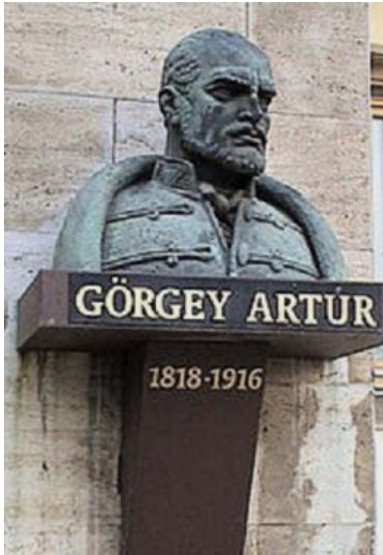
Aulich Lajos, Damjanich János és Klapka György reliefjei

Az egykori újságok megírták, hogy az isaszegi csata 85. évfordulója alkalmából rendezett domborműavató ünnepély zenés ébresztővel kezdődött. Dél előtt 10 órakor tábori mise volt a honvéd szobornál, amelyet Strizs József esperes-plébános végzett nagy papi segédlettel. Mise alatt az egyházi énekeket a miskolci Görgey Artúr 13. honvéd gyalogezred zenekara kísérte. Az isaszegi és környékbeli dalárdák éneke után Csorna Lajos, Isaszeg község főjegyzője tartalmas beszédben üdvözölte a megjelenteket. Dr. Máthé Lajos miniszteri titkár, az isaszegi MOVE (Magyar Országos Véderő Egylet) csapatok parancsnoka

tartotta meg ezután hazafias ünnepi beszédét. Ezt követően Kiss Lajos elszavalta vitéz Somogyváry Gyulának, a Magyar Telefonhírmondó és Rádió Rt. irodalmi igazgatójának erre az alkalomra írt *Görgey* című költeményét. (Ennek szövege a cikk végén olvasható.) A koszorúknak a szobornál történt elhelyezése után vitéz dr. Endre László járási főszolgabíró és egyben a MOVE országos alelnöke nagyhatású záróbeszédet mondott, melyben visszapillantást vetett a 85 évvel azelőtt történetekre. Az ünnepségen Görgey tábornok rokonai is részt vettek, és vitéz Gömör Árpád ezredessel az élén nagy tiszti küldöttség képviselte a miskolci Görgey Artúr 13. számú honvéd gyalogezredet. A Görgey-relief felavatása délben közös ebédrel ért véget, amelyen igen sokan vettek részt. A Tolnai Világlapja képes folyóirat a tudósítás szövege felett két fotót közölt az eseményről:

A bal oldali képen vitéz Gömör Árpád ezredes beszéd keretében koszorút helyez el az emlékművön. A jobb oldali képen az isaszegi Honvédszobor, rajta a leleplezett Görgey-emlék

Görgey-szobor Miskolcon

tén a cikk végén olvasható.) polgármester beszéd kíséretében majd délben a Rudolf-laktanya volt, ahol Gömörý Árpád ezredes, a miskolci Görgey Artúr 13. számú honvéd gyalogezred parancsnoka üdvözölte a vendégeket.

Az 1950-es évek elején a szobor eltűnt. 1997. november 7-én újraállították a Herman Ottó Múzeum Képtárának bejárata mellett, ahol a mai napig is őrzi a tábornok emlékét.

1935. május 21-én a Budai Várban Görgey Artúr tábornok bronzból készült lovas szobrát leplezték le a Bástya sétány

1934. május 21-én Miskolcon avatták fel Görgey Artúr mellszobrát, amely Sidló Ferenc szobrász alkotása.

A díszvendégek között megjelentek a Görgey család tagjai is, köztük vitéz Görgey László felsőházi tag, valamint Görgey István és Görgey József országgyűlési képviselők. A Himnusz és a Hiszekegy elhangzása után dr. Lázár Andor igazságügy-miniszter mondott avatóbeszédet, majd Vályi Nagy Géza költő erre az ünnepségre *Görgey* címmel írt saját versét szavalta el. (A költemény szövege szintén a cikk végén olvasható.) Utána dr. Hodobay Sándor vette át a szobrot megőrzésre, udvarán 400 terítékes díszebéd

Görgey-szobor a Budai Várban

végénél, a Prímás-bástyán. Az emlékmű ifj. Vastagh György alkotása volt. A szobrot a második világháborúban találat érte, bronzanyagát 1951-ben a budapesti Sztálin-szobor öntéséhez használták fel. Az eredeti szobor másolatát Marton László készítette el 1997-ben. Most a vár Fehérvári-bástyáján látható, az Országos Széchényi Könyvtár és a Dísz tér közelében.

A lovas szobor talapzatának jobb oldalába vésvé látható a Görgey tábornok által vezényelt főbb csaták felsorolása: Bányavárosok, Hatvan, Tápióbicske, Isaszeg, Vác.

Görgey Artúr katonaként és vegyészként egyaránt maradandót alkotott. Fényes katonai bizonyítéka ennek az, hogy az osztrákok elleni téli és tavaszi hadjáratát, valamint a túlerőben lévő orosz csapatok közötti mesteri visszavonulását nemcsak itthon, de többek között az amerikai és a francia katonai akadémiákon még ma is oktatják.

Vegyészi kiválóságát jelzi az a tény, hogy az Amerikai Tudományos Társaságok Tanácsa által 1970–79 között kiadott könyvsorozata a világ legnagyobb természettudósai között a tizenkét leghíresebb magyar vegyész életrajzát is közli, ezek között pedig Görgey Artúr is szerepel.

Hisszük és valljuk, hogy 1848–49-ben a magyar nemzet jó úton – Isten útján – járt, mert a szabadságharcot az orosz cár többszörös túlerőben lévő hadserege ugyan leverte, de eredménye mégis az lett, hogy a Habsburgoknak sem sikerült hazánkat a nyelvétől és identitásától megfosztaniuk. A szabadságért, függetlenségért és testvériségért életüket, vérüket, egzisztenciájukat, illetve börtönben, száműzetésben vagy emigrációban töltött éveiket áldozó hősök – köztük Kossuth Lajos és Görgey Artúr – emlékét pedig a magyar emberek szívéből és lelkéből kitörölni azért nem lehet, mert vágyaik és céljaik Isten gondolataival azonosultak.

Vályi Nagy Géza

GÖRGEY

(1934. május 21-re, a miskolci Görgey Arthúr mellszobor felavatására írt költemény.)

Az ezredéves, szent históriából
Dicsfény sugárzik... gyász döbben élém,
Borong a múlt, ha szétlebben a fátyol,
Mögötte: vér, könny, kétség közt remény,
S élet-halálharc, bús, riasztó képek:
Egy nép vívódik, láncát tördeli,
Az égig zengő, nagy hőskölteménynek
Csodás titánja lázad: Görgey!

Ki vagy nekünk, te tűnő üstökös láng,
Hogy fényözönnel száguldasz ide,
És egyre tisztább glóriát ragyogsz ránk,
Mint zord időknek egy új Zrínyije!
Meddig lobogsz, te szikrázó tűzkéve
Vezér vagy hát? - nem, - jóval több nekünk:
A hadművészet örök büszkesége,
Elérhetetlen, drága Mesterünk!

Eszmény... Szövétnek szörnyű éccakába,
Győzelmi zászló, diadalmi jel,
Lobogva égő, önemésztő fáklya,
Mély nemzetéért ég és lobban el,
Magyar Sionnak büszke kősziklája
A törvényt ülő, kis törpék között,
Vak szenvedély és tévhit céltáblája,
Királyi vad - ebektől üldözött!

Mi volt a bűne? Megadás, Világos?
Hogy több ártatlan vért nem áldozott!
Hogy tört zászlókra hulltak a varázsos
Hírű - lerongyolt, éhes héroszok?
Ez árulás volt? - nem - csak szomorú vég,
Csak kényszer - fájó, bús, bajnoki tett,
És jött a gyász éje, örök dicsőség
Apadhatatlan kút forrása lett!

Évek suhannak bús évek nyomába:
Börtönszagúak, bánatterhesek,
Míg végre fény derül rideg magányba,
S tisztelni kezdik az átkos nevet,
Gúny, rágalomvár összeomlik végül,
S a megvetett, megcsúfolt Messiás
Tépett szakálla szentséggé fehérül,
És templom lesz a visegrádi ház.

Ma már csodálunk, mint a fényimádók
A napsütésben úszó szirtfokot,
Elnémult: gúny, vásári zaj, átok,
Lefoszlott rólad minden folt, mocsok. Mit ártott
Néked ármány, utcalárma!
Nagyságod orma töretlen ragyog,
S igazságodnak hajnalbíborába:
Hóst látunk benned, hóst s nem bűnbakot!

Túlnősz idődön ... harci tornák hőse,
Lényed: erő, ész, hódító varázs -
Két sasszemmeddel belefűrsz jövőkbe,
Sarkal: hit, becsvágy, férfiakarás.
Lelket lehelsz a bomló hadsorokba,
Ahol elléptetsz, hozsánna fogad,
Te vagy kis népünk nagy Napóleonja!
Te félreismert, feddhetlen lovag!

„Isaszeg”, „Vác”: a te győzelmed napja,
Mit ámulva tart számon a világ -
Dicsőségednek fényes csillagzatja -
Feljebb, feljebb: a szédületbe hág.
Az elszántságban te vagy a legelső,
Vakon követnek küzdő hadsorok,
S ha meginog a zúgó embererdő,
Szemedben vesztes, gyilkos láng lobog.

Harci zenéd: egy bűvös szó: „előre”,
Mikor felzendül: ég s föld megremeg,
Rohamra indul fel a hegytetőre
A diadalmas, szent honvédsereg.

Utolsó szálig „rajta” mindhalálig:
Titáni lelked mennydörgése ez,
Vércsíkok kúsznak Budavárfokáig,
S a bástyán magyar zászló lengedez!

De hajh, a végzet mást – bajnoki bérnél,
Nehézkeresztnél – Neked nem adott –
Az önkínzásnak máglyáján elégtél,
És némán túrted a gyalázatot.
Ám nem hiába túrt a néma bajnok,
Egy emberibb, egy látóbb nemzedék
Tört, hű szívére gyöngéden lehajlott,
És megcsókolta fáradt, szent kezét.

Oh, megbocsátó, bús, sugárzó szellem,
Mennytáborodból nézz, tekints ma ránk!
Köröskörül zár, marcangol az ellen,
Gazok prédája: szépséges hazánk –
Zúgjon fel újra ajkadon a „rajta”
S mi szent rögünkért vérrel áldozunk,
Vezess bennünket végső diadalra,
Kiengesztelt, nagy, hős tábornokunk!

vitéz Somogyváry Gyula

GÖRGEY

(1934. április 8-ra, az isaszegi Görgey Arthúr domborművös mellszobor felavatására írott ünnepi költemény.)

Ki látta titkát, mit magába rejtett?
Gondjait, mely nyomta, mint ég a titánt?
Bús férfi könnyét, mit befelé ejtett? –
Mert nem sírhat, kit az Alkotó
a világ műhelyében ily sorsra szánt. –

Az óriásnak nincsen földi könnye,
csak árvasága – s ennél nincs nagyobb –
az ormok kínja nem hallik a völgybe:
némán kell bírni villámot, fagyot!

Ki látta titkát? – Nem volt titka néki –
titka a nagyság. – S ez volt végzete.
A nagyságot biz nem mindenki érti,
a hangya rőf csak árnyát méri le.

Ne nézd az ormot maga árnyékából,
mert meg nem látod roppant vállait,
kitárult képet nem ad, csak a távol,
akkor mutatja: mily nagy – s hogy vakít.

Ma látjuk őt, ma tudjuk, hogy ki volt:
harcosnak hős és embernek vezér.
Agyában népének örök sorsa forrott
s a győzelem, mely mindennel felér.

Ma látjuk őt, már tudjuk, hogy ki volt –
a magyar kard s a magyar fürgeteg.
A kard, mely minden poklokkal dacolt
s legyőzött fegyvert, fagyot, hegyeket.

És fürgeteg volt, zúgó szélvihar,
söprő haragja sértett nemzetének,
ó, hogy sodort! –
Ha nem lett volna magyar,
száz nép dicsérné s ezer hősi ének.

De magyar volt és magyar volt bukása,
magyar a gáncs, mit törpe láb vetett.
Sok törpe láb, amely a rohanásba
nem győzte azt a roppant ütemet...

Ma látjuk őt és... ej, eredj panasz!
Már hasztalan és meddő most a szó,
behorpadt hanton hajt az új tavasz
s megbékélt mind a régi harcoló.

Tisztább legyen a dal, mely róla csendül,
büszkén röpítve zengő dallamát,
s ha elszáll ismét hegy-völgyön keresztül:
– miként, ha régi hősök hallanák –
megdobban majd a föld, hol egykor lépett,
vagy paripája végig vágatott.

Halott szívek majd újra tűzben égnek
és láthatatlan néma csapatok
köszöntik hosszú és feszes sorokban,
s hajtják meg rongyos zászlóik sorát...
Görgey lelke szárnyaljon e dalban
és őt köszöntsék minden trombiták!

Görgey lelke, éleszd a magyart,
erőt áradóan áradj szerte szét,
hogy új reményünk támadjon: a kard,
és megtanuljon győzni is e nép!

Felhasznált irodalom:

- Görgey Artúr: *Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben.* Budapest: Neumann Kht., 2004.
- Görgey István: *Görgey Artúr ifjúsága és fejlődése a forradalomig.* Budapest (1916).
- Hermann Róbert: *Görgei (1818-1916).* Magyar Tudomány, Budapest, 2016. július.
- Hermann Róbert: *Görgei Artúr, a hadvezér.* Hadtörténelmi közlemények, 112. (1999) 1.
- Hermann Róbert: *Isten veled, Görgei,* Magyar idők, 2016. március 15.
- Kosáry Domokos: *A Görgey-kérdés és története.* Budapest (1936).
- Móricz Zsigmond: *Görgey Artúr,* Nyugat, 1930. 13. szám.
- Pethő Sándor: *Görgey Artúr.* Budapest (1934).
- Szendrő Dénes: *80 éves az isaszegi honvédszobor Görgey-mellképe,* Isaszegi Önkormányzati tájékoztató, XIII. évfolyam 2014. áprilisi szám, 9. oldal.
- Szentgyörgyi István: *A kémikus Görgey.* Ponticulus Hungaricus, NJSZT web folyóirata, 2004. november.

SZEKERNYÉS JÁNOS

„Fényt és dicsőséget árasztott...”

200 éve született Temesvárott
Klapka György tábornok

A 32. számú ház a Belvárosban

Az 1848–49-es magyar szabadságharc emblematikus személyiségeinek, legendás főtitisztjeinek egyike, Klapka György tábornok a Bánság szívében, Temesvárott született 1820. április 6-án.

Világra jöttét két nappal később, 1820. április 8-án anyakönyvezték a temesvár-józsefvárosi római katolikus plébánián. Keresztapja báró Werde osztrák vezérőrnagy volt, akitől a György mellé a Mór utónevet is kapta. Édesapját, Klapka Józsefet (1787–1856) egy esztendővel korábban, 1819-ben választották meg a Béga-parti város polgármesterének, amely tisztséget 14 éven át „önzetlenül, buzgósággal és erélyes kézzel” viselte. A kultúraépítő és -teremtő városvezetők élvonalába tartozott. Aradon született, ahova a csehországi Saazban

Klapka György

világra jött Karl Klapka (1756–1817) patikus, II. József császár, a „kalapos király” rendeletére az 1788-ban kezdődött utolsó osztrák-török háború kitörése előtt azzal a feladattal és megbízatással küldte az Alsó Részekre, hogy szervezzen meg és állítson fel a seregek számára néhány tábori gyógyszerárat. Az

1791-es szisztovói béke megkötése, a hadműveletek befejeződése után eredményes ténykedése jutalmául a morva-német felmenőkkel rendelkező Karl Klapkának engedtek át a Habsburg Birodalom hatóságai néhány patikát. Temesvárra költözött át, ahol 1794-ben – amikor a városi polgári hűségesküt is letette – megvásárolta a Fekete Sashoz címzett belvárosi gyógyszerterát, a Gyárvárosban pedig egy új patikát létesített, a városi nagy gyógyszerterát meg 15 évre bérbe vette. Nagyrabecsült, vagyonos férfiúként tevékeny szerepet játszott a település közéletében. 1811-ben városi tanácsossá választották, 1813-ban pedig a városi színház biztosává nevezték ki. Másodszülött fia, Klapka József 18 esztendősen hadnagyként egy 90 fős temesvári bandérium élén 1805–1806-ban részt vett a nemesi felkelésben. A Bégaparti városba visszatérve húszesztendősen korában, 1807. január 3-án házasságot kötött Jonás Lajos nyomdász özvegyével, Dávid Teréziával. A frigyét Török Antal kanonok, Csanád egyházmegye későbbi püspöke áldotta meg. Nősülése folytán Klapka József társtulajdonosává vált Temes vármegye székvárosa egyetlen – ígéretesen prosperáló, jól jövedelmező – nyomdájának, könyvkötő műhelynek, könyvesboltjának, a vállalkozás belvárosi ingatlanának, a tágas családi háznak és egyéb vagyontárgyaknak. A vidéki nyomdák tevékenységét korlátozó, hátrányos helyzetbe tartó megszorító intézkedések, hatósági rendelkezések – a Pesten és Budán kívül üzemelő tipográfiai csak kalendáriumokat, álmoskönyveket, a hivatalok igényelte típusnyomtatványokat és esetlegesen hírlapokat állíthattak elő, jelentethettek meg – dacára a fiatal Klapka József műhelyét a 19. század eleje egyik legtekintélyesebb nyomdájává fejlesztette. 1810-ben 10 000 forintos évi jövedelmet könyvelhetett el. Hatvan bála papírt dolgozott fel évente az alkalmazásában álló 1 faktor, 3 szedő és 4 nyomtató. Jövedelmezőnek bizonyult a minden évben 4000 példányban megjelentetett német nyelvű kalendárium kiadása és forgalmazása. A Bonaparte Napóleon hadai ellen viselt háború híreinek közlésére *Tagsbericht* címen 1809-ben újságot is indított, ami azonban kérészetűnek bizonyult, nem váltotta be a hozzá

fűzött reményeket, üzleti számításokat. Midőn a harcterekre vezényelt katonaság 1809-ben elhagyta a Béga-parti várost, a polgárőrség századosaként csapataival Klapka József őrizte a Bécsből biztonsági okokból elmenekített és a temesvári várba elhelyezett levéltári gyűjteményeket, a kincstár vagyonát, aranytartalékait.

Nyomdatulajdonosként, vállalkozóként nehéz, szorongatóan kritikus anyagi helyzetbe sodorta az 1811-es devalváció, amikor az uralkodó, I. Ferenc császár rendeletére 1811. március 15-től a papírpénzt névértékének ötödére értékelték le, s kivonták a forgalomból a réz hatkrajcárosokat. Az ifjú Klapka Józsefre a felesége örökölte vagyonnal – műhelyekkel, ingatlanokkal – együtt a hitelek, az adósságok tömege zúdult. Kénytelen volt uzsorakamatokat fölvenni. Kilátástalan, csődszéli állapotában vakmerően belevágott egy kockázatos papírszállítási ügyletbe, amely szerencsésen végződött.

A Béga-parti város árváinak „atyjává” választották 1812-ben. Négy éven át állt az árvaszék élén, járandóságáról lemondva hivatalnok társai javára. Két esztendeig, 1814–1816 között vezette a négy társával bérbe vett Szerb utcai városi színházat. A városi hatóságoktól 1815-ben engedélyt szerzett, hogy Temesvárott 4000 kötettel megnyissa Dél-Magyarország első kölcsönkönyvtárát és olvasótermét, amelyeket aztán 14 éven át tartott fenn és vezetett.

Felesége és édesapja 1817-ben hunyta le örökre a szemét. Négy kiskorú gyermekével Klapka József özvegyen maradt. A Versecen született és nevelkedett 16 esztendő, „ismert szépségű” Kehrer Júliát vezette másodjára oltár elé, aki azonban miután két gyermeket hozott a világra – Júliát (1819–1893) és Györgyöt (1820–1892) – 20 esztendő korában, 1824-ben elhunyt. Versecen helyezték örök nyugalomra. Édesanyja elvesztése, hiánya lelkiileg erősen megviselte, a félárvaság traumája egész életpályáján végigkísérte Klapka Györgyöt. Hat gyermeke gondozására, nevelésére Klapka József – akit a közbizalom és -tiszteltetés a terebélyesedő, erőteljes fejlődésnek lendült város polgármesteri székébe emelt

– egy idős asszonyt fogadott fel, aki „föladatának a legnagyobb szeretettel felelt meg”.

A Promenadeplazot, a katonai díszteret, amelyen a 18. században emelt városháza épülete is ékeskedett, a Szent György térrel összekötő utcácskában emelkedett a 32-es számot viselő

Temesvár, Szent György tér, háttérben a tábornok szülőháza

egyemeletes belvárosi ház, amelyben Klapka György Mór megszületett, s amelyet 1807-től 1823-ig Dávid Terézia és Klapka József közös tulajdonként regisztráltak a városi nyilvántartások. Az ingatlan tulajdonjogát 1823. augusztus 28-án írták át az illetékes hivatalok Klapka József nevére a telekkönyvben. A törvénytisztelet s a közösségi összetartozás érzésének és gyakorlásának megerősítését vallotta és tekintette elsőrendű célkitűzésének és feladatának városvezetőként Klapka József, aki a település gazdasági és szellemi gyarapodásáért, előrehaladásáért is sokat tett. Megkülönböztetett figyelmet és gondot fordított az utak, utcák és terek szabályozására és tisztántartására, valamint az adók és járulékok maradéktalan behajtására. A kultúrateremtő és -építő polgármesterek sorába tartozott a hírlapokat szerkesztő és kiadó, a könyveket megjelentető, színházat vezető, közkönyv-

tárat alapító és irányító Klapka József, akit Temesvár polgárai 1825-ben országgyűlési követükké is megválasztottak.

Fordulatot hozott a Klapka család életében az 1825-ös esztendő. Megválasztott I. követként Klapka József polgármester képviselőtársa, Nikolics András főjegyző társaságában Temesvár szabad királyi várost reprezentálta a történelmi horderejű 1825-ös „reform országgyűlésen”. Hosszabb időszakokat töltött Pozsonyban, tevékenyen részt vett a diéta munkálatain. Hazafias érdemei, megnyilatkozásai elismeréseként táblabírójává választotta az évek során Temes, Torontál, Krassó és Heves vármegye, Eperjes város pedig díszpolgári címmel tüntette ki. Két nagyobb fiát – Ferdinandot (1808–1895) és Adolfot – beíratta a bécsi katonai iskolába, hogy aztán mindketten a hadmérnöki akadémia végzettjeiként kerüljenek a császári hadsereg kötelékébe. Az ötödik esztendjét taposó kisleányt, Klapka Györgyöt nővéreivel – a 9 esztendősi Therezával (1817–1861) és a 7 éves Júliával – egy leánynevelő intézetben helyezte el, ahol a hetente egyszer megjelenő vallásoktatónak a vessző volt a legfőbb „didaktikai eszköze”. A legnagyobb fiút, ifj. Klapka Józsefet (1807–1840) temesvári ügyei intézésével, vállalkozásai vezetésével bízta meg. Nagyon rövid ideig tartott Klapka Józsefnek a bécsi illetőségű Anna Pachmann von Eggenstorffal 1826-ban kötött harmadik házassága: a császárvároshoz szokott asszony képtelen volt beilleszkedni a hatgyermekes famíliába és „kis Bécs” légkörébe, vidéki közegébe. Visszatért a Habsburg Birodalom fővárosába. Pedig miként azt Klapka György 1886-ban *Emlékirataimból* címen kiadott memoárkötetében írta: „Temesvár ekkoron Magyarország egyik legélénkebb és legcsinosabb városa volt, annyira, hogy lakosai a szép egyenes utcákra s az ezeken díszelgő egy-két emeletű házakra büszkén »kis Bécsnek« nevezék. A várost nagyszámú és még nagyobb birtokú nemesség és kiváló műveltségű, serény polgárság lakta.”

Ötödik életéve betöltése után Klapka Györgyöt beírták az elemibe, a tanítóképző mellett működő római katolikus gyakorló tanintézetbe, az ún. „normál iskolába”, amelyben német nyelven

folyt az oktatás. Fogékony, szorgalmas kisdíákként figyelmet keltő tanulmányi előmenetellel jeleskedett. A tantárgyak közül főleg a földrajzot, a történelmet és a számtant kedvelte meg, amelyek a későbbiekben is kedvencei maradtak. Kijárva az elemi osztályokat, az utcagyerekekkel előszeretettel cimboráló Klapka György a piaristák temesvári gimnáziumába került.

A Magyarország gyökeres megújulását, átfogó korszerűsödését sürgető javaslatok, kezdeményezések, indítványok és határozatok, amelyek az 1825-ben összeült országgyűlést történelmi horderejűvé avatták, áthatották, cselekvésre serkentették Temesvár követét, Klapka Józsefet is. A közhangulatot, a körülményeket alkalmasnak ítélte arra, hogy egy új lapot indítson Temesváron, amelynek megjelenetésére már 1825 végén engedélyt kért a városi tanácstól, amelyet a következő esztendő elején meg is kapott. Hetente kétszer nyolc oldalon hagyta el 1827 végétől kezdve Klapka József a Prezident utcában üzemelő nyomdáját a kiadó által szerkesztett *Banater Zeitschrift für Landwirthschaft, Handel, Künste und Gewerke* című vegyes tartalmú lap, amelynek minden számához kétoldalas mellékletként társult a piaci árakat, hirdetéseket és reklámokat közlő *Intelligenz Blatt*. Az előfizetők, az olvasók csekély száma miatt a közlőny 1828 végén felfüggesztette, illetve beszüntette megjelenését. Az 1830/31-es színházi szezon időtartama alatt adta ki Klapka József *Thalia. Beurtheilung der Temesvarer Bühne-Leustungen für Gebildete* című hetilapját, amelyhez hasonló az 1830-as években Magyarország területén sehol sem jelent meg.

Klapka József hosszas távolléte temesvári üzleti vállalkozásai megtorpanását, feltartóztathatatlan hanyatlását vonta maga után. Anyagi helyzete folyamatosan romlott, napról napra rosszabbodott. Végül arra kényszerült, hogy házáit és nyomdáit sorra eladja, Klapka József, a „temesvári modern hírlapirodalom megalapítója” 1830 októberében mind temesvári, mind aradi nyomdáját „minden felszerelésével és kiváltságos jogaival egyetemben 250 000 forintért eladta Joseph Beichel nyomdásznak”. Anyagi nehézségei és a személyét ért vádaskodások, elvtelen

támadások dacára Bakics János városi kapitány társaságában az 1832–1836-os országgyűlésre Temesvár városa ugyancsak a polgármestert, „a reformeszmék lelkes képviselőjét”, Klapka Józsefet küldte Pozsonyba, aki városvezetői tisztségéről 1833-ban önként lemondott.

A Belváros szívében emelkedő emeletes házból, amelyet 1829-ben Klapka József 29 000 frt-ért eladott Hertelendy Miksának, a népes család kiköltözött a Gyárvárosban bérelt lakásba, amelynek szobáit a gimnazista Klapka György hidegeknek, elkésérítően és lehangolóan ridegeknek érezte. Hogy a válságos helyzetbe került polgármesteren és familiáján segítsen, Lebzeltern kanonok Klapka Györgyöt két évre magához vette. Megkísérelte papi pályára irányítani, de mivel nem látott benne hajlandóságot és hajlamot a lelkészi hivatásra, nem erőltette. A támogatásnyújtás szándéka vezette Klapka József Kecskemétre került fivérére, Klapka Frigyes cs. és kir. hadnagyot is, aki ugyancsak két évig, 1832–1834-ben, gondoskodott a németül és latinul beszélő gimnazista diák istápolásáról, ellátásáról és neveléséről. A „hírös városban” tanult meg az iskolának, a kegyesrendiek gimnáziumának, ahol az eminens diákok sorába tartozott, s nagyobb részt Klapka Frigyesné Deák Krisztinának köszönhetően tökéletesen magyarul. Nagyon sok latin és magyar dalt sajátított el. Kecskeméti tartózkodása idején Theresa nővére, aki „ünnepelt ifjú hölgy volt, tele szellemmel és élccel” házasságot kötött Sprung Antallal, a Béga-parti város előkelő, gazdag és tekintélyes polgárainak egyikével, az Első Temesvári Takarékpénztár későbbi igazgatójával. A szünidőket Klapka György Júlia nővérel együtt Sprungéknál töltötte örömben és vidámságban.

A kegyesrendiek szegedi gimnáziumában végezte el 1835-től kezdődően a liceumi osztályokat. Visszapillantva életére, szeretettel emlékezett meg két tudós tanáráról: a logikát és metafizikát oktató Horváth Cyrillről (1804–1884) és a történész Reisinger Jánosról (1802–1868). Átérezve, bőrén tapasztalva a család anyagi nehézségeit, két idősebb bátyja példájától is ösztönözve s mivel

kisgyermek korától erősen vonzották a katonai felvonulások, díszszemlék, Klapka György arra az elhatározásra jutott, hogy félbehagyja középfokú tanulmányait és katonai pályára lép. Kor- és sorstársai, az elszegényedett nemes- és polgárcsaládok sарjai többségéhez hasonlóan a katonaságot látta a szegénységtől való megszabadulás egyik útjának, „világi” megoldásának. Édesapja jóváhagyását, beleegyezését sógora, Sprung Antal segítségével szerezte meg. De mivel életkora nem engedte meg, „hogy a hadseregbe lépjen”, a családi tanács úgy határozott, hogy 18 esztendő kora eléréseig a karánsebesi katonai iskolát látogassa.

A karánsebesi hadapródiskolának Klapka György megítélése szerint meglehetősen gyöngé tanári kara volt, az egyedüli kivételt Karl von Sonklar (1816–1885) kadét-tanár képezte, aki vezérőrnagyként és tudós geológusként hunyta le örökre a szemét. Kvártélyban Klapka György 1838-ig egy Ruff nevű nyugalmazott, öreg főhadnagynál lakott, akinek kicsiny, de válogatott művekből összeállított könyvtárának köteteit alaposan áttanulmányozta.

Nemesi testőrből honvédtiszt

A karánsebesi katonai iskola végzettjeként a 18. életévét betöltött Klapka György az 1838 húsvétjára Bécsbe utazó Theresia nővérét és sógorát, Sprung Antalt arra kérte, hogy vigyék magukkal a császárvárosba. Öt napig tartott az út Temesvártól Pestig, amely az 1834-es nagy árvíz pusztításait ki nem heverve eléggé romos, lepusztult képet mutatott. Két napot és egy éjszakát töltöttek az *Árpád* gőzhajó fedélzetén, amely Bécsbe vitte a família tagjait, akik a weideni Goldenes Lamm Szállóban szálltak meg. Miután előzetesen elnyerte apja, Klapka József jóváhagyását, az ifjú Klapka György hadmérnöki iskolát végzett bátyja, Klapka Nándor közbenjárására, hathatós támogatásával beállt kadétnak a 2. tábori tüzérezredbe, amelynek báró Christen ezredes volt a parancsnoka. Két nyomós ok miatt választotta a tüzérséget: a többi fegyvernem egyikének kötelékében sem kaphatott volna az „izlésének”, az igényeinek és elvárásainak maradéktalanul megfelelő magasabb szintű ki-

képzést, másrészt pedig nyomasztó vagyoni helyzetbe került apjától nem várhatott, nem kaphatott semmifajta anyagi segítséget, támogatást. A fegyvernemek többségénél – különösen a lovasságnál – elengedhetetlenül megkívánták, elvárták a „családi dotációt”. „Alig öltöttem föl az egyenruhát, fölolvasták előttem az esküt, amelyet le kellett tennem. Amint annak szavait mondtam, keblem elszorult, mert éreztem, hogy mostantól kezdve nem vagyok többé szabad ember – írta *Emlékeimből* című 1886-ban kiadott memoárkötetében Klapka György –, hanem rabszolga: hogy többé nem saját akaratom, hanem mások akarata rendelkezik fölöttem. De ezek a bilincsek szabad akaratomból származtak, és az efféle bilincseket hordani kell, és így türelemmel elviseltem őket. Nagyon hamar beleszoktam állásom szigorú vasfegyelmébe, beláttam annak szükséges voltát, és alkalmazkodtam hozzá.” Hadapródként tehetsége, rátermettsége, szorgalma, elevensége és alkalmazkodó képessége által hamar kitüntette magát. Minden idejét és energiáját a hadi tudományok minél alaposabb elsajátítására fordította. Az ezrediskola kétéves tanfolyamát karánsebesi ismereteit is kamatoztatva kiváló eredménnyel abszolválta. Előmentelét, szorgalmát méltányolva felettesei áthelyezték a bombászkarba, amely az Osztrák Birodalom hadseregében a tüzerképzés legmagasabb fokozatát képviselte. Klapka György főként a felsőbb matematikát tanulmányozta behatóan.

Hogy katonai egyenruhát viselő fiai előmenetelén lendítsen, Klapka József többször is megkísérelte, hogy a család régi cseh nemesi rangját és címét aktualizálja, ismét elismertesse. Mivel próbálkozásai nem jártak sikerrel, régi képviselőházi kapcsolatait mozgósítva, kihasználva folyamodott a magyar nemesi cím elnyeréséért. Érdemei elismeréseként kapta meg V. Ferdinánd király aláírásával az 1841. július 15-én Bécsben kelt oklevelet a címzetes magyar nemesi cím adományozásáról személye és két fia – Nándor és György – számára. Nemes ifjúként, a bombásztanfolyamot abbahagyva, Temes vármegye delegáltjaként Vukovics Sebő (1811–1872) első alispán javaslatára és ajánlásával

Klapka György 1842 tavaszán hadnagyi rendfokozatban beléphetett a Magyar Királyi Nemesi Testőrség állományába. A gárda, az elit alakulat parancsnoka, *hernádvécsei és hajnáskeői* gróf Vécsey Ágoston (1775–1857) lovassági tábornok – az Aradon kivégzett vértanú tábornok, *hernádvécsei és hajnáskeői* gróf Vécsey Károly (1803–1849) elvetemülten császárhű apja volt, aki maga kérte fia példás megbüntetését, utolsókénti kivégzését – szintén Temes vármegyéből származott.

„A magyar királyi nemes testőrség az én időmben Bécs legszebb csapatja volt. Hetvenkét fiatal tiszt, 18–26 év között, gyönyörű, ezüsttől duzzadó egyenruhában, vállaikon párdúc-bőrrel, mindannyian szilaj szürke magyar paripákon lovagolva – a testőrség, ha ünnepélyes alkalmakkor kirukkolt, minden magyarnak büszkesége volt és alkalmas arra, hogy minden idegennak a figyelmét magára vonja” – idézte fel leplezetlen nosztalgiával emlékeit, benyomásait életírásában Klapka György. Habár a szabályzat előírta, szolgálati kötelességüké tette, továbbképzésükre – a hadi tudományok különböző ágaiban, a történelemben, mennyiségtanban és más tantárgyakban – nem sok gondot, figyelmet és időt fordítottak. Vidám és könnyű életet folytattak a gárdisták. Kártyaszenvedélye katasztrofális anyagi helyzetbe sododorta. Tetemes adósságot halmozott fel. Apja nem nyújthatott segítséget. A hitelezők szorongatták.

Az alapszabályok öt évben szabták meg a gárdisták szolgálati idejét. A fél évtized leteltekor, 1847-ben a főhadnaggyá előléptetett Klapka Györgyöt visszairányították a hadseregbe, amelynek parancsnoksága Pancsovára, a német-bánsági 12. határőr-gyalogezredhez vezényelte. A császárváros után unalmas, lapos vidéki fészek benyomását keltette a fiatal katonatisztben a Temesnek a Dunába torkollása közelében csöndesen meghúzódó garnizon-település.

Hogy hitelezőitől elérhetetlen távolságba kerüljön, hogy anyagi helyzetén valamelyest javítson, a kalandvágytól, az egzotikum iránti vonzalmától is hajtva, apja oponálásával, ellenszégülésével dacolva úgy döntött, hogy él a felkínált lehetőséggel

és Észak-Indiába, Lahoreba utazik, s az uralkodó, Rundschild Sing zsoldjába szegődik. Minden szükséges előkészületet megtett, poggyászát összecsomagolta, s 1848 áprilisában készült útra kelni.

1847–48 telét a Szászvárostól néhány órára fekvő románok lakta Kudzsiron töltötte, ahol Júlia nővére, férjével, Eötvös Józseffel és gyermekeivel élt. A szíves fogadtatás, vendéglátás dacára kedvetlen volt, szomorkássá ködösült a hangulata. Vadászgatott és sokat olvasott. Az Eötvös család egyetlen hírlapot, a hivatalos *Wiener Zeitungot* járatta, amelynek lapszámait Kudzsiron hetente egyszer kézbesítették. Klapka György mohó kíváncsisággal olvasta a forrongó Franciaországról és Olaszországról közölt híreket, tudósításokat. Mikor a Fülöp Lajos meneküléséről és a francia köztársaság kikiáltásáról tájékoztató közleményt olvasta, egy belső hang azt súgta neki, hogy hagyjon fel indiai útjával, hogy működési teret saját hazájában keressen, ahol „nemsokára minden egyes honfi erejére szükség leend”. Búcsút vett nővérétől és családjától, s Nagyszebenbe ment, onnan Temesváron át Pestre sietett, ahova március utolsó napjaiban érkezett meg. Tagja lett a Radikál Körnek, amelynek összejövetelén minden este Petőfi Sándor is megjelent.

A felelős magyar minisztérium 1848. május 16-án kibocsátott az ifjúságot „a haza, a királyi trón és az alkotmány védelmére” mozgósító a *Magyarországban tanyázó sorkatonaság*hoz intézett felhívására Klapka György főhadnagy nyomban jelentkezett és felajánlotta szolgálatait. Gróf Batthyány Lajos (1807–1849) miniszterelnök, aki átmenetileg a hadügyminiszteri feladatkört is ellátta, két bizalmasa – Korponay János és Szabó Imre testőrtisztek, Klapka György volt bajtársai – javaslatára és ajánlására személyesen azzal bízta meg Gál Sándor, Hajnik Károly és Klapka György főhadnagyokat, hogy haladéktalanul utazzanak Erdélybe, vigyék el a székelyekhez intézett kiáltványát, népgyűléseken, találkozókön és röplapokon ismertessék, népszerűsítsék azt, mérjék fel az unió támogatottságát és a székely határőrség kimozdíthatóságának lehetőségeit, s kérjenek

fegyvereket báró Anton Stanilaus von Puchnertől (1779–1852) a magyar nemzetőrség felfegyverzésére. A küldöttség 1848. május 20-án útra kelt tagjai megbízatásukat teljesítve megfordultak Kolozsváron, Marosvásárhelyen, Székelyudvarhelyen, Sepsiszentgyörgyön, Nagyszebenben. Tapasztalatairól, benyomásairól Klapka György szóban és írásban lelkiismeretesen beszámolt gróf Batthyány Lajos miniszterelnöknek és a kormánynak. 1848. július 13-án kapta meg századosi kinevezését a veszprémi 6. honvédszászlóaljhoz, és alakulatával augusztustól a fellázadt szerbek elleni délvidéki harcokban vett részt.

Erődítési szakértőből hadtestparancsnok

Az 1848–49-es forradalom 1848. március 15-én Pesten, a szabadságharc pedig 1848. április 8-án Újvidéken és Karloácán kezdődött, ahol a szerbek egyoldalúan kikiáltották az önálló szerb vajdaságot, s Bácska- és Bánság-szerte bántalmazták, álnokul megtámadták a magyar lakosságot, hivatalnokokat és katonákat. A pátriárkává választott Josip Rajičić (1785–1861) és Đorđe Stratimirović (1822–1908), a választmány elnöke kiáltványokkal, lázító beszédeikkel fegyverbe szólították a Délvidéken élő rácokat. Felhívásaik hatására sokan fegyvert ragadtak, s a Perlászon, Tamáslakon és Alibunáron kialakított, megszervezett táborokban gyülekeztek. Felégettek több „magyar-pártinak” ítélt falut, megszállták Pancsovát és Szenttamást. A fenyegető veszélyre reagálva a belügyminiszter, Szemere Bertalan (1812–1869) 1848. június 16-án kiáltványt intézett a nemzethez, amelyben – többek között – nyomatékosan leszögezte: „miután a szerbek fegyveresen felkeltek ellenünk, az egész délmagyarországi nép fogjon fegyvert a betörő csordák ellen a haza épségének, alkotmányának, a személy- és vagyónbiztonság védelmére”. A Batthyány Lajos vezette kormány újabb katonai alakulatokat vezényelt a felbolydult országrészbe. Hat hét alatt állt fel, nagyobb részt önkéntesekből, Veszprémben a 6. zászlóalj, amelybe frissen kinevezett századosként Klapka György is került. Szegedre vonult az alakulat, innen hajón ereszkedett le a Tiszán Óbecséig, ahon-

nan erőltetett menetben, elviselhetetlen hőségben vonult Verbászra. A parancsnok, báró Philipp von Bechtold (1787–1862) altábornagy szándékosan, számításból, árulásból, gondatlanságból vagy hozzá nem értésből, dilettantizmusból az ellenség lőtávolán belül eső útvonalat jelölt ki, amelyen alig akadtak fedezékek, illetve szomjat oltó kutak. Sokakat a tűzfegyverek terítették le, másokkal az elcsigázottság, a tikkadás, a kimerültség, a kánikula, a hóguta végzett. Heteken át tétlenül vesztegettek az egységek Verbászon. A Szenttamás bevételéért indított támadások sorra kudarcot vallottak. A parancsnok kollaborálásnyús magatartása arra készítette a fiatal tiszteket, hogy küldöncöt menesszenek Pestre, aki tájékoztassa a kormányt és az országgyűlést az áldatlan délvidéki állapotokról. Fellépésük végül Bechtold felfüggesztését eredményezte. 1848 augusztusában Klapka Györgyöt áthelyezték a vezérkarhoz, s Óker község elsáncolásával bízták meg. A munkálatok irányítása közben erősen belázasodott. A szerb pópa lánya ápolta, segítette a felépülésben. Ókéren kapta kézhez Batthyány Lajos miniszterelnök 1848. szeptember 20-án kelt és Verbászra címzett levelét, amellyel Klapka György századost „halasztás nélkül” Pestre rendelte, ahol megérkezésekor, öt nappal később fontos megbízatást adott: Komárom várának megmentését és biztosítását.

A stratégiai fontosságú Duna-parti erődítmény parancsnoka, Friedrich William Merz (1777–1859) altábornagy és osztrák tiszti kara jelentős hányada vonakodott hűségesküt tenni a magyar alkotmányra és szorosán együttműködött a seregeivel Magyarországra betört horvát bánnal, Josip Jellačićsal (1801–1859). A honvédek fényes győzelmével zárult pákozdi csata napján – 1848. szeptember 29-én – érkezett meg Klapka György Komáromba, ahol erélyes fellépésével, célra vezető diplomáciai érzékével feladatát eredményesen megoldotta. Az esküt megtagadó, császárhű osztrák hadfiakat eltávolította a várból: „Magyarország Gibraltárját”, legerősebb bástyáját „megtartotta a nemzet számára”. Klapka Györgyöt törzskari őrnaggyá léptette elő a

kormány. A Kossuth Lajos elnöklete alatt megalakult Országos Honvédelmi Bizottmány a 28 esztendőös őrnagyot 1848. október 23-án kelt rendeletével Pozsonyba vezényelte, s „a város megerősítésével és általános védelembe vételével” bízta meg.

Erősítést kapva és Guyon Richárd (1813–1856) csapataival egyesülve megvédte Nagyszombatot, és kiűzte az ország területéről a Jablonkai-hágónál Morvaországából betört Balthasar Simunich (1785–1861) altábornagy császári és királyi hadtestét. Pozsonyban találkozott először Görgei Artúrral (1818–1916), akivel baráti kapcsolatba került, s akivel a későbbiekben többször is együttműködött. Az Országos Honvédelmi Bizottmány Klapka Györgyöt 1848. november 13-án Pozsonyból Nagybecskerekre rendelte, kinevezve a bánáti hadtest – amely 13 gyalogzászlóaljból, 14 lovasszázadból, 3000-4000 fős nemzetőrségből és 64 ágyúból állott – vezérkari főnökévé. Küldetése hármassal volt: erősítenie és fokoznia kellett a hadműveletek hatékonyságát, intézkedéseket kellett fogantatnia a fölösleges haderőnek a Felső-Dunához való irányításáról, átcsoportosításáról, sürgönyt vitt ugyanakkor Vukovics Sebő kormánybiztosnak a szerbekkel való egyezkedés, kibékülés tárgyában. „A bánáti hadtest parancsnoka Kiss Ernő tábornok volt, az ország egyik leggazdagabb gavallérja, kinek nagy kiterjedésű birtokai éppen a harctéren feküdtek. Ezeket megoltalmazni nem kevésbé igyekezett, mint az ellenségnek ártani. Ezáltal ingadozóvá vált s csak ügyelbajjal lehetett az erélyes cselekvésre bírni” – jellemezte Klapka György *Emlékeimből* címen 1886-ban kiadott memoárjában Németelemér és környéke Temesvárott született tétovázó, határozatlan birtokosát. A hadtest másodparancsnokával, Vetter Antallal (1803–1882), a „kiemelkedő képességekkel és ismeretekkel, nagy katonai és harci tapasztalatokkal rendelkező” vezérőrnaggyal karöltve Klapka György dolgozta ki az 1848. december eleji támadás, valamint a Bánságban összegyűlt ellenséges erők felszámolásának tervét. „A jarkováci és a tomasováci győzelmek utáni tétlenség és az offenzíva félbemaradása nemcsak a főparancsnok, Kiss Ernő, de részben Klapka hibája is” –

állapította meg Hermann Róbert hadtörténész. A Sissányi Erzsébettel (1827–1898) kötött házassága révén Törökbecsén birtokos Leiningen-Westerburg Károly (1819–1849), aki 1848 decemberében kapta meg az őrnagyi rangfokozatot, írta a frissen megismert Klapkáról: „Igen szép, megnyerő ember, nagyon szeretetre méltó, de túlságosan puha. Büntetni, fegyelmezni nem tud, pedig nálunk ugyancsak szükség volt szigorúságra.”

Mikor Magyarország katonai helyzete reménytelenné komorult, Perczel Mór (1811–1899) serege Mórnál súlyos vereséget szenvedett, 1848 decemberének derekán Alfred Candidus Ferdinand zu Windisch-Grätz (1787–1862) osztrák főparancsnok hadai Görgei Artúr csapatait Pest közeléig szorította, Klapka Györgyöt sürgős paranccsal a bánsági főhadiszállásról Pestre rendelték. Minden bizonnyal, a tábornokká előléptetett Vetter Antal javaslatára, akit a honvédvezérkar felállításával és megszervezésével bíztak meg, Kossuth Lajos 1848. december 30-án a hadügyminisztérium tábornoki osztálya parancsnokhelyettesévé nevezte ki. Miként azt Nagybecskerekén is tették, a két alaposan felkészült katonatiszt együtt dolgozta ki azt az átfogó hadműveleti tervet, amely a fővárosok – Pozsony és Pest – feladását, a honvédsereg főerőinek Tisza mögötti összpontosítását, a kormány és az országgyűlés Debrecenbe menekítését irányozta elő. A Csányi László (1790–1849) kormánybiztos lakásán 1849. január 2-án megtartott haditanács – Görgei egy kiegészítésével – a haditervet országos érvényűként elfogadta. Klapka György hozzá sem szokhatott új beosztásához, amikor a Kassánál 1849. január 4-én vereséget szenvedett Mészáros Lázár (1796–1858) a hadtestparancsnokságról való lemondását követően, Kossuth Lajos – némi habozás után – az alezredesi rangfokozatot mellőzve, átlépve Klapka Györgyöt 1849. január 9-én ezredessé léptette elő és egyúttal a felső-tiszai hadtest parancsnokává nevezte ki.

Klapka György ezredes 1849. január 11-én már Miskolcon volt, január 13-án pedig Tokajban átvette a parancsnokságot a hadügyminiszter Mészáros Lázártól. Nem volt könnyű dolga,

de gyorsan és határozottan cselekedett. A bánsági harcokban szerzett tapasztalataiból levonta a tanulságot: erőösszpontosítás nélkül kudarcra van ítélve minden csapattest, valamennyi hadsereg. Összegyűjtötte a Kassánál szétvert Mészáros-féle hadtest maradványait, amelyeket új csapatokkal erősített meg, rendezte, felszerelte és fegyelmezte a mintegy 6000 fős sereget. Új védelmi állásokat létesített a borvidék központjában, Tokaji főhadiszállásán 1849. január 15-én adta ki első napiparancsát, amelyben helytállásra, elszántságra, a haza és a szabadság védelmére szólította fel, biztatta katonáit. A hadtest legfőbb feladata a tiszai átkelés védelme, a Debrecenbe vezető országút, s ezáltal a kormány székhelyének fedezése volt. A csekély létszám, a hiányos és elavult felszereltség a Miskolc–Pest, illetve a Miskolc–Kassa közötti utak biztosítását nem tette lehetővé. Sikerült azonban kapcsolatot létesíteni Görgei Artúr a bányavárosokból az Alföldre vonuló hadtestével. Még javában tartott a tokaji tábor szervezése, berendezése, amikor Franz von Schlik (1789–1862) osztrák lovassági tábornok egységeivel 1849. január 22-én megjelent a kassa–tokaji országúton és a Bodrog völgyében is. A honvédek Tarcálnál feltartóztatták az ellenséget, visszavonulásra kényszerítették, másnap, január 23-án a Bodrogkeresztúr melletti ütközetben is diadalmaskodtak. Klapka a Hernád völgyéig üldözte a Kassa felé visszavonuló osztrákokat, akiknek aztán segítségére sietett a Schultzig-féle hadosztály. Erőiket egyesítve 10 000 katonával és 36 ágyúval indítottak 1849. január 30-án újabb támadást Tokaj ellen, megkísérelve az átkelést is a Tiszán. Klapkának sikerült Tokajnál, Rakamazon és 1849. február 8-án Hidasnémetinél is megfutamítania a császáriakat. Seregtestével 1849. január 29-én gróf Henryk Dembiński (1791–1864) altábornagy parancsnoksága alá, a feldunai hadsereg kötelékében osztották be. Kassa ellen tervezett támadását a főparancsnok nem támogatta, nem hagyta jóvá. Schliknek sikerült hadtestével kicsúsznia a magyarok harapófogójából, mivel északról Görgei csapataival már fenyegető közelségbe került. A császáriak elmenekültek, majd a Tarna folyó vonalához fel-

vonuló, Windisch-Grätz vezette főerőkhöz csatlakoztak. Eldöntetlen maradt az 1849. február 26–27-én vívott kápolnai csata, amelyben Görgei Artúr és Klapka György is mulasztott és hibázott. Klapka Györgyre a magyar főserég Verpelétnél álló jobb szárnyának vezetését bízták. A Henryk Dembiński altábornagy által elrendelt visszavonulás során sikeres utóvéd ütközetet vívott 1849. március 1-jén Egerfarmosnál a Wrbnahadtesttel. Tevékeny szerepet vállalt és játszott Klapka György a „visszavonulások nagymesterének” tartott, a csapatok és a tisztikar bizalmát nem élvező fővezér, Henryk Dembiński – aki csak „hadvezéri talentumai elégtelenségének adta bizonyosságát” – eltávolításába a hadtest főparancsnoki tisztéről, amire 1849. március 3-án Tiszafürden, Kossuth Lajos és Mészáros Lázár jelenlétében került sor.

A Franz von Schlik elleni harcokban szerzett érdemeiért Klapka Györgyöt 1849. március 13-án a katonai érdemjel 3. osztályával tüntették ki. 1849 áprilisának elején a feldunai hadsereg a Klapka György készítette haditerv alapján lendült Görgei Artúr fővezérsége alatt támadásba. A hadjárat, amelynek legfőbb célja a fővárosok visszavétele volt, az egész szabadságharc „legfényesebb korszakát” képezte. A tábornokká előléptetett Gáspár András (1804–1884) VII. hadteste Hatvan irányába arc-támadást intézett, miközben a három másik hadtest dél felé kanyarodva próbált a Gödöllőnél feltételezett császári főerők oldalába kerülni. Véres harcok árán a magyar honvédek 1849. március 2-án bevették Hatvan városát. Klapka György hadtestének előcsapata 1849. április 4-én Tápióbicskénél Josip Jellačić bán utóvédjébe, a Rastics-dandárba ütközött. A hadtestparancsnok azt hitte, hogy a faluban az ellenség csak a poggyszát hagyta hátra, a tetemes zsákmány reményében rajtaütésre szánta el magát. A vártnál lényegesen nagyobb ellenállásba ütközött, gyalogsága fejvesztetten megfutamodott. A csata kimenetelét Damjanich János (1804–1849) 3. hadtestének beérkezése, a hadi cselekményekben való beavatkozása fordította meg. Tápióbicskéről Isaszegre vonult a honvédsereg, ahol a

falut és a mögötte emelkedő magaslatot tartotta megszállva az 55 000 főt számláló ellenség, amelynek tüzérsége 214 lövegből és röppentyűből állott. Klapka György hadteste képezte a 47 500 katona és 198 löveg alkotta honvédsereg elővédjét, amelyet kezdetben visszaszorítottak, hátrálásra kényszerítettek a császáriak. A főparancsnok, Görgei Artúr dorgáló és buzdító szavaira a hadművelet tervét kidolgozó Klapka György rendezte és ismét támadásra vezette csapatait, amelyek végül döntő módon működtek közre a győzelem kivívásában, amelyre épp a főtiszt 29. születésnapján – 1849. április 6-án – került sor. Franz von Schlik seregei fölötti győzelmeiért, valamint a Gödöllő és Isaszeg között vívott döntő csata haditerveinek kidolgozásáért 1849. április 2-án Klapka Györgyöt tábornokká léptették elő, 1849. április 14-én pedig a Magyar Katonai Érdemjel 2. osztályával „díszítették fel”, tüntették ki.

A császáriak főereje Hatvan, Tápióbicske és Isaszeg kényszerű feladása után Pest-Buda irányába húzódott. Zavarásukat, nyugtalanításukat a honvédvezérkar az I. hadtestre, valamint a 7. hadtest egy dandárjára hagyta, a főszereg Komárom irányába vonult. Klapka és Damjanich János csapatai 1849. április 10-én kiűzték az osztrákokat Vácról, majd a Garamon sikeresen átkelve 1849. április 19-én fényes győzelmet arattak fölöttük Nagysallónál. Neve napját Klapka György 1849. április 24-én Görgei, Damjanich és magas rangú tisztársai társaságában, az „ellenség ágyúinak dörgése közepette” a komáromi várban ülte meg. A Duna jobb partján megerősített sáncok azonban még az ostromló osztrákok kezén voltak, ahonnan tűz alatt tartották a várat és a várost. A civil lakosság segítségével az ellenség heves tüzelése dacára sikerült hidat verni a Dunán. A honvédség első alakulatai 1849. április 26-án éjfél után egy óraker indították az első rajtaütéseket, sikeres rohamokat a sáncok fedezékébe tömörült császáriak ellen. A csatározás kora hajnaltól egész napon, 14 órán át tartott. A küzdelem az ellenség elvonulásával zárult. Az osztrákokat – a Budát megszállva tartó őrség kivételével – sikerült teljesen kiszorítani Magyarország területé-

ről. A győzelem kivívása után a hadvezetés komoly dilemmával szembesült: milyen irányba folytassa a főszereg a hadműveleteket? A főparancsnok, Görgei Artúr vezérkari főnöke, Bayer József Ágost (1821–1864) Bécs megtámadását és elfoglalását szorgalmazta, Klapka György ellenben Buda visszafoglalását tartotta célszerűbbnek. A tisztikar Klapka indítványát fogadta el.

A Függetlenségi Nyilatkozat elfogadása és közzététele után Mészáros Lázár lemondott hadügyminiszteri tisztségéről, helyére Kossuth Lajos Görgei Artúrt nevezte ki. A helyettesévé kiszemelt és felkért Damjanich János lábát törte, a felkínált állást nem fogadhatta el. Klapka Györgyöt 1849. április 30-án a seregnél még visszamaradt Görgei Artúr tábornok helyetteseként, ideiglenes jelleggel a hadügyminisztérium élére állították. Hadteste parancsnokságát átadta Nagy Sándor József (1803–1849) tábornoknak, s Pest érintésével a kormány székhelyére, Debrecenbe utazott.

A tábornok gorombasága

Klapka György 1849. április 10-én részt vett a váci csatában, majd április 29-én a nagysallói „iszonyú nagy ütközetben”, április 26-án meg Komárom diadalmas felmentéséért harcolt. Kossuth Lajos felszólítására 1849. április 30-án Komáromból Debrecenbe, a kormány székhelyére indult, hogy a Szemerkormány hadügyminiszterévé kinevezett Görgei Artúrt – aki továbbra is a seregnél kívánt maradni – felelős tisztségében átmenetileg helyettesítse. Klapka György tábornok mintegy négy hétig állt, intézkedett hadügyminiszter-helyettesként a honvédelmi tárca élén.

Jóformán még meg sem melegedhetett hivatalában, amikor egy roppant kényes ügyet, elmérgesedett konfliktust kellett megoldania, elsimítania, amelynek a magyar szabadságharc két nagy tekintélyű főtisztje és a „nemzet költője” volt az érintettje, a főszereplője. A eset csírája, kezdete a Bánsághoz és Temesvárhoz kötődött. Történt pedig, hogy az Erdélyből seregével a Temesközbe vonuló Bem József (1794–1850) tábornok Lugos-

ról futárt menesztett Arad alá, gróf Vécsey Károlynak (1803–1849) címzett üzenettel: 3000–4000 emberével haladéktalanul szállja meg Rékást, hogy a gróf Cristian zu Leiningen-Westerburg (1812–1856) vezérlete alatt Nagyköveresen táborozó császáriaknak, a temesvári garnizon mintegy a felének visszavonulását a Vauban-rendszerű erődítmény falai közé megakadályozza. Bem tábornok nyílt parancsára a Máriaradnán állomásoztatott Villám alezredes, tábornoka, gróf Vécsey Károly megkérdezése és engedélye nélkül néhány százfős csapatával és hat ágyúval rögtön Lugosra nyargalt. Gróf Vécsey Károly a katonai fegyelem megszegéséért Villám alezredest a dandárparancsnokságtól tüstént elmozdította s felszólította, hogy haladéktalanul térjen vissza Aradra. Bemnek pedig tudtára adta, hogy ha segítségre lenne szüksége a jövőben, forduljon egyenesen őhozá. A válasz annyira felingerelte a különben is hirtelen haragú Bem Józsefet, hogy sértő, gyalázkodó kifejezésekkel és kitételekkel megtűzdelt, éles hangú feljelentést intézett a Honvédelmi Bizottmányhoz, amelynek francia nyelvű szövegét segéd tisztjének, Petőfi Sándornak mondta tollba a Temesvár melletti szabadfalui táborban. A levél magyar fordításban a Kolozsvárott kiadott *Honvéd* című lap szerkesztőségébe is eljutott, amely 1849. április 28-i számában egész terjedelmében le is közölte azt. Átvette és 1849. május 8-i számában nyomdafestékekhez juttatta a szöveget a Pálffy Albert (1820–1897) szerkesztésében Debrecenben megjelent *Március Tizenötödike* is. Indulatos, becsületbe gázoló vádiratában a felháborodott Bem József szenvedélyes kíméletlenséggel fogalmazott: „*Jogom van tehát és kötelességemnek tartom Vécsey tábornokot a kormány előtt vagy bazaárulónak nevezni, vagy oly gyáva és minden tehetőség nélküli tisztnek, kire soba többé semmiféle hadi parancsnokságot nem kell bízni.*” Indítványozta gróf Vécsey Károly leváltását és Villám alezredes előléptetését ezredessé. Vécsey késlekedése végtelenül feldühítette Bemet, aki nem tudta kihasználni az előnyösnek mutatkozó hadi helyzetet, annak a lehetőségét, hogy a nagy fontossággal bíró Temesvárt váratlan, gyors rohammal bevegye. A *Honvéd* hasábjain nyomtatásban is meg-

jelentett jelentés gróf Vécsey Károlyt megbotránkozattá, mérhetetlenül felháborította, s teljes elégtételt követelt a kormánytól. A két főtitzt közötti viszály, ellentét komoly fejfájást okozott mind Kossuth Lajos kormányzónak, mind Szemere Bertalan (1812-1869) miniszterelnöknek, mind a hadügyminiszter-helyettesnek, Klapka Györgynek. A körülmények körültekintő, higgadt vizsgálata Vécseyt igazolta. „A katonai vezetők, a kormány tagjai nem tartották vétkesnek Vécseyt, mert – noha gyakorlatilag az ellenségnek tett szolgálatot – az előírások betűi szerint nem terhelte mulasztás: késve kapta kézhez a parancsot” – állapította meg Miletz János (1841-1903) történész, a Temesvári Állami Főreáliskola tanára, a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeumtársulat titkára. A hadügyminisztérium elfelejtette az Arad ostrommunkálataival elfoglalt tábornokot az alárendeltségről tájékoztatni, értesíteni.

Az affér, az ellenségeskedés elmérgesedett, óriási arányokat öltött és szerteágazó következményekkel járt. A botrány hullámvérései nehezen csillapodtak, ültek el. Vécsey az ingerlékeny természetű Bessel mindenfajta kapcsolatot megszakított. A megrágalmazott Vécsey Károly levelet írt Klapkának, amelyben felpanaszolta, előszámlálta Bem József tábornok a sereget bomlasztó intrikáit, intézkedéseit, valamint tisztjeinek megfontolatlan, legtöbbször ki nem érdemelt előléptetéseit. „...Bem tömegesen lépteti elő azokat, akiket »á la Petőfi« (az ő udvari költője) kényszeríteni kellene arra, hogy quietáljanak, vagy rangjuktól megfosztassanak” – írta Vécsey Károly a hadügyminisztert helyettesítő Klapka Györgynek.

A panaszlevél kézhezvétele után érkezett Debrecenbe Bem József üzenetével a Szabadsfalun 1849. május 4-én őrnaggyá előléptett Petőfi Sándor, s Klapka Györgynél jelentkezett, aki a lengyel tábornok vádiratának közzétételéért, nyilvánosságra hozásáért kizárólag a költőt hibáztatta és vonta felelősségre. Érveit, magyarázatait durván visszaautasította, állításait, szavai hitelességét is kétségbe vont, megalapozatlanoknak deklarálta. Keményen megdorgálta a poétát. A becsületében, önérzetében

megsértett Petőfi helyben írásban mondott le tisztí rangjáról, s Klapka parancsát semmibe véve tovább folytatta útját Pest felé. Szolnokról sérelmeit, kitételeit pontokba szedve kemény szavakban előszámláló, felhánytorgató levelet küldött a hadügy-miniszter-helyettesnek, amelyben – egyebek mellett – nem mulasztotta el megjegyezni, kilátásba helyezni: „Ezek olyan dolgok, amelyekért békés időben személyes elégtételre hívtam volna s tán lelőttem volna önt, mint a verebet, mert én meglehetősen lövök; most azonban, mert nem magunkkal, hanem az ellenséggel kell küzdenünk, választottam a második utat, melyre hazafiságom ösztönzött, némán, szerényen otthagytam azon hadsereget, melynek minisztere nem hisz saját tiszteinek becsület-szavában, holott pedig az elfogott schwarzgelb tisztek becsület-szava is érvényes.” Klapka György sem késlekedett, azon melegeben hosszabb levélben, amelyhez mellékleteket is csatolt, tájékoztatta az ügyről, a fejleményekről Görgei Artúr tábornokot, akit arra kért, hogy a „népköltővel és néplázítóval” bánjon el a lehető legerélyesebben. Denunciáló levelében arra is figyelmeztette a fővezér-hadügyminisztert, hogy a költő „saját kényéből tartózkodik Pesten, hihetőleg vétkes szenvedélyét a nép izgatásával kielégíteni”. A történetekről, sérelmeiről Petőfi Bem József tábornokot is tájékoztatta. A kormányzó, Kossuth Lajos felszólítására és sürgetésére Bem József orsovai főhadiszállásán 1849. május 16-án megfogalmazott nyilatkozatban követte meg gróf Vécsey Károly tábornokot, visszavonva vádjait. Petőfi meg „tollának hegyére tűzte”, s még Debrecenben 1849. május 7-én megírta vitriolos *Egy goromba tábornokhoz* című versét, amely nyomdafestéket először Petőfi István jóvoltából csak negyed évszázaddal később, 1874-ben látott a *Budapesti Szemle* márciusi-áprilisi számának hasábjain. A *Vasárnapi Ujság* nyomban megírta, hogy a költemény paráynak titulált címzettje Klapka György tábornok.

A budai táborba érve Klapka György letartóztatta, pár óráig házi őrizetben tartotta, haditörvényszékkel és főbelövessel fenyegette az általa többször is durván megsértett Petőfit,

akit csak Görgei közbelépésére engedett szabadon. Fegyelmezni akarta csupán – úgymond – a zabolátlan költőt. Petőfi Sándor a Duna-parti Orsovánál harcoló Bem József tábornoknak 1849. május 17-én francia nyelven írt hosszabb levelében számolt be a Debrecenben történekről, felemlítve, hogy szeretett parancsnoka jóváhagyásával juttatta el a Vécsey Károly tábornokot elmarasztaló, hazaárulással vádoló iratot a *Honvéd* szerkesztőségébe. Állítását Klapka György kétségbe vonta, az írás közzétételét rajta kérte számon pökhendi, sértő hangnemben. A hadügyminisztériumnak címzett lemondó levelét 1849. május 28-án Nagyszalontán vetette papírra. Őrnagyi rangja után a katonáskodásról is lemondott, s „Bem apótól” ajándékba kapott lovát is eladta.

Petőfi Izsó Miklós tervei alapján tanítványa, Huszár Adolf megmintázta budapesti szobrának 1882. október 15-i leleplezési ünnepsége – amelynek szónoka, Jókai Mór (1825–1904) ünnepi beszédében az *Egy goromba tábornokhoz* című versre is hivatkozott – után két nappal a *Nemzet* című lapban közölt személyes hangvételi cikkben maga a költemény címzettje, Klapka György ismerte be érintettségét. A szoboravatás apropóján a *Nemzet* 1882. október 17-i számában közzétett írásában „komárom hős védője” részletesen felelevenítette, elmesélte az 1849 májusában a költővel támadt konfliktusának okát, hátterét, összezőrdülésük és ellenségeskedésük eseménysorát. „De ha Petőfi még többet, tízszer többet írt volna is ellenem, és ha százszor megsértett volna is, a bámulat, amelyet bennem művei keltettek, mindig megmarad bennem sértetlenül. S az érzelmektől áthatottan szórom én is két kézzel a babérlevelet arra az emlékoszlopra, melyet a hálás nemzet emelt az ő halhatatlan génuszának” – írta Klapka György a *Nemzet* 1882. október 17-i számában közölt vallomásos írásában. Több alkalommal is írt, nyilatkozott a „kellemetlen esetről”, kisebbitve, tompítva, valamelyest szépítve, kimagyarázva saját szerepét, eljárását. Bőven, részletesen foglalkozott az afférral, Görgeinek küldött, enyhén kozmetikázott levelének szövegét is leköszölve, *Emlékeimből* címen 1886-

ban kiadott memoárjában is, amelyben tételesen kijelentette: „A kellemetlen esetnek oka nem én voltam, hanem Petőfi maga, akin nem tudott áthatni az a meggyőződés, hogy egy hadseregnél, melynek az ország joga és szabadsága megvédése, tehát a legfőbb feladat mi egy hadseregre várhat, jutott osztályrészül, egyesegyedül a vasfegyelem képezi a főfeltételt, hogy misszióját teljesíthesse.”

Mindenképpen „a kínos Petőfi-ügy” vált Klapka György szabadságharc alatti működésének legszomorúbb, legsötétebb és legzavarosabb epizódjává.

„Míg Komárom áll, áll a magyar nemzet is”

A minisztertanács 1849. május 12-én felszólította Klapka Györgyöt, hogy készítsen egy átfogó, a honvédsereg egészére kiterjedő hadműveleti tervet az ország védelmére. A pár nap alatt kidolgozott haditerv, amelyet a kormány 1849. május 20-i ülésén el is fogadott, azt irányozta elő, hogy a honvédség főereje, a felső-dunai hadsereg tartóztassa fel a nyugatról benyomuló ellenséget az elsáncolt komáromi tábornál és környékén. A további rendelkezések, előirányzatok a Dunánál

A komáromi csata, 1849. július 2. Than Mór festménye

összpontosított haderő tetemes gyarapítását célozták. A kormány „tudomásul vétel végett” minden sereg- és hadtestparancsnoknak megküldte. Klapka György tervével többen is a főtiszték közül nem értettek egyet, de életbe léptetése, végrehajtása nem ezért maradt el. Az osztrákok megsegítésére a Kárpátok hágóin benyomult Magyarország területére az orosz cári hadsereg 200 000 katonája. A hadi helyzet gyökeresen megváltozott, teljesen fölborult.

Fényes és sötét napja lett a magyar szabadságharcnak 1849. május 21-e. Többhetes megfeszített ostrom árán Görgei Artúr tábornoknak sikerült visszafoglalnia Buda várát: a kormány diadalmasan visszatérhetett az ország szívébe, ahol örömnappal fogadta. A kivívott diadal napján a Varsó melletti Lazsenkastélyban találkozott I. Ferenc József (1830–1916) osztrák császár és I. Miklós (1796–1855) orosz cár, s egyezett meg a közös, Magyarország elleni katonai intervencióban. Az ifjú Habsburg-uralkodó hálából a segítségért megcsókolta „minden oroszok cárijának” a kezét.

Buda visszavételét követően Klapka György átadta a hadügyminiszteri tárcát Görgei Artúr tábornoknak és sietett Komáromba, amelynek parancsnokául 1849. május 28-án nevezték ki. A várparancsnokságot Guyon Richárdtól (1813–1856) vette át. 1849. június 1-jén érkezett a stratégiai fontosságú Duna-parti erődítménybe. Első intézkedése a várrendszer megerősítése, új védősáncok építése volt. A munkálatokat Thaly Zsigmond (1814–1886) ezredes irányította, Assermann Ferenc (1821–1893) honvédezredes volt az erődítmény másodparancsnoka.

A Magyarországon és Erdélyben állomásozó osztrák hadak vezénylő tábornokává kinevezett Julius Jacob von Haynau (1808–1853) seregével – 83 000 katonával és 335 ágyúval – 1849 júliusának elején indult el Komárom irányába. Rendelkezésére állt Nobili tábornok tartalék hadteste is 16 000 katonával és 36 ágyúval. Támogatását Panyutin orosz tábornok biztosította 12 000 katonával. Komárom előtt Görgei Artúr táborozott 62 000 honvéddel és 229 ágyúval. Az erőviszonyok egyértelműen

a császáriak túlsúlyát mutatták. Csornánál került sor az első ütközetre 1849. június 13-án, amikor Kmetty György (1813–1865) tábornok harcosai sikerrel vették fel a küzdelmet az osztrákokkal, akiknek az előnyomulását sem Görgei Artúrnak, sem Nagysándor Józsefnek (1803–1849), sem Poeltenberg Ernőnek (1808–1849), sem Klapka Györgynek hadmozdulataikkal nem sikerült feltartóztatnia, megállítania. Az ellenség 1849. június 30-án ért Komárom falai alá, s nyomban hozzálátott a vár körülvételéhez, cernírozásához. A főhadiszállást Aranyoson ütötték fel. Az erődítmény körül – Csémnél, Szőnyénél, Ácsnál, Monostornál, Nyárasdnál, Almásznál, Aszódpusztánál stb. – állandósultak a csatározások, a véres ütközetek. Az osztrák és az orosz haderő több ostromot is indított az erődítmény ellen, míg a honvédek ismételt megkísérelték az ostromgyűrűt áttörni. A harmadik komáromi csatában az egyesült osztrák-orosz sereg kb. 800, a magyar 1500 katonát veszített.

A haditanács határozatát elfogadva Görgei Artúr az I., III. és VII. hadtesttel 1849. július 13-án az egyetlen lehetséges úton, a Duna bal partján elvonult Komáromból a Tisza-Maros irányába, hogy a fősereghez csatlakozzon. Komárom védelme a visszamaradt II. és VIII. hadtestre és a fővezérre, Klapka György tábornokra hárult. „...én két hadtesttel egyedül maradtam Komáromban – írta Klapka György 1886-ban kiadott

Klapka György a komáromi csata idején

Emlékeimből című könyvében – , hogy a nemzet e védőbástyáját megtartsam, s ott Magyarország fegyvereinek becsületét védelmezem.” Klapka 18 000 fős védőserege 24 zászlóaljból és 11 huszárszázadból állott, 48 táborigyűléssel és 350 várúgyúval rendelkezett. A törzskar Assermann Ferenc honvédezeres, másodparancsnokból, Szillányi Péter honvédezeres, vezérkari főnökből, Prágay János honvédezeres, főhadsegédből, Latinovits György honvédezeres, segédtestből, Karl Jungwirth honvédezeres, a vártüzérség parancsnokából, Thaly Zsigmond honvédezeres, erődítési igazgatóból, Szabó Zsigmond, honvédezeres, tárparancsnokból, valamint 8 parancstestből állott. Kormánybiztosként Újházi László (1795–1870) működött az ostromlott Komáromban. Freibeisz István (?–1890) kiadásában és szerkesztésében 1849. július 11-től naponta megjelent a *Komáromi Lapok*. Vár- és seregpáncsnokként Klapka György körültekintően megszervezte az erődítmény védelmét, s 1849. július 14-én kihirdette az ostromállapotot. Az idegeneket kiutasították a városból. Szükségpénzt bocsátottak ki. A környező falvakban megejtett rekvirálásokból feltöltötték a vár élelmiszerraktárait.

Vezérkari főnöke, Szillányi Péter honvédezeres a következőképpen jellemezte, írta le Klapka Györgyöt, a várparancsnokot: „Körülbelül 30 éves – közép-, nyúlánk termetű, kiválóan elegáns, finom külsővel, fényes, sötét ábrázoló szemű szellemességet, tüzes bátorságot és tengernyi szép eszmét árultak el. Sötét hajzata könnyen ívezve a magas finom homlokon, hosszú, tömött fekete szakállal kiegészítve szép, nemes és férfias arcképet.” Emberi és katonai erényeit, adottságait, rátermettségét és érdemeit Gelich Richárd tábornok méltatta, értékelte: „Klapka egyike volt a leglángeszűbb magyar vezéreknek, magasabb katonai műveltséggel bírt. Mellyel világi műveltséget is kötött össze. Igen jó hadvezér volt és magas katonai eszmék által tűnt ki, de sokkal inkább az érzelmek embere volt, hogy Görgei merev erélyességével bírjon. Egyéni viszonyaiban mint katonának Görgei felé hajlott ugyan, de sokkal jobb hazafi volt, semhogy a kormánnyal ne tartson. E viszony azonban gyakran megbénította

határozati képességét. Igen humanus főnök volt, emellett kitűnő bajtárs. Ellensége volt minden erőszaknak, s ha válságos percekben erélyességet kellett kifejezni, humanitását még akkor is érvényesítette.”

Hogy kipuhatolják, hogy felmérjék az ostromlók erőviszonyait, szándékait, Komárom védői időnként ki-kitörték a cernírozott várból. Klapka György azt a taktikát érvényesítette és alkalmazta, hogy egyszerre több irányba indította és kísérelte meg a kitöréseket, rajtaütéseket, hogy az Anton Csorich (1795–1864) altábornagy vezérelte támadókat megtévessze, megzavarja. 1849. augusztus 3-án került sor a legnagyobb kitörésre, amelyben 10 gyalogzászlóalj, 6 lovasszázad és 30 ágyú – összesen mintegy 7000 honvéd – vett részt. Megfutamították, menekülésre kényszerítették az osztrákokat. Másnap győzelmes seregével Klapka György tábornok – a lakosság üdviválgása közepette – bevonulhatott Győrbe. A császáriak emberben, hadfelszerelésben, élelemben hatalmas veszteségeket szenvedtek. Akcióik során Klapkának mintegy 1000 hadifoglyot ejtettek, s 30 ágyú, 35 élelmiszerszállító hajó, 800 sertés és 2600 szarvasmarha került a birtokukba. Sikerral járt az 1849. augusztus 11-i kitörés is. Almás, Mocsa és Igmánd térségében vívták a honvédek a magyar szabadságharc sorrendben utolsó győztes ütközeteit. A diadalog fellelkesítették a civil lakosságot is, pár nap leforgása alatt mintegy 6000 újonc jelentkezett a Komáromot védő seregbe. A várparancsnok öt új zászlóaljat szervezett, 30 000-re növelte a várvédők, az őrsereg állományát. Tervezte, hogy a felállított új egységekre bizza Komárom védelmét, s mintegy 15 000 harcosával betör Stájerországba. A Komáromba érkezett Almásy Pál (1818–1882) hozta és közölte a szomorú hírt az elkerülhetetlen végső bukásról. Merész támadási terveivel Klapka felhagyott, csapatait gyors ütemben visszarendelte Győrből a védhetőnek vélt komáromi várba. „Klapka tábornok és honvédei megpróbálták a lehetetlent – magukra hagyatva és körülzárva is megvédeni a szabadságot. Hosszú heteken át a forradalom utolsó fényeként ragyogott – az ellenállás és az élni akarás jelképeként – Komárom

vára” – írta 1992-ben, Klapka György halála centenáriumának évében kiadott monográfiájában Szénássy Zoltán (1925–2011) komáromi helytörténész.

Az országgyűlés elnökétől, Almásy Páltól szerzett elkeserítő értesülés után négy megbízható emberét, hírszerzőjét Klapka György szétküldte az országba, akik visszatérve jelentették, hogy a magyar szabadságharc ügye egyértelműen elbukott. A hírszerzők által megszerzett *Pressburger Zeitung*ból 1849. augusztus 18-án bizonyosodott meg a világosi fegyverletétel hírének valódiságáról. Sírógöröcsöt kapott. „Klapka a szobájába vonult – írta a szülővárosához, Komáromhoz szoros szálakkal kötődő szépíró, Jókai Mór (1825–1904) – és keservesen sírt, mikor a megölő hírt elolvasta! Fel van írva a krónikákban, hogy sírt.” A *Komáromi Lapok* csak 1849. szeptember 1-jei számában közölte *Nem kételkedhetünk többé* címmel a döbbenetes hírt: „A nemzetnek Görgeire bízott hadserege, az első, harmadik és hetedik hadtest m. hó 13-án Világosnál, Arad előtt lefegyvereztetett.”

Komárom várában 1849. augusztus 19-én jelent meg az első osztrák parlament, hadi követ, báró Büttner főhadnagy, aki Liebler vezérőrnagy, dandárparancsnok levelét kézbesítette, amelyben kapitulációra, Görgei Artúr példájának követésére szólította fel Klapka Györgyöt, aki az ajánlatot, az alkudozást elutasította. Másnap, 1849. augusztus 20-án, amikor az osztrákoknak sikerült ismét körülzárniuk az erődítményt, Miklós cár szárnysegédje, Nyikolaj Vasziljevics Iszakov kereste fel Komáromot, s szálláshelyén, a Fekete Sas fogadóban Klapka Györgyöt, akit arra szólított fel, hogy az őrsereg feltétel nélkül adja meg magát, s az erődöt engedjék át az Osztrák Birodalom törvényes uralkodójának. Klapka megtagadta a feltétel nélküli megadást, azonban a további egyezkedésekhez kérte a cár közbenjárását. A császáriak ácsi főhadiszállásán tartózkodó osztrák hadügyminiszter, Gyulay Ferenc (1798–1868) táborszernagy Komáromba küldött megbízottja révén kéthetes fegyverszünetet ajánlott fel. Anyicskov orosz ezredes Igor Fjodorovics Paszkevics (1782–1856) tábornagy főhadiszállásáról Görgei Artúr Klapkához írt

levelét hozta. Komáromot 1849. augusztus 22-én két küldöttség hagyta el: Thaly Zsigmond alezredes és Komáromi Zsigmond komáromi fakereskedő Temesvár és Erdély felé, Ruttkay alezredes és Csapó József alispán Nagyváradra, az oroszok táborába és Görgeihez indult. A két delegáció 1849. szeptember 2-án érkezett vissza Komáromba: Ruttkay, aki mind a Görgei, mind az orosz Paszkevics főhadiszállásán járt, jelentette, hogy az oroszok a magyar főtiszteket kiszolgáltatták az osztrákoknak, Thaly Zsigmond, aki Aradon Julius Haynau főhadiszállásán járt, Kossuth Lajos meneküléséről és néhány halálos ítéletről számolt be, s átadta Klapkának az osztrák tábornoszernagy, a „bresciai hyena” 1849. augusztus 27-én kelt levelét, amelyben Komárom feladására szólította fel a várparancsnokot.

A *Komáromi Lapok* 1849. augusztus 25-i számában kultúr-történeti jelentőségűvé veretesült hírt közölt: „Egresi Béni barátunk, a 2-ik hadtest pompás zenekarának főnöke, legújabbán egy indulót szerzett, mely Klapka tábornoknak lesz ajánlandó. Ezen indulót alig néhányszor hallá még a komáromi közönség, már is megkedvellé, s csak értékéből vonnánk le, ha prózai szavakkal költőiségét akarnánk kiemelni. Legyen elég annyit mondani, hogy ezen induló díszére válik mesterének, mestere pedig megérdemli, hogy a zenészet jelenkori óriásának, Liszt Ferencnek barátságát bírja.” A szerzemény akkordjai azon a jótékony hangversenyen hangzottak fel először, amelyet mint kinevezett komáromi zeneigazgató, Egressy Béni (1814–1851) a II. hadtest zenekarával 1849. augusztus 29-én a szigeti arénában a sebesült honvédek javára rendezett. Vezényelt a dallamot hangszerelő Doppler Károly (1825–1900). A melódia alá csak 1861-ben alkalmazta Bognár Ignác (1810–1883) Thaly Kálmán (1839–1909) az évben megjelent *Szabadság hajnala* című verseskötetéből – némi változtatással – a *Föl, jó vitézek, föl csatára* kezdetű költemény szövegét. Több mint másfél évszázada s napjainkban is az énekkarok és rezesbandák műsorrendjén sikerszámként szerepel a *Klapka-induló*. Zalár aláírással *Klapka* címen alkalmi ódát közölt 1849. július 16-i számában a *Komáromi*

Lapok. „Komárom hős védője” már életében bevonult nemcsak a hadtörténetbe, hanem a magyar zeneművészetbe és szépliteratúrába is.

Mivel a parlamenterek missziói, az üzenetváltások nem vezettek eredményre, az osztrákok 1849. szeptember 2-án felmondták a két nap múltán amúgy is lejáró fegyverszünetet, s szorosabbra vonták az ostromgyűrűt az erődítmény körül. Kiújultak a harci cselekmények, egymást követték az ütközetek. Az osztrákok 44 ezer katonát és 154 táborigyűjtő vonultattak fel, az orosz seregnek 12 000 katonája és 56 ágyúja volt. A várórség és Komárom lakossága – a világosi katasztrófáról és a magukat feltétel nélkül megadó sorsáról értesülve – úgy döntött, hogy kész a végsőkig kitartani. A polgárok fáklás felvonulást rendeztek a várparancsnok szálláshelye előtt, a tábornokot és katonáit élteve. A kitartásra buzdító szónoklatokra válaszul Klapka György – a kor- és szemtanú Jókay Eszter (1816–1889) feljegyzései szerint – lelkesítőleg leszögezte: „Vitézek! Polgártársak! Nincs már több Magyarország ennél a parányi földnél, melyen mi állunk. Még Pétervárad volt, de az is csak volt, az utolsó napokban az is letette a fegyvert, oda is osztrák katonaság vonult be. De mi álljunk és védjük utolsó csepp vérünkig ügyünket, azt az ügyet, melyet már mindenki feladott. Temessük magunkat dicsőséges halállal Komárom védőbástyái alá, hadd legyen az utókornak hová zárandokolni szent mártírjai sírjához. Legyünk a magyar nemzet szabadságáért – mit ki nem vívhatunk – legalább hősiessé elszánt áldozatok. Legyen Komárom a magyarok Mekkája...”

A közhangulat elszántsága, az eltökélt, konok közakarat ellenére az ostrom elhúzódása, a hosszas körülzárttság, a kívülről érkezett lesújtó hírek, a sorozatos támadások, a kilátástalanság, a reménytelenség, a fokozódó félelem s nem utolsósorban az osztrákok lázító röpiratainak a honvédek, a huszárok elenyésző részét, töredékét demoralizálták. Szaporodni kezdtek a parancsmegtagadások, a szökések. Elrettentésül, a sereg erkölcsi ereje megengedését, hanyatlását megelőzendő, 1849. szeptember 5-én

Klapka György tábornok 15 katonaszökevényt kivégeztetett. Halállal büntette 5 nappal később a katonai törvényszék azt a bérgyilkost is, akit a hajlíthatatlan várparancsnok életének kioltására fogadtak fel az osztrákok. Klapka György és a komáromi haditanács tökéletesen tudatában volt annak, hogy két világbirodalom hadseregével hosszabb időn át nem szegülhetnek szembe, hogy nem tarthatják kezükön a várat. A haditanács 1849. szeptember 2-án összeült gyűlésén döntött a kapitulációról, és rögzítette 10 pontban a vár átadásának feltételeit. Amnesztiát kértek a nemzet, az egész ország számára. „Általános kegyelem nemzetiségi különbség nélkül az összes magyar sereg számára, mely már letette a fegyvert és még leteendő, valamint haladéktalan hazabocsátása a már hadifogságba jutott magyar katonáknak.” Az okmányt gróf Esterházy és Kászonyi ezredes még aznap elvitte Tatára s átnyújtotta Anton Csorich tábornoknak, az ostromló sereg főparancsnokának. Megindultak, és heteken át tartottak az alkudozások, az üzengetések, a tárgyalások, az egyeztetések. Klapka György és Csorich tábornokok 1849. szeptember 24-én személyesen is találkoztak és tárgyaltak, de megegyezésre nem jutottak. A magyar szabadságharc utolsó katonai összecsapására, fegyvertényére 1849. szeptember 25-én Ó-Szőnynél került sor. A császári ostromló haderő parancsnokságát az 1849. szeptember 26-án Komárom alá érkezett Julius Jacob Haynau táborszernagy vette át, aki az országos érvényű első négy pont kivételével elfogadta a várvédők haditanácsának feltételeit, belátva, hogy csak mérhetetlen embervesztés és hatalmas anyagi áldozatok árán tudnák bevenni a magyar szabadságharc „utolsó védőbástyáját”. A kétnyelvű, ún. „hódolati szerződést” a Komáromtól 4 km fekvő Puszta-Harkályon 1849. szeptember 27-én írta alá Julius Haynau táborszernagy, Klapka György tábornok pedig ugyanaznap este a komáromi várban látta el kézjegyével. A honvédek leszerelése és a vár átadása 1849. október 4-én fejeződött be. A kapitulációs szerződés értelmében a „komáromi helyőrség kötelékébe tartozó” tisztek és közkatonák amnesztiában részesültek, s menlevelet

(Geleitschein) kaptak, amely az ország egész területén szavatolta személyes biztonságukat. A mintegy 30 000 fős sereg, amelynek 5000 tisztje volt, 1849. október 5-én reggel vonult ki a várból. Klapka György gyorsan kb. 200 civilt is besorozott, mundérba öltöztetett, hogy az üldöztetéstől mentesítő igazoló cédulát állíttathasson ki számukra. Klapka György komáromi káprázatos helytállásuk, hősi áldozatvállalásuk értelmét és jelentőségét tömören summázta: „Mi valánk, kik utolsókul tartottuk fel a szabadság zászlóját a kontinensen, s én személyesen a legutolsó, ki e zászlót védelmeztem.”

Légiók parancsnoka

Klapka György 1849. október 5-én – tábornoktársai aradi kivégzése előtt egy nappal – hagyta el a több mint négy hónapon át hősiiesen védett, a túlerővel szemben feladni kényszerült Komárom várát. „Amit Klapka Komáromban tett, az örökké fénylő betűkkel van beírva a magyar nemzet történetébe. Emléke úgy marad fenn az utókor számára, mint Komárom hőse. Neve együtt említendő a szigetvári, egri, drégelyi hősökkel. Két birodalom hadseregével harcolt egy vár bástyáin még sokáig. Mikor már az egész országban halotti csend honolt, de sehol sem volt több magyar hadsereg” – méltatta Klapka György elszánt helytállásának, rendíthetetlen hősiességének jelentőségét 1892-ben a *Pesti Hírlap* hasábjain közölt nekrológiájában Pulszky Ferenc (1814–1897).

Elhagyva a komáromi erődítményt, Klapka György a sértetlenséget garantáló, kialkudott „menlevéllel” a zsebében gőzhajóra szállt és Pozsonyba utazott, ahol útlevelet kért. Az országgyűlések koronázóvárosában értesült a sajtóból a 13 honvédtábornok aradi és gróf Batthyány Lajos pesti kivégzéséről. Julius Haynau ígéreteit álnokul megszegve, vérlázítóan becsapta. A szívfájdító megrendülés, a mérhetetlen gyász és fájdalom érlelte meg benne a szilárd, megmásíthatatlan elhatározást: „mindhalálig szolgálni a forradalom ügyét”. Berlinen át Hamburgba, majd Londonba utazott Klapka György, aki az

elkövetkező esztendőekben minden háborúhoz, mozgalomhoz, szervezkedéshez csatlakozott, amely Ausztria vagy szövetségese, Oroszország ellen irányult. Komoly megbeszéléseket, körületekintő egyeztető tárgyalásokat folytatott a nagy olasz forradalmárral, az Ifjú Olaszország mozgalom létrehozójával, Giuseppe Mazzinivel (1805–1872) és több más emigrációba kényszerült politikussal. Szervezkedésükről a londoni szóbeszédéből Karl Marx (1818–1883) is tudomást szerzett, s meg is írta barátjának és munkatársának, Friedrich Engelsnek (1820–1895): „Annyi bizonyos, hogy valamiféle puccsot terveznek. Klapka tábornok már elutazott Máltába, zsebében egy Kossuth-Mazzini által aláírt okirattal, amely őt a magyar-olasz hadsereg vezérő tábornokává nevezi ki. Azt hiszem, hogy az a szándékuk, hogy Szicíliában kezdik el.” Emigrációs kapcsolatai kiépítése, megerősítése érdekében többször kereste fel Európa nagyvárosait: megfordult 1849–1850-ben Lipcsében, Düsseldorfban és jó néhány belgiumi településen. Anglia fővárosában írta meg Klapka György emlékiratai első változatát, amely Lipcsében és Londonban *Memorian. April-Oktober 1849*, illetve *Memoirs of the war of independence in Hungary. 1-2.* címen már 1850-ban meg is jelent. A Szerb Vajdaság és Temesi Bánság néven összetákolt koronartartomány fővárosában kiadott hetilap, a *Temesvarer Anzeigener* 1850. január 12-i számában – a bécsi *Der Österreichische Volksbote* című közlönyt propagáló hírverésében – egyebek közt arra hívta fel olvasói figyelmét, hogy a császárvárosban kiadott újságban szenzációs írások látnak nyomdafestéket Kossuthról, Batthyányról (Batthyány Kázmér külügyminiszterről), Dembinskiről, Görgeiről és a Temesvárott született Klapka Györgyről, akiről 1851 elején, 10. számában írt az ügyvéd, közíró és zeneszerző, dr. Gottfried Feldinger (1819–1903, aki 1861-ben Földényi Frigyesre magyarította a nevét) szerkesztésében és kiadásában Temesvárott hetente kétszer megjelenő kérészetletű, német nyelvű szépirodalmi és társadalmi lap, *Euphrosine* is. Háromnegyed évi fennállása után haladó és magyarpárti szellemisége miatt a Petőfi Sándor életrajzát is közlő színvona-

las lapot az osztrák hatóságok 1851 szeptemberében betiltották.

Hogy közelebb legyen a nemzetközi politikai élet európai gócpontjaihoz, könyvei kiadóihoz, valamint gazdasági megfontolásoktól, személyes törekvésektől is vezérelve Klapka György a kontinensre, Svájcba költözött. Genfben telepedett le, ahol együtt élt a híres, sok hírnevessé vált férfiú szívét megdobogtató szépséggel, gróf Károlyi Györgyné Zichy Karolinával (1818–1903), s 1855-ben a svájci állampolgárságot is felvette. A „kantonok országában” írta meg második könyvét, *Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen* című emlékiratát, amelyet a svájci hatóságok nyomban megjelenését követően el is koboztak. A Léman-tó partján emelkedő városban Klapka György „nem csak politikai és katonai kérdésekkel foglalkozott. Tevékenyen bekapcsolódott a helyi gazdasági életbe is”. Tagja volt 1860-ig, a pénzügyi intézmény megszűnéséig, a Svájci Általános Bank igazgatóságának, amely minőségében pénzügyi tárgyalásokat folytatott Törökországban és több fontos nemzetközi vasútépítési vállalkozásban vett részt. Gazdasági, politikai és katonai indítékok, érdekek sarkallták arra, hogy a „krími háború” idején, 1853. október 15-én Lyont és Marseille-t érintve Konstantinápolyba hajózzon a Leonidász nevű vitorlásán. Közel egy esztendő telt el Klapka György a felbomló, végzetes iramban hanyatló Török Birodalom fővárosában, ahol katonai tanácsokat adott a fővezérnek, Mehemet Emin Ali pasa (1815–1871) hadügyminiszternek – a szultán sógorának –, akinek egy előre kidolgozott, hadműveleti térképmelléklettel ellátott emlékiratot is átnyújtott, amelyben a dunamelléki államszövetség az oszmánok számára is előnyös létrehozásának, megteremtésének eszméjét is fölvetette. Találkozott a kelet-közép-európai emigráció néhány mértékadó személyiségével, kapcsolatba lépett a Konstantinápolyban akkreditált külföldi képviselők vezetőivel, munkatársaival. Rábukkant II. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona sírjára. Katonai szakértelmét, hadvezéri jártasságát és tapasztalatait nem érvényesíthette, mivel Ausztria nem avatkozott be a krími hábo-

rúba, a török kormánykörök pedig nem merték kockáztatni, hogy a Habsburg Birodalom feladja a Porta számára létfontosságú semlegességét. A történészek egybehangzóan állítják, hogy Klapka György diplomáciai tevékenységének, erőfeszítéseinek kezdeményező és meghatározó szerepe volt mind az olasz Risorgimento eszméinek térnyerésében, megvalósulásában, mind a román fejedelemségek egyesítésében, az Alexandru Ioan Cuza (1820–1973) kormányozta Dunai Fejedelemség megeremtésében.

Genfben 1855. május 20-án tette le az állampolgársági esküt. Az esztendő végén a svájci radikális párt genfi listáján választották meg a Nagytanács tagjává. Az ismert svájci radikális politikus, James Fazy (1794–1878) oldalán vett részt választott pátriája közéletében. Amikor a neuchateli kérdés miatt kirobbant porosz–svájci konfliktus háború kitörésével fenyegetett, Genf városa a tapasztalt katonát, Klapka Györgyöt kérte fel, hogy megszervezze és kiképezze az önkéntesek csapatát. A hadvezetés a svájci hadsereg tüzérségi felügyelőjévé nevezte ki. Habár a fegyveres összecsapás elmaradt, Klapka György még jó ideig tovább foglalkozott a svájci ifjúság katonai felkészítésével, taktikai és stratégiai kiképzésével. Klapka György jelentős szerepet töltött be a korszerű svájci haderő megszervezésében.

Klapka György az 1850-es évek elején lépett be a torinói Dante Alighieri Szabadkőműves Páholyba. Genfben 1860-ban alapította meg az Ister Páholyt, amelynek olyan proeminens tagjai voltak, mint Horváth Mihály, Türr István, Csáky Tivadar, Karacsy Sándor, Thaisz Elek, Puky Miklós, Dessewffy Dénes, Almássy Pál, Bethlen Gergely és Pulszky Ferenc. Csáky Tivadar az Ister Páholy kezdeményezésére és támogatásával 1861-ben megalakította Pesten a Szent István Páholyt, majd 1869-ben a Corvin Mátyás Páholyt, valamint 1870-ben Kassán a Haladás Páholyt. A szabadkőműves páholyok megalakulásukkor az 1867-es osztrák–magyar kiegyezésig a magyar függetlenségi politikai törekvések titkos, föld alatti szervezetei voltak.

A szabadság eltökélt hívét, rendíthetetlen katonáját, Klapka György tábornokot is magával ragadták az 1850-es évek végén

felelősödött politikai áramlatok, a megszülető és megerősödő szövetségek, a gyarapodó, a kiéleződő fegyveres konfliktusok. Elhagyta Svájcot, hogy minden idejét, figyelmét és energiáját a magyar–olasz–francia összefogás, az Ausztria elleni közös fegyveres fellépés előkészítésére, megteremtésére összpontosítsa. Szárd–piemonti útlevelet kapott. Tárgyalásokat, kiadós megbeszéléseket folytatott Torinóban Camillo Benso di Cavour (1810–1861) miniszterelnökkel és munkatársaival, valamint Párizsban Jérôme Bonaparte (1784–1860) herceggel a magyar–olasz szövetség, a felállítandó olasz–magyar légió, a Dunai Fejedelemségek és Szerbia – amelyeknek nagy stratégiai szerepet szánt Magyarország felszabadításában – szövetségének létrehozása ügyében. Javaslatait, nézeteit és terveit sorra elfogadták, pozitívan értékelték a tárgyaló felek.

Klapka György 1859. május 6-án Kossuth Lajossal (1802–1894) és Teleki Lászlóval (1811–1861) találkozott, akikkel Franciaország kormányának felszólítására megalakították a magyar forradalmi emigráció politikai-katonai szervezetét, a Magyar Nemzeti Igazgatóságot, amelynek székhelyéül Genova városát jelölték ki.

„Klapka a magyar forradalom egyik legjobb tábornoka volt. Mint a legtöbb tiszt, akik 1858-ban Torinóban gyülekeztek, olyasféléképpen nézi Louis Bonapartét, ahogy teszem azt, Rákóczi Ferenc XIV. Lajost nézte. Szemükben Louis Bonaparte Franciaország katonai hatalmát képviseli, amely Magyarország javára szolgálhat, de azt már földrajzi okokból is, soha nem veszélyeztetheti” – vélekedett Karl Marx a magyar emigráció a francia császárhoz, III. Napóleonhoz (1808–1873) fűzött reményeiről. Óvatosságot, megfontoltságot javasolt és kért Kossuth Lajos is. Gyanította, hogy Franciaország csak eszközként akarja felhasználni a magyarokat az ellenséges Ausztria gyengítésére, visszaszorítására. A Magyar Nemzeti Igazgatóság, élén Kossuth Lajossal, Teleki Lászlóval és Klapka Györggyel „a III. Napóleon-nal kötött megegyezésnek megfelelően csak akkor tartotta időszzerűnek a felkelés elindítását, ha a francia seregek már az

akkori Magyarország területéhez tartozó tengerpartra lépnek”. Horvátországban kellett volna partra szállniuk – a tervek szerint – 20 000 fős francia haderő egységeinek, szükséges mennyiségű pénzzel és fegyverrel ellátva, felszerelve.

A fegyveres cselekmények diplomáciai, elvi és gyakorlati előkészítése céljából Klapka György a Dunai Fejedelemségekbe utazott, ahol többször is tárgyalt Alexandru Ioan Cuza fejedellemmel, akivel írásbeli egyezményt is kötött, amely a három dunai állam – Magyarország, Szerbia és Moldva-Havasalföld – konföderációjának megteremtését is kívánatosnak tartotta, kilátásba helyezte. Klapkának sikerült többek között engedélyt szereznie arra, hogy magyar légiót szervezhessenek a román fejedelemségek területén, hogy magyar csapatok zavartalanul átvonulhassanak Havasalföld és Moldva földjén, amelyen fegyvereket is átszállíthatnak, illetve tárolhatnak. Klapka György tábornok ígéretet tett arra, hogy minden szinten támogatni fogja a Dunai Fejedelemségek Bukovinával kapcsolatos igényeit, s hogy a tervezett katonai akció sikeres végrehajtása esetén a független Magyarország szabályozni és biztosítani fogja a területén élő nemzetiségek jogait. A magyarokból Moldvában felállítani szándékozott légiónak Klapka György tábornok lett volna a parancsnoka.

Kossuth Lajos a Magyar Nemzeti Igazgatóság képviselőjében egyezményt kötött III. Napóleonnal és Camillo Benso di Cavour piemonti miniszterelnökkel Magyarország felszabadítására. Az olasz földön állomásoztatott osztrák ezredek közül megszökött magyar katonákból a Kossuth Lajos, Teleki László és Klapka György vezette direktórium az 1859. május 24-én kelt szárd királyi dekrétum értelmében Piemontban magyar légiót szervezett. Elsőrendű szervező munkát végezve Klapka György tábornok gyors és feszes ütemben teremtette meg 1859 nyarának elején a Magyar Légiót. Proklamációt bocsátott ki, amellyel mind az arcvonalakon, mind a laktanyákban és a hátszországban zászló alá s fegyverbe hívta, osztrákellenes akciókra serkentette a Magyarországot felszabadítását szívügyének és kötelességének

érző és valló magyar hadfiakat. Kossuth és Klapka felhívásai, kiáltványai Magyarországot is – ahol ismét forradalmi hangulat uralkodott – elárasztották. Az osztrák katonai, rendőri és közigazgatási hatóságok mind Olaszhon, mind Magyarország területén kitartóan nyomoztak Kossuth Lajos és Klapka György mozgósító, harcra szólító proklamációi után. 1859. június végére Klapka György be is fejezte a Magyar Légión kötelékébe tartozó két dandár felállítását, felfegyverzését. Az alakulatok élére olyan kitűnő és kipróbált 1848–49-es szabadságharcosok kerültek, mint Türr István, Ihász Dániel, Teleki Sándor és Kiss Miklós ezredek. Magyarország osztrák uralom alóli felszabadításának terve készen állt és megvalósítható, elérhető közelségbe került.

A reménykedést és a bizakodást erősítette, meghatványozta az a tény, hogy III. Napóleon francia császár és II. Viktor Emanuel (1820–1878) piemonti király egyesült hadai 1859. június 24-én Solferino falucska mellett véres csatában döntő győzelmet arattak I. Ferenc József osztrák császár serege felett. A neves francia író, Victor Hugo (1802–1885) által „Kis Napóleonnak” csúfolt Louis Bonaparte nem használta ki diadala előnyeit, hanem a háborút abbahagyva, hirtelen, váratlanul és indokolatlanul 1859. július 11-én Villafranca di Veronában békét kötött az osztrákokkal. Szándékáról, cselekedetéről előzetesen szövetségesét, a piemonti felet sem tájékoztatta. A francia császár nem akarta Ausztriát legyengíteni, teljesen megsemmisíteni, tartott Poroszország reakciójától, közbeavatkozásától, valamint a francia békepárti közvélemény zúgolódásától, tiltakozó megmozdulásaitól a 40 000 fős veszteség – halottban és sebesültben – miatt. Ígéreteit, az előzetesen megkötött szerződéseket álnokul megszegte, korábbi szövetségeseit cserben hagyta, durván elárulta. A magyar forradalmi emigrációra megsemmisítő csapást mért a villafrancai békekötés. A megdöbbentő, aljas és becstelen lépés miatt Cavour lemondott miniszteri tisztségéről. „Az ok, az 1859. évi kudarc egyedüli és kizárólagos oka III. Napóleon fondorlatos, különutas diplomáciai húzásában keresendő. Ő az, aki Solferino után Villafrancában váratlanul

fegyverszünetet köt, a legyőzött Ausztria számára – a körülményekhez képest – kedvező feltételekkel, csak hogy ne kényszerüljön forradalmi szövetségeseinek tett ígéretét beváltani, s így a háborút folytatni. Nem Cavour, Cuza és mások, hanem csakis III. Napóleon szöszegése az 1859-es kudarc oka” – állapította meg Szénássy Zoltán „a szabadságharcos tábornok halálának 100. évfordulójára”, 1992-ben Pozsonyban kiadott Klapka György-monográfiájában.

A parancsnokra, Klapka György tábornokra várt a nehéz és hálátlan feladat, hogy a feleslegessé vált, tétlenségre kárhoztatott több mint 4000 harcost tömörítő Magyar Légiót felozlassa. 1859. szeptember 8-án a hadvezér fájó szívvel rendelte el az önkéntesek leszerelését, a Magyar Légió felozlatását: végkielégítésként a tisztek 3 havi, a legénység 15 napi illetményt kaptak. Búcsúvacsorát tartott 1859. szeptember 17-én Alessandriában a légió tisztikara. Az eseményről rezignáltan emlékezett meg 1878-ban kiadott, *A magyar emigratio a Keleten* című könyvében Veress Sándor (1828–1884) százados: „Búcsúvacsoránk egészen a helyzethez mért komoly és kedvetlen volt. Az egyetlen toaszt, mely lelkünkhez szólt, a Klapka tábornoké volt, ki a halottakért – a haza vértanúi emlékéért – emelt poharat.”

A lesújtó, megrázkodtató csalódás után nem sokkal Kossuth Lajos és Teleki László elhagyta Olaszországot, amelyben 1860-ban vette kezdetét Giuseppe Garibaldi (1807–1882) vezetésével a Resorgimento második szakasza, ami a reménykedés, a bizakodás újabb magvait vetette és sarjzattatta ki a magyar emigránsok lelkébe. A meghasonlott, a felbomlás peremére jutott Magyar Nemzeti Igazgatóságot Klapka György fogta és tartotta egybe. 1861 januárjában ismét Jászvásárba ment, hogy újabb előnyös megállapodást kössön Alexandru Ioan Cuza fejedelemmel a magyarországi fegyveres akcióhoz elengedhetetlenül szükséges hadianyag átszállításának, illetve tárolásának engedélyezéséről a Dunai Fejedelemség területén. A franciák s az angolok diplomatáik és ügynökeik útján igyekeztek elriasztani Cuzát minden titkos egyezmény vagy szövetség megkötésétől. Sikerült annyira

megfélemlíteniük, hogy nem merte a magyarokkal szemben korábban vállalt kötelezettségeit teljesíteni.

A magyar emigránsok körében újabb reménysugarat villantott fel egy magyarországi forradalom kirobbantására az 1863-ban Oroszország lengyelek lakta területein kitért felkelés. Klapka György tábornok ismét az események középpontjába ténykedett. Élénk levelezést folytatott Józef Wysocki (1809–1873) tábornokkal, az 1848–1849-es magyarországi lengyel légió volt parancsnokával és az olasz szabadságharcosok parancsnokával, Giuseppe Garibaldival. Magyar–lengyel szövetségi szerződést írt alá 1863. március 8-án Ordegával. A lengyelek sem kapták meg az ígért támogatást a franciáktól, a nemesi jellegű zendülést Ausztria támogatásával a cári Oroszország katonai túlereje leverte. Klapka György, „a száműzött szabadsághős, forradalmár és utazó nagykövet” reményei ismét szertefoszlottak, meghíúsultak, az európai és főként a Habsburg abszolútizmus megdöntésére irányuló erőfeszítéseit azonban továbbra sem adta fel.

Az olaszországi Magyar Légión feloszlata után Párizsban ismerkedett meg Klapka György tábornok Martha Ines d'Arbouinnal, egy Brüsszelben élő angol nagykereskedő „szép s fiatal, de nem vagyonos” lányával, akit csakhamar feleségül is vett. Az esküvőre Londonban került sor 1864. október 29-én. A házasságból három gyermek született: György, Ernő és Márta.

A családi kötelékek és kötelezettségek sem, miként a sorozatos csalódások és kudarcok sem mérsékeltek, oltották ki Klapka György megrögzött, kibékíthetetlen Habsburg-ellenességét. A magyar emigráció katonai vezetőjének indulatait, politikai beállítottságát sietett felhasználni és Poroszország javára kamatoztatni a „német Machiavelli”, a junkerek érdekeit képviselő és megtestesítő Otto von Bismarck-Schönhausen (1815–1898) miniszterelnök, aki minden eszközt felhasznált arra, hogy az egyesülés legfőbb akadályának, Ausztriának az ellenállását megtörje. A hadviseléstől, a „testvérháború” kirobbantásától sem ódzkodott, riadt vissza. Kitartó diplomáciai aknamunkával, az

osztrákellenes erők összevonásával, tömörítésével készítette elő az 1860-as évek folyamán a porosz-osztrák háborút.

Otto von Bismarck-Schönhausen porosz kormányfő személyes meghívására Klapka György 1866. június 30-án Berlinbe utazott, ahol a „vaskancellár” megbízta az osztrákok ellen bevethető Magyar Légiónak megszervezésével és vezetésével. Bismarck aljas, ravasz álnoksággal kihasználta Klapka György jóhiszeműségét, tájékozatlanságát a gyökeresen megváltozott körülmények, a bonyolult nemzetközi helyzet és erőviszonyok szövevényeiben. A nagy politikai manőverező, Otto von Bismarck Berlinbe hívta Türr Istvánt és gróf Csáky Lászlót (1820–1891) is. A magyarok az előjeleket, a porosz-osztrák viszony kieleződését kedvező feltételnek és körülménynek vélték a közép-európai népek szabadságmozgalmainak fellendítésében, győzelemre segítésében.

A bizakodást, a reményt tovább fokozta, meghatározta a komoly technikai és hadvezetési fölényben levő poroszok 1866. júliusi 3-i döntő győzelme Königsgrätznél a Benedek Lajos (1804–1881) tábornok vezette osztrák sereg felett, amelyből 5735 fő vesztette életét, 7925 eltűnt, 22 000 katona pedig fogságba esett. A porosz kormány engedélyt adott, hogy Klapka György tábornok tisztjei harcosokat toborozzanak a Magyar Légiónak számára a hadifoglyok körében. Klapka Györgynek kezdettől fogva világos és pontos hadműveleti tervei és szándékai voltak: tudta, hogy önkénteseivel a Jablunkai-hágón kell behatolnia Magyarországra területére.

Kiáltványt intézett a hadifoglyokhoz, amire mintegy 4000 katona gyűlt, sereglett össze a sziléziai Kasselbe és Neissébe. A porosz kormány hozzájárulásával Kossuth Lajos kormányzó Klapka Györgyöt nevezte ki a Magyar Légiónak parancsnokává, Vetter Antal (1803–1882) altábornagyot főfelügyelőjéül, akik előtt 1866. július 26-án Neisse város katonai díszterén a sereg felesküdt a zászlóra. A lovasság gróf Bethlen Gergely (1810–1867) parancsnoksága alá került, a tartalék lovasságot Uchtritz Emil (1808–1886) ezredes kommandírozta. A vezérkar főnöke

ugyancsak ezredesi rangban Mednyánszky Sándor (1816–1875) lett. A főnökséghez, az „északi magyar seregek parancsnokságához” tartozott még Mogyoródy Adolf dandárparancsnok, gróf Karacsay Sándor és gróf Csáky Tivadar, aki Komáromy Györggyel „a magyar ideiglenes nemzeti kormány képviselője” tisztségét is betöltötte a porosz kormány mellett. Csapattisztekként Scheiter alezredes, Kovács Sándor kapitány, Szabó Gusztáv és Seregdy Antal főhadnagyk szolgáltak.

Az eskütételt követően Klapka György mintegy másfél ezer fős, rosszul felszerelt, katonaszökevényekből és a poroszok által ejtett hadifoglyokból álló seregével Oderbergén át Ostrava közélébe vonult, ahol tábort ütött. Itt érte utol Rényi őrnagy 1866. július 28-án, aki a két nappal korábban, 1866. július 26-án Nikolsburgban megkötött előzetes porosz-osztrák békeegyezményről tájékoztatta. A hír hallatán felsejlett a villafrancai eset megisméltődésének a réme. Klapka György nem áll meg, nem fordult vissza, katonáival továbbvonult Magyarország felé, 1866. augusztus 3-án ért Szilézia, Morvaország és Magyarország határára, amelyet átlépve a Jablunkai-hágón át este 19 órakor bevonult a Trencsén vármegyei Turzófalvára (ma Turzovka), ahol a település plébánosa látta vendégül a Magyar Légió tisztikarát.

Tettét, kétségbeesett és kihívó lépését Klapka György sietett megindokolni, érvekkel alátámasztani: „Kiegett volna a szemem, ha valaha Bismarck elé kerülök, s úgy múlt volna el a háború, hogy kardomat sem húztam ki hüvelyéből. Tisztában voltam vele, hogy az osztrákok az első fára felakasztanak, ha a kezükbe kerülök, mert hát fegyverszünet idején törtem az országra, sem én, sem csapatom nem állt a nemzetközi hadijog oltalma alatt. Mindazonáltal meg kellett kockáztatnom a vállalkozást, hacsak nem akartam egész életemben szégyenkezni.” Önkéntesei is vágytak arra, hogy lábukat – ha csak pár órára is – Magyarország földjére tehesék. A poroszok sem ellenezték a vakmerő akciót, mivel a magyarok benyomulása révén is további nyomást kívántak gyakorolni a kiszolgáltatott helyzetbe került Ausztriára.

Helyzetének fonákságát, kilátástalanságát felfogva és átérezve – mivel a poroszok segítségére, katonai, anyagi és politikai támogatására a továbbiakban nem számíthatott, a honvédek érkezésére a nagyobb részt szlovákok lakta Trencsén vármegyében és a Felvidéken nem tört ki a várt, számításba vett népfelkelés – demoralizálódott csapatát 1866. augusztus 4-én a Vízoka-szoroson keresztül visszavezette a határ túloldalára.

Klapka György 1866. augusztus 14-én lemondott a parancsnokságról, a nevét viselő légiót, amely mindössze 80 napig létezett, feloszlatta. „Komárom hős védőjének” forradalmi küldetése 1866 nyarán gyakorlatilag lezárult. Mindössze 46 esztendő volt. Az európai politikai színtér gyökeres átrendeződését, a magyar emigráció szétmorzsolódását, felbomlását látva és tapasztalva, nem vállalta tovább a meddő, kilátástalan hontalanságot. „Mi külföldön csak azt tudtuk, hogy Velence átadása után Olaszország ki volt elégitve, hogy ezáltal Magyarország legbiztosb és legtermészetesb szövetségese Ausztria barátja lett, kire nem számíthatunk többé, hogy az ország szerencsétlen helyzete, naponkint növekvő szegénysége, a különféle nemzetségeknek az ország vesztére törő célzatai: a kiegyezést nemcsak kívánatosná, de napról napra szükségesebbekké teszik. S amidőn ez létesült, s mi azon szentesített törvényekben, melyeken az nyugodott, jövő állami fejlődésünk csíráit szintűgy, mint a valóban szabadelvű alkotmány nem egy támpontját felismertük, s midőn végül a király aláírta a koronázási hitlevelet s megesküdött az alkotmányra. Szóval, midőn mindez megtörtént, e pillanatban mi külföldi misszióinkat befejezettnek tekintve, visszatértünk a hazába, hogy itt mindegyikünk tehetségéhez képest részt vehessen alkotmányos állapotaink rendezése/ben/ és consolidációjában” – világított rá hazatérése okaira és indítékaira temesvári választóíhoz Nizzából 1869. január 28-án intézett üzenetében.

A magyar emigráció több más jelentős, mértékadó személyiségéhez – Türr Istvánhoz, Horváth Mihályhoz, Teleki Sándorhoz, Pulszky Ferenchez, Helfy Ignáchoz és másokhoz –

hasonlóan élve az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés megteremtette, felkínálta „felelősségre vonás nélküli hazatérés” lehetőségével Klapka György tábornok is visszaköltözött Magyarországra, ahol a kormányzó Deák-párthoz való csatlakozása dacára az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc eszméinek és eszményeinek következetes és hűséges híve és hirdetője maradt. Leghőbb szándéka és célja – mint a *Pesti Naplónak* nyilatkozta – „gazdag tapasztalattal a hazának szolgálni”.

Politikus, vállalkozó, emlékiró

Brüsszelből indulva Bécsen át vasúton érkezett Klapka György 1867. szeptember 15-én este Pestre. A rögzített, a megbeszélte időpontnál korábban indult, hogy az ünnepélyes, ovációs fogadtatást eleve elkerülje, habár hívei, a honvédegylet tagjai heteken át készültek méltó köszöntésére. A fővárosi honvédegylet tagjai csak a szállodában kereshették fel, s tisztelegtek előtte.

A volt emigránstárs, gróf Andrássy Gyula (1823–1890), akit Magyarország miniszterelnökévé nevezett ki I. Ferenc József, az Osztrák–Magyar Monarchia császára és királya, azt szeretne volna, ha Klapka György tábornak ismét mundért öltve a hadseregben kamatoztatja katonai ismereteit és tapasztalatait, azonban poroszországi szerepvállalása, az osztrákok elleni hadmozdulatokban, harci cselekményekben való részvétele miatt az uralgó nem járult hozzá, hogy a főtitest visszakapja generálisi rangját és katonai szolgálatba lépjen.

Ellensúlyozás, kompenzáció gyanánt a Deák-párt felajánlotta Klapka Györgynek a pucho-illavai választókerületben megüresedett országgyűlési képviselői mandátumot. A *Pesti Napló* 1867. július 4-i számában tette közzé a honvédtábornok Pucho-Illava kerület választóihoz intézett kiáltványát. Le is utazott a Trencsén vármegyei járásszékhelyre, ahol a nagyobb részt szlovák nemzetiségű választópolgárok előtt programbeszédet is mondott, amelyben – többek között – felidézte a Klapka-légió 1866-as „fájdalmas-regényes szerepét”, a turzófalvi hazatérési kísérlet mozzanatait, majd rávilágított arra, hogy az 1848-as törvények

szellemében a települési önkormányzat eltökélt híve, s egyenjogúságot, törvény előtt jogegyenlőséget követel – nemre, nyelvre, felekezetre való tekintet nélkül – Magyarország minden állampolgára számára. Megválasztott képviselőként a jobboldalt erősítette. Korábban honvédtisztként szolgált, 32 képviselő nevében Perczel Mór és Klapka György tábornokok 1867. november 17-én interpellációt nyújtottak be a kormánynak, amelyben Magyarország önálló hadseregének megteremtését szorgalmazták.

A kiegyezés következtében helyreállt alkotmányos rend megteremtette a feltételeit annak, hogy az 1848–49-es forradalom és szabadságharc túlélői, volt katonái tömörüljenek, összefogjanak, létrehozzák érdekvédelmi szervezeteiket. Magyarország területén 1867 tavasza és 1868 nyara között 88 honvédegylet alakult vagy kezdte újra 1861-ben felfüggesztett tevékenységét. Mintegy 50 000 volt szabadságharcos kapcsolódott be a honvédegyleti mozgalomba és vett részt sokrétű tevékenységében. A szervezet élén elnökként Perczel Mór, alelnökökként meg a bihari Gáspár András, a Temes vármegyei Pikéty Ágoston és a Budapesten élő Klapka György állott. Az Országos Honvédegylet 1868. október 28–29-én Pest-Budán tartott közgyűlésén Klapka Györgyöt, aki elnökként a pest-budai egylet élén állott, a 30 fős központi választmány első alelnökévé választották.

Az osztrák–magyar kiegyezés után rendkívüli gyorsasággal, gombamódra gyarapodó egyletek és „demokrata körök” mintájára alakult meg az Egyenlőségi Kör, amely Pest-Buda politizáló polgárságát és értelmiségét tömörítette, s a „’67-es nem vitatott” alapon a „liberális haladás és radikális reform” ügyét képviselte és propagálta. Nem volt kizárólagosan politikai egyesület, többek között ipari, kereskedelmi, városi, irodalmi szakosztálya is volt. A mintegy 7–800 tagot számláló körnek, amely a Váci utcai klubhelyiségben tartotta találkozóit, összejöveteleit, kezdetben Klapka György volt az elnöke, aki azonban gyakori távollétei miatt leköszönt tisztségéről, amelyet Szentkirályi Mór (1807–1882) orvos, a főváros volt polgármestere vett át.

Emigrációja közel két évtizede alatt is Klapka György honvédtábornok tartotta a kapcsolatot Aradra költözött édesapjával, valamint Temesvárott élő nővérével, Eötvösné Klapka Juliannával és sógorával, Sprung Antallal. Ügynökök, kémek, utazók, csempészek, közvetítők, kereskedők segítségével juttatta el leveleit a címzettekhez, akik ugyancsak az osztrák hatóságok éberségét kijátszva válaszoltak üzeneteire. Édesapja, Temesvár volt polgármestere és országgyűlési képviselője, Klapka József 1863. május 12-én Maros-parti szülővárosában, ahova 1850 után vonult vissza, örökre lehunyta a szemét. Titkos levelezőtársnak szülőhelyén, a Bánságban egyedül leánytestvére maradt, aki féltve és gondosan őrizte évtizedeken át az Európa különböző országaiból és városaiból – főleg Genfből! – kapott leveleket.

Hazatérte esztendejében, 1867-ben felesége, Martha Inez d'Arboin társaságában sietett szülővárosát és rokonságát is felkeresni. Látogatásáról tanúskodik három vizitkártya (kb. 10 × 6 cm) nagyságú felvétel (két álló- és egy mellkép), amelyeket Klapka Györgyről és nejeről Julius Milliot fotográfus készített Temesvárott 1867-ben. A tucatnyi Klapka-fotográfia között a Magyar Nemzeti Múzeum Fényképtára gyűjteménye birtokában található felvételek hátoldalán kék gumibélyegző lenyomata látható, a *Temes megyei honvéd egylet tulajdona* felirattal.

Az Egyenlőségi Körben tömörült liberális politikusok 1867 utolsó napjaiban határozták el egy új napilap, a *Századunk* kiadását, amelynek első száma Klapka György lapvezérsége és az „őszintén demokratikus felfogású” Újváry Lajos szerkesztésében 1868. január 1-jén hagyta el a nyomdát. A magát az „Egyenlőségi Kör közlönyeként” és „demokratikus független lapként” meghatározó újság *Mit akarunk?* című programadó, beköszöntő cikkét a „lapvezér”, Klapka György jegyezte, leszögezve, hogy mindenekfelett a magyar polgárság érdekeit szem előtt tartva és érvényesítve „törekvéseinek fő tárgya lesz oda hatni, hogy hazánkban egy egészséges, erős *középosztály* fejlődjék ki. Mert ebben rejlik a nemzeti erő”.

Az Egyenlőségi Kör közvetlen kezelésében állt a *Századunk* 1868 végéig, amikor az értelmiségi társaság kebelében alakult „consortium” vette át a közlöny pénzelését és adminisztrálását. A vagyonos pesti polgárság ismert reprezentánsai által létrehozott részvénytársaság elnöke Klapka György lett, aki a háttérbe húzódó nyomdatulajdonos, Wodiáner Fülöp (1820–1899) mellett a Pesti Könyvnyomda Rt. élén állva és számos más tőkés vállalkozás részeseként a *Századunk* legfőbb támogatója, mecénása volt. A részvénytársaság csődje, bukása pecsételte meg a lap sorsát, amely 1869 végén fuzionált, egyesült a *Pesti Naplóval*. A Magyar Történelmi Társulat periodikájának, a *Századok* folyóiratnak az alapításában is tevékeny szerepet vállalt Klapka György, amelynek a Klapka-induló szövegírója, Thaly Kálmán szerkesztette első száma 1867 augusztusában hagyta el a nyomdát.

Türr István tábornok elnökletével alakult meg 1868-ban Budapesten a főként a '48-as emigrációból hazatérteket tömörítő francia irányzatot és rendszert követő skót rítusú Corvin Mátyás, az igazságoshoz szabadkőműves páholy, amelyet a 33. fokú testvér Klapka György avatott fel, akinek elérhető legmagasabb rendfokozata „legszélesebb körű jogot” adott és biztosított arra, „hogymindenféle páholyt és szabadkőműves fórumot, káptalant, választó testületet, törvényszéket, konzisztóriumot, legfelsőbb tanácsot alapítson”. A szabadkőműves ismeretekben nagy tudást mutató mesterként tagja lett a Corvin Mátyás páholy káptalanja harmincas tanácsának, később alapítója a Magyar Nagytanácsnak és megbízott képviselője a párizsi Le Grand Orient de France páholyának, amely III. Napóleon ellenőrzése alatt állott, és Franciaország külpolitikájának eszköze volt. Andrassy Gyula, Türr István és Klapka György alapította 1871-ben a Magyarországi Nagy-Oriens Szabadkőműves Nagypáholyt, amelynek nagymestere 1871. november 26-tól 1886-ig a Temesvárott született Joannovics György (1821–1909) volt. A páholy 1871. október 15-én indította útra *Hajnal* című közlönyét.

Részvénytársaságot alapítva, amelynek első elnöke lett, és a Bécsből hazatért lovag Falk Zsigmonddal (1830–1913), a magyar

könyvnyomtatás úttörőjévé vált tapasztalt nyomdással társulva Pesten a Széchenyi sétatér közelében, a Hold utca 4. szám alatt megteremtette a Pesti Könyvnyomda Rt. üzemét, amely 40 munkással kezdte meg működését. A generális mintegy édesapja, a Temesvárott és Aradon nyomdát fenntartó és működtető Klapka József örökségét, mesterséget folytatva vágott bele a vállalkozásba. A nyomda első termékeinek egyike Klapka Györgynek temesvári barátaihoz és polgártársaihoz Nizzából, 1869. január 28-án intézett nyílt üzenetének szövegét publikáló füzetecske volt.

Többször is megfordult szülővárosában Klapka György az 1868-as esztendő folyamán, miután vállalkozótársaival – más cégek, üzletemberek mellett – 1867. november 16-án kérvényt nyújtott be, amelyet tíz nap múltán, 1867. november 26-án elfogadott, jóvá is hagyott a Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztérium, az Arad-Temesvár közötti vasútvonal előmunkálataira és kiépítésére. Nehezebb, körülményesebb és bonyolultabb folyamatnak bizonyult a beruházáshoz szükséges tőke előteremtése. Korábbi kapcsolataira is alapozva Klapka György több magyarországi és külföldi pénzüintézetet keresett meg, igyekezett megnyerni. A sok elutasítás, visszalépés, csalódás után Klapka György szomorúan jegyezte meg Medveczky Árpádnak (1817–1885) írt levelében – amelynek részletét dr. Jancsó Árpád *Az Arad-Temesvár vasútvonal története* című kiváló, alaposan dokumentált könyvéből vettünk át és idézünk: „Ezek aztán az igazi barátok. Hála az égnek, hogy már nemigen messze állok a sírtól – ahol mindennek vége.”

A nehézségek, az akadályok sokasága dacára mégis sikerült összegyűjteni a szükséges pénzmagot, amelyet a darmstadti kereskedelmi és iparbank, a Sulzbach testvérek Majna-Frankfurtból, a Cramaer-Klett társaság Nürnbergből, a Magyar Általános Hitelbank, a szab. cs. kir. osztrák ipar- és kereskedelmi hitelintézet és Klapka György teremtett elő, adott össze.

Magyarország kormánya, amelynek élén gróf Andrássy Gyula állott, 1868. július 11-én – állami kamatbiztosítás mellett –

engedélyezte, hogy Klapka György üzlettársaival együtt megkezdje az Arad–Temesvár vasútvonal építését. Az „arad-temesvári vasút kiépítése tárgyában” hozott 1868. évi 37-ik törvényt 1868. december 3-án aláírásával Budán szentesítette I. Ferenc József. A 13 cikkelyes törvényt, miután a képviselő- és főrendiházban kihirdették azt, gróf Andrássy Gyula miniszterelnök is ellátta kézjegyével. A díszes kiállításban nyomtatásban is kiadott „Arad–Temesvár mozdonyvasút” engedélyokmányát 1869. június 9-én Bad Ischlben írta alá az Osztrák–Magyar Monarchia uralkodója. Az építkezés időtartama alatt Klapka György többször is felkereste a munkatelepet, meglátogatva szülővárosát és rokonságát is. A munkálatokat Naszluhác Lajos építészeti igazgató irányításával műszaki bizottság koordinálta, amelynek Hercz Gyula, Duschka Vince és Mayrau Kajetán volt a tagja. A két szomszédos alföldi várost, illetve az Első Erdélyi Vasút, a Tisza-vidéki Vasút, valamint az Osztrák Állami Vasúttársaság vonalait, hálózatait összekötő 55 km hosszú vaspálya felavatására 1871. április 6-án került sor. Temesvár lakossága kitörő lelkesedéssel fogadta az Aradról a józsefvárosi vasútállomásra délelőtt 11 órakor berobogott első szerelvényt.

Klapka Györgyöt 1868. március 1-jén Szegedre várták a Belvárosi Kaszinó és a Honvédegyelet vezetői és tagjai, az üneplést következtesen kerülő tábornok azonban nem szakította meg az útját a Tisza-parti városban, hanem Temesvárra tartva továbbutazott. Másnap, 1868. március 2-án az éjjeli vonattal érkezett Szegedre, a kaszinóban rendezett díszvacsorára, ahol emelkedett szellemű beszédben köszönte meg a fogadtatást, bejelentve, hogy a magyar honvédséget még a folyó esztendőben fel fogják állítani. Hosszú évek után találkozott hajdani iskola-társaival, Osztrovszky Józseffel és Sulyok Mór országgyűlési képviselővel. Klapka György rokona, Lengyel Pál tanácsnok házában szállt meg. Az 1830-ban tervbe vett és 1868-ban ismét komolyan terítékre került pest-szegedi, duna-tiszai csatorna megépítésének egyik legbuzgóbb támogatója – nem minden érdek nélkül – Klapka György volt.

„Uraim, itt már le a kalappal! Ez mindannyiunk közül egy számmal többet bírt. Mint triász áll ő, azaz: temesvári lény, magyar alakítvány és quod plus est: római lelkület. Utóbbivá forradalmunk egyik teremtője avatta akkor, amikor teremtménye süllyedésnek indult, hanem az mit sem tett – ő rendületlenül állott” – írta méltatólag a Battyhány-kormány volt hadügyminiszere, a Klapka Györggyel egyébként nemigen rokonszenvező Mészáros Lázár (1796–1858) Szokoly Viktor által 1871-ben közrebocsátott *Eszmék és jellemrajzok az 1848/9. forradalom eseményei- és szereplőiről* című könyvében.

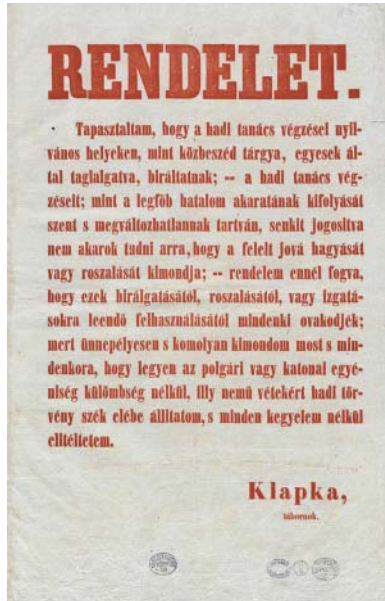
A Temesvárott viszonylag gyakran megforduló Klapka György kivételes tiszteletnek örvendett szülővárosában. A település előljárói, élükön a polgármesterrel, valamint a Deák-párt helyi vezetői mintegy a polgárság közakarátát képviselve és kifejezve arra kérték fel, hogy a Bánság fővárosa jelöltjeként induljon az 1869. március 9. – április 13-a közöttre kiírt országgyűlési választásokon. Klapka György elfogadta a megtisztelő felkérést. Az Uhrmann Márton nyomdatulajdonos kiadásában és dr. Zilahy Pál újságíró szerkesztésében megjelenő német nyelvű napilap, a *Temesvarer Zeitung* 1869. január 16-i számának első két oldalán tárcában cikket közölt Klapka Györgyről, aki temesvári barátaihoz és polgártársaihoz intézett, 1869. január 28-án Nizzában papírra vetett nyílt üzenetének szövegét az általa alapított, megteremtett Pesti Könyvnyomda Rt. első termékeként füzetecskében tette közzé, hozta nyilvánosságra. Temesvárott Uhrmann Márton nyomdájának betűivel jelentette meg a nyilatkozatát és a programját ismertető leporellókat.

Nehezményezte az egyetértés hiányát, széthúzást, az indulatok elszabadulását, a vádaskodások és gyanúsítgatások túlburjánzását, a gyűlölet és az elvtelen viszály kiéleződését.

Politikai nézeteit, szándékait, óhajait, törekvéseit és célkitűzéseit pontokba foglalva írásban rögzítette, ismertette. „Az elv, melyért húsz éven át küzdöttünk és szenvedtünk, melynek összes erőnket és életünket szentelők: a népfennsőség, a nemzet szabad önelhatározási jogának magas elve. Ezt ismertük el akkor

Klapka György *Napi parancsának* első oldala

Klapka György *Rendelete*

és azt ismerjük el most is legfelsőbb törvényünknek” – üzente temesvári választóinak Az osztrák–magyar kiegyezést nem tartotta tökéletesnek, több vonatkozásban is félmegoldásnak minősítette, elfogadta az 1867-es törvényeket, amelyek a revidiális, kiigazítás, a javítás lehetőségét is garantálták, kilátásba helyezték. Nem tudott egyetérteni a mindent támadó és elutasító ellenzékkel. Álláspontját több változatban is megfogalmazta, kifejtette: „Nem levén oly boldog, mint ellenfeleim legnagyobb része, kik merész illuziókban (melyekért valóban irigylem) a népnek az ország rögtöni függetlenségét, a közös ügyek azonnali megsemmisítését, az önálló magyar hadsereget, egyszóval minden baj és az ország minden panaszának azonnali orvoslatát ígérhetik; azon politikai irányhoz vagyok kénytelen csatlakozni, melynek hívei nemcsak a cél, de az idevezető eszközökkel is tisztában vannak, a kiegyezés eddigi eredményeivel megelégedve, jövőre is ez úton munkásan akarnak tovahaladni; és melynek

hívei végül erőnk békés fokenkénti fejlődésében a legjobb és legbiztosb zálogát látják szabadságunk, politikai jövőnk és állami létezésünknek.”

Habár nem mindenben értett egyet Deák Ferenc és Andrássy Gyula politikájával, az osztrák-magyar szerződésben is sok kivetnivalót talált, a kiegyezést elfogadta, 1848–49 eszméit teljesen fel nem adva buzgón támogatta. Összefogásra, egyetértésre, tömörülésre, összetartásra, céltudatos egyesülésre buzdítva felhívásában nem áttalott a magyar szabadságharc néhány mozzanatára, tanulságos példájára is utalni, hivatkozni. „Ideje végre megtörni a hallgatást; ideje már, hogy a szélső párt megszokják az ország nevében beszélni, s magát úgy hánytorgatni, mintha az egyetlen volna, mely a haza javával s becsületével törődik, s mintha a többiek mind, megtagadva múltjokat, többé semmi faradságra, semmi áldozatra a hazáért képesek nem volnának – írta Temesvárra küldött üzenetében. – Ha az aradi és pesti vértanúk sírjaikból kikelve új életre ébrednének, éppoly kevésé csatlakozának az ily politikához, mint még életben lévő fegyvertársaik.”

Az 1869. április 20-án összeült magyar parlament 420 képviselőjének elsőrendű feladata a kiegyezés, az Osztrák-Magyar Monarchia legitimizálása volt. Klapka György honvédtábornok, aki 1871-ig viselte képviselői mandátumát, az országházban ritkán emelkedett szólásra; véleményét, nézeteit, állásfoglalásait leginkább a lapok – *Pesti Napló*, *Századunk*, *Budapesti Szemle*, *Pesti Hírlap*, *Ország-Világ*, *Pester Lloyd*, *Correspondece de Pesth* – hasábjain tette közzé.

A politikusi pályával 1872 után teljesen felhagyott. Tehetségét, kapcsolatait és energiáját gazdasági téren igyekezett érvényesíteni, kamatoztatni. A magyarországi vasút- és hídépítésben, valamint gyárak alapításában jeleskedett, szerzett kiemelkedő érdemeket. A sikeres vállalkozók sorába tartozott. Az 1873-ban, a bécsi tőzsdekrach nyomán kitört és hosszan elhúzódott gazdasági világválság, pénzügyi összeomlás érzékenyen érintette, tekintélyes veszteségekkel sújtotta. Csak felesége családjának segít-

ségével sikerült úgy-ahogy vagyoniilag talpra állnia. Kritikussá súlyosbodott anyagi helyzetén valamelyest javítani tudott szerencsés egyiptomi útjával, eredményes 1873-as üzletkötéseivel is.

Az üzleti életbe visszahúzódó, vállalatok létesítésében buzgólkodó, aktív szerepet vállaló Klapka György más irányú elfoglaltságai miatt lemondott a fővárosi honvédegylet elnöki tisztségéről, újabb képviselői mandátumot sem vált. Idejét hazája és Franciaországban élő családja között megosztva élte, töltötte. Budapesten nem bérelt, nem vásárolt állandó lakást. Életpályája utolsó éveiben Magyarország fővárosában, általában az István főherceg nevét viselő, Akadémia utca 1. szám alatti hotelben szállt meg, amelynek kávéházában délutánonként szívesen wisthezett vagy sakkozott.

Az 1877-es orosz-török háború kitörése előtt Klapka Györgyöt katonai tanácsadónak, szakértőnek hívták Konstantinápolyba. Kidolgozta az oszmán hadsereg részletes haditervét, s haditanácsokkal, útmutatásokkal szolgált a portának. A féltékeny török főtiszték rágalomhadjáratot indítottak a magyar tábornok ellen, aki egy bécsi lapnak adott interjúja miatt kegyvesztett lett az Oszmán Birodalom fővárosában. Sűrűn nyilatkozott és cikkezett a fejleményekről, a hadi helyzet alakulásáról, a fegyveres összecsapások következményeiről a bécsi, a budapesti és a temesvári újságokban. A *Temesvarer Zeitung* tudósítójának a törökök helyzetéről adott tájékoztatását a *Klapka über die Lage der Türken!* címen 1877. július 22-i számában közölte a Adolf Stenberg szerkesztette rangos napilap. Klapka Györgyre hivatkozva számolt be a balkáni és a keleti helyzet alakulásáról közleményeiben a *Délmagyarországi Közlöny* is.

A hadi események alakulása Klapka György meglátásait igazolták, akit – amikor a cári seregek Konstantinápoly előtt álltak – személyesen arra kért II. Abdul-Hamid szultán, hogy lépjen közbe a bécsi udvarnál a főváros elfoglalása, megszállása megakadályozása érdekében, I. Ferenc József határozott tiltakozásának eredményeképpen – amelyet Klapka György tábornoknak gróf id. Andrássy Gyula közös külügyminiszter útján

sikerült elérnie – Konstantinápoly megmenekült a megalázó orosz inváziótól. Az Osztrák–Magyar Monarchia semlegességet ígérve a konfliktusban szerződést kötött az Orosz Birodalommal, Magyarország lakosságának többsége azonban a törökökkel rokonszenvezett, érzett együtt, az angolok is arra törekedtek, hogy a cári seregek előnyomulását, térnyerését a Balkánon megakadályozzák. A honi és a nemzetközi vélekedésre, megnyilvánulásokra, a kulisszák mögötti lépésekre, mozgásokra alapozva Klapka György Magyarországon a hadmozdulatokba Törökország oldalán való belépésre agitált. Klapka György a török integritást védelmező beszédeket mondott Magyarország több városában tartott népgyűléseken is. Ténykedése, nyilatkozatai és írásai barátját és támogatóját, gróf id. Andrássy Gyulát is kényelmetlen helyzetbe hozták. Humphry William Freeland fordításában, előszavával és jegyzeteivel Londonban jelent meg 1877-ben Klapka György *The Eastern Question* című könyve, amelynek eredetijét németül vetette papírra.

A „keleti kérdés”, a Török Birodalom várható felbomlása Temesvár közvéleményét is élénken foglalkoztatta 1877–78-ban. A törökök iránti rokonszenv hatalmába kerítette a Béga-parti város lakosságát is. A Básiásig hajóval, majd onnan vonaton Temesvárra érkezett török ifjak fogadását a pályaudvaron a rendőrség meggátolta, ami országszerte visszatetszést, felháborodást keltett. Amikor a kormány a törökök ellen küldött csapatokat, több ezren – köztük tekintélyes számban temesváriak is – írták alá a kabinet felelősségre vonását indítványozó beadványt. Az 1878-as berlini kongresszus feljogosította az Osztrák–Magyar Monarchiát, hogy 30 esztendőre Bosznia-Hercegovinát megszállja.

Az Oszmán Birodalom, amelyet minden erejével, tudásával, politikai és katonai tapasztalával támogatott, csúfos kudarca arra készítette Klapka Györgyöt, hogy véglegesen visszavonuljon a világpolitikától, a nemzetközi szerepléstől.

Klapka György is aláírta 1884-ben azt a nyilatkozatot, amelyben több száz volt honvéd és honvédtiszt kijelentette,

hogy Görgei Artúrt nem tartják árulónak és elismerik érdemeit. A magyar szabadságharc megbélyegzett, a fegyvert Világosnál feltétel nélkül letevő fővezérének rehabilitálását célzó mozgalomban való részvétele miatt a közvélemény Görgei-ellenes része ingerülten és felháborodással tekintett a tábornokra, „Komárom hős védőjére”, aki ezért – és saját szerepének tisztázása érdekében – a kor emlékiratirodalmában szinte kötelező, Görgei-ellenes kitételekkel, megjegyzésekkel, patetikus felkiáltásokkal tűzdelt helyenként meg vallomásos életírása szövegét.

Klapka György arcképe
a *Vasárnapi Ujságban*, 1892

1884 őszén Fiumében Gonda József segítségével fejezte be visszaemlékezései, levelezése ereklyeként őrzött darabjainak kötetbe rendezését. Az 1820–1854 közötti életpályáját tartalmazó kötetet a Franklin-Társulat adta ki 1886-ban *Emlékeiből. Függelékül: gróf Teleki László levelei* címen Budapesten. A 630 oldalas könyvet a szerző, Klapka György fordította németre és jelentette meg 1887-ben Zürichben *Aus meinem Erinnerungen* címen. Visszaemlékezései összeállításának célját és rendeltetését a kötet előszavában indokolta, fejtette ki: „Élnek az eszmék, melyekért elszánással síkra szálltam, mint tetterős ifjú, melyekhez rendületlenül ragaszkodtam élttem délszakán, melyek éltető vigaszt nyújtanak aggkoromban. Visszaidézem a múlt emlékeit; előszedem a birtokban levő, ereklyék gyanánt őrzött, megfakult írott lapokat; még élő, vagy már rég elhalt bajtársak leveleit; egy-egy darab történelmét sokat szenvedett hazánknak – és fölvetem a kérdést: nem rovok-e le barátaim, önmagam, nemzetem iránti kötelességet, ha emlékeimet nem viszem magammal a sírba, hanem

azokat történelmi beccsel bíró irataimmal együtt nyilvánosságra bocsátom? Higgadt meggondolás után eltökéltem magam, hogy egész odaadással hozzálassak emlékeim megírásához.”

Szülővárosában 1887 áprilisában vendégeskedett ismét Klapka György, amikor meglátogatta a Bánság szívében élő rokonait, barátait. A Ferenc József Színház épülettömbjében berendezett Koronaherceg Szállodában bérelt szobát. Unoka-öccsénél, Bede Gyula királyi ügyésznél ebédelt.

A *Temesvarer Zeitung* 1890. április 30-i számában hírt adott, beszámolt Rónay Mór, a Francia–Magyar Biztosító Társaság titkára javaslatáról, amely Klapka György temesvári szülőházának emléktáblával való megjelölését célozta. Gyűjtést is indított a nemes célra. Az adományokból összeszedett szerény összeget, mintegy 100 forintot, letétbe helyezte a városi tanács pénztárába. Emlékiratán, az előszóban beígért II. kötetén és hatalmas méretű levelezése rendezésén dolgozgatott 1891–1892 telén, amikor az influenza egy időre ágyba is parancsolta. Felépült, de az írással nehezen boldogult, mivel keze reszketett. Visszaemlékezéseit, amelyeket könyv formában Lipcsében készült megjelentetni, leginkább titkárának, dr. Nagynak mondta tollba. Nagyon szerette a társaságot, hosszú órákon át szívesen elbeszélgetett megöregedett bajtársaival, akikkel fenntartotta és ápolta a kapcsolatot.

Hosszú, viszontagságos küzdelemnek minősítette életét. A tettek mezejéről visszavonult ugyan, de alkatából, nyugtalan, „örökmozgó” természetéből adódóan rengeteget utazott. Folytonosan mozgalmasságra, izgalomra, új benyomásokra és ismeretségekre vágyott. Rajongott mindenért, ami szépnek, nemesnek és magasznak mutatkozott. Fáradhatatlanul járta az országot, s külföldre is gyakorta eljutott. Budapesten, Párizsban meg Lyonban élő családja között rendszeresen ingázott. Anyagi helyzetének megrendülése, labilitása miatt foglalkozott azzal a gondolattal, hogy megtérjen famíliája kebelébe, hogy végérvényesen kiköltözzön Franciaországba. De mélységes hazaszeretete, rendíthetetlen ragaszkodása Magyarországhoz visszatartotta a

kétségbeesett lépés megtételétől. Nyugalmazott katonaként mintegy 2000 forint kegydíjat kapott.

Temesvárott 1892. április 17–19-én, a húsvéti ünnepek alkalmával időzött utoljára, ismét fölkeresve szeretett nővérét, özv. Eötvösné Klapka Júliát, aki a józsefvárosi Templom utcában, a Jahn-féle házban lakott. Nagyon levert volt. Átnézte nénjéhez – főleg Genfből! – írt és küldött leveleit, majd kíméletlenül elégette azokat. Halála előtt egy héttel Budapestről postázta utolsó levelét nővérének Temesvárra.

Jó erőben fogadta neve napján, 1892. április 24-én a Vadnay Károly országgyűlési képviselő vezetésével felköszöntésére érkezett 48-as honvédek delegációját.

„Május 15-én beszéltem vele utoljára. Azt mondta, hogy 18-án Párizsba indul, ha van valami üzennivaló, elviszi. Bizony, nem ment ő Párizsba” – jegyezte föl barátja, gróf Károlyi Gábor. – Május 17-én a városligeti fasorban sétálgatott Szilágyi Dezső igazságügyminiszterrel. Este jókedvvel s jó étvággal vacsorált az állatkerti vendéglőben, s fél tízkor hazament és lefeküdt. Aludni nem tudott. Éjfél után rosszul lett. Gilbert asszonyt magához kérte, s az gondosan ápolta, egy kissé mintha jobban lett volna időközben, de hajnali négy felé már haldokolni látszott. Elküldtek orvosért. Fél ötkor fuldokolni kezdett. Egyszer fölkiáltott »Jaj, meghalok!«. Ez volt utolsó szava... Feje lehanyatlott, s meghalt. Akkor jött az orvos. Így mesélte el nekem a jó Gilbert asszony, kit 19-én személyesen felkerestem.” Gilbert asszony Klapka György rokona és házzvezetőnője volt. Klapka György rosszulletét és halálát – házi-orvosa, dr. Mandl Dániel konstatálása s az újságok beszámolóí szerint – szívszélhűdés okozta.

A ház alelnöke, gróf Andrassy Tivadar (1857–1905) jelentette be a képviselőházban Klapka György elhunytát. Rövid emlékbeszédet gróf Szapáry Gyula (1832–1905) miniszterelnök mondott. A *Pesti Napló* s a többi fővárosi lap, akárcsak a *Délmagyarországi Közlöny* és a *Temesvarer Zeitung* 1892. május 18-i számaikban közölték a halálhírt. A temesvári újságok a

következő napokban vezércikkekben méltatták a kiváló politikus és katona érdemeit, életének kiemelkedő eseményeit elevenítették fel, a temetés előkészítéséről és lefolyásáról tudósítottak.

A kalandos sorsú, fordulatos életpályát bejárt Klapka György elhantolása sem folyhatott le simán, zökkenőmentesen. Holttestét a miniszterelnök, gróf Szapáry Gyula utasítására – aki nagyszabású temetés rendezésével eleve nem kívánta Bécs, a császári udvar rosszallását kabinetjére vonni – kivitték a Kerepesi úti temető ravatalozójába, ahol koporsóját a virágokkal ékesített katafalkra helyezték. Sokan siettek búcsút venni a legendás tábornoktól. Interpellációval marasztalta el és bírálta élesen a „nemzet nagy halottjához” méltatlan, sértő eljárást az országgyűlésben Eötvös Károly (1842–1916), az ismert író és képviselő. Heves vitára, indulatos szóváltásokra került sor a „tiszelt házbán”. Többen javasolták, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum előcsarnokában ravatalozzák fel Klapka György tetemét. Az elmérgesedett incidenst végül úgy simították el, oldották meg, hogy a holttestet a temetőből díszes gyászkocsival visszaszállították a belvárosi római katolikus plébániatemplomba. A temetést eredetileg csütörtökre, 1892. május 20-ra tűzték ki. Az időpontot azonban a család kérésére – amelynek tagjai Párizsból kellett Budapestre érkezzenek – egy nappal elhalasztották. Péntek 11 órakor került sor a temetési szertartásra, amelyet Lollok Lénárd (1848–1923) plébános végzett, s amelyen gróf Szapáry Gyula vezetésével részt vett a kormány több tagja, az országgyűlési és a parlamenten kívüli ellenzék számos képviselője, valamint a diplomáciai testület néhány neves reprezentánsa. Az Országos Honvédegylet központi bizottságának elnöke, Tisza László (1829–1902) a Deák-szobornál, a Tizek Társaságának egykori tagja, a Temes vármegyei Lippán született Degré Alajos (1819–1896) pedig a sírnál mondott búcsúbeszédet.

Klapka György holttestét hatalmas tömeg kísérte utolsó útjára, a plébániatemplomtól a Kerepesi úti temetőig, ahol a Budapest székesfőváros adományozta dízsírhelybe helyezték örök nyugalomra. A temetésen, amely „valóságos nemzeti gyász-

ünnepélylyé magasztosult”, több tízezer ember énekelt a *Szózatot* és a *Klapka-indulót*. A halottszállító előtt a gyászmenetben két nagy kocsi haladt, amelyek az ország minden részéből érkezett pompás koszorúkat vitték. Nyomában az elhunyt tábornok özvegye és két fia – György és Ernő – lépkedett. A szülőváros képviselője dr. Telbisz Károly (1854–1914) polgármester vezette küldöttség – amelynek Menczer Rezső, a honvédegylet elnöke, Baader Henrik, Csasznek József, Kappusz Ferenc, Neumann György, Mühle Vilmos és Geml József volt a tagja – vett részt a gyászmenetben és a temetési szertartáson. A híres virágkertész, Mühle Vilmos (1844–1908) készítette koszorú nemzeti színű szalagjára a következő felirat került: „Temesvár szab. kir. város jeles fiának, Klapka Györgynek, kegyelete jeléül”. A szabadsághős koporsójára vetett első hantokat Komáromból, a vár bástyáiról vitték Budapestre.

A magyar szabadkőművesség is megemlékezett a generális elhunytáról. Egykori bajtársa (turini páholytársa, majd a Jánosrendű Symbolikus Nagypáholy nagymestere), Pulszky Ferenc rövid, nagyhatású beszédben búcsúztatta, érthető elfogultsággal: „...szabadságharcunk egyik dicső vezére, fényt és dicsőséget árasztott nevére és a honvédseregbe, melynek vitéz, győzelmes tábornoka volt... A legrokonszenvesebb, legnemesebb jellemek egyike... a történelem megörökíti nevét, mint a haza egyik leghívebb, legkitűnőbb fiát. Rendkívüli időben rendkívüli férfi volt...” Jókai Mór felhívást intézett a magyar hölgyekhez, a

Klapka György síremléke
a Kerepesi úti temetőben

Klapka György koszorújára való adakozásra szólítva fel és ösztönözve a nőket, a „haza hű honleányait”. Tulajdonképpen egy alapítvány létrehozását kezdeményezte, amelynek céljául magyar ifjak a katonai pályára való felkészítését, kiképzését jelölte meg a Ludovika Akadémián. A megalakított Klapka Koszorú Egylet, amelynek Jókai Mór 25 koronát adományozott, elnöknői tisztét B. Kemény Kálmánné Bánffy Polyxénia töltötte be. Jókai Mór a szép nemhez intézett felhívását Temes vármegye félhivatalosa, a *Délmagyarországi Közlöny* is leközzölte 1892. május 20-i számában, amelyben nem kevesebb mint öt cikk, közlemény látott nyomdafestéket az elhunyt honvédtábornokról.

Temesvárrott egyébként a városháza, a Józsefvárosi Társaskör, az Első Temesvári Takaré- és Hitelegylet épületeire kitűzték a gyászlobogót. A Temesvári Lloyd Társulat, amely székházként használta a Báthory utcai épületet, a fekete zászlót azon első emeleti szoba elé állította, amelyben Klapka György 1820-ban világra jött.

A törvényhatósági bizottság tagjaként Suchan Antal javasolta – s indítványához támogatólag Strasser Albert, Novotny József, Schwarz Lajos, Vimmer József, Demkó Géza és Steiner Ferenc is csatlakozott –, hogy a polgármester haladéktalanul tegye meg a szükséges lépéseket, hogy a város kiváló szülöttének hült tetemét nyomban vagy hónapok múlva Temesvárra hozzák. A kezdeményezésnek sem 1892 májusában, sem később nem lett foganatja. A város törvényhatósági bizottsága már 1892. május 19-i gyűlésén elhatározta, hogy emléktáblával jelölik meg Klapka György szülőházát. Az indítványt, a hazafias szándékot a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeumtársulat is felkarolta, magáévá tette. Steiner Ferenc országgyűlési képviselő egy Klapka-emlékszobor bizottság megalakítását sürgette 1892-ben. „Kettős a gyász nekünk, temesváriaknak, kik földinknek tisztelhetjük a halhatatlan férfiút, ki annyi sok koszorút szerzett a magyar vitézségnek és hazafiságnak. Mert Klapka György Temesvárrott született; itt szívta magába az anyatejet, itt ringatták bölcsőjét és e városhoz fűzik ifjúságának legszebb emlékei” –

írta 1892. május 19-i számában a *Délmagyarországi Közlöny*. A Temesvárott német nyelven megjelenő lapok is a cikkek sorát jelentették meg a „jobb létre szenderült” katonáról és politikusról, akinek lelki üdvéért Brand József (1841–1909) plébános 1892. május 28-án, szombaton délelőtt 10 órakor Galler és Bruch káplánok segédletével gyászmisét pontifikált a belvárosi római katolikus templomban. A szertartáson részt vett leánya és unokahúga társaságában a tábornok nővére, özv. Eötvösné Klapka Júlia, akit az építész Reiter Ede gyámolított. A honvédegylet elnökének, Menczer Rezsőnek a vezetésével mintegy harminc, a Béga-parti városban még élő szabadságharcos jelent meg a Szent Katalin-templomban, ahol dr. Telbisz Károly polgármesterrel és Geml József főjegyzővel az élükön a Bánság fővárosának tanácsosai, tisztségviselői, intézmény- és közületvezetői is lerótták az eltávozott iránti kegyeletüket. Másnap, ugyancsak 10 órakor Csasznek József, a Józsefvárosi Társaskör és Schäffer Károly iskolaigazgató kezdeményezésére és kérésére a józsefvárosi Kisboldogasszony-templomban Kögl Béla plébános tartott requiemet, amelyen az elhunyt hozzátartozójaként özv. Eötvös Klapka Júlia és az unokaöcs, Sprung Emil is részt vett.

Az „oroszlánszívű” tábornokról nevezték el Komárom város főterét, amelyen 1896. november 15-én leplezték le Klapka György egész alakos szobrát, Róna József (1861–1939) szobrászművész remekbe sikerült alkotását. A komáromiak példájától is serkentve és ösztönözve szorgalmazta nyomatékosan, kitartó következetességgel a 19. és 20. századok fordulóján a legkiválóbb „temesvárológus”, dr. Berkeszi István (1853–1922), a Temesvári Állami Főreáliskola igazgatója, a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeumtársulat főtitkára, múzeumának vezetője Klapka György szülőházának emléktáblával megjelölését, utcájának a tábornok nevére való átbérmálását és szobrának felállítását a szomszédos Szent György téren. Az elgondolásokat, a terveket szertefoszlatta, megakadályozta az I. világháború kitörése és az Osztrák–Magyar Monarchia szétdarabolása. A

Klapka György emléktáblája szülőházának falán

nevét viselő gyárvárosi utcát, a korábbi Faúszatót sort is 1922-ben Peneș Curcanulra keresztelték át.

Csak a Temesvárról indult 1989-es események után, 1991-ben jelölte meg az RMDSZ Temes megyei szervezete feliratos, kétnyelvű, bronz domborműves márványtáblával Klapka György Bátor (jelenleg: Praporgescu) utcai szülő-

házát, amely akkor épp a Vatra Românească ultranacionalista szervezet székhelyeként szolgált. Leleplezését követően az emlékjelet brutálisan szétverték, darabjaira törték „ismeretlen tettesek”. Pótlására, helyettesítésére 1993-ban került sor. Az újabb táblát is megkísérelték lefeszíteni. Alsó sarkai egyikét kicsorbították, lepattintották. Csonkasága is beszédes, jelképes üzenetet hordoz és közvetít a tolerancia, a multikulturalitás mintaképének tekintett és glorifikált Béga-parti városról. Az épület – amelyet hosszabb ideje renoválgatnak – és a homlokzatát díszítő műtárgy mindenképpen Temesvár szórványmagyarságának kiemelt jelentőségű, köztiszteletnek örvendő emlékhelyévé vált: minden esztendő március 15-én és október 6-án megkoszorúzzák a márványtáblát, kisebb-nagyobb szabadtéri emlékünnepeket tartva az épület előtt.

Köztér, utca, liget vagy sétány Temesvárott nem viseli a 200 esztendeje falai közt született fiának, Klapka György honvédtábornoknak a nevét.

OLASZ ANGÉLA

„Kőből, fából házat... igékből várat”

Emlékezés Kós Károlyra

*„Barázdált orcádról
az idő aláfoly,
mint az olvadó hó
a vén Maguráról.”*

(Kányádi Sándor)

Küzdelmes élet titkait ágyazta e „ránkos-szent öreg” arcának barázdáiba a sors. A történelmi és természeti szépségekben gazdag Erdély és ezen belül Kalotaszeg szerelmese „évtizedeken át lobogó szenvedéllyel jöttment, vitatkozott, kereste a maga igazát, de nem személyes érdekből, hanem mindig valamilyen ügyért, a köz javáért. Hol egy intézményért, hol az irodalomért, hol pedig országos gondokért törte és emésztette magát.”¹

Kós Károly

Kós Károly a XX. század legtevékenyebb erdélyi értelmiséjje volt, építész, író, grafikus, politikus, népünk kiáltó szava, a transzilvanizmus atyja. Ha kellett, templomot, iskolát, házat tervezett, ha kellett, novellát, regényt, színművet írt, ha kellett, könyvet tervezett, nyomtatott, illusztrált, sakkfigurákat faragott, politikai pártot szervezett, népgyűlést tartott – mindig

¹ Keresztes Réka: *Kőből, fából házat, igékből várat*, Czók Zsolt és társai honlapja, czokzsolt.hupont.hu./14, Kos Karoly

tette a maga dolgát, s közben a szülőföld talajából szívta tápláló nedveit, akár egy gyümölcsfa, s a szülőföldjének adta vissza gyümölcseit.

Életrajzi adatok

Származásáról gyönyörűen vallott *Az én világom* című írásában. „Napkeletről jöttem, a nagy hegyek, zúgó fenyvesek és kis faluk világából, ahol még álmodnak szűk szavú, kemény magyarok csudás álmokat, ahol még mesélnék fehér hajú vén nótafák nagy régi időkről, elmúlt világról, elporladt emberekről. Abban a világban sok a rom, sok az útszéli kereszt, sok a gazdátlan kúria és sok az elárvult puszta magyar templom. És rossz a föld és köves nagyon. Ott, Erdélyországban.”

A Kós család, eredetileg Kosch, székely ősökre tekint vissza, akik házasságok révén a szász társadalom tagjai lettek. „Kalotaszeg lelki gyermeke” a német Karl Kosch postatisztviselő és az osztrák-francia származású Sidonia Sivet gyermekeként 1883. december 16-án Temesváron született, és a keresztségben a Károly Arthúr nevet kapta. Temesvári emlékeiről így írt:

„Temesvárt öt esztendeig laktunk. Temesvári életemből csupán a sárga emeletes házra emlékezem, amelyben laktunk és a Bega-csatornára, mely házunk előtt folyt.”

Szülőház

Emléktábla

Postatisztviselő édesapját munkája Szebenbe szólította, így a család 1887-ben Nagyszebenbe költözött. Itt szülei beírátták a magyar elemi iskolába, ahol három osztályt végzett el. Az emlékezés így folytatódik:

„Szebenben négy esztendeig laktunk, a gyermekkoromnak erre a szakaszára már jobban emlékszem. Mindenekelőtt lakásunkra. Egyik szobánk különösen tetszett nekem, mert az kerek volt, kupolamennyezettel és másfél méteres mély ablakfelülettel (az egykori vár tornyában). Ez a szoba erősen izgatta gyermeki fantáziámat. Belőle csapott meg első ízben – akkor még tudatomon kívül – rég elmúlt századok ódon illata, kőbe írott romantikája.”²

1892-ben az édesapát visszahelyezték Kolozsvárra. A család követte őt, és beköltöztek a Nagy utcába. Még ebben az évben beírátták a Farkas utcai Református Kollégium elemi iskolájába, majd tanulmányait a kollégium gimnáziumában folytatta.

„Számomra viszont Kolozsvár egyelőre csupán egy új várost jelentett, melyre kíváncsi voltam, de amelyben eleinte nem éreztem otthon magamat... Aztán az idegenkedésem megszokássá enyhült. Szüleim városa lett az én otthonom, az én városom, a meleg, az egyetlen város.” Később szüleinek házat épített itt, a Brétfű utcában. A városban megismerkedett a különböző etnikumokhoz tartozó városlakókkal: románokkal, szászokkal, örményekkel, zsidókkal, cigányokkal, és felismerte, hogy ezeket az embereket nem lehet egyszerűen úgy csoportosítani, hogy magyarok, németek, románok vagy más náció tagjai, mert van egy mindegyikükre egyformán találó jelző: erdélyiek. Innen eredeztethető szülőföldjéhez kötődő regionalista felfogása, melyet Kós transzilvanizmusának szokás emlegetni.³

A kollégiumot is nagyra tartotta:

„Ennek az iskolának egyenes elődje a kolozsvári óvári iskola, ahol a polgárgyerek minden külső egyházi vagy világi befolyástól mentesen szerezhette meg a számára hasznos ismereteket.”

² Kós Károly születésnapja, /turul info/jeles napok

³ Sas Péter: *In memoriam Kós Károly*, www. muvelodes.ro

Apáczai Csere János szellemében munkálkodó tanári kar nevelte a nemzeti történelem és kultúra becsületére. Egyik tanára kijelentette, hogy Károlyból irodalomtanár kell legyen, de neki más járt az eszében – kereskedelmi tengerész, majd erdész szeretett volna lenni. Apja pedig postai mérnöknek képzelte el.⁴ Még érettségi előtt történt, a VII. gimnáziumban, hogy ellátogatott egyik osztálytársához falura. A gyalogút Kalotaszeg műemlékeiben és népművészetben gazdag falvain át vezetett. Ez az élmény nagyon nagy hatással volt rá, valamint későbbi munkásságára. Hatottak rá az egyszerű formájú, négyfiatornyos kis vártemplomok, a kalotaszegi házak, a színpompás népviseletek. A templomok körüli cintermekben először látott kopjafákat és a magyaralkói templom körül virágos vidám temetőt. 1901-ben Türére is ellátogatott, ahol megismerte a 16 éves Balázs Idát – a református pap leányát –, akit tíz év múlva feleségül vett. 1901-ben érettségizett. 1902-ben apja kívánságára beiratkozott a budapesti műegyetem mérnöki karára. Zsebében vitte csaknem színjeles bizonyítványát s a Türében maradt kedves emlékét. Két év után azonban átiratkozott az építész karra, mert vonzották az építészek körében zajló viták. Az ifjú egyetemi hallgató figyelme az új építészet felé irányult, amelyet Magyarországon két nagy áramlat is támogatott: a bécsi szecesszió és az angol preraffaelizmus. Ez utóbbi az alapot a népművészetben jelöli meg. A magyar preraffaeliták ugyancsak a népművészet felé fordultak, sűrűn látogatták a népművészeti szempontból gazdag vidékeket (élükön Körösfői-Kriesch Aladárral). Köztük Kalotaszeg már a század legelső éveiben a figyelem központjába került. 1900-ban nyílt meg a párizsi nemzetközi építészeti kiállítás, ahol a finnek pavilonja vonta magára a figyelmet. A finn népi építészet stílusában épült pavilont a legnagyobb finn preraffaelita építész, Saarinen Eliet tervezte. A magyar pavilon, melyet Bálint Zoltán és Jámbor Lajos Lechner Ödön szellemében ún. magyaros stílusban tervezett, ugyancsak nagy sikert aratott.

⁴ Keresztes Réka, i. m.

Kós csakhamar megismerte a keményen hadakozó ősz mestert, Lechner Ödönt. Ám miközben a Japán kávéházban előadásait hallgatta a magyar stílus formakincséről és az erről folyó vitáknak is tanúja volt, lélekben mindig otthon járt. Erdély – Székelyföld vidéke s főleg Kalotaszeg falvai jelentek meg előtte, és úgy érezte, hogy megtalálta azt a közeget, amelyből merítve megteremtheti a magyar nemzeti architektúrát. Ars poeticája lett, hogy „népművészetünk alapja a középkor művészete, nemzeti

Balázs Ida

művészetünk alapja a népművészet”, amely véleményének *Erdélyország népének építése* című tanulmányában adott hangot.⁵

Ami nehézséget jelentett számára az építész karon, az a rajzolás volt, de kitartó gyakorlással sikerült elsajátítania. Erről *Hármaskönyv* című írásában így vallott: „Nehéz kezem volt, nagy igyekezettel mégis jó rajzos lettem... De a tervezésben hamarosan elismerték elsőségemet. Harmad- és negyedéves koromban minden főiskolai pályázaton díjat nyertem és szünidei ösztöndíjat kaptam.”⁶

Egyetemi tanulmányai alatt legjelentősebb mestere Schulek Frigyes volt, a középkori építészet tanára, de hatással volt rá Hauszmann Alajos és Czigler Győző is.⁷

Az angol preraffaeliták, Moris és Ruskin által, valamint a modern finn építészek, elsősorban Saarinen által megkapta az indíttatást, s elméletben azt is tudta már, hogyan lehet hasznos

⁵ Sas Péter: *In memoriam...*, i. m.

⁶ Kós Károly (1883–1977): *Kalotaszeg – Călata*, www.erdelyiturizmus.hu

⁷ Keresztes Réka, i. m.

a társadalomnak: házat, lakást, otthont kell építeni az étellel tusakodó embernek, olyat, amely Moris szerint alkalmazkodott a lakójához. Mintáért ezért a régi tradíciókhoz kellett fordulni, és itt kapcsolódott Moris praktikuma Ruskin elméletéhez, amely stílust, formát a népnél keresett, és a népművészet forrását a középkorban találta meg.

Az elmélet birtokában az egyetemista ösztöndíját arra használta, hogy az erdélyi népi építészetet tanulmányozza. Nekivágott hát gyalogosan, hátizsákkal, fényképezőgéppel, fél évig járta az erdélyi falvakat, vizsgálta a megrozszant jobbágyházakat, mászta az ódon kis falusi templomok tornyát, majd hazatérésekor megírta Erdély népének építőművészetéről szóló kézírásos, illusztrált kis könyvét.⁸ Útjait járva Kós találkozott a nép életének valóságos kérdéseivel is, és megtanulta becsülni, szeretni népét. Ugyanakkor felismerte az együtt lakó népek sorsközösségét, s a kulturális kölcsönhatásokat, ami elvezet későbbi transzilván felfogásához.

1907-ben kapta meg diplomáját a Műegyetemen. Diplomamunkája – melynek konzulense Schulek Frigyes volt –, az *Egy főúri kastély terve* nagy sikert aratott és diplomadíjra terjesztették fel.

Az egyetem elvégzését egy furcsa leánykérés követte. Életrajzában olvasható, hogy a már okleveles mérnök búcsúzáskor a kiskapuban kérdi a leánykától:

- „- Aztán kisleány, tudja-e mi az: titulus sine virtulus?
- Nem tudok latinul.
- Mert ez magyarul annyit jelent, hogy a diploma még nem kenyér.
- Látja, ez nagy igazság.
- Azért kérdem, tud-e várni?
- Gondolom, a sietés nem az én dolgom.
- Értem, akkor hát ebben megegyeztünk.”

⁸ Varró János: *A szépíró Kós Károly*, Adatbank, transindex.ro

Tanulmányai befejeztével olaszországi körutazáson vett részt – ezt követte tulajdonképpen az erdélyi tanulmányút.

1910-ben kicsi földcskét vásárolt szűkebb erdélyi hazája területén, Sztánán, ahol felépítette az eredetileg nyaralónak tervezett épületet, a Varjúvárat, aztán feleségül vette régi választottját, a kalotaszegi türei református pap leányát.⁹ Négy gyermekük született: Balázs mezőgazdasági szakíró, András szobrászművész, Zsófia színésznő, Károly néprajzkutató és író lett.¹⁰

Hogy miért Kalotaszegen választott magának otthon, erre könnyű válaszolni, mivel tudjuk, hogy tanulmányi évei alatt is mindig ott volt lelkében, ahogy ezt az *Én világomban* leírta:

„Nagy palotás városba kerültem, ahol sok a zaj, annyi, mint napkeleten a csend. És ebben a zajos vidám városban sokszor eszembe jut az a másik elhagyott világ. Eszembe jut a sok mese, mit hosszú téli estéken hallottam vén emberek szájából. Hallom szinte, hogy zúg a havasi szél a fák között... És visszaálmodom a régi álmokat.” (1909)

Varjúvár

⁹ Kós Károly (1883–1977): *Kalotaszeg*, i. m.

¹⁰ Kós Károly (építész), Wikipédia, [http://hu.Wikipedia.org/wiki/Kós Károly](http://hu.Wikipedia.org/wiki/Kós_Károly) (építész)

1904-ben még lutheránus hitéről is áttért református hitre, hogy közelebb lehessen Kalotaszeg kálvinista világához. Úgy érezte: „Élni kell e nép között, hogy bele tudjuk vinni a mi tudatos művészetünkbe.” A későbbiekben, 1934-ben az egyház megbízásából elvállalta a kalotaszegi egyházmegye főkurátorságát.

A sztánai ház is a Kalotaszeghez tartozás szellemében épült. Romantikus megjelenésű és minden összegződik benne, ami az erdélyi építészettel kapcsolatosan fontos volt és festői képet adott. Hengeres tornyait gúlasisak fedte, hozzájuk kapcsolódott egy kétszintes nyeregtetős rész. Később az épület még kis toldalékkal gazdagodott. (1925) Müller Csaba szerint „a Varjúvár páratlan szépségű környezetben leleményesen elhelyezett építészeti bravúr.”¹¹

1914 telén itt látta vendégül Móricz Zsigmondot, aki jó barátja volt. A református bálba is elmentek, amiről Kós a *Találkozásaim Móricz Zsigával* című írásában szólt.

„Lenn a faluban lámpagyújtás után kezdődött a tánc és reggelig tartott. Móricz Zsiga úgy forgolódott az emberek között, mintha közülünk való lett volna. Mosolygott és rengeteget táncolt egész éjszaka. Hiszem, nem bánta meg, hogy eljött, mert ebből a muzsikás, vidám, szánkázó, havas téli napból született meg talán a legnaposugarasabb írása, a *Nem élbetek muzsikaszó nélkül.*”

Kós törekvéseit Móricz a saját írói munkásságával vonta párhuzamba: „Mikor én már befejeztem népköltési útjaimat és a gyűjtött anyagot kezdtem feldolgozni novellákban és regényekben, Kós és Zrumeckzy nagy öröm volt számomra, mert ők ugyanazt csinálták az építészeti népkincs felfedezésével.” Júliusban Kósék Olaszországba készültek nyaralni, de Leányfalun Móriczéknál utolérte őket a hír: kitört a háború, ezért visszamentek Sztánára. Behívták katonának, majd felmentették a szolgálat alól, megbízták a Sepsiszentgyörgyi Vármegyei Közkórház építési munkálatainak vezetésével.

¹¹ Müller Csaba: *Sztánai pillanatkép, Kós Károly születésének 130. évfordulóján*. In: Helikon irodalmi folyóirat, 2013. dec. 10.

1915-ben a Szebenben állomásozó 21-ekhez vezényelték, de itt is volt ideje tervezni.

1916-ban a Honvédelmi Minisztérium 3 hónapra felmentette a szolgálat alól, megbízták IV. Károly koronázási ünnepeinek előkészítésével. Feladata lett a királyi vártól a templomig terjedő útvonal házainak feldíszítése és a koronázási domb megtervezése.

1917–18-ban állami ösztöndíjas Konstantinápolyban, ahol megismerkedett a bizánci török városépítéssel, amiből *Sztambul* címmel írt tanulmányt.¹² 1918-ban került haza, ahol már várt rá tanári kinevezése az O. M. Iparművészeti Főiskola építészeti tanszékére. A katedrát 1919-ben kellett volna elfoglalnia. Ennek ellenére 1918 karácsonyán az utolsó vonattal, pontosabban az egyedül továbbhaladó mozdonyon visszatért szülőföldjére, hogy az erdélyi magyarságnak szentelhesse életét. A magyar fővárosban művészi karrier várt rá, Sztánán pedig létbizonytalanság és küzdelem. A döntés nehéz volt, végül, miként önéletrajzából kiderült, ezt írta Gróh Istvánnak, az Iparművészeti Főiskola egykori igazgatójának: „Hiszem, hogy Erdélyben nagyobb szükség lesz rám” – és itthon maradt.¹³ Különben 1944-ben a történelem megismételte önmagát. 1944-ben a Kolozsvári Mezőgazdasági Főiskola kiköltözött Keszthelyre, és akárcsak 1919-ben, most is választania kellett, a biztonságosnak tűnő professzori egzisztencia Magyarországon, vagy ismét a bizonytalanság Erdélyben, de már nem gondolkozott hosszasan. „Nekem életformám volt, hogy innen nem tágitok” – vallotta, és hű maradt szeretett Erdélyéhez.

Szerette Sztánát, a környező hegyeket, a csendet. Egy vallo-másából az is kiderült, hogy örök álmát is öreg tölgyfái tövében kívánta aludni: „hallani fogom onnan is méheim döngését, maradékaim maradékainak lépését és kacagását”.

Sztána különben Szentimrei Jenőt is meghihlette. *Képeslap a sztánai csigadombról* című verséből a költő kötődésének oka is kitűnik:

¹² Kós Károly (1883–1977): Kalotaszeg, i. m.

¹³ Uo.

„Nagyon nyíltkék az ég itt,
Nagyon szelíd a csend,
Nagyon kicsiny az ember,
De ember idefent.”

Kós az ő számára is tervezett házat.

Az építész¹⁴

Építészeti munkásságának egyik legkiemelkedőbb eredménye Erdély népi építészetének feltérképezése, majd a magyar, román és szász jegyek ötvözésével önálló stílus létrehozása. (Ma is jó néhány hagyománytisztelője akad.) Ebben nagy mesterének, Schulek Frigyesnek tanácsait követte, aki egy beszélgetés alkalomával azt mondta neki: Az építész lásson, tanuljon mindenkitől, de ne utánozzon senkit.¹⁵

Kós Károly és a Fiatalok néven induló építész-társaság határozott célkitűzésekkel kezdett neki a munkának. Tagjai közt megtaláljuk alkotótársait is: Zrumeczky Dezsőt, Jánszky Bélát, Kozma Lajost. Építőművészi sikerei titkának ő maga azt tartja, hogy a divatos közép-európai szecessziós és a hazai ún. tulipános magyar stílustörekvések mellőzésével a korszerű építészet magyar stílusváltozatát igyekezett kialakítani. „De ez nem volt az én találmányom, mert már az angol Ruskin és Moris építésztanítványai és a finn Saarinen ezen az alapon formálták nemzetük új építőstílusát.”

Anthony Gall ausztrál származású építészmérnök szerint – aki Kós munkásságának ismerője és csodálója (Magyarországon telepedett le és Erdélyben is tervezett már néhány épületet, pl. a Gyilkos-tónál található Szent Kristóf-kápolnát) – Kós Károly építésze mögött egy egész filozófia húzódik meg, mely leg-

¹⁴ Kós Károly (építész), Wikipédia, i. m.; Kós Károly in Magyar Művészet, 1890-1919, szerkesztette: Németh Lajos, Kathy Imre: *Kós Károly*, 372-380., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981

¹⁵ Keresztes Réka, i. m.

inkább az art and craftshoz áll közel.¹⁶ Kapcsolódik ugyan a szecesszióhoz, amit art nouveau vagy jugend style néven is nevezhetünk, de mivel szeme előtt az otthonos stílus, az életminőség lebegett, inkább az art and craftshoz (művészet és kézművesség) közelít. Másik sajátos szemléletét a torony szimbolizálhatná, mely egy egységes látás, a rálátás lehetőségét hordozza magában. Kós Károly joggal viselhetné akár a toronyember vagy toronyépítő ember nevet is.¹⁷ Építészetében a torony a középkori modellt eleveníti meg, de új értelmezést is kap: a lakótorony a biztonságot, védelmet, a templomtorony hitet, a megnyugvást idézi fel épületein – így a ház egyszerre vár és templom, a biztonság, a megnyugvás, a töltkezés helye.

A fiatal építész 1908-ban kapta meg első megrendelését, az óbudai református parókia és imaház tervezését, melyet Zrumeczky Dezsővel együtt készítettek. Jellemzői a fehér falak és a szépen formált tető.

Első tervei között volt szüleinek lakóháza, a kis udvarház műteremmel. Ez a Brétfű utca 14. szám alatti ház a város e részének legjelentősebb háza, kultúrtörténetileg és építészettörténetileg is jelentős, mivel erdélyi viszonylatban a ruszini-morisi elvek szerint elsőként megépült háznak tekinthető. A református paplakkal egy időben, 1908–1909-ben Jánszky Bélával közösen tervezik a zebegényi római katolikus templomot, ahol nagyon kevés díszítést alkalmazott. A templomot középkori minták alapján tervezte meg. Ez a főhajó–mellékhajó–szentély elrendezést jelenti, és a román korban volt általános, úgy, hogy közben a mellékhajók alacsonyabbak a főhajónál. Ugyanakkor a belső téralakításban figyelembe kell vennünk a preraffaelita hatást és a finn hatást (Lars Sonk). A freskókat a gödöllői művésztelep prominens személyisége, Körösfői-Kriesch Aladár és tanítványai készítették.

¹⁶ Kós Károly építészetéről - interjú Anthony Gallal. In: Településfejlesztés, mesterképzés - településfejlesztés.blogspot.ro 2013/09

¹⁷ Fám Erika: *A toronyember*. In: Székelyföld kulturális havilap, 2007. március, www.Hargitakiado.ro

Zebegényi templom

Az állatkert kapuja

1909 nyarán a Fővárosi Tanács őt kérte meg az állatkerti pavilonok tervezésére, amelyet korszerűsíteni akartak. Ezért Zrumeczky Dezsővel Németországba utazott tanulmányútra.

Itt a magyar népi építészettel kapcsolatos összes elképzelését meg tudta valósítani. A pavilonok Budapest szívébe hozták Kalotaszeg és bizonyos egzotikus tájak építészetét. Sajnos az épület a II. világháborúban jelentős károkat szenvedett,

emiatt számos épületet le kellett bontani. Ilyen pl. a főépület, amely székely falusi házat mintázott. Az elefántos kapu tervezésénél Neuschloss Kornél működött közre. Minden épületet más-más megjelenéssel alakított ki. Az Elefántházhoz arab-török motívumokat használtak, mert az egzotikus állatokat otthonos környezetben szeretne volna elhelyezni. Eredetileg minaretszerű tornya is volt, amit a török kormány kérésére mint vallást sértő szimbólumot le kellett bontani.

A Zsiráf- és Zebraház tervei afrikai mintára készültek (a II. világháború után lebontották). A kalotaszegi motívumok legjobban a Madárházban jelentek meg – négy fiatorony, vékony, karcsú tornyok, hegyes sisakok. (A kalotaszegi Magyarvalkó református templomát idézi.)

A Bölényházban és Szarvasházban boronafalás épületeket tervezett, ami a hegyvidéki jellegre kívánt utalni (egy kalotaszegi kisbirtokos tanyája volt a kiindulópont). Sztánai házáról már az előbbieken szóltam. (Különben Kós Károly építészetével és az állatkerti pavilonokkal A. Gall könyvében lehet ismerkedni.) Későbbi épületei a Városmajori Iskola Budapesten (amit György Dénessel tervezett) és Sepsiszentgyörgyön a Székely Nemzeti Múzeum, mely emlékhelye a székelyek történelmének és tudományos emlékeinek. Építéséhez a székely falvak alapanyagát használták – téglát Prázmárból, a cserepet Bodokról, a faanyagot a környékbeli erdőkből hozták. Itt is megfigyelhető a magas, vékony torony sisakkal és a fiatornyok.

Székely Nemzeti Múzeum

Wekerletelep

1912-ben épült Kispesten a Wekerletelep, amely ma is figyelemre méltó. (Itt játszódnak a Barátok közt epizódjai.) Ez a vállalkozás kísérletet tett az emberi lét színvonalasabbá alakítására. Találhatunk itt családi házakat, magánházakat, ikerházakat és kis lakásszámú társasházakat. Építésében az angol kertváros modelljét alkalmazták. Az építkezés fontosságát jelzi, hogy az akkori miniszterelnök, Wekerle Sándor gondosan figyelemmel

kísérte a lakónegyed építését. Kósnak e vállalkozás miatt be kellett szüntetnie hetilapját, a *Kalotaszeg*et, melyben saját megfogalmazása szerint negyedévig hirdette transzilván eszméit. A Wekerleteleppel párhuzamosan kezdte el tervezni a Monostori úti templomot Kolozsváron, amit a kolozsváriak Kakasos templom néven ismernek. Talán erre hatott legjobban a középkor és Kalotaszeg építésze. Külseje aszimmetrikus ugyan, de a belső elrendezése szimmetrikus. Felfedezhető rajta a jellegzetes toronysisak, a nagy sima falfelületet különleges elrendezésű ablakok tagolják. Jellegzetes kapuja a jáki román kori templomra emlékeztet. A háború egyelőre véget vetett építészeti pályafutásának. Későbbi megbízásai közül kiemelném Mátyás szülőházának részbeni restaurálását 1944-ben, a marosvásárhelyi Mezőgazdasági Iskolát, a Gázgyári épületet.

Nevéhez természetesen sok más épület is kapcsolható – pl. Szentimrei Jenő háza vagy Szidónia testvérének sztánai nyaralója és mások.

Anthony Gall szavaival összegezve Kós építészetét: nagyot alkotott, mivel akkor és ott épített, ahol nagyon nehezen lehetett, és szeme előtt az életminőség javítása lebegett.¹⁸

Írói és grafikus tevékenysége

Saját bevallása szerint élete legső szorosan vett írói próbálkozása egy vers volt, melyet negyedéves technikus korában írt, élete első publikálása pedig egy élménybeszámoló volt erdélyi körútjáról, amit a *Megfagyott Muzsikus* című hallgatói lapban jelentetett meg. Ezt követte a *Székely balladák* című, tollal írt és illusztrált kis könyv, melyet eljegyzésükkor jegyajándékként adott mátkájának, aki fodorvászon kötésére aztán ráhímezte a címképet. A kis kötetben a nyolc ballada közt természetesen megtalálható a *Kőműves Kelemenné*, *Kádár Kata*, *Molnár Anna* ismert ballada. Önéletrajzából a könyvet inspiráló történet is megismerhető.

¹⁸ *Kós Károly építészetéről* – interjú Anthony Gallal, i. m.

Régi Kalotaszeg

„Székelyföldi barangolásból igyekeztem hazafelé... Már-már aludtam, amikor valami furcsa vibráló hangra felneszeltem. Halkan valaki dúdolt, a hang asszonyé volt. A dalt nem ösmertem, de dallamát meg tudtam ott tanulni... Szövegét megértettem és feljegyeztem egyik szakaszát:

Nem szoktam, nem szoktam hajnalban felkelni,
 Piros hajnal előtt a patakra menni,
 A patakra menni, véres ruhát mosni,
 Könnyemmel áztatni, jajszóval sulykolni.”

Összesen hat, kötetben megjelent, kézzel írott könyve van – az említetten kívül még az *Erdélyország népének építése*, amely Erdély népművészetének leírásából született, *Atilla kirájról ének*, *Régi Kalotaszeg*, *Testamentum és agricultura* és a *Könyv a lovakról*. Ezeket a köteteket gazdagon illusztrálta is. A kézirásos művek betűinek forrása egyrészt Ráskai Lea Domokos-rendi apáca által másolt Szent Margit-legenda, másrészt a parasztok betűi, melyekkel a kalotaszegi temetőekben találkozott.

Attila királyról szintén tanulmányútján hallott egy székely asszonytól. Hazatérése után lerajzolta az elképzelt jeleneteket. Kilenc rajz készült, ilyenek az Attila palotáját, a nagy király temetését, a gyilkos királyasszony hóhérekéze adását ábrázoló. A képeken visszatérő motívum a nagy fekete madár, amely a gyászt szimbolizálja. Aztán a rajzokhoz hozzáadta a szöveget.

Tulajdonképpen ez hozott számára költői hírnevet (1909), ami bosszantotta a benne élő építész. A mű kiválóan jelenítette meg a ballada hangulatát:

„Viszik már, viszik már nagy Attila királt,
húsz fekete bihal huzza koporsóját,
vele menyen ezer kopjás katonája,
koporsója megett menyen két árvája,
úgy viszik, úgy viszik nagy Magyarországra.
Szél menyen előtte, köd menyen utána,
szegény székely népe, ameddig csak látja
Sírva néz utána, sírva néz utána.”¹⁹

Második irodalmi zsengéje már a sztánai Varjúvárban született meg. Hosszú téli esteiken, lámpafény mellett fakó pergamenre nádtollal, piros és kék tussal rózta a kódexbetűket, rajzolta a jellegzetes kalotaszegi épületeket, hogy aztán megszülessen a *Régi Kalotaszeg* (1911). Ebben is még a grafikán volt a hangsúly, de már előtérbe került a szöveg mondandója is. A naplószerű írásban már felfedezhetők Kós későbbi transzilvanizmusának csirái is.

A *Testamentum és agricultura* (32 oldalas, 1915) ugyancsak illusztrált könyv, de nem az író vagy építész tanácsait tartalmazza, hanem a földművesét. Benkő Samunak így nyilatkozott: Engem a mezőgazdasági munka edzett meg és tartott meg jó egészségben. Ezen felül azt is megtudni belőle, hogy a földműveléssel célja volt: a korszerű földműveléssel példát akart mutatni.

A *Könyv a lovakról* az utolsó kézzel írott könyve. (*Az én világom* nem jelent meg önállóan.) Elkészítése számára üdülésnek számított, mert nagyon szerette a lovat, főleg a mokánylovat. Szerinte nincs annál edzettebb és okosabb állat.

1918-ban készült el a *Sztambul* című várostörténettel.

¹⁹ *Kós Károly emlékkönyv*. Összeállította Kuszálik Péter, Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2003, Adatbank, erdélyi magyar elektronikus könyvtár

Közben 1911–12-ben elindította a *Kalotaszeg* című hetilapot, felébresztve Kalotaszeg nagyasszonya, Gyarmathy Zsigáné Hory Etelka lapját Csipkerózsika-álmából.²⁰ A lap szerkesztősége az ő sztánai lakása volt. Bár rövid életet érhetett meg csupán, a lap fontos lépcső volt Kós eszmei-művészi fejlődésében, amennyiben gondot fordított a nép életkörülményeinek vizsgálatára, sőt javítani is akart ezen. Így szembekerült a magyarországi vezetőkörökkel. Az *Erdély és a pesti közvélemény* című írásában transzilvanizmusának csírái is benne foglaltatnak, amikor a Kolozsváron felállítandó műegyetem kapcsán felhívta a Budapest-centrikusok figyelmét arra, hogy Erdély a köztudatban igenis van és lesz. Első lépései a transzilvanizmus felé tehát jóval az I. világháború előtt történtek.

1912-ben már elérkezett Kós a tiszta szépirodalom művelésére. Az *Emberék a havas alatt* című elbeszélés (amit Sebesi Kis Ádám álneven jelentetett meg) sikeres ábrázolása a kalotaszegi népeletnek, amit a kalotaszegi népnyelv segítségével kelt életre.

A háború után a szülőföldre való ragaszkodás *A Gálok* című írásában (1919) kap hangot. Családi krónikának határozhatnánk meg, mely a Gál családnak birtokai megtartásáért folytatott évszázados küzdelmét ábrázolja (1848–1918).

Minden írónak megvan a legkedvesebb könyve, Kósnak is, ez a Varju nemzetség (1925), amely az első kiforrott szépirodalmi alkotása. Bevezetőként ezt írta a regényhez:

„Született ez az írás, amikor körülöttünk furcsán-hirtelen megfordult a világ és mi alulmaradtunk. Amikor az élő magyar hang erősen meghalkult és sokan és sokat jártuk a temetőket, hogy a régen elporladtakat idézzük és beszélgessünk az örökké némákkal. Amikor befogtuk a fülünket, hogy ne halljuk az új beszédet, amikor behunytuk a szemünket, hogy ne lássa meg az új világ a benne égő könnyeket, nehogy megtudja valaki is, hogy lelkünk ott belül halálos keservesen sirat. Akkor született ez az írás.”

²⁰ Sas Péter: *In memoriam Kós Károly*, i. m.

Cselekménye Kalotaszegen játszódik, Bethlen Gábor fejedelemségének utolsó éveitől II. Rákóczi György bukásáig (1629–1660), aki a fejedelemség romlását okozta. A regény valóságos történelmi eseményt beszél el, erre építi a Varju család négy generációjának történetét. A regény eszmei üzenete, hogy a magyarság maradjon hűséges szülőföldjéhez. Ugyanakkor talán transzilvanizmusának legművészebb megfogalmazására is rábukkanhatunk benne, mely szerint „túl a vér, a politikai erőszak határain megmaradt egy diadalmas erdélyi igazság – ez a föld egymás mellett ugyanis megtartja örökös tarka virágzásban a népeket, akik rajta és érte munkálkodnak”.

A két világháború közti romániai magyar irodalom ékköve, a *Budai Nagy Antal históriája* (1932) csupán lélekben átélt élményekből táplálkozik. *Kalotaszeg* című könyvében jelent meg, az 1437-es parasztlázadást elevenítette meg.

Noha megtörtént történelmi eseményt dolgoz fel, nem a történelmi események ábrázolására, hanem a népélet bemutatására törekszik. A sikeres harc elengedhetetlen feltételének tartja Kós a magyar és román parasztok összefogását – ez jut kifejezésre Kardos Jákob szerepeltetésében. A harc csak akkor vett igazi lendületet, amikor megérkezett kacagó orcával, s mögötte tolonganak a havasaljiak vidáman, fegyveresen.²¹

Másik történelmi regénye *Az országépítő* (1934), amiért Baumgarten-díjjal tüntették ki.²² Kós ebben az írásában sem szakad el Erdélytől, mivel a regény a király három országos útjának eseménytörténetét beszéli el – az első rokon küldetés az Erdélyben hatalmat gyakorló Gyula vezérhez, a második a Koppány és az Ajtony ellen vívott hadjárat, a harmadik ugyancsak háború, amely az erdélyi Gyula hatalmát törte meg.²³ A regényben arra kíván választ kapni, hogy mi a sorsa a történelem formálását magára vállaló vezetőnek. István magára vállalja

²¹ Varró János: *A szépíró...*, i. m.

²² Uo.

²³ Pomogáts Béla: *A kultúraépítő ember – Arcképvázlat Kós Károlyról*, Kisebbségkutatás, 2008, 4. sz. www.hhrf.org.kisebbségkutatás/K_K_2008/04.

ugyan az országépítés nagy feladatát s végre is hajtja, de le kell mondania mindenről, ami benne emberi: szerelemről, családi boldogságról, vállalnia kell a meg nem értést, az embertelenség vádját, a magánosságot. Erről a tragédiáról a regény zárófejezete ad képet, az élettől búcsúzókirály szavaival: „Véres építést parancsoltál nekem Úristen s én nem irgalmazhattam – s te sem irgalmaztál nekem, Istenem. Koppánynak halni kellett... S Ajtonynak... Tonuzobának is, s az utolsó Vazul volt... S ez volt a legnehezebb, Uram. De én a gyermekeket adtam, s Imre volt az utolsó... S ez volt a legnehezebb terű, Uram, amit reám tettél. Irgalmazdál nekem, Istenem.”

A Szent Istvánról írott regény sikere mellett Kós a színpadon is a közönség rokonszenvével találkozott. *Budai Nagy Antal* című történelmi drámáját 1936-ban Budapesten is sikerrel mutatták be, majd a budapesti Nemzeti Színház igazgatójának felkérésére 1942-ben *Az országépítő*ből is színművet készített.

Az építész és író Kós, mint láttuk, könyvművészként is jelentkezett, hiszen a grafikával is szövetséget kötött. Rajzolni már a középiskolában szeretett. Egy Benkő Samunak adott interjúból megtudni, hogy a görög és latin órákon tanult klasszikus műveket a maga szórakozására lerajzolta (Homérosz, Vergilius). Önéletrajzából az is megtudható, hogy némettanára, Graf Jakab akvarellista önkéntes tanítványaként a nyári vakációban sokat rajzolgatott. Emlékiratából az is kiderül, miként jutott el a linómetszet alkalmazásához. 1916-ban Kárpáti Aurél felkérésére kellett illusztrálnia a Kőműves Kelemen népballadát – ehhez próbálkozott az új technikával. A sztánai kis nyomda illusztrációi tehát már linómetszetek voltak. E termékek közt említhetjük az *Erdély köveit*, mely harminc linómetszetből álló képanyaggal mutatja be az erdélyi magyar, szász és román építészet remekeit, az újrakiadott *Atila királról éneket* (melyről a könyvet méltató Áprily azt mondta, hogy Heltai Gáspár is, ha feltámadna, gyönyörködnék benne) és a *Kaláka Kalendárium az 1925. esztendőre* címűt, mely illusztrációit Szentimrei szövegéhez készítette. Ebben olvasható többek közt a *Százesztendő*s

jövendőmondó, de nagyon tetszetősek a hat erdélyi várról készített metszetek. Az egyik alatt a következő versike olvasható:

„Szegény gyalog székely. Csak írhája vagyon.
Hol tatár, hol hajdú, de prédálják nagyon.
Rossz kicsi életjein nyugta gyéren vagyon,
Csodálhattjátok-é ha hét esze vagyon?”²⁴

Szólnom kell még az Erdélyi Szépmíves Céh nevű kiadó létrehozásáról, melynek alapítói 1924-ben Kós Károly, Ligeti Ernő, Nyirő József, Paál Árpád és Zágoni István voltak. Ennek előzménye Kós igen fontos írása, a *Guild of Handicraft*, amiben ismertette példaképeinek követésre méltó elveit. Mivel a céhes életnek Erdélyben is voltak követői, Kós egy olyan kiadót képzelt el, amely legalább nevében őrzi a céhes hagyományokat. Tehát az elnevezést Kós sugallta 1924-ben. A kiadó elsőként Nyirő József, Ligeti Ernő és Kós Károly regényeit készítette elő. Húszéves működése alatt 164 könyvet adott ki. 1928-ban a céh kiadta a Helikon íróközösség folyóiratát, az *Erdélyi Helikont*, melynek 1931–44 között Kós a szerkesztője volt.

Politikai és közéleti tevékenysége

A Kuszálík Péter által összeállított emlékkönyvben, mely Kós Károly születésének 130. évfordulójára készült, e sorok olvashatók: „Erdélyisége még sok nemzedék számára lesz követendő példa.” De mit is jelent a transzilvanizmus, melynek megfogalmazója és hirdetője Kós Károly volt?

Bajor Andornak erre a kérdésére Kós így válaszolt: „A mi vidékünknek megvan a maga sajátos színe, hagyománya, emberi kérdései. Az itt élő magyar írónak ebből kell kiindulnia. Hosszú életünk során együtt voltunk a románokkal, szászokkal. Ez az együvé tartozás történelmi és kulturális tény, mindenképpen lehetőség egymás igaz megismerésére. Magunktól sohase lett volna bajunk egymással. A barátság a létezés és fejlődés feltétele természetes dolog.”

²⁴ Kós Károly *emlékkönyv...*, i. m.

Pomogáts Béla irodalomtörténész szerint pedig a transzilvanizmus a romániai magyarság jellegzetes ideológiája volt a húszas-harmincas években. Kós első lépései a transzilvanizmus felé viszont jóval az I. világháború előtt történtek – emlékezzünk csak a *Kalotaszeg* című lapban közzétett *Erdély és a pesti közvélemény* című írására, melyben az erdélyi érdekek érvényesítéséért szállt síkra. A politikai transzilvanizmus mellett beszélhetünk irodalmi transzilvanizmusról is, amire ugyancsak Kós tett kísérletet, amikor megpróbálta körülírni az erdélyi jelleget. A bizonyító érveket ehhez Erdély történelmi múltjából és a népművészetből vette: „Ezer esztendő alatt Erdély földjén megtörtént az a csoda, hogy három nép és három kultúra éli életét egymás mellett, hogy mindhárom megőrzi a maga különvaló egyéniségét, de amellet közös, minden környező néptől és kultúrától elütő karaktert is vesz fel.”

A múltba tekintés azonban nem tette vakká, elfogulttá. A maguk nyers valóságában látta és láttatta az erdélyi viszonyokat – a magát pénzzel és kultúrával felszerelt románok törekvéseit a román Erdély megteremtésére. Erre figyelmeztetett a budapesti *Hírlapban* megjelent *Levél a balázsfalvi gyűlésről* című, 1911-ben Sztánáról keltezett írásművében: „Láttam azt az ünnepet és tudom, hogy az erdélyi románságnak a győzelme volt rajtunk. (Az ASTRA 50 éves jubileumi gyűlése.) Sorsunkat előre látjuk és csodára nem számíthatunk.”

A háború befejeztével a magyarság teljes tájékozatlanságban szemlélte az eseményeket. Abban reménykedtek, hogy bizonytalanságuk a békekonferencia végére megszűnik. Voltak, akik nem tudták elviselni a passzív várakozás légkörét. Ezek közé tartozott Kós is, „Erdély Cavour”-ja, a wilsoni önrendelkezési elvek alapján 40 ezer emberrel megszervezte az erdélyi Piemont miniállamot, a bánffyhungyadi székhelyű Kalotaszegi Köztársaságot, mely fél év leforgása alatt Erdély harmadik liliputi köztársasága volt (Temesváron jött létre a Bánsági Köztársaság, Paál Árpád pedig kikiáltotta a Székely Köztársaságot). A köztársaság elnökének Albrecht Géza földbirtokost választották.

Kós a köztársaságnak zászlót, pénzt és bélyeget is tervezett. A román királyi hadsereg bevonulása azonban véget vetett ezeknek a köztársaságoknak, mint ahogyan a kolozsvári népgyűlés (1918. dec. 22.) határozatai is naiv ábrándokká váltak Neculcea tábornok csapatainak bevonulása után (1918. dec. 24.). A terület a román állam birtokába került. Ám ha a hatalom meg is szűntette az önkormányzat e korai formáját, az erdélyi magyarság, mint tudjuk, azóta sem mondott le a Gyulafehérváron tett vállalások megvalósításáról.

1968-ban megfogalmazott életrajzában Kós röviden megvonta politikai pályafutásának mérlegét. Ezek szerint kisebbségpolitikai vagy közéleti tevékenységének beköszöntője egy röpirat volt, a *Kiáltó szó*. Ezt nyomon követte 1921 júniusában a Bánffyhunyad piacára összesereglett népgyűlés, amely megalakította a romániai magyar nép politikai szervezetét, az Erdélyi, illetve későbbi nevén a Magyar Néppártot, 1921 novemberében pedig megindította és szerkesztette a *Vasárnap* című képes politikai népszerűsítő folyóiratot.

A *Kiáltó szó* 1921. jún. 23-án jelent meg Macelar Emil cenzor engedélyével, aki eredetileg pap és Kós régi jó ismerőse volt. Ebben Kós Károly, Paál Árpád és Zágoni István irányt mutattak a magyarságnak. Kós olyan alapot kívánt adni benne a magyarságnak, melyen az önazonosságtudat feladása nélkül lehetne beilleszkedni a megváltozott feltételek közé.

Kiáltó szó

„A régi Magyarország nincs többé a számunkra, de Erdély, Ardeal, Siebenbürgen, Transilvania vagy bármi néven nevezte és nevezi a világ, feltámadt és van... le kell vonni a tanulságot és nem szabad ámitanunk magunkat. Dolgoznunk kell, ha élni akarunk, és akarunk élni, tehát dolgozni fogunk.

...A mi igazságunk a mi erőnk. Az lesz a miénk, amit ki tudunk küzdeni magunknak.

...Nyíltan és bátran kiáltom a velünk megnagyobbodott Romániának: mi magyar fajú, magyar hitű és magyar nyelvű polgárai Romániának, nemzeti autonómiát akarunk, aminek birtokában bennünk Nagyrománia megbízható polgárságot fog nyerni. Kiáltom a jelszót: építenünk kell, szervezkedjünk át a munkára. Kiáltom a célt: a magyarság nemzeti autonómiája.”

Megrázó erejű írása nem egyszerűen kiáltott, hanem harogott. Beleharsogta abba a dermedt ájulásba a követendő utat, a megmaradás két lehetséges feltételét: munka és autonómia. Kós nem akarta, hogy kiáltó szava pusztába kiáltott legyen csupán, ezért hozzálátott a röpiratban foglaltak gyakorlati megvalósításához. Gyalog bejárta szűkebb pátriáját, és 1921. jún. 5-én Kalotaszeg 35 községének képviselőjében Bánffyhunyard piacán Erdély az erdélyi nemzeteké jelszóval zászlót bontott az Erdélyi Magyar Néppárt. Később Kolozsvárt, 1922. jan. 15-én nevét Magyar Néppárttá módosították. Tízpontos programjában ugyancsak szerepelt a gyulafehérvári határozatok sürgős végrehajtásának igénye. Végül sorozatos csalódások miatt visszavonulni kényszerült a pártból. Csak a II. világháborút követően engedett Balogh Edgár hívásának, mikor látta a meginduló munka értelmét, és kapcsolódott be újra a politikai életbe. 1945-től tagja volt a Romániai Magyar Népi Szövetség országos vezetőségének, 1946–48-ig a Magyar Népi Szövetség Kolozs megyei országos képviselője, de ekkor is csalódnia kellett, így reményvesztettsége miatt visszavonult a Kolozsvári Mezőgazdasági Főiskola katedrájához.

Pihenni nyugdíjazása után sem tudott, mert érezte, hogy haláláig tartó örökös feladatot kapott: a magyarság tanácsadójának és élő lelkiismeretének hivatását.

Díjak, elismerések, az utókor tisztelete

Életében több elismerésben részesült. Amint láthattuk, 1938-ban megkapta a Baumgarten-díjat, 1940-ben a magyarságért végzett munkájáért Corvin-koszorúval tüntették ki. 1944-ben az Építési Egyesület Czigler-éremmel tüntette ki. Román állami díjakat is kapott: 1958-ban a Munka Érdemrend I. fokozatát, 1973-ban Augustus 23. Érdemrendet kapott, ugyanakkor 90. születésnapján a magyar állam a gyémántokkal ékesített Zászlórend I. fokozatával tüntette ki. Nevét iskola viseli Sepsiszentgyörgyön és Budapesten, valamint utcák, terek, emléktáblák őrzik. Mindez nem más, mint a jól végzett munka elismerése. Számára azonban mindennél fontosabb volt a jól végzett munka öröme.

Magyar kitüntetés

Román kitüntetés

A világeletemben teremtő alkatú embert pedig csak a Teremtő tudja jutalomban részesíteni – s ezt a jutalmat Kós úgy nevezte: „a legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni”, s amely után nyugodtan térhetett meg Teremtőjéhez. Megpróbáltatásokkal teli élete mindenki számára hordozhat tanulságot, üzenetet. „Megtanultam megelégedni azzal, amit a sors számomra juttatott: az egészséget, a családomat és az Úristennek azt a sok-sok szépségét, amit az emberek nem tudnak elrontani, s ami ingyen ajándékként jut minden embernek, csak a szemét kell kinyitni a látásra, fülét a hallásra és a lelkét a befogadásra.”

Életművének legfőbb jellemzője, hogy rátalált népére, rátalált önmagára. Népe és szülőhazája szolgálatát – mint láttuk – irodalmi alkotásokban, épületei által, rajzaiban, faragásaiban adta tovább és közvetítette „Erdély sohasem hazudó köveinek hangtalan mondandóját” – ahogy lehetett.

Hogy mi lesz Erdély népének és kultúrájának útja a jövőben, az jórészt Erdély népeitől függ. Kós Károly bízni akart abban, hogy Erdély népei – magyarok, románok és németek – egymással összefogva képesek lesznek arra, hogy együtt megalapozzák Erdély jövőjét. Szerinte a história azt bizonyítja, hogy Erdély azoké a népeké volt, akik ezt a sorsot vállalták, és azoké lesz a jövőben is, akik azt a jövőben vállalni fogják. *Erdély* című kultúrtörténeti vázlatában így figyelmeztette népét: „De amely nép valaha is elfelejtette Erdélyt, az a nép és kultúrája elesett itt a múltban és el fog esni a jövőben is, menthetetlenül.” Ezért szükség van olyan személyiségekre is, akik folytatják azt, amit a népünk élő lelkiismerete egykor elkezdett, miként azt ő maga megfogalmazta: „Jöhetnek utánam a fiatalok és folytatják a munkámat, járhatják az utat, amit én is segítettem

Kós Károly síremléke

törni jóakarattal népünkért, fiainkért.” Kós hitte, hogy munkájának lesznek folytatói, amikor így fogalmazott: „Lesznek, akik utánam jönnek, az én maradékaim. Amikor én már elpihentem, erős ifjúi lábakkal nyomomba lépnek ők. Az én munkámat folytatják ők és az én életem örökkévaló lesz bennük.”

Kós Károly sokféle tevékenységgel szolgálta népét és szeretett szülőföldjét, Erdélyt. Ez a szolgálat talán életművének legfőbb jelentősége és ránk hagyott folytatásra váró öröksége. Példaképeink sorában őrizzük ezért emlékét, és Kányádi Sándor soraival üzenjük:

„Áldjon érte Isten,
Áldjon érte ember;
Isten s ember dolga.
Falak omolhatnak,
Kövek is váthatnak,
Magaslik, nem porlad
A megtartó példa.”

WANEK FERENC

A Nagyalföld Romániához került déli része szénhidrogéntelegeinek ismerettörténete az első világháborúig

A Nagyalföld szénhidrogén-gazdagsága ma már közhely, de nem volt mindig így.

Ha az Erdélyi-medencében 1908-ban pusztá véletlenség révén, kálisó után kutatva kellett újra felfedezni a földgázt [WANEK 2001; 2005], valami hasonló történt a Nagyalföld szénhidrogéntelegeivel, amikor 1965-ben, a ma Szegedhez csatolt Tápé mezőgazdasági termelőszövetkezete termálvízért fúratott, s helyette kőolaj tört fel, amint kiderült, egy hatalmas gázszerkezet cseppfolyós szénhidrogénben gazdag pereméről [SZUROVY 1993: 443]. Gyorsan reagált a román földtani kutatás, alig több mint egy évtized alatt, a határon innen egy sor földgázban (is) gazdag telepet tárva fel [FILIPESCU, HUMĂ 1979: 145–148], hiszen minden jel arra vallott, hogy a földtani mélyszerkezet a Bánság területén nemhogy rokonítható, de azzal teljesen összefüggő egységet alkot [CSONTOS, VÖRÖS 1998]. Természetesen az itteni szénhidrogén-előfordulásoknak is megvoltak a jelei, és ismereti előzményei. Dolgozatomban ezeket az ismereteket tárja fel, az első világháború előtti időkből. Ugyanakkor választ is keres arra, miért rekedt el az eleinte élénk érdeklődés.

A szénhidrogének modern ipari kutatása és felhasználása Amerikából indult, a 19. század közepe után. Jelesen 1859-ben, amikor Edwin Laurentine DRAKE Titusville-ben egy fúrással, 21 m mélységben gazdag kőolajtelepre talált. Ez a felfedezés minden reményt meghaladó hasznot hajtott. Elkezdődött a kőolaj, mellette a szintén energiahordozó földgáz fényes, de sokszor véres története [SZUROVY 1993: 30–42]. A kőolajláz Magyarországot is elérte, de rendszeresnek mondható – bár közel 4 évtizeden át

téves nyomvonalon haladó – kutatása a kiegészítést (1867) követően indult el [WANEK 2000: 75]. Amíg azonban a kezdetekben inkább a felszíni adatokra összpontosítottak a kutatások, bár az artézi kútfúrások már korábban elkezdődtek, sőt divattá váltak, a mélységi fúrások földtani feldolgozottságára csak 1893 után született meg a Magyar Királyi Földtani Intézet keretében az igény [KÖRÖSSY 1989]. A szénhidrogéntelemek magyarországi kutatásának téves alapja abban rejlett, hogy az akkor szomszédos galíciai területeken feltárt, a külső-kárpáti flishez kötődő gazdag kőolajkincshez hasonló korú (eocén) rétegekben próbáltak nyomozni. Csakhogy földtanilag más környezetekben: nem a külső-kárpáti takaróredős szerkezetekben (Sósmező és a Gyimesek kivételével, melyek a magyar határon belül, éppen azok peremére estek), hanem Máramarosban és Erdélyben (Zibó környékén) [POSEWITZ 1906]. Ugyanakkor az Erdélyi-medencében és az Alföldön egyaránt jelentkező földgáznyomok mellett vakon elmentek, azokat figyelemre sem méltatva (ARADI VIKTOR [A. V. 1906: 300] megfogalmazásában: „A gázáramlások mitsem mondanak. Sokszor tapasztalható oly helyt gázáramlás, hol petroleumnak nyoma sincs, vagy csak nyoma van meg. [...] Az Alföldön is számos ponton nagyon ösmeretesek gázömlések, de vajjon ki gondolna itt petroleumkutatásra?”). Ez pedig egyenesen dupla vaktság volt! Egyrészt azért, mert az olajláz kiindulópontjától (Titusville) kezdve minden példa mutatta, hogy a kőolaj és a földgáz – ugyan váltakozó arányban, de – szinte kizárólag csak együtt fordul elő [ZINCKEN 1890]. Másrészt a földgáz is már az 1850 előtti időktől fogva energiahordozó nyersanyagként volt ismert, széles körben való használata pedig 1875-től számítható [PAZÁR 1906: 221], amit a magyarországi sajtóban megjelent számos írás fennhangon hirdetett is [M. Ar. 1886; *** 1888; *** 1888a; HANGAI 1888, 1893; *** 1891; DG 1892; R.–, ST.-ANZ. 1892; *** 1895; stb.]. De mind süket fülekre talált.

A helyzetet még súlyosbította, hogy a kőolajkutatók nemhogy jelző értékűnek, esetleg hasznosnak tartották volna a földgáz jelenlétét, inkább munkálataikban veszélyforrásként kezelték.

SZTERÉNYI Hugó [1881: 259] például így fogalmazott: „A nyers petróleum gyúlékonysága, veszélyessége nagy mértékben függ [a metán], valamint az alacsony foknál forró szénhidrogének jelenlététől. Némely amerikai, valamint máshonnan való nyers olajban már közönséges hőmérsékletnél fejlődnek gyúlékony gázok, melyek a levegő oxigénjével igen könnyen s hevesen explodáló keveréket képezvén, – égő testtel érintkezve borzasztó bajt szülhetnek, mint az már nem egyszer tényleg meg is történt.” Nemkülönben bosszantotta legtöbbször a földgázok jelenléte az artézi vizek után fúrókat sem [CSÍKY 1966: 372]. Az Erdélyi-medencében káliumsók után kutató nagysármási és kissármási fúrások esetében is először csak gátló tényezőként kezelték a nagy erővel feltörő metánt, egy piszok nagy robbanás kellett felébressze a szakembereket, hogy ott már nem a sók az első számú érték, hanem a földgáz [PAPP 1910].

A Nagyalföld rossz minőségű talajvizeivel szemben a mélységi vizek előnyben részesültek, ráadásul az adott térség mélyszerkezete kedvez az artézi vizek kiaknázhatóságának. Ez indította el a 19. század második felében e térség vízkutató fúrásainak gyorsan, széles körben elterjedt gyakorlatát. Ezt nagyban segítette két kiváló szakember, ZSIGMONDY Vilmos és unokaöccse, ZSIGMONDY Béla tevékenysége, de az 1880-as évektől kezdve már kórosan is elszaporodtak a kontár kútúrások [DOBOS 1976].

Az Alföldön az első földgázt szolgáltató artézi kutat, melyet hasznosítottak is, Püspökladány állomása mellett fúrták meg. Az állomás nagy forgalmú vasúti csomópont lévén, szükségesnek tartották jó minőségű ivóvízzel való ellátását. Ennek érdekében 1887 tavaszán fúrták az első kutat, 209,12 m mélységig, melyből még nem áramlott ki földgáz [KARAFIATH 1891: 189]. Annak vízhozama azonban nem bizonyult kielégítőnek, ezért volt szükség egy második fúrt kút mélyítésére, melyet 1886-ban kezdtek el, ZSIGMONDY Béla vezetésével [CSÍKY 1966: 372]. Az 1887 tavaszára bevégzett, 277,4 m mély kútból azonban már jelentős mennyiségű földgáz (naponta 38–40 m³) is feltört a

vízzel [KARAFIATH 1891: 189]. Az állomást és a kutat BAROSS Gábor akkor közlekedésügyi miniszter is meglátogatta, aki felvetette a gáz világitásra való felhasználásának gondolatát, így ILOSVAY Lajos és MURAKÖZY Károly azt még az évben vegyelemmezte, megállapítva annak összetételét (83,64% CH₄, 1,32% C₂O, 14,98% N), és technológiai javaslatot tettek a gázláng fényerejének jelentős növelésére [MURAKÖZY 1888]. Ezt követően az állomást – 1891-gyel befejezőleg – 85 gázégővel kivilágították. Ez volt tehát az első értékesített artézi kútúrúással feltörő földgáz, habár már akkor nem volt a jelenség egyedi, elszigetelt [KARAFIATH 1891: 191]. Kiemelkedő még a szintén ma Magyarország területén, de közvetlenül a román határ mellett (Aradtól mindössze 40 km-re) fekvő Mezőhegyesen, 1900–1901 között, 507 m-re és 1903-ban 473 m-re mélyített artézi kútúrúások, melyek óránként 1500, illetve 2000 l földgázt szolgáltattak, mely gázmennyiség elvezetésével 52 AUER-égő¹ rákapcsolásával, kivilágították a község utcáit [PAZÁR 1905; 1905a].

A következőkben a nyomtatásban is megjelent adatokat igyekszem összesíteni, melyek Arad környéke és a Bánság ma Romániához tartozó területére vonatkoznak. Nem a közlés, hanem a felismerés sorrendjében.

1890–1894 között *Temesvárt* a Losonczy vagy Templom (ma: Unirii) téren mélyítették – SEIDL Gyula irányításával – az egyetlen nagyobb mélységű artézi kutat, 404,5 m mélyre [HALAVÁTS 1896: 65] (PAZÁR István [1906: 233] szerint 420 m mélyre), melynek bő vízhozamát, éppen a vele feltörő gázok miatti félelemből kifolyólag, ivásra nem használták.

Miután 1884-ben *Aradon* SIMAY István² üzembe helyezte a város első közfürdőjét, viszonylag közel a Maros partjához [UJJ 2011: 57], saját, jó minőségű vízzel való ellátása érdekében

¹ Carl AUER VON WELSBACH (1858–1929) osztrák mérnök által 1891-ben szabadalmazott izzóharisnyás gázégő.

² SIMAY István (1833–1910) szalacsi származású tanító–tanár, 1848-as veterán [SÓKI 2009: 160].

1892-ben MARÓCZY József³ szegedi géplakatost megbízták egy artézi kút fúrásával. A fúrást 1892–1895 között, nem kis nehézségeket leküzdve mélyítették 337,65 m mélységig, ahonnan kellő mennyiségű és minőségű víz mellett percenként 15 l gázt is szolgáltatott [PAZÁR 1905; 1905a]. „A gázra eleinte ügyet sem vetett senki, de mikor az egyik munkás megkísérelte meggyújtását, jöttek rá annak használhatóságára” [LEJTÉNYI 1905: 8].⁴ Ezt követően azonban felfogták, elvezették, kazánfűtésre, a kazánház világítására, de még a tulajdonos lakásának fűtésére is felhasználták. Mivel a SIMAY-féle fürdő fúrásának a vize 1901 őszétől apadt (a gáz tovább áradt, de 1906-ig az is megszűnt – mindez a rossz csövezésnek betudhatóan), egy másik kutat fúrtak (1902. április–október) ugyanolyan mélyre, mely az előbbinél több vizet és földgázt szolgáltatott, így a gáz használata folyamatos volt [PAZÁR 1906: 228].

A SIMAY-féle fürdő artézi vízfúrása eredményein felbuzdulva, az Arad É-i részén (Gáj) lévő NEUMANN-féle gyár is kútfúrásba kezdett, és 1896–1899 között a gyár gépésze, HÖRÖMPŐ Elek vezetésével egy 423 m mély kutat fúrt, mely a víz mellett percenként 4 m³ gázt is szolgáltat. Ezt már gázmotorok hajtására, világításra, fűtésre, sőt főzésre is felhasználták [LEJTÉNYI 1905: 11; PAZÁR 1905, 1905a, 1906: 228]. A NEUMANN testvérek üzeménél KUBELLA Albert, az új üzemvezető, 1900–1901 között egy második fúrást is lemélyített, ezúttal egyenesen a földgázhozam növelése céljából [LEJTÉNYI 1905: 12; PAZÁR 1905, 1905a, 1906: 228]. Tehát ezt tekinthetjük az első, célzatosan földgáztermelésre mélyített fúrásnak a tárgyalt térségben [PAZÁR 1906: 225]. É-ra, 150 m-re a 2. fúrástól, 1904–1905 között egy harmadik kútfúrásra is sor került, 430 m mélységig, de a feláramlott gáz mennyisége

³ Aki nem más, mint MARÓCZY Géza (1870–1951) sakkmeister, kétszeres sakkolimpiai bajnok (1927, 1936) édesapja [PAZÁR 1905: II. 3].

⁴ Ezt az alkalmat ragadom meg, hogy köszönetemet kifejezzem Ujj János aradi újságírónak, középiskolai tanárnak és helytörténésznek a segítségéért LEJTÉNYI Sándor (1858–1924) aradi főreál-gimnáziumi tanár művének azonosításában, azaz az új kiadás megküldéséért.

ismeretlen. „A gáz 125 lóerő állandó üzembentartására elegendő” [PAZÁR 1906: 228]. A vizet e fúrásból már nem is használták!

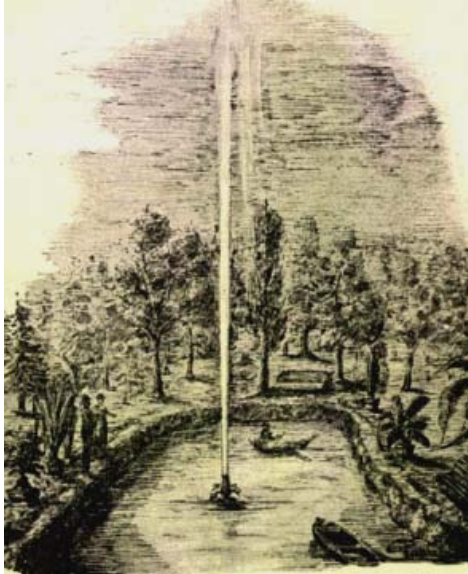
1. ábra. A Neumann-féle gyár Aradon, korabeli képeslapon.

Forrás: <https://gallery.hungaricana.hu/hu/OSZKKepeSlap/1405013/?img=>

A már említett HÖRÖMPŐ Elek 1903-ban jelzett *Pécskán* is ennél korábban (valószínűleg, valamikor 1896–1902 között) mélyített artézi kútból feltört földgázt [*** 1903]. Mennyiségéről, vagy esetleges felhasználásáról semmit nem tudunk.

Buziásfűrdőn tiszta ivóvíz nyerése céljából 1903. november elején mélyfúrást indítottak, melyből december 17-én, 103 m mélységből, hatalmas erővel szökött fel a gázok által is taszított víz [VARGHA 1904: 64–65]. A később Szent Antal-kútnak nevezett artézi víznek a vegyelemzését elvégezték, de a gázokét nem. Ugyan a kezdetektől a cseppfolyós szénhidrogének szaga alapján metángáz kiáramlását is feltételezték, VARGHA György temesvári földrajztanár és tankönyvíró azzal érvelt e gáz hiánya mellett, hogy az általa helyszínről vett vízmintában [!], melyet Temesvárt GERŐ Vilmos vegyészsel elemeztetett, csak CO₂ volt kimutatható, CH₄ nem [uo.: 67]. Elemi tévedés, hiszen köztudott, hogy míg a szén-dioxid oldódik vízben, a metán egyáltalán nem! Tehát a vízmintával nem volt elszállítható! Ellenben PAZÁR István [1904: 497–498] ugyanakkor arról számolt be, hogy „a víz [...] tetemes methángázt ragad magával, az állítólagos kőzet pedig a szabad szén-dioxidon kívül bitumentartalmú is lehet, minthogy

a kút körül összegyűlő, s tavat alkotó víznek egész felszine olajos, szivárványszínű, a bitumen jellemző szaga pedig félreismerhetetlenül érezhető a tó környékén”. PAZÁR István állítását később is megerősítette: „... a víz [...] nem mérhető mennyiségű természetes gázt ragad magával [... mely...] methánt és kevés mennyiségű bithument kétségtelenül tartalmaz” [PAZÁR 1906: 235–236].

2. ábra. A buziásfürdői Szent Antal-csodakút.
Forrás: PAZÁR [1904]

Nagylakról és *Nagycsanádról* PAZÁR István [1905, 1905a] említett földgázt is adó artézi kutakat, melyek esetében – állítása szerint – a metánt részben motorok működtetésére, részben világításra használták, de hogy azokat mikor mélyítették, nem tudhatom, mindenképpen 1896 után, de 1905 előtt. Mivel úgy tűnik, 1903-ban még nem ismerték azokat, talán két évre is leszűkíthető e fúrások befejezésének ideje.

Temesrékás metánt is felhozó, 300 m mély artézi kútját is említette PAZÁR az előbb idézett írásaiban, így ugyanazzal az elkészítési időkerettel számolhatunk. Később [PAZÁR 1906: 233]

annyit még pontosított: „minthogy [...] a kút időközönként eldugul és a vízfolyás megszűnik, ezzel együtt a gázfejedés is elmarad s ilyenkor petroleummal pótolják a kút fölé emelt gázlámpást”.

1905-ben fejezték be *Temeskalácsa* község (Iphigenia-major) gázt adó kútját Soós Sámuel hódmezővásárhelyi kútúró vállalkozó vezetésével, 515,5 m mélységben. „A kiömlő víz mennyisége állítólag óránként 90 hl, a gázé 84 hl” [PAZÁR 1906: 233]. (PFEIFER Ignác [1908: 100] szerint a kút gázhozama 7737 l/h volt – legalábbis akkor.)

Szépfa (akkor Temes, ma Arad megyei) helységből egy 1911-es rövid hír tudósít arról, hogy a község által elrendelt artézi kútúrás is gazdagon feltörő földgázra talált 305 m mélységben, ám a megcélzott víz még 414 m mélyen sem volt elégséges, de az anyagi keret is hiányzott a fúrás folytatásához [*** 1911].

Amit eddig sikerült összegyűjteni tehát, az 9 település 13 földgázos artézi kútja, amit az első világháború előtt már ismert a tudomány. Különösen kiemelendő a fúrt kutakból felszabaduló földgáz magas felhasználtsága a célterületen.

Felvetődik a kérdés, hogy ezen a területen – melyről utóbb bebizonyosodott, hogy valóban szénhidrogéntelegekben gazdag – természetes úton nem jelentkezett-e földgázfeláramlás a felszínen, mint megannyi helyen világszerte, de példákért sem kell messzire menni, hisz az Erdélyi-medencében igen gazdag e jelenség tárháza [WANEK 2008]. Ugyan vékonyan, de van rá adat, hogy a célterületen észleltek metángáz-kiszivárgásokat a felszínen is. LEJTÉNYI Sándor [1908: 577-578] számolt be arról, hogy Aradtól Ny-ra 10 km-rel – sajnos, ma már csak megközelítőleg pontosítható térségben –, valahol az Arad-Ópécska országúttól É-ra, nagyjából a Torna felé elágazó út környékén sejthető. („G á l P á l pécskai birtokosgazda tanyáján [a Barbus-dűlőben, az Élővíz-csatorna D. zsilipjétől mintegy 300 m távolságra] emberemlékezet óta magától ömlik a földi gáz körülbelül egy kat. hold területen szakadozott foltokban.”)

Vajon ezek az adatok nem serkentették-e a tudós világot és a gazdaság irányítóit e gázok alaposabb kikutatására? A válasz az, hogy a szakemberek egy szűk körét igen, de a tudós társadalom intézményes keretekben dolgozóit, vagy a gazdaság irányítóit egyáltalán nem. Érthetetlen az a vakság, amivel a 19. század végén s a 20. század elején viszonyult a magyarországi földtan, bányászat és ipar a jelenlétét bizonyító földgázvagyonnal szemben, holott már világszerte hasznosított nyersanyag volt. De – amint már szó volt róla – még a rossz nyomon haladó kőolajkutatás is vakon ment el a világszerte kísérőjelenségként ismert és kezelt földgázkiáramlások mellett. Egyedül a fentebb már említett kutatók voltak e jelenségre érzékenyek, de munkásságuk nem talált visszhangra.

A 20. század elején az alföldi artézi kútfúrásokból feltörő metángáz azért kicsit csak megpendítette a témát a szaksajtóban, a *Vegyí Ipar* című folyóiratnak egy szerkesztői levelében [*** 1903]. Néhány jeles ember felkapta rá a fejét. A vitát gerjesztő aláírás nélküli cikk azzal indított, hogy az aradi NEUMANN-féle gyár gázos fúrásainál dolgozó HÖRÖMPÖ Elek művezető „országos akciót akar megindítani, mert szerinte Alföldünk gyomrában e gázokban oly nagy nemzeti vagyon rejlik, melyet kihasználatlanul hagyni országos bűn volna. Sürgeti tehát, hogy az illetékes körök tanulmányozzák a dolgot és a területeket, melyeken e gázok nagyobb mennyiségben előfordulnak, megállapítsák és létesülők iparvállalataink figyelmét ide irányítsák [...]”. Előbb JEREMIÁS Arnold⁵ [J. R. 1903] szólalt meg ugyanabban a lapban, kidomborítva, hogy az energiaszegény Alföldnek milyen lehetőséget biztosítana, amit norvég példával illusztrált. A napi sajtóban (*Budapesti hírlap*) JEREMIÁS Rezső⁶ [J. R. 1903] a gázhasz-

⁵ IRINYI JEREMIÁS Arnold (Budapest 18??-1926 Hamburg) vegyész-mérnök, szabadalmi szakértő. Még az I. világháború előtt Németországba költözött, ahol a Német Energiakutató Intézet alapítójaként és a vegyességőzerőmű [Mischdampfkraftanlage] szabadalmazójaként vált ismertté [IRINYI 1931].

⁶ JEREMIÁS Rezsőt teljes nevén a *Vegyí Iparban* megjelent szerkesztői cikk [*** 1903a] nevezte meg, mint az újságcikk szerzőjét. Feltételezhetően testvére vagy közeli rokona volt JEREMIÁS Arnoldnak. (Ezt támasztja alá az Erdélyi Kárpát-Egyesület

3. ábra. PAZÁR István arcképe.
Forrás: SZLABÓCKY [2011]

vágó írását [1903], melyben sajnálattal állapította meg, hogy az alföldi artézi kútúrások az első vízszolgáltató rétegnél megállnak, holott kevés ráfordítással a gázt szolgáltató rétegek is feltárhatók lennének. A földgázt pedig más országokban (itt részletesen leírta az amerikai földgázhasznosítás történetét) gazdaságosan értékesítik.

A *Vegyipar* szerkesztői cikkben [*** 1903a] fejezte ki örömét, hogy a kérdés napirendre került, sokan lelkesen hozzászóltak, de fanyar hangon fogalmazta meg, hogy a témában felelős Földművelésügyi Minisztérium az ügy jogi oldalán rágódva, gyakorlati lépést nem tett. A körültekintő, kiegyensúlyozottságot tükröző írás azt is közölte, hogy HALAVÁTS Gyula, bár a témában nem tartotta magát illetékesnek, de mérsékelt reménye

budapesti osztályának egy választmányi üléséről szóló hír, melyben a szervezet jegyzőjét, JEREMIÁS Rezsőt és egyik választmányi tagját, JEREMIÁS Arnoldot egymás mellett szerepeltették [*** 1901a: 101].) Szórt adatok alapján úgy tűnik, a Magyarországon maradt család és a rokonság a második világháború idejének zsidóüldözései következtében megtizedelődött.

⁷ PAZÁR István (Nyíregyháza 1875–1947 Miskolc) gépészmérnök, rendkívül sokoldalú munkássággal [SZLABÓCKY 2011].

nosítás olcsóságát, a szükséges tőkebefektetés alacsony mivoltát emelte ki, és az említett aradi példákra hivatkozott. JEREMIÁS Arnold másodszer is megszólalt a *Vegyiparban* ez ügyben, azzal érvelve, hogy a petróleumban szegény Magyarországon a földgáz „páratlan tüzelőanyagot képez, mert nagy hőszolgáltató képességgel bír és nagyon kevés füstképződéssel jár az elégetése” [JEREMIÁS 1903a]. Júniusban a *Természettudományi közlöny* közölte PAZÁR Istvánnak⁷ egy témába

szerint csak az aradi példák nagyságrendjére lehet számítani az Alföldön.

A *Vegyí Ipar* folyóirat a továbbiakban is fáklyavivő szerepet vállalt a földgáz hasznosításának kérdésében. A következő évben HEUFELL Adolf [1904] építészeti szakember cikkét közölte, melyben a szerző a gázvilágítás gazdaságossága, a villanyárammal való versenyképessége mellett foglalt állást.

4. ábra. Részlet PAZÁR István [1905] térképmellékletéből (a Nagyalföld D-i részével; a fekete pontok az artézi kutak helyét, a vastag vízszintes vonalkázás a földgázos területeket jelzik)

A folyóirat az 1903-ban közvitára indított témájával azért csak elérte azt, hogy a kormány PFEIFFER Ignác⁸ vegyész-mérnök műegyetemi magántanárt megbízta az alföldi kútúrások földgázos adatainak követésével [*** 1905], aki annak rendje és módja szerint megfigyeléseiről beszámolt [PFEIFER 1908]. Adatai azonban nem hoztak áttörést a gyakorlatban. De a korábbi vitában megszólaló PAZÁR István, amint a fentiekből kitűnik,

⁸ PFEIFER Ignác (Szentgál 1867–1941 Budapest) vegyész-mérnök, műegyetemi tanár, a Magyar Kémikusok Egyesületének örökös tiszteletbeli elnöke – róla: MÓRA László [1977].

keményen kiállt a továbbiakban az alföldi gázkérdés fontosságának hangoztatása mellett [PAZÁR 1905; 1905a; 1906]. Írásai-ban ismertette az addig Európában termelés alá vont földgázforrásokat, majd részletesen beszámolt minden addigi, a Nagy- és Kisalföldön ismert, fúrásból feltárt földgázforrásról és azok hasznosításáról. Egyben ő volt az, aki szorgalmazta a nagy mélységű kutatófúrásokat, a gáz perspektíváit illetően. [PAZÁR 2006: 234].

Hogy megértsük, mi történt, nézzük meg még egyszer PFEIFER Ignác beszámolójának évét: 1908. Ha valakinek földgázkérdésben ez az évszám nem mondana semmit, elmondom: ennek az évnek a végén fedezték fel – harmadszor! – az erdélyi földgázt [WANEK 2001], ami akkori arányaiban mesésen túlszárnyalta az egész alföldi reménycsomagot, az akkor ismert földgázforrások egyik leggazdagabbika volt a világon. Minden szem a kissármási gázkútra összpontosult, az Alföldön észlelteket teljesen beárnyékolva.⁹ Az, Trianonig, nem volt többé téma.¹⁰ Csak a „bölcsek” fogalmazták át korábbi véleményeiket. Idézzük fel, mit is mondott korábban ARADI Viktor¹¹ [1906: 300]: „A gázáramlások mitsem mondanak. Sokszor tapasztalható oly helyt gázáramlás, hol petroleumnak nyoma sincs, vagy csak nyoma van meg. [...] Az Alföldön is számos ponton nagyon ösmeretesek gázömlések, de vajjon ki gondolna itt petroleumkutatásra?” Nos, amit 1910-ben fogalmazott meg, az már egészen másképpen hangzik: „Ösmeretes tény, hogy a petroleumelőfordulás első hírnöke a

⁹ „Való ugyan, hogy Pazár István már 1906-ban iparkodott hazánk földi gáz kincseire az illetékes és érdekelt körök figyelmét rávenni, ez azonban mindaddig nem sikerült, amíg az érdeklődést a kissármási – káliumra tervezett – fúrásból óriási mennyiségben föltóduló metán maga is hangosan nem követelte (1908).” [GAÁL 1923]

¹⁰ A minden nyersanyagforrásától megfosztott Magyarországnak azonban fontos lett, de sem anyagi helyzete, sem a kor technikai szintje még nem volt elég a nagy mélységű tartalékok megkutatására.

¹¹ ARADI Viktor (1883–1937) a szavahihetetlen „geológusok” ritka példánya volt [JEKELIUS 1944], mikor szakmájában már nagyon leégett, el is hagyta azt, a szocialista mozgalomhoz csatlakozott Romániában, majd az üldözések elől a Szovjetunióba emigrált, ahol viszont SZTÁLIN kivégeztette [MARKÓ 2001].

földgáz. Miután azonban a magyar petroleumkutatók szintén csak mint egy előhírnökét tekintették, nagyobb figyelemre nem méltatták. Pedig hogyha a földgázt tekintetbe vették volna, úgy petroleumkutatásunk ügye is előbbre haladt volna” [ARADI 1910]. Húha! Meredek, nem?

De azért tény, hogy másodjára igazat mondott, csak hogy ez nem az ő igaza volt! Az is tény viszont, hogy azok a földgázos artézi kutak, melyek már a 20. század elején ismertek voltak a Nagyalföldön, pontosan fedik azt a területet, mely egyrészt ma Magyarország leggazdagabb kőolaj- és földgáztartalékát jelentik, másrészt a mai Románia Ny-i zónájának egyik legfontosabb gazdasági készlete lett. Csak néhány példa: az Aradtól Ny-ra fekvő, LEJTÉNYI Sándor [1908] által leírt gázömlések és a pécskai gázos artézi kút világosan kapcsolatban állnak a Toronyától K-re és D-re elhúzódó szénhidrogén-szerkezettel, Nagycsanád a Pusztakeresztúr–Nagyteremi, míg Temeskalácsa a Sándorháza–Temeskenéz–Temeskalácsa szerkezet területe fölött van [vö.: FILIPESCU, HUMÁ 1979: 5. térképtábla].

Irodalom:

- A. V. [ARADI Viktor] 1906: Magyar petroleum, *Bányászati és Kohászati Lapok*, XXXIX/II/17. 299–303., Budapest. (Korábban a cikket a *Vegyipar* IV/5. 2–3, majd később, a *Petroleum* című folyóirat is közölte.)
- ARADI Viktor 1910: A magyarországi földgázokról, *Bányászati és Kohászati Lapok*, XL/I/6. 306–307., Budapest.
- CSÍKY Gábor 1966: Az első gázos artézi kutak az Alföldön, *Földrajzi közlemények*, 14(90)/1. 371–372. Budapest.
- CSONTOS László, VÖRÖS Attila 1998: A Kárpát–Pannon térség lemeztektonikai modellje, in: KARÁTSON Dávid [szerk.]: *Magyarország földje. Kitekintéssel a Kárpát-medence egészére*, 2. kiadás, Magyar könyvklub, 56–57., Budapest.
- DG 1892: Zur Geschichte des natürlichen Gases in den Vereinigten Staaten, *Ungarische Montan-Industrie Zeitung, Fachorgan für Berg- und Hüttenwesen*, VIII/21. 189, Budapest.
- DOBOS Irma 1976: A hazai mélységi vízkutatás és feltárás a XIX. században, *Földtani tudománytörténeti évkönyv*, IV. 23–36., Budapest.
- FILIPESCU, M. N., HUMÁ, I. 1979: *Geochimia gazelor naturale*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 175 o., București.

- GAÁL István 1923: *Földgázos területeink geológiai szerkezetéről*, Magyar Tud. Társulatok Sajtóvállalata Részvénytársaság, 19 o., Budapest.
- HALAVÁTS Gyula 1896: *A magyarországi artézi kutak története, terület szerinti eloszlása, mélységük, vizök bőségének és hőfokának ismertetése. Az 1896. évi ezredéves kiállítás alkalmából*, Magyar Királyi Földtani Intézet, 103 o., Budapest.
- HANGAY Oktáv 1888: Az erdélyi örök tüznél, *Egyetértés*, XXII/280. (október 10.), 1, Budapest.
- HANGAY Oktáv 1893: Lángoló talajon a Küküllő mentén, *Erdély, turistai, fürdőügyi és néprajzi folyóirat*, II/5. 129–133., Kolozsvár.
- HUEFELL Adolf 1904: Világítás és acetilénipar. A világítás fejlődésének története, *Vegyipar*, III/8. (április 25.), 5, Budapest.
- J. R. [JEREMIÁS Rezső] 1903: A földgáz ipari értékesítése, *Budapesti hírlap*, XXIII/45. (február 15.) 15–16., Budapest.
- JEKELIUS, Erich 1944: Sarmat und Pont von Soceni, *Memoriile Institutului Geologic al României*, V. 1–165, București.
- JEREMIÁS Arnold 1903: A földfurásokból előtörő gázok ipari értékesítésének kérdéséhez, *Vegyipar*, II/2. (január 15.), 1–2, Budapest.
- JEREMIÁS Arnold 1903a: A földgáz és a spirituszgáz, *Vegyipar*, II/4. (február 15.), 1–2, Budapest.
- KARAFIÁTH Tivadar 1891: A püspökladányi artézi kút égő gázainak világításra való felhasználásáról, in: SZONTAGH Tamás: A Furó Technikusok az 1890-ik évnék október hó 17–20-ikáig Prágában tartott V-ik gyűléséről, *Földtani Közlöny*, XXI/6–7. 189–191., Budapest.
- KÖRÖSSY László 1989: Szemelvények a magyar kőolajkutatás kezdeti időszakából, *Bányászati és kohászati lapok. Kőolaj és Földgáz*, 122(22)/5. 153–157, Budapest.
- LEJTÉNYI Sándor 1905: Arad artézi kútjai. – Különös tekintettel a talaj geológiai szerkezetére –, *Az Aradi Királyi Főgimnáziumnak értesítője*, 1904–1905. 3–29., Arad. (Még abban az évben önálló kötetként is megjelent, majd újra kiadták, in: LEJTÉNYI Sándor 2011: *Arad megye hegynyéke / Arad artézi kútjai*, Az Aradi Kölcsey Egyesület könyve, 49–79., Arad.)
- LEJTÉNYI Sándor 1908: Természetes földgázforrás az Alföldön, *Természettudományi Közlöny*, XL/470. 577–579., Budapest.
- M. Ar. 1886: Natürliches Gas, *Ungarische Montan-Industrie Zeitung. Erste ungarisches Organ für Berg- und Hüttewesen*, II/8. (15. April) 71., Budapest.
- MARKÓ László [2001]: *Új magyar életrajzi lexikon*, I. Magyar Könyvklub, 186–187., Budapest.

- MÓRA László 1977: *Pfeifer Ignác élete és munkássága 1867-1941*, Magyar Vegyészeti Múzeum, 290 o., Budapest.
- MURAKÓZY Károly 1888: A püspökladányi artézi kút gázának elemzése, *Földtani közlöny*, XVIII/11-12. 462-465, Budapest.
- PAPP Károly 1910: A kissármási gázkút Kolozs megyében, *Földtani közlöny*, XL/5-6. 305-336., Budapest.
- PAZÁR, István 1903: A természetes világító gázzól, *Természettudományi Közlöny*, XXXV/406. 398-401., Budapest.
- PAZÁR, István 1904: A buziási Szent Antal-csodakút, *Természettudományi Közlöny*, XXXVI/420. 496-499, Budapest.
- PAZÁR, Stefan von 1905: Naturgas in Ungarn, *Allgemeine Österreichische Chemiker und Techniker Zeitung, Organ des Vereins der Bobrtechniker*, II/20-21. 5-7., 3-5., Wien.
- PAZÁR, Stefan von 1905a: Naturgas in Ungarn, *Ungarische Montan-Industrie und Handelszeitung*, XI/21-23. 5., 4-5., Budapest. [Az előbbivel majdnem megegyező szöveg.]
- PAZÁR, István 1906: A Magyar Alföld természetes gázgyárai, *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, XL/VII-VIII. 221-236., Budapest.
- PFEIFER Ignác 1908: Magyarország természetes égőgázainak ipari jelentősége, *Bányászati és kohászati lapok*, XLI/1/2. (január 15.), 99-101., Budapest. [SZTERÉNY Hugó (Sz) ismertetése a *Vegyészeti lapok* után.]
- POSEWITZ Tivadar 1906: Petroleum és aszfalt Magyarországon, *A Magyar Királyi Földtani Intézet Évkönyve*, XV/4. 214-444., Budapest.
- PUSKEL Péter 2010: *Aradi sikertörténetek*, Irodalmi Jelen Könyvek, 135 o., Arad.
- R., ST.-ANZ. 1892: Gas oder elektrisches licht, *Ungarische Montan-Industrie Zeitung. Fachorgan für Berg- und Hüttenwesen*, VIII/3. (1. Februar), 18-19.; /10. (15. Oktober) 156-157., Budapest.
- SÓKI Béla 2009: *Érmellék 100 híressége*, Scola Nostra Egyesület, 190 o., Székelyhid.
- SZLABÓCZKY Pál 2011: Pazár István sokoldalú mérnök-zseni hidrológiai munkássága. *A Magyar Hidrológiai Társaság XXIX. Országos vándorgyűlése, Eger 2011. július 6-8.* Világhálón: https://adtplus.arcanum.hu/bu/view/HidrologiaiVandorgyules_2011_29/?query=SZO%3D%28iskola%29&pg=64
- SZTERÉNYI Hugó 1881: A petróleumról, I. rész, *Természettudományi közlöny*, XIII/142. 251-262., Budapest.
- SZUROVY Géza 1993: *A kőolaj regénye*, Hírlapkiadó Vállalat, 461 o., Budapest.
- UJJ János 2011: *Arad városiasodásának történetéből*, Gutenberg Univers Kiadó, 214 o., Arad.

- VARGHA György 1904: Buziás és geizirszerű szökőforrása, *Természettudományi füzetek*, XXVI/2–3. 62–68., Temesvár.
- WANEK Ferenc 2000: Ásványvízkutatás és szénhidrogének a Keleti-Kárpátokban 1908 előtt, *Bányászati és Kohászati Lapok, Kőolaj és földgáz*, 33 (133)/7–8. 74–80., Budapest.
- WANEK Ferenc 2001: Amit többször is felfedeztek Erdélyben, *Génius*, II/8. 490–492., II/9. 528–529., II/10. 584–585., II/12. 712–713., II/13. 772–773., II/14. 846–847., Kolozsvár.
- WANEK Ferenc 2005: Az erdélyi földgáz felfedezésének igaz története, *Műszaki szemle*, 30. (*Historia scientiarum*, 2.), 27–40., Kolozsvár. Kiadói kérésre újraközölve: *Bányászati és Kohászati Lapok, Kőolaj és földgáz*, 140/8. 1–12., Budapest.
- WANEK Ferenc 2008: Az Erdélyi-medence földgáztelepeinek és azok felszíni jeleinek ismerete Nyulas Ferenc halálától az 1908-as (újbóli) felfedezésig, *Műszaki szemle*, 44. (*Historia scientiarum*, 5.), 1–16., Kolozsvár.
- ZINCKEN, Carl Friedlich 1890: *Das Vorkommen der natürlichen Koblenwasserstoff und der anderen Erdgase*, Kaiserlich Leopoldinisch-Carolinische Deutsche Akademie der Naturforscher, 168 o., Halle.
- *** 1888: Gas und Petroleumquellen, *Ungarische Montan-Industrie Zeitung. Fachorgan für Berg- und Hüttenwesen*, IV/5. (1. März), 34–35., Budapest.
- *** 1888a: A földi gázok geológiai előjövetele, tulajdonságai és gazdasági előnyei, *Bányászati és Kohászati Lapok*, XXI/15, 16. (augusztus 1., 15.) 117–118., 125., Selmecezen.
- *** 1891: Das Naturgas in Amerika, *Ungarische Montan-Industrie Zeitung. Fachorgan für Berg- und Hüttenwesen*, VII/9. 69–70., Budapest.
- *** 1895: Ein Stadt, die zur Beleuchtung und Behitzung natürliches Gas verwendet, *Ungarische Montan-Industrie Zeitung. Fachorgan für Berg- und Hüttenwesen*, XI/4. 29., Budapest.
- *** 1903: Az artézi kutakból előtörő gázok ipari értékesítése, *Vegyi Ipar*, II/1. (január 1.), 3, Budapest. (A cikket ismertette Sz. 1903: [ua. a cím], *Bányászati és Kohászati Lapok*, XXXVI/3. [február 1.] 163., Budapest.)
- *** 1903a: Az artézi kutakból előtörő gázok ipari értékesítése, *Vegyi Ipar*, II/13. (július 5.), 1., Budapest.
- *** 1905: Azok a földgázok, *Vegyi Ipar*, IV/17. (szeptember 10.), 4., Budapest.
- *** 1911: Új földgázforrás, *A Bánya. Bányászati, ipari, kereskedelmi és pénzügyi betilap*, IV/13. (április 2.), 7., Budapest.

MAKAI ZOLTÁN,
DR. SZABÓ JÓZSEF

A Penkert család története napjainkig

Bár a legelső magyar gyógyszerész dinasztia az egykor a bihari Bélaváron is birtokkal rendelkezett, de az 1575-ös kerelőszentpáli csata után a vesztes Bekes Gáspár-párt tagjaként menekülni kénytelen sykavai Bélaváry család revali (tallini) ágából került ki – Burchard-Bélaváry néven tíz generáción (1582–1911) át vezették a rigai után Kelet-Európa második legrégebb és Európa legrégebb óta folytonosan működő (1415) revali (tallini) Raeapteek nevű patikáját¹ – és Erdélyben Péter H. Mária is kb. húsz gyógyszerész dinasztiát azonosított,² Érmelléknek is megvolt a maga patinás múltú gyógyszerész dinasztiája a Penkert család tagjainak köszönhetően.³ A tallini Raeapteek belsejét nemrég nekem is volt szerencsém megcsodálni a székelyhídi Sóki Béla matematika szakos tanár balti országokat érintő kirándulásán, míg a székelyhídi Penkert patikáról ez már nem mondható el. Kelet-európai sorsok...

Sajnos, néhai Budaházy István ny. bihari gyógyszerész és Emödi András levéltáros patikatörténeti kutatásai egyelőre megállnak a mai Nagyvárad közigazgatási határainál. Cikkeik, köny-

¹ Szmodits László: *A magyarországi születésű Burchard-Bélaváry család orvosgyógyászati tevékenysége az észtsországi Tallinban (1582–1911), egy 600 éves patika*. Forrás: <http://www.gyogyszeresztortenet.hu/blog/2015/01/>, letöltve: 2018. 10. 19. (további szakirodalom ott).

² Péter H. Mária: *Az erdélyi gyógyszerészet magyar vonatkozásai*. II. köt., Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2013: 300–303.; Uő: *A Penkert család. Gyógyszerészettörténet*, 2014. június, 12/1: 4–7.; Uő: *Erdélyi gyógyszerész dinasztiák, I. rész*. EME Orvostudományi Értesítő, 2012, 85/2: 118–125.

³ Közérdek – Érmellék, 1910. 02. 19., 3/8: 5.

veik ennek ellenére megérdemlik a részletes felsorolást, hogy a szélesebb közönség is megismerje munkásságukat.⁴

Ismeretlen Érmellék – írásban és képből című tanulmánykötetem nagyváradi könyvbemutatóján vetette fel Makai Zoltán ny. villamosmérnök annak szükségességét, hogy egy nagyobb lélegzetű tanulmányban kellene feldolgozni, a modern tömegdigitizált, internetalapú tartalmak felhasználásával is, a Penkert család történetét. Kiindulásként rendelkezéseimre bocsátotta addigi kutatási eredményeit, melyeket gyermekkori élményein alapuló visszaemlékezés formájában fogalmazott meg és felhasználta gyermekkori jó barátaitól, a Penkert család vele egykorú leszármazottaitól kapott családi dokumentumokat is. Jelen tanulmány vázát tehát egyes szám első személyben megfogalma-

⁴ Bihar megyére vonatkozó értékes gyógyszerészettörténeti kutatásokat végez Budaházy István és Manuela Bianca Pașca. Budaházy István: *Szabó Ferenc nagyváradi gyógyszerész vénygyűjteménye*. Gyógyszerészettörténet, 1996, 40: 41–44.; Uő: *Új adatok az első nagyváradi gyógyszerárak megjelenéséről*. Gyógyszerészettörténet, 1999, 43: 451–452.; Budaházy István, Budaházyné Borsi Mária: *Adatok egy XIX. századi nagyváradi gyógyszerészcsalád történetéhez*. EME Orvostudományi Értesítő, 2002, 75/2–3.: 225–228.; Budaházy István: *Adatok a nagyváradi szerzetesrendi gyógyszerárak történetéhez*. EME Orvostudományi Értesítő, 2004, 77/3: 343–347.; Uő: *Kézírtos vénygyűjtemények, mint szakmatörténeti dokumentumok*. Gyógyszerészettörténet, 2006, 50: 691–695.; Uő: *Adalékok Nagyvárad gyógyszerészettörténetéhez*. Orvostudományi Értesítő, 2007, 80/3: 228–230.; Uő: *Contribuții la istoria farmaciei orădene*. Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2007; Uő: *Aszklepiosz és Hygieia Nagyváradon*. Varadinum Script Kiadó, Nv., 2008; Uő: *A nagyváradi Gránátalma gyógyszerár rövid története*. Nv., 2008; Uő: *Barla Dezső (1886–1950). Egy erdélyi magyar gyógyszerész életútja a XX. század első felében*. Nv., 2009; Uő: *Gyógyszerészképzési dokumentumok a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemről (1872–1919)*. Varadinum Script Kiadó, Nv., 2012; Uő: *Halványodó arcképek. Öt nagyváradi gyógyszerész, öt sors*. Varadinum Script Kiadó, Nv., 2014; Pașca, Manuela Bianca: *Date privind istoria farmaciilor rurale din Bihor, de la începuturi până la marea unire*. Revista Galenus, passim; Uő: *Cercetări asupra istoriei farmaciilor din teritoriul județului Bihor (fără Oradea)*. Teză de doctorat. Cond. științific: prof. dr. Honorius Popescu, Universitatea de Medicină și Farmacie „Iuliu Hațieganu”, Facultatea de Farmacie, Cluj-Napoca, 2011.

Legújabbán Emődi András is sokat foglalkozik a nagyváradi gyógyszerészet történetével. Emődi András: *Adatok Nagyvárad 18–19. századi patika- és kórház-történetéhez*. Varadinum Script Kiadó, Nv., 2010; Uő: *Adatok Nagyvárad 18–19. századi patika- és kórház-történetéhez*. Erdélyi Múzeum, 2010/3–4: 163–184.; Uő: *Még egyszer a nagyváradi patikák kezdeteiről*. Kaleidoscope, művelődés-, tudomány- és orvostörténeti folyóirat, 2017, 8/14: 149–162.

zott személyes adatgyűjtése képezi,⁵ mely önmagában is számos eddigi ismeretlen érdekességgel egészíti ki Péter H. Mária és Bianca Manuela Pașca kutatási eredményeit a Penkert családra vonatkozóan (főleg családi életükkel és helyi társadalmi szerepvállalásukkal kapcsolatban).⁶ Ezt az anyagot sikerült megsokszoroznom terjedelemre az Arcanum DigiTéka Plusz, a Hungaricana Könyvtár, az Erdélyi Digitális Adattár és más internetalapú adatbázisokból kinyerhető adatok felhasználásával. Külön köszönettel tartozunk a kisszántói Némethi József helytörténésznek, aki a nagyváradi helyi lapokról készített digitális másolataiból bocsátott rendelkezésünkre releváns információkat, valamint Nagyné Marton Andreának (Méliusz Juhász Péter Megyei Könyvtár, Debrecen – Helytörténeti Gyűjtemény) és a székelyhídi Sóki Bélának, akik ritka és nehezen hozzáférhető székelyhídi sajtótermékek digitalizált évfolyamait bocsátották Szabó József rendelkezésére (Érmellék, 1882–1884 stb.). Köszönettel tartozunk Emődi Jánosnak is, aki nemcsak személyes emlékeit osztotta meg velünk a Penkert család egyik utolsó tagjáról, hanem fia (Emődi András püspökségi könyvtáros és levéltáros) és jómaga eddig közöletlen vonatkozó levéltári és családtörténeti kutatásait is örömmel és korlátlanul bocsátotta rendelkezésünkre.

Az elkövetkező tanulmányt Makai Zoltán személyes visszaemlékezése fogja keretbe, kiegészítve Szabó József kutatásaival, melyet számtalan Makai Zoltántól és Emődi Jánostól származó korabeli fénykép, dokumentum egészít ki. A Penkertek nevei előtt fel lettek tüntetve azok az életkorra vonatkozó megkülönböztető jelzők, melyek az adott korszakban a sajtóban több

⁵ Jelen fejezet vázát Makai Zoltán: *A Penkert család története* című előadása képezi, mely 2016. szeptember 9–11-én Szatmárnémetiben, a Hám János Katolikus Teológiai Líceum Szent Alajos Konviktus könyvtártermében hangzott el a XXII. Partiumi Honismereti Konferencián, melyet a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság szervezett. Sajnos, a Penkert VII. Mihálytól kapott arcképfotók rossz minőségűek, ugyanis fénymásolt másolatukat sikerült csak digitalizálni. Unikum jellegük így is egyértelmű.

⁶ Manuela Bianca Pașca: *Istoria farmaciilor din Bihor de la începuturi până în zilele noastre*. Editura Universităţii din Oradea, Oradea, 2013: 183–191.

egymással egykorú Penkert Mihályt elkülöníthetővé teszik. A nagyfokú névazonosság miatt nem volt könnyű amúgy sem ez az elkülönítése a család egyes férfi tagjainak.

*
* *

Bevezető

1941 tavaszán családuk Székelyhídra költözött, mert édesapám ott körorvosi kinevezést kapott. Természetes volt, hogy letelepedésünk után megismerjük a kis mezőváros jelentősebb családait, elsősorban a gyógyszerészeket. Így ismertük meg a Penkert gyógyszerész családot is. Én Székelyhídon kezdtem el iskolába járni, először az elemibe, majd négy osztály után a gimnáziumba. A gimnáziumban ismertem meg jobban Penkert VII. Misut, aki osztálytársam lett, és akivel hamar jó barátságba kerültem. Misu hamar kitűnt helytörténeti ismereteivel, a Penkert család történetének ismeretével és műszaki tájékozottságával. Ő volt az, aki beavatott Székelyhíd és a Penkert család történetébe. Vezetése alatt háborúsdit játszottunk a régi földvár területén. Így ismertük meg a vár történetét is, amelynek makettje a református templom kertjében látható. Misutól sok mindent tanultunk. Sokat mesélt a gömbvillámról, amit személyesen is megtapasztalt és más fizikai jelenségekről. Lassan én is megismertem Misu szüleit, nagymamáját és közeli rokonait. Így megtudtam, hogy a Penkert család több mint száz éve az Érmellék egyik kiemelkedő családja. A Penkert család gyógyszerészeinek tevékenysége szorosan kötődik Székelyhídnak. A család tagjai nemcsak a gyógyszerészet terén, hanem a kultúra és a művelődés terén is hozzájárultak Székelyhíd fejlődéséhez. E jeles család igazi gyógyszerész dinasztia történetét szeretném bemutatni saját emlékeim és Penkert VII. Misu barátom adatközlése segítségével, melyet más forrásokból is igyekeztem még teljesebbé tenni. Értékes forrás volt számomra Dr. Péter H. Mária: *Az erdélyi gyógyszerészet magyar vonatkozásai* (II. köt.)

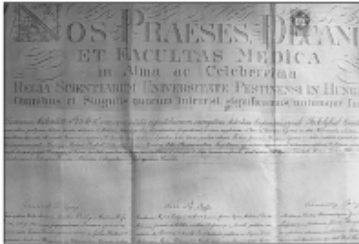
című könyve, amelyből átvettem egy képgyűjteményt.⁷ (1. ábra) Szintén értékes adatokat találtam Dr. Budaházy István: *Aszklepiosz és Hygieia Nagyváradon (Gyógyszerésztörténeti tanulmányok)* című könyvében.⁸ A dr. Grabarits István (1945–2012) emlékére Péter H. Mária által készített és Erdély húsz gyógyszerész dinasztiáját összefoglaló, interneten is hozzáférhető vetített képes előadás további értékes adatokat közöl a Penkert család öt nemzedékéről. Én átvettem egy családfát bemutató oldalt (2. ábra) és egy képgyűjteményt. (3. ábra) Egy Penkert VII. Misu barátom által

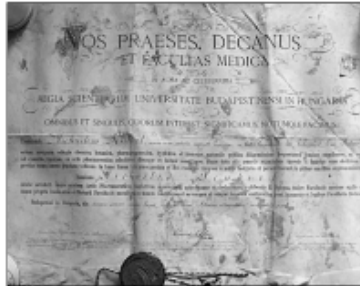
Penkert Mihály II. gyógyszerész diplomája 1801-ből

Penkert Mihály III. gyógyszerész oklevele 1832-ből

Penkert Mihály IV. gyógyszerész oklevele 1872-ből

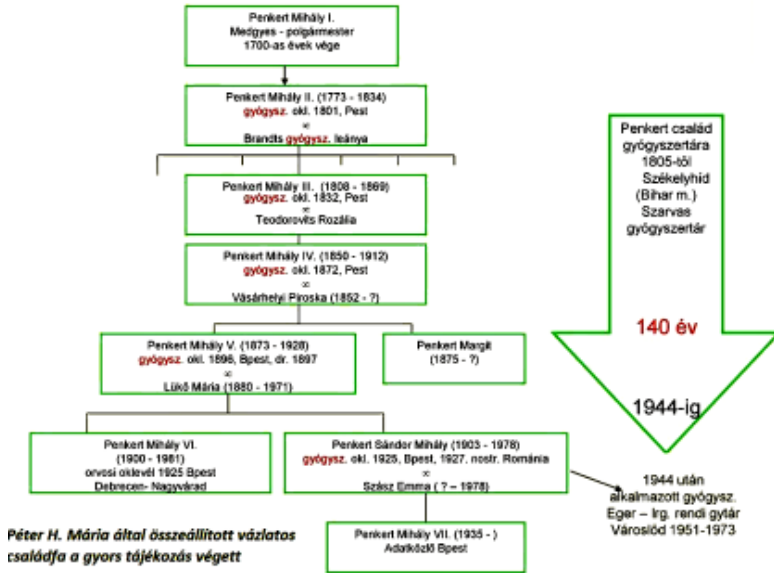

Penkert Mihály V. gyógyszerész oklevele 1896-ból

1. ábra. Péter H. Mária Penkert családról szóló szakkikkében leközölt családi dokumentumok

⁷ Péter H. Mária: *A Penkert család. Gyógyszerésztörténet*, 2014. június, 12/1: 4–7. cikke megjelent folytatásokban a Bihari Napló 2014. 09. 26., 2014. 09. 30., 2014. 10. 01. számaiban is. Erre válaszul Tatai István közölte, hogy a 2013 márciusában elhunyt id. Farkas Gábor és leánya, özv. Tatai Gizella gondozták éveken át a Penkert család sírját a székelyhídi temetőben Makai Zoltán felkérésére, illetve rendszeresen vendégül látták a sokáig évente hazalátogató Penkert VII. Mihályt (Bihari Napló, 2014. 10. 02.).

⁸ Mindkét mű idézve egy előző lábjegyzetben.

2. ábra. Penkert gyógyszerészek öt generáción keresztül

Péter H. Mária Penkert családról szóló szakcikkekben leközölt családi dokumentumok

P. Mihály II. diploma 1801-ből

P. Mihály III. diploma 1832-ből

P. Mihály IV. diploma 1872-ből

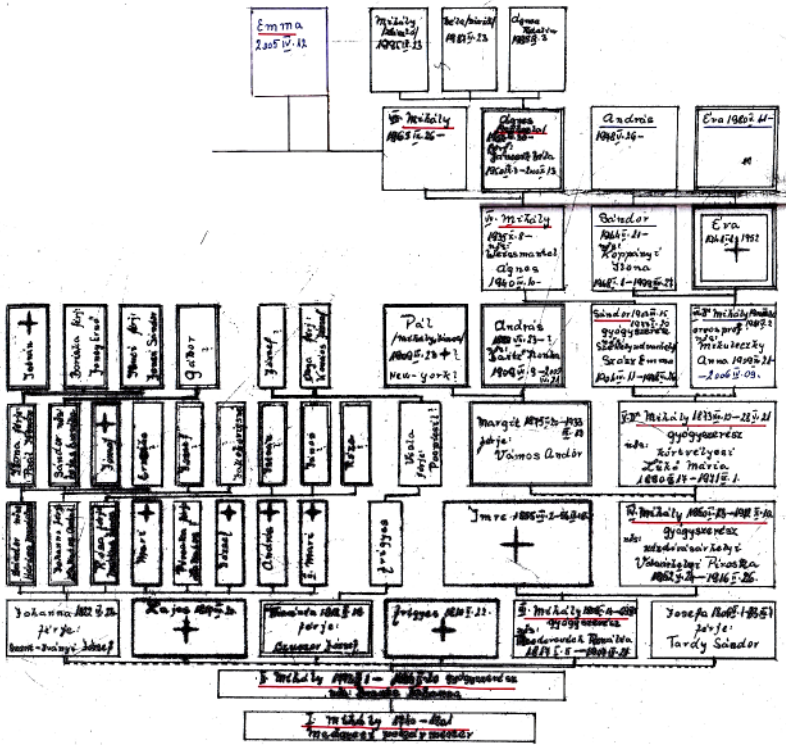

P. Sándor Mihály aranyoklevele 1975-ből

3. ábra. A Penkert család öt nemzedéken keresztül vezetett gyógyszertárát Székelyhidon

készített családfa is bekerült a dolgozatomba, mely teljesebb, mint az előző. (4. ábra) Különben Penkert Misu barátomat köszönet illeti a családja iránti ragaszkodásért, amelynek eredményeként összeszedte és megőrizte a családi okmányokat.⁹ Ahol külön nem említem, ott a képanyag is Misu barátom családi gyűjteményéből származik.

4. ábra. Penkert Misu barátomtól kapott részletes családfa, melyet a főszerzőben rendre közölt módon Emődi János anyakönyvi kutatásai töltöttek meg részletes és pontos életrajzi adatokkal

⁹ A PBMET 2003-as helytörténeti pályázatán (téma: A 20. század emlékezete) Penkert Mihály *A Penkert család története* c. dolgozata felnőtt kategóriában oklevelet kapott. Tőle származnak a Péter H. Mária által közölt információk és dokumentumok is.

Bemutatkozik a Penkert család

A Penkert család több generáción keresztül adott gyógyszerészeket Erdély társadalmának. Őseiket Erdély közepén, Medgyesen kell keresni. A Penkerteket már a 17–18. században a medgyesi polgárság köreiben találjuk. Az első Penkert, akiről írásos említés maradt fenn, az 1700-as évek közepén polgármester volt Medgyesen. Ő volt *Penkert I. Mihály* (1740–1801) és Péter H. Mária, valamint Emődi János adatai alapján hangszerkészítő lehetett. Érdemes megjegyezni, hogy a Wikipédián elérhető medgyesi polgármesteri listában neve nem található.¹⁰ Emődi János szerint a családnak volt egy albuma, melynek hollétééről sajnos egyelőre nem tudunk semmit. Ez biztosan sok értékes adattal bővítheti még ismereteinket.

A Penkertekkel kapcsolatban fontos tisztázni a székelyhídi patika alapításának körülményeit. A nagyváradi patikák tulajdonosaival kapcsolatban (hiszen a székelyhídi patika Brants Mihály általi alapítása néhányval ezekből kezdettől fogva összefügg) dr. Budaházy István könyvében a következőket írja: 1795-ben Brants Mihály megvásárolta az Arany Korona és a nagyváradi-újvárosi Fortuna gyógyszertárakat. Ugyanakkor ő volt a tulajdonosa 1804-ig az Arany Kereszt gyógyszertárnak is. De nem lévén 'magister pharmaciae', a patikát Schmidt József provizorikus vezette. Ezek után Brants Székelyhídra költöztette a Fortunát, míg az Arany Korona Várad-Olasziban maradt. 1800-ban Brants Mihály eladósodott, így a gyógyszertárat zár alá vették és azt Schmidt József gyógyszerész adminisztrálta. A nagyváradi gyógyszertárak tulajdonával kapcsolatos ellentmondásokat azóta (2008) Emődi András kutatásai tisztázták, bár hozzá kell fűzzük, hogy további levéltári felfedezések még biztosan fogják pontosítani az eddig kialakult ismereteket.¹¹

¹⁰ A Wikipédián elérhető medgyesi polgármesterlistában neve nem található. https://de.wikipedia.org/wiki/Media?#Liste_der_Bürgermeister_von_Mediasch, letöltve: 2018. 10. 31.

¹¹ Emődi András: *Adatok Nagyvárád 18-19. századi patika- és kórházitörténetéhez*. Varadinum Script Kiadó, Nv., 2010; Uő: *Adatok Nagyvárád 18-19. századi patika-*

A felesleges részletek elhagyásával két táblázatban vázolom Emődi András kutatásai alapján a székelyhídi patika alapítása kapcsán érintett két nagyváradi patika tulajdonosainak időrendiségét. A kavarodás a székelyhídi patika kezdetei körül (Brants Mihály újonnan hozta létre vagy az egyik váradi patikáját költöztette ki Székelyhídra?) özv. Miller/Müller Fülöpné (1791–1795 között) a két érintett nagyváradi patikával kapcsolatos eddig tisztázatlan tulajdonviszonyai, a források hiánya és egy tízéves sokszereplős bonyolult tulajdonjogi per miatt alakult ki.

Nagyvárad-Újváros (Arany Kereszt patika)

Mettől meddig?	Titulus	Kié volt?	Egyéb adat
1723-1725/32?	Név nélkül	Rossek János	? - ?
1732-1739/40	Név nélkül	Nagyváradi káptalan	
1739/40-1751	Arany Kereszt	Koczin János József	1701-1751
1751-1784	Arany Kereszt	Stachó János	1722-1784
1784-1791	Arany Kereszt	Miller/Müller Fülöp	1748-1791
1791-1795	Arany Kereszt	Fuchs József provizor konfliktus özv. Millernével	
1765/96-1800	Arany Kereszt	Bran(d)ts Mihály	Sokszereplős tízéves per
1880-1804	Arany Kereszt	Schmidt József provizor	
1804-1805	Arany Kereszt	Demeter Mihály	
1805-1807	Arany Kereszt	Schmidt/Kovács József	
1807-	Arany Kereszt	Demeter Mihály	

és kórháztörténetéhez. Erdélyi Múzeum, 2010/3-4.: 163-184.; Uő: *Még egyszer a nagyváradi patikák kezdeteiről*. Kaleidoscope, művelődés-, tudomány- és orvostörténeti folyóirat, 2017, 8/14: 149-162.

Nagyvárad-Olaszi (Szerencséhez/Arany Korona patika)

Mettől meddig?	Titulus	Kié volt?	Egyéb adat
1730-as évek	Név nélkül	Premontrei rend	
1747-1773	Név nélkül	Jezsuita rend	? - 1773
1773-1775	Név nélkül	Tandler Franciscus jezsuita	
1775-1784	A Szerencséhez	Stachó János	1722-1784
1784-1788	Arany Korona	Miller Fülöp bezárta, az ingatlant eladta, a felszerelés a tulajdonában maradt, melyet özvegye új patika nyitására használt volna Fuchs ellenében, de végül 1795-ben az Arany Kereszttel együtt eladta	1748-1791
1792-	Név nélkül	Fuchs József újonnan alapítja, konfliktus özv. Millernével, 1796-ban eladja	Sokszereplős tízéves per 1796-1808
Arany Korona	Müehr Antal	1769-1808	

Lássuk tehát, amit eddig tudunk. Koczin, Stachó, Miller katolikusként mind rendelkeztek valamilyen magas szintű rokoni kapcsolattal Nagyvárad négy elődvárosának közszereplői közt. Brants viszont lutheránus jövevényként nem sok eséllyel tudott itt megmaradni. Személyéről nagyon keveset lehet tudni.¹² Brants Mihály Újvároson lakott, tehát ott volt patikus. Mivel 1798-ig egyetlen patika volt a városrészben, ő is az Arany Kereszthez köthető. Valószínűleg 1795-ben vagy 1796-ban vette meg, ugyanis a pozsonyi *Pressburger Zeitung* egy 1795. évi szeptemberi számában az előző patikus özvegye eladásra kínálta, mindenestől, épületestől. Az Arany Kereszt 1797 végén már biztosan a dip-

¹² Ebben, sajnos, nem segített az Arcanum DigiTéka Plusz és a Hungaricana portálok digitális állománya sem.

loma nélküli, evangélikus vallású Brands (Brants) Mihály tulajdonában volt, az épületet és a felszerelést 12 000 Rf.-ért vásárolta meg az özvegytől. Az újvárosi római katolikus anyakönyvekbe 1784-ig a reformátusok, a 19. század elejéig az evangélikusok adatait is bevezették. 1797. szeptember 26-án a lutheránus Michael Brants pharmacopolának (tehát nem apothecarius) és Szűts Máriának leánygyermeké született, majd 1798. szeptember 14-én fiúgyermeké (ez utóbbi kereszta pja a katolikus Lonovits Imre medicinae doctor, vármegyei főorvos volt). Nagyvárad-Olaszi 18. századi lakosságán végigtekintve láthatjuk, hogy már a század első harmada óta jelen volt egy Brants (nevük a Brants, Brands, Prants, Prands, Bronts, Pronts, Proncz névalakokban egyaránt előfordult) nevű család, ám ők katolikusok voltak, nem lehet közük e patikushoz!¹³ Brants 1796–1804 között bírta az egykori Arany Kereszt patikát, amelyet már 1800 óta Schmidt József gyógyszerész adminisztrátorsága alá helyezett a vármegye vagy a városi tanács, ugyanis Brantsnak 1798 után anyagi nehézségei támadtak, eladósodott. Egy tíz esztendeig tartó, sokszereplős, bonyolult per vette ekkor kezdetét. Az épületet a patikával együtt 1804 áprilisában Demeter Mihály káptalani pintérmester váltotta magához, ám ő is rövidesen túladott a gyógyszerteráron, 1805. március 24-én 7000 Rf. összegért (részletfizetéssel) eladta az ott provizor Schmidt József patikusnak, oly feltétellel, hogy a teljes összeg inkasszáálásáig az egész nála marad zálogban. Igen ám, de közben a perbe belépett Jedlicska Antal kanonok, illetve Brands/Brants és Müller özvegye egyaránt, különböző jogcímeneken kérte a jussát az épületből. A város, a vármegye, a káptalani úriszék után országos fórumokon, a Királyi Táblán is megfordult az ügy, míg végül 1806 áprilisában, majd 1807 februárjában Schmidt Józsefet felszólították patikája elköltöztetésére. A korábban Székelyhídra telepedett és ott patikát nyitó Brands özvegye még 1809–1810-ben is perelt a véglegesen

¹³ Azt azért meg kell jegyezni, hogy ugyanannak a családnak előfordulhatott római katolikus és lutheránus ága is, amit természetesen csak körülményes levéltári kutatással lehet igazolni vagy cáfolni.

tulajdonossá váló Demeter Mihállyal, vélt jussáért.¹⁴ Róthschnek V. Emil szerint Brands 1798-ban egy újabb patika nyitására kért engedélyt a vármegyétől Váradon, azonban kérését, megfelelő végzettség hiányában, elutasították. Helyette Mitter Ferencz kapta meg a később Fekete Sashoz címzett patika megalapításának jogát (testvére ekkor várad-újjvárosi bíró). Brands még 1798 májusában protestált a vármegyénél, majd a Helytartótanácsnál is az új patika – mint üzletének rontója – ellen, de kérvényének nem adtak helyt. Brands 1800-ban Székelyhídra nem egyik csődbe ment várad-i patikáját költöztette ki, hanem újat hozott létre ott vármegyei engedéllyel (mint okleveles gyógyszerész – sic!). Azonban Róthschnek csak homályos utalással dokumentálja erre vonatkozó állítását.¹⁵ Bianca Manuela Paşca újabb levéltári források bevonásával tisztázza a félreértéseket. Ezek szerint Brandts Müllernétől mindkét patikát megvette 21 500 rhénes frtért a 764/1796 jegyzőkönyv szerint. Figyelembe véve Emödi adatait, arra következtethetünk, hogy Brandts az Arany Kereszt patika felszerelését és ingatlanát egészen, míg az egykori Müller-féle Arany Koronának (melyet előző gazdája is csak filiaként kezelt) csak a felszerelését vette meg. E felszereléssel akart volna egy második patikát nyitni Váradon, végül aztán Székelyhídon nyitott egy filiát Arany Szarvas néven 1798. január 20-án, vármegyei engedéllyel. Brants 1801-ben az Arany Keresztből ajánlkozik a szegények és a vármegyei rabok számára feleárbán gyógyszert biztosítani. Schmidt József 1803-tól a székelyhídi patika provizoraként is feltűnik. A provizorsága megszüntetését 1804-ben a vármegyétől kérő Schmidtnek Brants

¹⁴ Emödi András: *Adatok Nagyvárad 18-19. századi patika- és kórházitörténetéhez*. Varadinum Script Kiadó, Nv., 2010; Uő: *Adatok Nagyvárad 18-19. századi patika- és kórházitörténetéhez*. Erdélyi Múzeum, 2010/3-4.: 168.; Uő: *Még egyszer a nagyváradi patikák kezdeteiről*. Kaleidoscope, művelődés-, tudomány- és orvostörténeti folyóirat, 2017, 8/14: 151-152.

¹⁵ Róthschnek V. Emil: *Debrecen-Biharmegyei Gyógyszerész-testület és az Általános Magyarországi Gyógyszerész Egylet III. kerület IV. járás gyógyszerészei, testülete és egyletének története alapításuk óta*. Kiadja a Debrecen-Biharmegyei Gyógyszerész Testület, Debrecen, 1882: 148-149., 152.

a végelszámoláskor még mindig 444 frt 33½ krajcárral tartozott. Végül is, valószínű, a nyomasztó adósságok terhe alatt kellett eladja székelyhídi patikáját is 1806-ban.¹⁶ Ekkor vette meg tőle Penkert II. Mihály. Innen a patika története már egyenes vonalat követ. Valószínű, a Román Állami Levéltár Bihar Megyei Igazgatóságának állományában lévő feldolgozatlan (Dietrichstein-) Stubenberg uradalmi irattár sok érdekes adattal fog még szolgálni e patika kezdeti történetére vonatkozóan... egyszer. Hasonlóan sok adattal szolgálhat az uradalmi levéltár a Penkertpatika és az uradalom viszonyára is a XIX. század folyamán.

Penkert II. Mihály 1773. október 1-jén született Medgyesen (a lábjegyzetben mellékelem a német nyelvű eredeti keresztlevél tartalmát és annak magyar nyelvű fordítását) és ő lett a család első gyógyszerésze.¹⁷ Székelyhídra költözött 1798-ban gyógyszer-tári gyakornoknak Brants Mihály gyógyszerárába. Két év múlva 1800-ban a Pesti Tudomány Egyetemen patikárius (gyógyszerész mesteri) diplomát szerzett. A Székelyhídon működő patikát Brants Mihály patikus az uradalom kérésére hozta létre, mivel a község fejlődése önálló orvosi rendelő és patika működésétette szükségessé. Halálakor azonban hatalmas adósságot hagyott özvegyére és kiskorú árváira. Az elárvult Brants család iránti

¹⁶ Manuela Bianca Pașca: *Istoria farmaciilor din Bibor de la începuturi până în zilele noastre*. Editura Universității din Oradea, Oradea, 2013: 184–185.

¹⁷ Penkert II. Mihály német nyelvű eredeti keresztlevele: „Das voorgezeiger dises Junglings, Mihael ein eheliblicher Son des Herrn Michaelis Penkert Bürgermaister lant heisiger Evangelischen Kirch und Tauf Protocoll den erste oktober 1773 die Heilige Taufe einfangen und erhelten und dadurch in die Kristevangelische gemainte aufgenommen ein solchess Wird auf Verlangen amtlich auf Tren und Glauben beurkundet. Medias den 10 April 1801, Andreas Gummesch Stattprediger.” Ennek magyar nyelvű fordítása: „Ezen ifju bemutatása, Mihály id. Penkert Mihály Medgyesi Polgármester fia, az Evangélikus Egyház keresztelő anyakönyvének idevonatkozó bizonylata szerint 1773. október 1-én Szentkereszt-ségben részesült és annak felvétele által az Evangélikus Szentegyházba felvétellett és kérésére hivatalosan, hűségben és hitben beiktatta Andreas Gummesch Stattprediger.” Köszönet érte Penkert Misu barátomnak. Az említett lelképásztor unokája lehetett Andreas von Gunesch (1799. 03. 06., Medgyes – 1875. 08. 07., Neuwaldegg), aki 1862–1875 közt a bécsi evangélikus szuperintendencia püspöke volt a Wikipédia szerint.

gazdagítja Penkert Mihály aktivitására vonatkozó gyér információinkat, felhívva egyúttal a figyelmet egy ilyen szempontból fontos helytartótanácsi és vármegyei levéltári állagra: egészségügyi iratokra. Ezek szerint 1825. június 27. – október 29. között ingyenesen adott ki gyógyszereket a városi börtönben lévő raboknak és az adófizető szegényeknek 43 frt 42 kr értékben, melyet később a vármegye házi pénztára (Cassa Domestica) térített meg neki a Helytartótanács számvevőségének utólagos jóváhagyásával. Schmidt József ekkor a belényesi Kígyó patika tulajdonosaként szerepelt ugyanazon dokumentumokban. Az idézett szerző oldalképeket közöl művében a vármegye által a Helytartótanácsnak felküldött jelentésből is. Ezek szerint a kiadott gyógyszerek a következők voltak: „pilullae compositae, species pectorales et fructum, pulveres cum sulfatae chininae, infusio calami reumaticis, dilutum corticis quercus, unguentum scabies, unguentum album camphorae, pulveres camphorati, spiritus vini camphoratis, aqua ophthalmica.”¹⁹

Úgy néz ki Emődi János kutatásai alapján, hogy Penkert II. Mihálynak lehetett egy János nevű testvére is, aki 1833. május 30. után halt meg. Brants Mihály (1768 – 1805. március 20.) felesége pedig Lutsh Anna-Maria volt, aki túlélte férjét.

Penkert II. Mihály életéről Emődi János osztott meg velünk értékes levéltári és anyakönyvi kutatásokon alapuló információkat. Ágostai evangélikus vallású volt, esküvőjét Svábolasziban celebrálták, későbbi halála oka apoplexia realis vagyis gutaütés/ agyvérzés volt, szintén Svábolasziban temették. Házassága után továbbra is támogatta az apa nélkül maradt Brants családot, nála lakott például Regina is, a sorban következő nagyobb leány, aki csak 1813-ban ment onnan férjhez Bartsch András ágostoni paphoz. Némi magyarázatra szorul ez a kapcsolat Svábolaszival. Ér- vagy Svábolasziba 1751-ben települtek svábok, akik a vármegye engedélyével evangélikus egyházat alapítottak, 1757-től saját fa imaházzal és iskolával. Első lelkészük neve

¹⁹ Manuela Bianca Pașca: *Istoria farmaciilor din Bihor de la începuturi până în zilele noastre*. Editura Universității din Oradea, Oradea, 2013: 185-186.

1784-ből ismert. Nagyvárad evangélikus közössége is filíja lett 1784–1813 között a svábolaszi evangélikus egyházközségnek, sőt 1808-ig Nagykároly és 1838-ig Debrecen evangélikus közösségei is. Így kerülhetett a nagyváradi Brants család is kapcsolatba e kis anyaegyházzal. Valószínű, a svábolaszi evangélikus anyakönyvek tanulmányozása megoldhatja majd a Brants család eredetének rejtélyét is. A Brants Reginát feleségül vevő Bartsch András is Svábolaszi evangélikus lelkésze volt 1811–1819 között. További érdekes adalék, hogy egy 1826-os sematizmus alapján Székelyhídon 30, míg 1838-ban már csak 10 lélekből állt az evangélikus filia. Azt is tudjuk, hogy a svábolaszi evangélikus sváb közösség a XIX. század közepére elfogyott és a reformkori protestáns uniós mozgalmak keretében egyesült a helyi magyar református egyházzal, nem kis felzúdulást okozva magasabb evangélikus egyházi körökben. Azt egyelőre nem tudjuk megbecsülni, hogy ez eredményezett-e vallásváltást a család életében. A bő életrajzi adatok közt fel-felbukkanó vallási adatok arra engednek következtetni, hogy a család tagjai alapján megőrizték evangélikus hitüket. A svábolaszi evangélikus és a székelyhídi református anyakönyvek bejegyzéseinek összevetése választ adhat majd erre is.²⁰

Tény, hogy Penkert II. Mihálynak (1773. okt. 1. – 1834. febr. 20.) és Brants Johanna Máriának (1798? – 1842. jan. 21., esküvő 1805. nov. 10., Svábolaszi)²¹ hat gyermekük született. Emódi János pótolhatatlan anyakönyvi kutatásai alapján tudjuk ezeknek a gyermekeknek a neveit és a sorsukat is. Sorsuk alapján pedig megállapíthatjuk, nem igaz az az állítás, hogy közülük többen kiskorukban elhunytak (öten érték meg a felnőttkort). A családfaadatokat tanulmányozva később rájövünk a félre-

²⁰ Szabó József: *Ismeretlen Érmellék - írásban és képen*. Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság – Varadinum Script Kiadó, Nagyvárad, 2018: 134–139.

²¹ A Johanna születési dátuma helytelen, hiszen ez alapján az esküvő pillanatában Johanna csak 7 éves lett volna és 1806-ban már megszületett első közös gyermekük. Tehát valószínűbb, hogy Brants Johanna 1788 előtt született.

értésre okot adó információ forrására is. Az említett hat gyermek közül az első Josefa (1806. május 1. – 1833. december 7.), akinek esküvője 1831. febr. 1-jén volt Svábolasziban Tardy Elekkel (az 1831-ben született Mihály nevű fiuk 1832. jan. 7-én halt meg), majd rá két évre ugyanott el is temették. A második gyerek volt a sorban III. Mihály (vele folytatjuk majd tanulmányunkat). Utána következett Frigyes (1810. febr. 22. – 1812. dec. 22.), aki torokgyíkban halt meg, korán. A negyedik gyerek Terézia (1812. okt. 18. – 1837 után) Czuczor József (1802 – 1866. május 21.) horolopaga (puskaműves és sarkantyús) felesége lett (esk. 1833. máj 6.), azonban ő is hamarosan meghalt (gyerekről nincs tudomásunk). Az ötödik gyermek volt Lajos (1817. aug. 20. – ?), aki keményítő (amylí?) confectorként szerepelt Nagyváradon 1858 körül (gyermekről nincs információ). A hatodik gyermek volt az ágostai evangélikus vallását haláláig megőrző Johanna (1822. ápr. 24. – 1872. máj. 23., Nagyvárad), aki a római katolikus Szentiványi József kisjenői ispán, majd 1842-től káptalani számvető felesége lett (esk. 1841. okt. 17.). Az ő házasságuk is bő gyermekáldásban részesült, azonban gyermekeik nagy része korán meghalt. Anya és lánya névazonossága vezethetett tehát ahhoz a félreértéshez, hogy Penkert II. Mihálynak több gyermeke is korán meghalt. Valójában unokáiról van szó. Az unokák sorát 1842. júl. 1-jén Szentiványi Sándor nyitotta, akinek felesége Hering Magda volt (Teodorovits Róza nevelt lánya), majd 1843. okt. 17-én született Johanna, Lakatos Antal felesége, akinek József nevű fiáról és Jakobovicsné nevű lányáról tudunk, Emődinek köszönhetően. A harmadik gyermek Rosa volt, Márkus János felesége, akinek István, János és Róza nevű gyermekeiről tudunk. Következik a korán elhalt Mária, majd Piroska (Lakatosné) és a szintén korán meghalt József, András, Mária II. Tehát a nyolc gyermekből/unokából négy hunyt el korán.

Tovább folytatva a család történetének elbeszélését, most a második gyermek, Penkert III. Mihály életét fogjuk követni. *Penkert III. Mihály* 1808. január 14-én született Székelyhídon.

Gyógyszerészmesteri diplomáját 1832-ben szerezte a pesti Tudományegyetemen.²² Diplomájának az az érdekessége, hogy a záróvizsga tételeit is rávezették (Morphimum, Bismuthum subnitras). Édesapja 1834-ben elhunyt, és így ő lett a székelyhídi Arany Szarvas patika tulajdonosa és vezetője. A vármegye felsőbb hatósági jóváhagyással 1835-, 1836-, 1845-, 1846-, 1847-, 1848-ban is megtérítette számára is a szegényeknek kiadott gyógyszereket.²³ 1842-ben édesanyja is elhunyt. Mindkettőjük sírja a székelyhídi református temetőben található. (6. ábra) Itt ellentmondás van Emódi János adataival, közlése alapján II.

6. ábra. II. Penkert Mihály és Brants Johanna sírhelye Székelyhídon

Mihályt Svábolasziban temették el. Valójában, lehet csak a halotti bejegyzés történt a svábolasi anyakönyvbe. A székelyhídi református egyházközség presbiteri jegyzőkönyvei esetleg tartalmazhatnak vonatkozó információkat. 1860-ban a székelyhídi kápolna renoválására adakozott Emódi János közlése szerint, melyet magyarázhat felesége katolikus vallása.

Dr. Gombos Dániel Polgári élethez való lexikonát bizományban árulta annak idején III. Mihály is. „A’ polgári élethez való lexicon írója részéről illendő tisztelettel jelentetik az érdemes Közönségnek, hogy már az ő munkája’ első darabja Debreczenben kijött; s példányai két két pengő forinton leendő oszlatgatás végett, résszerint ott helyben orvos-Doctor és Physicus tek. Zilahy Sámuel urnál tevődtek le, résszerint ide Székelyhidra

²² Bugát Pál, Schedel Ferencz: *Orvosi Tár*, 2 évf., 1832, 7/9: 230.

²³ Manuela Bianca Pașca: *Istoria farmaciilor din Bihor de la începuturi până în zilele noastre*. Editura Universității din Oradea, Oradea, 2013: 187.

vagynak Patikárius Penkert Mihály úrhoz szállítatva. Költ Székelyhidon, julius 4kén 1837. T. n. Bihar vármegye rendes Physicusa Dr Gombos Dániel m. k.”²⁴

Penkert Mihályt az Érmellék legértelmesebb szőlősgazdái közt említi Gyürki Antal is egy felsorolásában.²⁵ Az 1856-os jól sikerült szüretet a székelyhídi szőlőhegyen közös multság, valamint Penkert Mihály gyógyszerész és Armós Bálint uradalmi ügyész házi szüreti multságai zárták.²⁶ Penkert Mihály bora jól szerepelt az Érmelléki Részvényes Borászati Társulat 1858-as diószegi és 1859-es debreceni borversenyén is. A diószegi borversenyen érett borok kategóriában „igen különösen kitűnő Penkert Mihály által Szentiványi József székelyhídi szőlejből kiállított 1855-ik évi bakar”, mellyel következő évben Debrecenben is sikert aratott.²⁷ Az 1866-ban megalakult Debreceni-Biharmegyei Gyógyszerésztestület alapító tagjai közt volt. E tagságot fia is viselte.²⁸

Penkert III. Mihály (7. ábra) 1841. október 17-én nőül vette a római katolikus vallású Teodorovics/Teodorovits/Theodorovich Rozáliát,²⁹ (8. ábra) aki Székelyhidon született 1816. január 5-én.³⁰ Édesapja Teodorovics Péter kereskedő volt. Édesanyja leánykori neve Hering Magdolna volt.³¹ Itt álljunk meg

²⁴ Hazai és Külföldi Tudósítások, 1837. 01. 18., 1. félév/6: passim.

²⁵ Borászati Lapok, 1858. 07. 18., 1/29: 231.

²⁶ Pesti Napló, 1856. 11. 19., 7/2049: 3.

²⁷ Borászati Lapok, 1858. 06. 13., 1/24: 190.; Gazdasági Lapok, 1859. 10. 27., 11/43: 690.

²⁸ Róthschnek V. Emil: *Debrecen-Biharmegyei Gyógyszerész-testület és az Általános Magyarországi Gyógyszerész Egylet III. kerület IV. járás gyógyszerértairi, testülete és egyletének története alapításuk óta*. Kiadja a Debrecen-Biharmegyei Gyógyszerész Testület, Debrecen, 1882: 101.

²⁹ Egyelőre a család hivatalos névhasználatára nem találtam megbízható forrást.

³⁰ Meghalt 1907. márc. 21-én Székelyhidon.

³¹ Garán János közlése szerint családjuk és a Penkert család közt a Teodorovics család nőtagjai jelentették a rokoni kapcsolatot (lásd később). Valószínű, Szentiványi Sándor felesége, Hering Magdolna és Teodorovits Róza édesanyja, Hering Magdolna nem ugyanaz a személy, csak névazonosság. Rokonok voltak, mivel Szentiványi Sándornét Teodorovits Róza nevelte, mint fogadott lányát.

7. ábra. III. Penkert Mihály
gyógyszerész (1808–1869)

8. ábra. Theodorovich Rozália
(1816–1907)

egy pillanatra, mert a szép patikusné Teodorovics Rozáliához és a Penkert-patikához egy nagyon érdekes kultúrtörténeti esemény kapcsolódik. Ugyanis Petőfi Sándor 1843 októberében Diószegen, majd novemberben Székelyhídon vándorszínészkedett. Három hétig Székelyhídon a központi szállóban lakott, amely a jelenlegi ortodox templom helyén állt. Szemben a szállóval állott a Penkert-patika épülete és itt lakott a szép patikusné is. Az elbeszélés szerint a szép patikusné az ablakban hímeztetett, amely előtt Petőfi többször is elhaladt. Beszélgetni nem beszélgettek, de a szép asszony látványa megihlette Petőfit, és ekkor született meg egyik verse, *A szerelem, a szerelem sötét verem* címmel. A Diószegen írott pedig így kezdődött: „Kis furulyám szomorúfűz ága, Temetőben szomorkodik fája”. Petőfi betegen érkezett meg Székelyhídra, és bement a Penkert-patikába. A családi krónika szerint, amelyet az üknagyata mesélt el és adott tovább, a találkozás a következőképpen történt. Kopott színész lépett be a patikába és receptet nyújtott át. Mikor

megmondtam az árát – mesélte az üknagyatata –, a színész így válaszolt: én Petőfi Sándor vagyok, vándorszínész, sajnos ennyi pénzem nincs, de itt hagyom érte a kendőm, és leoldott nyakáról egy piros kockás selyemkendőt, majd elébem tette. Én szó nélkül visszatoltam Petőfi elé a kendőt, és átnyújtottam neki ingyen a gyógyszert. Petőfi 1843. november 24-én Székelyhídról gyalog, betegen ment el Debrecenbe barátjához, Pákh Alberthez. A költő 1844. február 10-re teljesen meggyógyult. A fenti két vers 1844 második felében megjelent az *Életképekben*. Mindegy, hogy igaz-e vagy sem a vers születésének a legendája, lényeg az, hogy a szép patikusné élete végéig büszkeséggel emlegette ezt a történetet. „Nyulánk, csinos ember volt a kopott ruhában is” – így mesélte unokáinak. S mikor mesélte, arca redőit szinte elsimította a fel-felcsillanó asszonyi büszkeség: lám, engem észrevett... Mellékelem Perédi György írását erről a történetről. (9. a. ábra) A Petőfi-sztori több helyen is újra lett közölve a későbbiekben.³² Halász József székelyhídi helytörténész és özv. dr. Penkert Mihályné Lükő Mária mesélte Implon Irénnek azt is, hogy Petőfi halálhírére Teodorovits Róza egy kőrifát ültetett családi sírkertjükbe, melyet 1957-ben vágott ki egy illetéktelen kéz.³³ Implon Irén cikkéhez tartozik egy grafika is a Penkertpatikáról, mely a monogram alapján Halász József műve lehet. (9. b. ábra)

Teodorovits Rozáliával kapcsolatban még egy érdekes történetre szeretném felhívni a figyelmet. Őneki valójában Garán Dániel – Székelyhíd későbbi Dani bácsija – udvarolt, azonban Rozáliát Penkert III. Mihály lecsapta a kezéről, így Garán Dániel be kellett érje ennek húgával. Ezt az *Ismeretlen Érmellék írásban és képen* című kötetem *Székelyhíd Dani bácsija és családja* c. alfejezetében leközölt visszaemlékezésében írja le Garán Dániel.³⁴

³² Gyógyszerész Szemle, 1943. 05. 08., 8/19: 183-185.

³³ Implon Irén: *Petőfi Székelyhídon*. Művelődés, 1958, 11/1: 8-9.

³⁴ Szabó József: *Ismeretlen Érmellék - írásban és képen*. Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság – Varadinum Script Kiadó, Nagyvárad, 2018: 80-94.

Petőfi és a szép gyógyszerészné

— Bihari legenda —

írta PERÉDI GYÖRGY

Petőfi Sándor két költeménye bihari földön született. 1843 októberében Biharvárosban, majd szeptemberben Székelyvárosban, vendégszobákban írta két legnagyobbat. A bihari napok Petőfi kedvelőinek és a költő betegségeitől szenvedő órái voltak. Ekkor az idősebb írta meg: „A mureckai cseréskész, minden, amit lenni tudtam, minden Pesti elhagyott, két keszves napján.” De a két újsághoz — monda egyik díjazójára, Fischer Sándor — „addig (1843 decemberéig) Petőfi másolat nem írt; azaz Magyarországon ismeri, de jója mindkét. Ekkor Biharvárosban jártam a két levelet s én ismételt úgy verset és dalt: „Ain járuljon szomoru agra, Temetőkön szomoru-köbölője.”

Biharvárosról a szomszédos Székelyvárosba mentek. Három hét járatották a murecki irás másik általa „keszvesnek” jelölt szelvére: „Keszves napok, az a valódi gyönyör: „A szerelom, a szerelom, a szerelom szerelom...”

Mindkettőt rövidesen megközölték. Petőfi 1843 november 24-én támaszt el beteges Székelyvárosból Debrecenbe barátjához, Páks Ábrahámhoz és 1844 március 16-án meghalt. Verse megjelent az „Egyiképek”-ben, egyúttal „A virágok megfáradtak s nem látnak...” szelvére is. A murecki irás a későbbi években ismeretlen megjelentette „A szerelom, a szerelom”, kezdő dalt és a későbbi „Egyeképek” mellékletben leadta az irás, hogy Petőfi tudott volna róla.

A dal gyönyörű a szelvére jutott, mert mikor február 10-11-én Debrecen felgyógyult elhunyt Dávid Recent, a híres református kollégium diákja a leucosinál a szerelom, a szerelom” kezdésű dalt énekelték el Petőfőnek a egy kis kezegyel a gyűlölettel utána (Pezszi Zs. Petőfi dalt I.).

A két dal, a magyar líra gyönyörűsége, sőt két hény alatt megszédítve bejárta az országot, sőt abban az időben nagy csomógy volt az új népi szelvére kezdésű.

All meg a haz Székelyvárosban, ahol Petőfi mint szelvére járt, „Keszves napok” ma is a neve. A költő szelvére kezdésű. De az egy helyet nemzeti írt. Itt három hét alatt, mert nem azelőtt, sem azután több olyan szelvére kezdésű, becses gyűjtemények alkalmaként nem kapott és csak a napok népszerűségét végig megjelölt. A régi vendégszobák, utalja ma is a sok új, modern építkezési épület kezdő a piac egész területét szelvére, egyúttal bemutatóval, amelyben Petőfi „A szerelom, a szerelom” kezdésű dalt írta.

Ferenczi Zoltán szerint már 1838-ból jelentkezik Petőfi irás a tulajdonosa, hogy barátjához szállt Székely, tapasztalatból merít, a költeménye nem egy díjazott lapra került nyilvános, közzétételre 1843-ban szelvére kezdésű, díjazott dalt, a szerelom, a szerelom” kezdésű. De gyönyörű szelvére kezdésű, a szerelom, a szerelom” kezdésű. De gyönyörű szelvére kezdésű, a szerelom, a szerelom” kezdésű.

Felvetődött az önkénteskedés az a kérdés, hogy vajon volt-e, ha volt, ki lehetett az a szerelom, a szerelom” kezdésű. De gyönyörű szelvére kezdésű, a szerelom, a szerelom” kezdésű. De gyönyörű szelvére kezdésű, a szerelom, a szerelom” kezdésű.

9. a. ábra. Újság, 1942. 12. 11.

Arcanum DigiTeka Plusz

...in ki belőle. Petőfi kereste azt, hogy emelhesse. Itt Székelyvárosban is kereste, vajon ki lehetett volna az... Sok nem lehetett volna, csak két... az a költő szelvére kezdésű, a szerelom, a szerelom” kezdésű.

...Itt, éppen ebben a időben, amely előtt állnak, a gyönyörűségei épületében lakott az a szerelom, a szerelom” kezdésű. De gyönyörű szelvére kezdésű, a szerelom, a szerelom” kezdésű.

...Itt, éppen ebben a időben, amely előtt állnak, a gyönyörűségei épületében lakott az a szerelom, a szerelom” kezdésű. De gyönyörű szelvére kezdésű, a szerelom, a szerelom” kezdésű.

...Itt, éppen ebben a időben, amely előtt állnak, a gyönyörűségei épületében lakott az a szerelom, a szerelom” kezdésű. De gyönyörű szelvére kezdésű, a szerelom, a szerelom” kezdésű.

...Itt, éppen ebben a időben, amely előtt állnak, a gyönyörűségei épületében lakott az a szerelom, a szerelom” kezdésű. De gyönyörű szelvére kezdésű, a szerelom, a szerelom” kezdésű.

...Itt, éppen ebben a időben, amely előtt állnak, a gyönyörűségei épületében lakott az a szerelom, a szerelom” kezdésű. De gyönyörű szelvére kezdésű, a szerelom, a szerelom” kezdésű.

...Itt, éppen ebben a időben, amely előtt állnak, a gyönyörűségei épületében lakott az a szerelom, a szerelom” kezdésű. De gyönyörű szelvére kezdésű, a szerelom, a szerelom” kezdésű.

...Itt, éppen ebben a időben, amely előtt állnak, a gyönyörűségei épületében lakott az a szerelom, a szerelom” kezdésű. De gyönyörű szelvére kezdésű, a szerelom, a szerelom” kezdésű.

...Itt, éppen ebben a időben, amely előtt állnak, a gyönyörűségei épületében lakott az a szerelom, a szerelom” kezdésű. De gyönyörű szelvére kezdésű, a szerelom, a szerelom” kezdésű.

...matrona korában. Férje, Perkeri Mihály gyógyszerész kezdte a követelést jelenteni kezdésű, a szerelom, a szerelom” kezdésű.

...En Petőfi Sándor végül Sajnos, ennyi petőfi szelvére kezdésű, a szerelom, a szerelom” kezdésű.

...Itt, éppen ebben a időben, amely előtt állnak, a gyönyörűségei épületében lakott az a szerelom, a szerelom” kezdésű. De gyönyörű szelvére kezdésű, a szerelom, a szerelom” kezdésű.

...Itt, éppen ebben a időben, amely előtt állnak, a gyönyörűségei épületében lakott az a szerelom, a szerelom” kezdésű. De gyönyörű szelvére kezdésű, a szerelom, a szerelom” kezdésű.

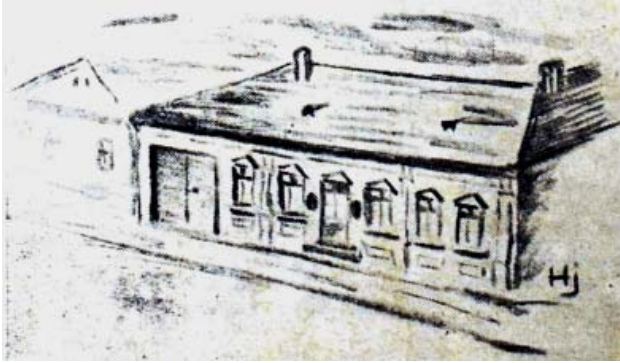
...Itt, éppen ebben a időben, amely előtt állnak, a gyönyörűségei épületében lakott az a szerelom, a szerelom” kezdésű. De gyönyörű szelvére kezdésű, a szerelom, a szerelom” kezdésű.

...Itt, éppen ebben a időben, amely előtt állnak, a gyönyörűségei épületében lakott az a szerelom, a szerelom” kezdésű. De gyönyörű szelvére kezdésű, a szerelom, a szerelom” kezdésű.

...Itt, éppen ebben a időben, amely előtt állnak, a gyönyörűségei épületében lakott az a szerelom, a szerelom” kezdésű. De gyönyörű szelvére kezdésű, a szerelom, a szerelom” kezdésű.

...Itt, éppen ebben a időben, amely előtt állnak, a gyönyörűségei épületében lakott az a szerelom, a szerelom” kezdésű. De gyönyörű szelvére kezdésű, a szerelom, a szerelom” kezdésű.

...Itt, éppen ebben a időben, amely előtt állnak, a gyönyörűségei épületében lakott az a szerelom, a szerelom” kezdésű. De gyönyörű szelvére kezdésű, a szerelom, a szerelom” kezdésű.

9. b. ábra. A Penkert-patika

E rokonságot később is tartotta Székelyhíd e két vezető családja – ahogy azt Garán Dániel ükunokája (Garán János ny. villanyszerelő) dr. Szabó Józsefnek elmondta. Sőt, Penkert III. Mihály egyszer meg is mentette hőzöngő sógora bőrét a katonai bosszútól.

Id. Garán Dániel (1813/1815–1898), Székelyhíd Dani bácsija, Debrecenben végzett jogász volt, főhadnagy, majd százados lett Bihar megye 1. nemzetőr-zászlóaljánál az 1848–49-es forradalom idején. Életrajzi töredékeit ükunokájától kaptam meg, melyet családi képekkel együtt a PBMET gondozásában 2018-ban megjelent *Ismeretlen Érmellék - írásban és képben* c. könyvemben közöltem. „Midőn először vonultam be mint nemzetőr, előtte való nap született feleségemnek iker gyermeke, és sokan megbotránkoztak azon, hogy én elhagyom beteg feleségemet, mire én azt feleltem, nekem első helyen a HAZA áll és csak azután következik a család.” Még Csucsától hazajött a Bem által kiselejtezett érmelléki nemzetőrökkel, és a forradalom végéig Székelyhídon maradt. „1849-ben behívatott Draveczy Sándor anyósomnak a férje, ki császári megyefőnök és jó ismerősöm volt, Váradra és itt megkínált a székelyhídi főszolgabírói állással, de én ajánlatát kereken visszautasítottam, ezáltal felkeltettem haragját magam ellen és ezen neheztelésnek tulajdonítottam, hogy az elnyomás korszakában az ügyvédkedést nem engedték

meg.” Magyarsága sokszor kiütközött ebben a korszakban is. Történt, hogy egy Székelyhídon átvonult császári ezred tisztikarát Penkert III. Mihály vacsorára hívta, ahol ő is jelen volt. A magyar honvédsereget ócsárló tisztekkel majdnem tettlegességre került a dolog, de Penkert közbeavatkozott és elküldte néhány napra Asszonyvásárra Garánt higgadni.

A Penkert család nőtagjai is kivették részüket a társadalmi szerepvállalásból, amint az egyes családfejőknél ezt részletezni fogom. Penkert III. Mihályné a magyarországi vízkárosultak javára 1862-ben Székelyhídon és környékén 42 jogi és magán-személytől 44 forint 30 krajcárt gyűjtött és küldött a *Sürgöny* szerkesztőségének,³⁵ 1870-ben pedig Péter Gábor székelyhídi adománylistáján a háború sújtotta francia vidékek megsegítésére adakozott.³⁶ Tagja volt 1865-ben a Magyar Gazdasszonyok Egyletének.³⁷ Részt vett Székelyhíd társadalmi eseményein is rendszeresen, mint például a dr. Horváth József által 1875-ben életre hívott székelyhídi fürdő 1876-ban átadott tánctermeinek nyitóbálgján,³⁸ a Kisdedővíz egyesület céljára szervezett táncmulatságon 1877-ben, vagy a tűzoltóegylet táncvigalmán 1882-ben és egy karitatív bálon 1888-ban vagy a csónakázó egyesületén 1893-ban.³⁹ Theodorovich Rozália 91 évet élt (1816–1907). Székely-

³⁵ *Sürgöny*, 1862. 08. 29., 2/198: 2.

³⁶ *Ellenőr*, 1870. 11. 12., 2/58: 1.

³⁷ *Pesti Napló*, 1865. 01. 06., 16/4467: 2.

³⁸ *Fővárosi Lapok*, 1876. 07. 23., 167. sz.: 785.

³⁹ „Székelyhídon e napokban a tűzoltó-egylet nyári táncvigalmat rendezett, melyet a zuhogó zápor miatt nem kinn a zöldben, hanem a fürdőház nagytermében kellett megtartani. A mulatság azonban így is kitűnően sikerült. A jelen volt hölgyek közül levelezünk a következő szépek neveit közli velünk: Frándli Józsefné, Oláh Istvánné, Penkert Mihályné, Váradi Sománé, Kosa N.-né asszonyok, továbbá Ruttkay Irén és Mariska, Szabó Ágnes, Szentpétery Róza, Kazay Róza, Palmarin Emma, Galambos Laura, Ujváry Irma, Vásárhelyi Aranka és Emma, Szeremley Mariska, Schwarzer Mariska és Fráter Boriska kisasszonyok.” *Fővárosi Lapok*, 1882. 07. 08., 154. sz.: 971. „Az érmelléki »Jó-szív« táncmulatsága sikerült. Fráter Béláné szül. Rhédey Julia grófnő buzgólkodott a rendezőség élén, hogy az anyagi és erkölcsi siker teljes legyen. A nemes grófnő és munkatársai megvalósulva látták reményüket. A székelyhídi fürdő nagy terme alig volt képes befogadni a vidék intelligenciáját. Az Érmellék csaknem minden szép asszonya és leánya együtt volt,

hídon lett eltemetve. Nevelt lánya volt Szentiványi Sándorné Hering Magdolna.⁴⁰

Penkert III. Mihály és Theodorovich Rozália házasságából 1850. január 30-án megszületett Mihály fiuk és ő lesz (*id.*)

10. ábra. IV. Penkert Mihály
gyógyszerész (1850–1912)

Penkert IV. Mihály (ugyanis vele szinte egyidőben éltek és alkottak később fia és unokája is). (10. ábra) Emődi János közlése alapján még volt egy fiuk, Imre (1855. júl. 3. – 1856. szept. 18), aki fiatalon meghalt. Ugyancsak Emődi kutatásaiból tudjuk, hogy IV. Mihály 1864-ben premontrei diák, de rejtély, miért Álmosdról iratkozott be. Ő is gyógyszerész diplomát szerzett 1872-ben a Pesti Tudományegyetemen. Penkert Mihály az egyetemi Gyógyszerészhallgatók Segélyegyletének választmányi tagja volt

s csupán a kivilágosodott nap oszlatta szét a vidám társaságot. Ott voltak: Péczely Erzsike (Vétesről), Fráter Kata, Fráter Erzsike, Fráter Gizella, Fráter Anna, Benis Ella, Szlávi Irén, Dravetzky Máli, Rutkay Mariska, Galambos Laura, Horváth Ilona, Noszlopi Elvira, Mészáros Erzsike, Mészáros Gizella, Mészáros Mariska, Vay Berta, Laurencics Ilona, György Róza, Balku nővérek, Souper Mariska, Csiszár Imre (sic!), Pehárcz Anna, Szabó Ilka, Kerekes Berta, Penkert Irén kisasszonyok; továbbá: Fráter Béláné szül. gróf Rhédey Julia, Derecskey Antalné, Fráter Gézőné (Váradról), Horváth Antalné, Brem Jánosné, Vachsmann Lipótné, Beniske Szoboszlay Judit, Penkert Mihályné, Ince Kálmánné, Fényes Zoltánné, Dobsa Lajosné, Bay Sándorné, Fényes Endréné, Dravetzky Béláné, Bónis Lászlóné úrnők és még nagyon sokan.” Fővárosi Lapok, 1888. 07. 19., 199. sz.: 1461. „A székelyhídi csolnakázó és korszolázóegyesület február 8-án jelmezes tánc-estélyt rendezett, mely nagyon szépen sikerült. A bálon ott voltak: Asszonyok: Penkert Mihályné, Fényes Endréné, Pataky Ferencné, Fándly Józsefné, Balogh Lajosné, Schrambek Károlyné, Kálmárné, Papp Jánosné, dr. Garán Jánosné. Leányok: Brem Elza, Penkert Margit, Szentiványi Ilka, Balogh Margit, Palmarin nővérek, Balogh nővérek, Simon Mariska, Fényes Lenke, Fábry Ilona és Bétéky Nelli.” Pesti Napló, 1893. 02. 14., 44/50: 4.

⁴⁰ Szatmár és vidéke, 1907. 03. 26., 24/13: 3.

az 1871/72-es tanévben, könyvtárosi minőségben.⁴¹ Édesapja korai halála után (1869. március 2.) ő vezette tovább a családi Arany Szarvas patikát. Penkert Mihály székelyhídi patikáját önálló céggként 1878. szept. 24-én jegyezték be a nagyváradi törvényszéken 49/1. sz. alatt.⁴² Gyakornokai közül egy hölgyet is ismerünk Kovásznay Ákos nagylétai jegyző leánya személyében (Kovácsnay Marcell székelyhídi főszolgabírónak valószínű unokahúga).⁴³ A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók XIV. és XV. nagygyűlésein (Fiume, 1869. szept. 6–11. és Arad, 1871. aug. 28. – szept. 2.) is részt vett Penkert Mihály.⁴⁴ Tagja volt az Országos Gyógyszerészegyletnek és részt vett azon a rendkívüli közgyűlésen is, melyen a gyógyszerészi aktivitást megreformálni óhajtó törvényjavaslat véleményezése zajlott.⁴⁵ Penkert Mihály gyógyszerész (aki korabeli forrásokban földbirtokosként is szerepel megkülönböztetés végett doktorált fiától) legalább 33 éven át volt tagja a Természettudományi Társulatnak, előfizetője volt az *Állattani Közlemények* és *Növénytani Közlemények* folyóiratoknak ezek indulásától (1902-től).⁴⁶ Az Országos Gyógyszerészegylet tagjaként a Milleniumi Országos Kiállítás kapcsán rendezett Gyógyszerészeti Kongresszusra is bejelentkezett, előfizetője volt a Természettudományi Könyvkiadó Vállalat kiadványainak 1887–1889 közt, valamint a *Magyar Chemiai Folyóirat*nak.⁴⁷ Aktívan részt vett a Gyógyszerészegylet ülésein, tagokat is ajánlott a Gyógyszerészegyletbe: pl. Tarr Imre székelyhídi gyógyszerész személyében 1890-ben.⁴⁸ Emődi János közlése alapján adakozott 1875-ben a nehéz sorsú patikus családok

⁴¹ Budapesti Közlöny, 1871. 11. 01., 5/251: 5518.

⁴² Központi értesítő, 1878. 11. 17., 3/88: 2.

⁴³ Népszava, 1910. 11. 26., 38/281: 4.

⁴⁴ Chyzer Kornél: *A magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűléseinek története 1840-től 1890-ig*. Sátoraljaújhely, 1890.

⁴⁵ Gyógyszerész Hetilap, 1896. 03. 15., 35/12: 1; Uo., 1896. 09. 20., 35/39: 618.

⁴⁶ Természettudományi Közlöny, 1912. 11. 01., 44/565: 788.

⁴⁷ Gyógyszerészeti Hetilap, 1896. 03. 15., 35/12: 2; Uo., 1896. 05. 17., 35/21: 322.; Természettudományi Közlöny, 1887. 05. 01., 19/213.

⁴⁸ Természettudományi Közlöny, 1890. 02. 01., 22/246: 89.

részére is. Az eperjesi leégett kollégiumépület felújítására is adakozott többedmagával Ermellékről 1887-ben.⁴⁹

Az 1872-ben általa létrehozott Érmelléki Takarékpénztár igazgatósági tagjaként lett Penkert Mihály 1875-ben egyben alelnöke is, az akkor lemondott id. (dr. ostorharicsi) Horváth József alelnök helyett.⁵⁰ Ugyanott, 1877-ben, az intézmény működési idejét további tíz évvel meghosszabbító és a kereskedelmi törvények miatt megváltozott alapszabályokat elfogadó közgyűlés határozata alapján Penkert Mihály alelnök és direktor is.⁵¹ Még 1879-ben is ugyanez a felállás.⁵² Családfaadatok alapján nem volt egy második szóba jöhető felnőtt korú Penkert Mihály is ekkor. Az 1897-ben tartott közgyűlésen a takarékpénztár részvényesei, Penkert Mihály vezérigazgatósága húszéves fennállása emlékére, festett arcképét leplezték le tiszteletére.⁵³ A takarékpénztár XXV. évi rendes közgyűlése ismét évfordulós aurával telt meg, hisz annyi ideje létezett már a pénztár.⁵⁴ A pénzügyvezérigazgatójaként 1910 elején ágyban fekvő beteg, így Stubenberg József vezetésével háromtagú bizottság látogatta meg az éves közgyűlés tartama alatt. 1912-ben halt meg.⁵⁵ Halála után

⁴⁹ Iskolai Értesítő – Evangélikus kerületi collegium, Eperjes, 1887: 26.

⁵⁰ Budapesti Közlöny, 1875. 05. 08., 9/104: 3035.

⁵¹ Magyar Compass 5., 1877: 188.; Budapesti Közlöny, 1877. 01. 21., 11/16: 536.; Központi értesítő, 1877. 05. 16., 2/54: 3.

⁵² Magyar Compass 7., 1879: 209.

⁵³ Nagyvárad, 1897. 02. 25.

⁵⁴ Nagyvárad, 1898. 02. 23.

⁵⁵ „Id. Penkert Mihály f. hó 9-én délelőtt 63 éves korában elhunyt. Halálát kínos, két év óta tartó betegség előzte meg. Egyszerű megjelenésű, leereszkedő, rendkívül jóságtól sugárzó alakjában, Székelyhid városa egy közszeretben és általános tiszteletben álló embert veszített el. (...) Id. Penkert Mihály 1850-ben született Székelyhídon. Iskolái, majd az egyetem elvégzése után hazajött Székelyhídra, ahol átvette édes atyjától a gyógyszerház vezetését. Később feleségül vette Vásárhelyi Bencze földbirtokos leányát, Piroskát, akivel haláláig rendkívül boldog családi életet élt. A házasságból két gyermek származott: Dr. Penkert Mihály gyógyszerész és Penkert Margit, dr. Vámos Andor székelyhídi kiváló orvos felesége. Az elhunyt élénken részt vett Székelyhid társadalmában, ahol mint vezető, általános becsülésnek és szeretetnek örvendtek. Vezérigazgatója volt az Érmelléki Takarékpénztárnak, ahol 40 évi működésével az intézetet a legmagasabb nívóra emelte s halálával pótolhatlan

emlékére egy alapot hoztak létre a Takarékpénztár keretében.⁵⁶ Tagja lett a debrecen-érmelléki vasút előmozdítására szerveződött előmunkálati bizottságnak 1880-ban.⁵⁷ A székelyhídi Casino választmányi tagja volt 1895-ben.⁵⁸ Nehezen tudjuk magyarázni, hogy a hat hónappal később a kaszinó könyvtára javára rendezett zártkörű jótékonysági bál apropóján neve nincs a választmányi tagok közt említve, viszont a rendezőség székházaként ifj. Penkert Mihály főtéri lakása van megadva.⁵⁹ Tagja a kaszinó választmányának 1901-ben is, míg fia számvizsgálóként van feltüntetve a tisztújító közgyűlés szavazása után.⁶⁰

Fiával ragyogó párost alkottak Székelyhid közéletében. Ez a tandem a székelyhídi önkéntes tűzoltóegylet igazgatásában is megfigyelhető, hiszen az 1894. március 6-án Székelyhídra távgyalogló versenyt szervezett debreceni tornászokat többek közt apa és fia fogadta ünnepélyesen a székelyhídi testület nevében.⁶¹ Miután 1864-ben Székelyhidat egy óriási tűzvész majdnem elpusztította, átszervezte a Székelyhídi Önkéntes Tűzoltóságot, amelynek ő és utódai örökös kapitányai lettek. Mivel abban az időben is a vízszerezés nehézségekbe ütközött, kitalálta, hogy minden ház udvarán állandóan készenlétben kellett tartani egy 200 literes hordót tele vízzel, hogy tűz esetén azokat összegyűjtve, elegendő víz álljon rendelkezésre a tűzoltáshoz. A tűzoltó-fecskendőket pedig saját költségén vásárolta meg a község

úrt hagyott hátra. Tagja volt a képviselő-testületnek, ahol szava mindig döntő volt és igen sokat köszönhet neki Székelyhid városa. Főparancsnoka volt évek hosszú során át az önkéntes tűzoltóegyletnek, amelynek fejlesztésével hervadhatlan érdemeket szerzett. Nem volt olyan kulturális intézmény, amelynek bőkezű pártfogója ne lett volna. Nemes szíveről és jótékonyságáról ismerte az egész vármegye s a veszteség, melyet halála okozott, nemcsak a gyászoló családtagjaié, de a polgárságé is, amely meleg részvétellel osztozik a bánattól sújtott család fájdalmában.” Közérdek, 1912. 10. 12., 5/41: 3.

⁵⁶ Erdélyi Lapok, 1935. 03. 12., 4/58: 8.

⁵⁷ Vasúti és Közlekedési Közlöny, 1880. 12. 08., 11/146: 766.

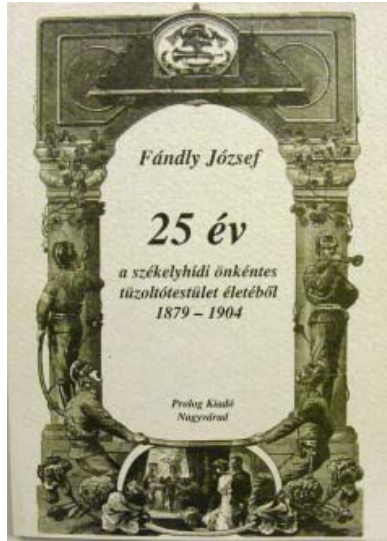
⁵⁸ Nagyvárad, 1895. 01. 16.

⁵⁹ Nagyvárad, 1895. 06. 29.

⁶⁰ Nagyvárad, 1901. 02. 19.

⁶¹ Herkules, 1894. 06. 01, 11/11: 1.

számára. Tevékenységéről sok érdekes adattal rendelkezünk a tűzoltó-egyesület 25 éves jubileumi kötetének reprint kiadásában. (11. ábra) Az 1894-es járási tűzoltó-találkozó szervezői közt találjuk mint önkéntes tűzoltó főparancsnokot, így szerepel a sajtóhoz eljuttatott rövid éves tevékenységi beszámolóban is.⁶² Ilyen funkcióban fogadta József főherceg látogatását is 1902. július 9-én.⁶³ József főherceg ekkori látogatását emléktábla is őrzi Székelyhídon. (12. ábra) Amúgy a *Tűzoltó Közlöny* és *Tűzrendészeti Közlöny* rendszeresen tartalmaztak a székelyhídi tűzoltókra vonatkozó információkat – főleg éves jelentéseiket.⁶⁴ Id. Penkert Mihály a tűzoltóegylet parancsnoka (1908), később alparancsnoka volt 1910-ben XXX. éves szolgálati oklevéllel,⁶⁵ majd tiszteletbeli parancsnoka volt utóbb, míg fia XV. éves szolgálati oklevelet kapott és altiszti vizsgát tett 1912-ben.⁶⁶ Penkert Mihály bank-

11. ábra. Fándly József: 25 év a székelyhídi önkéntes tűzoltótörsület életéből c. reprint címlapja

12. ábra. Emléktábla József főherceg látogatásának tiszteletére

⁶² Nagyvárad, 1894. 08. 05.; Uo., 1895.07.03.

⁶³ Nagyvárad, 1902. 07. 10.

⁶⁴ A Magyar Nemzeti Digitális Archívum (MANDA) adatbázisában található ezek digitalizált számai.

⁶⁵ Közérdek - Érmellék, 1910. 08. 20., 3/37: 5.

⁶⁶ Közérdek - Érmellék, 1913. 07. 19., 6/29: 4.

igazgató, tűzoltóparancsnok és dr. Penkert Mihály gyógyszerész alparancsnok Székelyhidat képviselte a szatmárnémeti iparos dalegyesület huszonöt éves jubileumára szervezett tűzoltó-kongresszuson 1908-ban.⁶⁷

Szorgalma és hozzáértése nyomán vagyona egyre gyarapodott. Apjától örökölt szőlőjében és földbirtokán sikeresen gazdálkodott.⁶⁸ Emődi János közlése alapján 1893-ban Székelyhidon 103 holdas birtoka volt. A helybeliek nagy és kis Penkert tagként ismerték ezeket a földterületeket. Előfizetője volt az 1869-ben indult *Borászati Füzetek* folyóiratnak. (Id.) Penkert Mihály szőlészeti szervező munkájáról az érmelléki filoxéra elleni védekezések kapcsán szerezhetünk tudomást a helyi sajtóból. Többek közt 1878-ban részt vett abban a mozgalomban, mely az Érmelléki Részvényes Borászati Társaság feltámasztását/szervezését tűzte ki célul.⁶⁹ Mivel a későbbi Pápua Új-Guineautazó Bíró Lajoshoz hasonlóan életének ez a szegmense eddig ismeretlen volt a nagyközönségnek, erről kicsit bővebben szólok. Miután dr. Serly Gusztáv Szatmár megyei főorvos és szilágypéri szőlőbirtokos 1879 szeptemberében terjedő sárgás foltokat fedezett fel néhai testvére, Serly Ödön nagykárolyi ügyvéd szilágypéri szőlőjében, hatalmasat fordult a világ Érmellékkel is. A filoxéra az ajtón kopogtatott. A tasnádi születésű Bíró Lajosra bízták a Szatmár megyei és felső-érmelléki, különösen a pééri filoxéragócok kezelését 1881-ben.⁷⁰ A földművelési ipar- és kereskedelmi miniszter 20899/1882 sz. rendeletével Alsó-Érmellékre (id.) Penkert Mihály székelyhídi gyógyszerészt és szőlőbirtokost nevezte ki filoxérabiztosul. Rendszeresen kellett járja kerületét és filoxérára utaló jeleket keressen, községi filoxérabizottságokat és -biztosokat nevezhetett ki, és kötelessége volt felügyelni a zárlatokra vonatkozó előírásokat. Az új filoxéragócokat azonnal

⁶⁷ Szatmár-Németi, 1908. 08. 12., 12/65: 2.

⁶⁸ Apja öröksége a székelyhídi 82., 128., 849. sz. telekkönyvi betétekben szerepelt. Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője, 1874. 10. 13., 8/233: 4725.

⁶⁹ Borászati Lapok, 1878. 10. 25., 5/20: 161-162.

⁷⁰ Borászati Lapok, 1882. 01. 10., 9/1: 4.

kellett jelentse, amúgy pedig havi jelentéseit egyenesen a minisztériumba kellett küldje.⁷¹ Működésének egyik korai megnyilvánulása volt az a diószegi kiszállása 1882-ben, melynek keretében cáfolta azokat a székelyhídi híreszteléseket, miszerint a diószegi szőlőkben (Zichy szőlőjében) is már megjelent a filoxéra. Az *Érmelléki Hírlap* terjesztette a híresztelést. Az ok az volt, hogy Diószegre is kerültek szőlővesszők olyan helyekről, melyek utólag filoxérásnak bizonyultak. Gábor József vincellériskolai igazgatóval, Engelbrecht Károly segédtanárral, Dráveczky Béla szolgabíróval, Lestyán Adorján kir. közjegyzővel, Vaday Ignác diószegi gyógyszerésszel, Ujváry Ödön főbíróval és Nagy Sándor esküdttel vizsgálták meg a vincellérképezde mintaszőlőjét és a Zichy-uradalom mintaszőlőjét, valamint az azokkal szomszédos kisebb parcellákat. A szőlők másfajta betegség és a sovány talaj miatt sárgultak.⁷² Sőt (bár nem volt benne a munkaköri leírásában), egy kurzust szervezett a környék gazdáinak Székelyhídon, melyen Gábor József a filoxéra jeleiről értekezett. A székelyhídiak közül még gr. Stubenberg József is jelen volt személyesen, a hegybírák és az előljáróság mellett, de a meghívott 14 környező településről csak Laurencsics F. kólyi birtokos és Tamássy Károly érolaszi ref. lelkész volt jelen.⁷³

Sajnos, a filoxéra felütötte azonban a fejét Szalacson is. Ercsey Lajos szalacsi filoxéra-szolgabíró aug. 19-én este 11-kor értesítette Penkert Mihályt a gyanúról, aki másnap el is ment oda, és a helyi előljáróság jelenlétében megvizsgálta a Szentgyörgy-hegyen György Péter és Tarpai Jánosné szőlőjét. A 200 holdas szőlőhegy közepén 80 m² területet talált fertőzöttnek. Mivel a peéri cigányok minden szüret után átjártak a szalacsi hegyre tallózni, ezt állapították meg az áthurcolás okának. Az *Érmelléki Hírlap* kitámadta Penkert Mihályt, hogy készületlenül ment Szalacsra stb. Ezt Penkert az *Érmellék* hasábjain cáfolta.⁷⁴

⁷¹ Érmellék, 1882. 06. 18., 2/25: 1, 3.

⁷² Érmellék, 1882. 07. 09., 2/28: 1.

⁷³ Érmellék, 1882. 07. 16., 2/29: 3.

⁷⁴ Érmellék, 1882. 08. 27., 2/35: 1.

A filoxéra megjelenése Szalacson nagy riadalmat keltett Érmellék-szerte. Egy bejelentés kapcsán Penkert megvizsgálta a kólyi és nagykágyai hegyeket, melyeket filoxéramentesnek deklarált, és igyekezett megszervezni a Kóly-Kágya filoxérabizottságot. Valószínű, Penkert hatására, Székelyhíd tanácsa egy rendkívül szigorú tiltást vezetett be, melyet a megye közigazgatási bizottsága véleményezés végett az országos filoxérabizottságnak továbbított (sajnos, a székelyhídi rendelkezések szövegét nem hozta le az *Érmellék* hetilap).⁷⁵ A székelyhídi filoxérendelettel kapcsolatos megyei pityemanyázásra Penkert aggódva reagált. Az Érmellékre kinevezett diószegi filoxérabiztos működési területe a székelyhídi és érmihályfalvai szolgabírói szakaszra, Vajdára, Félegyházára, Szentimrére, Szentmiklósrá, Szentjóbbrá terjedt ki (ezzel Penkert mandátuma valószínűleg megszűnt).⁷⁶

Érdekes adalékokkal szolgál a Penkertek szőlészeti aktivitásáról Fábri Sándor *Szőlészetiünk* című kézírata. „(...) Ezelőtt fél évszázaddal a Sós uton előbb báró Mandel, majd a Penkert család tulajdonában volt pince előtti épületben lévő lábas-korcsoyába, illetve annak gerendájába bele volt vésve középkori idomu számjegyekkel készítésének éve: 1537. (...) A család később ezt a korcsolya gerendát a tetőszerkezet folyógerendájának használta fel, ahonnan csak az utóbbi években kallódott el. (...) A Penkert család híres szőlőjében szüretelt termésekről évtizedes feljegyzések vannak, 1890-ben terméseredménynek két szőlőfürt van felírva és ez már az oltvány szőlő első termése.”⁷⁷ Sajnos, ezeket a feljegyzéseket egyelőre elveszetteknek kell tekintenünk.

A székelyhídi filoxéravészre adott válaszként „Penkert Mihály gyógyszerész és ennek szomszédja, Dr. Horváth József a Rip.

⁷⁵ Érmellék, 1882. 09. 03., 2/36: 3., Ua., 1882. 10. 01., 2/40: 3.

⁷⁶ Érmellék, 1882. 10. 08., 2/41: 1., 3.

⁷⁷ *Székelyhíd története* – írta Szablyár Kornél székelyhídi református esperes-lelképásztor, 1956. augusztus hó: 67–69. – a kézirat néhai Nánási Zoltán székelyhídi történelemtanár hagyatékában található, melyet leánya, Nánási-Baricz Noémi érmihályfalvi tanítónő bocsátott rendelkezésemre 2015-ben, melyért ezúton is köszönettel tartozom.

Herbemont, Jaquez és York-Madeirával kezdette meg a védekezést, de daczára a buzgó igyekezetnek csakis a York-Madeirával tudtak célzt érni, a sikertelen eredményt a talajnak késő időben történt felforgatása idézte el, mert a rétegenként kiemelt föld nedvesen össze tapadván, nem volt porhanyós, az ültetés gyökérzete körül hézagok támadtak, e miatt a penész tönkre tette azokat.”⁷⁸ Az országos szinten elismert gyümölcsstermesztők közt tartották számon Penkert Mihály székelyhídi és Mátray István érmihályfalvi gyógyszerészeket 1884-ben.⁷⁹ Az országos gyümölcscsészeti biztosságnál 1908-ban Érmellékről 19 csemegezőlő-termelő közt kettejük eladó tételei is be voltak jelentve.⁸⁰ A *Földművelési Értesítőben* 1902-ben szerepelt eladó szőlővesszőinek fajtája és mennyisége: erdei, olasz rizling, Chasselas Blanc és rouge vegyesen.⁸¹ Az 1905-ös székelyhídi borászati kongresszus (Országos Borászati és Szőlészeti Egyesület) alkalmával az Érmelléki Szőlősgazdák Egyesülete színében Fábry Sándorral szerveztek egy jól sikerült borversenyt.⁸²

Híres volt a lótenyészete, a millenniumi kiállításon kancája aranyérmét kapott. (13. ábra) A Bihar megyei Gazdasági Egylet által 1892. szeptember 25-én Székelyhídon szervezett tenyészállatkiállításon Penkert Mihály a lókiállításon díszoklevelet nyert.⁸³

⁷⁸ Az idézett beszámoló cikksorozat közli több más megye esetében is a védekezési tevékenységet és az újraterelítést is, itt csak a Bihar megyére vonatkozó adatközlést emeltem ki. Miklós Gyula: *Néhány szó hazai szőlőszetünk rekonstrukciójához*. Közli ... kir. tanácsos, országos borászati kormánybiztos. Melléklet a Borászati Lapok 1894. évi 15. számához. Borászati Lapok. 26/15, 1894. 04. 08.: 207.; Miklós Gyula: *Néhány szó hazai szőlőszetünk rekonstrukciójához*. Közli ... kir. tanácsos, országos borászati kormánybiztos. Melléklet a Borászati Lapok 1894. évi 16. számához. Borászati Lapok. 26/16, 1894. 04. 15.: 219. (5-6.); Miklós Gyula: *Néhány szó hazai szőlőszetünk rekonstrukciójához*. Közli ... kir. tanácsos, országos borászati kormánybiztos. Melléklet a Borászati Lapok 1894. évi 17. számához. Borászati Lapok. 26/17, 1894. 04. 22.: 228. (7.).

⁷⁹ Tamássy Károly: *Néhány szó a magyarhoni gyümölcstermelésről*. Gyümölcscsészeti és Konyhakészítési Füzetek, 1884, 5/2: 46.

⁸⁰ Gyümölcskertész, 1908. 09. 10., 18/17: 275.

⁸¹ Földművelési Értesítő, 1902. 11. 09., 13/45: 1523, 1528, 1537.

⁸² Budapesti Hírlap, 1905. 09. 07., 25/247: 17.

⁸³ Köztelek, 1892. 10. 05., 80. sz.: 1533.

13. ábra. A millenniumi kiállítás díszoklevele

A következő évben a szarvasmarhákat bíráló bizottság tagja volt az azonos kiállításon,⁸⁴ 1900-ban pedig a lóbírálo bizottságé.⁸⁵ Csodáljuk-e, hogy ezek után az 1896. októberi katonai lószorozáson az elővezetett 76 ló és 27 csikó közül besorozott 14 ló és 3 csikó közt a legmagasabb árban gróf

Stubenberg József és Penkert Mihály gyógyszerészei keltek el.⁸⁶ A Stubenberg-ménes értékéről már volt szó dr. Szabó József *Ismeretlen Érmellék - írásban és képben* c. kötetében, de Penkert Mihály lótenyésztői sikerei újdonsággal bírnak.

A vármegye virilistájaként volt még ismeretes, vagyis a közigazgatási egységben a legtöbb adót fizető polgárok egyike, aki ezen a jogcímen Székelyhíd képviselő-testületének is tagja volt, helyette e szerepet fia vette át 1911-től.⁸⁷ Az akkor már 19 éve működő székelyhídi kisdedóvó felügyelőbizottságának tagja volt 1893-ban.⁸⁸ A Németi József által digitálisan rendelkezésemre bocsátott *Nagyvárad* napilap Képes Naptára alapján 1897-ben az alábbi társadalmi funkciókat látta el: gyógyszerész, nagybirtokos és virilista képviselő-testületi tag, a tűzoltóegylet főparancsnoka, a székelyhídi Casino pénztárnoka, az Érmelléki Takarékpénztár vezérigazgatója, a Bihar-megyei tűzoltóegyletek szövetségének alelnöke.⁸⁹ A Szatmáron a Millennium alkalmából alapított, jótékonyssággal foglalkozó Ezres Nagyasztal nevű asztaltársaság (valójában egy városi alapítvány) tevékenysége a szom-

⁸⁴ Nagyvárad, 1893. 10. 03.

⁸⁵ Nagyvárad, 1900. 09. 09.

⁸⁶ Nagyvárad, 1896. 10. 07.

⁸⁷ Közérdek - Érmellék, 1911. 12. 02., 4/32: 3.

⁸⁸ Nagyvárad, 1893. 11. 18.

⁸⁹ ***: *A Nagyvárad Képes Kalendáriuma, 1897.* Nagyvárad, 1897: 212.; Vidosits Gyula: *Nagyvárad és Bihar megye cím és névtára.* Nagyvárad, 1897: 79., 105., 108.

szédos megyékben is visszhangra talált. Ennek következtében Penkert Mihály vezetésével Székelyhídon is tervezték 1900-ban, szüret idején egy fiók asztaltársaság létrehozatalát, melyre az Ezres Nagysztal áldását is adta, és megígérte egy népes küldöttség személyében a részvételt.⁹⁰ A József Királyi Herceg Szanatórium-Egyesületnek Penkert Mihály 10 koronát adományozott 1906-ban.⁹¹

1873. január 18-án feleségül vette a kézdivásárhelyi Vásárhelyi Piroskát, aki anyai ágon az ősi Kaplony-Vetéssy családból származik. Piroska Debrecenben született 1852. május 24-én és 1916. február 26-án hunyt el. Két gyermekük született, Mihály és Margit. Penkert IV. Mihály leánya, Margit, 1875. június 20-án született, az Országos Nőképző-egyesület Veres Pálné leányiskolája helvét vallású bennlakó tanulója volt 1888-ban és 1889-ben (Köbölkutról),⁹² első bálozóként mutatkozott be a szatmári Vigadóban 1892 augusztusában édesanyjával,⁹³ bár 1888-ban a székelyhídi „Jó szív”-bálon már részt vett anyai kíséretben.⁹⁴ Később is több székelyhídi rendezvény szervezésében vett részt anyjával együtt. Férjhez ment 1898 körül dr. Vámos Andorhoz (1867 körül – 1934) és két gyermekük született: Vámos András 1899. július 23-án és Vámos Pál Mihály János 1909. március 23-án. Dr. Vámos Andor haláláról rövid nekrológból szerzünk tudomást.⁹⁵ A Vámos család Székelyhídon lakott, szintén a

⁹⁰ Szamos, 1900. 09. 30., 32/79: 1-3.

⁹¹ Budapesti Hírlap, 1906. 10. 27., 26/295: 11.

⁹² *Országos Nőképző-egyesület Veres Pálné leányiskolája*, Iskolai értesítő, Budapest 1888: 39 – II. polgári osztály.; Ua., 1889: 40 – III. polgári osztály.

⁹³ Fővárosi Lapok, 1892. 09. 13., 29/253: 1875.

⁹⁴ Fővárosi Lapok, 1888. 07. 19., 24/199: 1461.

⁹⁵ „Secueniben (Székelyhídon) 12-én hajnalban kétheti súlyos betegség után elhunyt dr. Vámos Andor 67 éves nyugalmazott kórorvos. A világháborúban mint orvos teljesített szolgálatot a különböző harctereken s több kitüntetést szerzett, a Ferenc József-rend lovagja volt. Feleségével együtt – aki a régi Penkert gyógyszerész család tagja volt s akit fél évvel ezelőtt vesztett el – mintaképe volt a vendégszerető, kedélyes, jólelkű embernek. Házuk éveken át a legkedveltebb találkozóhelye volt az érmelléki úri társaságnak. Az elhunytat fiai s a nagykiterjedésű rokonság gyászolja. Nagy részvét mellett temették el pénteken az ottani temetőbe.” Erdélyi Lapok, 1934. 07. 14., 3/142: 4.

főtéren, pár háznyira a Penkert patikától. Vámos András és családja Budapestre költöztek, míg Vámos Pál és családja az Egyesült Államokba emigrált, New Yorkba. Vámos András felesége Baritz Ilona volt (1908. jún. 9. – 2000. ápr. 21.).

Penkert IV. Mihályné Vásárhelyi Piroska az Önkéntes Tűzoltó-egyesület 15 éves jubileumára egy értékes emlékszalagos ezüstkoszorúval lepte meg az egyesületet (Deutsch Simon nagyváradi ékszerész munkája), melynek címermezőjében az egyesület addigi tagjainak nevei is fel voltak sorolva.⁹⁶ A koszorút az egyesület zászlójára tűzték nagy ünnepség keretében. Ekkor férje már 15 éve szolgálta az egyesületet főparancsnokként.⁹⁷ Hosszú élet és szenvedés után 1916. február 26-án hunyt el.⁹⁸

Tabéry Géza 1941-ben,⁹⁹ a neveket alaposan összekeverve (ahogy erre rájöttem), azt állította, hogy Petőfi egy Vásárhelyi Pálma nevű szépséges úrilányba szeretett bele, akinek családja Érköbölkúton volt birtokos, de ők maguk Székelyhídon laktak, a községháza előtti kúriájukban. Ez a bizonyos Pálma 1907-ben még élt, nyolcvanas évein túl járt.¹⁰⁰ Utánajárva a kézdivásárhelyi Vásárhelyi család leszármazásának, az alábbi információkra leltem Kempelen Béla Magyar nemes családok 11. kötetében a kézdi-kisdi Vásárhelyi család III./b. tábláján. Penkert IV. Mihályné kézdi[vásárhelyi] Vásárhelyi Piroska 1854-ben született Batizban (sic!). Testvérei voltak: Aranka (1858, Batiz – 1909), Zilahy-Polgári Jenőné (Beszterce); Jenő (1860, Érköbölkút – ?); Berta (1862, Érköbölkút – ?), gyarmati és füzesmegyeri Bencsik Istvánné; Adorján (1864–1902); Barna (1866–1903, Szatmár), felesége Horváth Eszter, lányuk Pálma, Fejes Istvánné (esk.: 1906); Zoltán (1870, Debrecen – 1902. április

⁹⁶ Nagyvárad, 1894. 08. 18.

⁹⁷ Nagyvárad, 1894. 08. 22.

⁹⁸ Közérdek – Érmellék, 1916. 03. 04., 8/10: 5.

⁹⁹ Tabéry Géza Nagyváradon túlnövő korabeli irodalmi jelentőségéről lásd Fleisz János: *Nagyvárad művelődési élete, 1940–1944*. Kiadja a Sapientia Varadiensis Alapítvány, Nagyvárad, 2017: 119–121.

¹⁰⁰ Tabéry Géza: *Három magyar erősség a bihari bunker birodalomban*. Nagyvárad, 1941. 12. 24.: 13–14. – a digitalizált cikkért köszönet Némethi Józsefnek Nagyváradról.

5.), akinek feleségétől (Sára Aranka, 1882, Budapest – ?) született négy gyermeke közt szintén volt Pálma nevezetű (1921, Budapest – ?); Dezső (1872, Debrecen – ?, Szomor). Életkora és régóta tartó özvegysege miatt azonban Vásárhelyi Piroska édesanyja jöhetne szóba. Vásárhelyi Piroska édesapja, Benedek (1827. augusztus 27., Maklár – 1879, Érköbölkút)¹⁰¹ 1852-ben vette feleségül az utolsó Vetési leszármazottat. Felesége neve mezőteremi Vetéssy Piroska (1835. május, Vetés – 1917. március 13.) volt. Mivel a Penkert patika is a központban volt, nagyon közel a községházához (talán a két család szomszéd is volt), Penkert III. Mihályné Theodorovich Rozália 91 évet élt (1816–1907) hosszú özvegységben nászasszonyához hasonlóan, akinek ráadásul a leszármazottai közt két Pálma is volt az 1940-es években, érthető Tabéry Géza konfúziója.

Visszatérünk még egy kicsit Vásárhelyi Bencére és családjára a korabeli forrásoknak köszönhetően. „Köbölkuton e hó elsején elhunyt kézdívasárhelyi Vásárhelyi Bence birtokos, az Érmellék egyik népszerű és tisztelt férfia, 1849-diki honvédszázados; özvegyén kívül hét gyermeke gyászolja.”¹⁰² Felesége Vetési Piroska volt. Ekkorról ismerjük vagyonát is árvereztetési hirdetésekből.¹⁰³ Köbölkúti közbirtokossági felügyelő 1859-ben, majd pedig a közbirtokosok tagarányosítási perében képviselte Bónis Lászlóval a közbirtokosságot 1873-ban.¹⁰⁴ „E napokban a következő küldeményt vettük Bihar megyéből Ér-Köbölkutról: »Alól-irt pro-

¹⁰¹ Az ő apja – József (1787 – ?), Szatmár vármegye főügyésze, Würtembergi huszárezred főhadnagya, gárdatiszt – első feleségétől – Böszörményi Voncza Júlia – született legidősebb gyermeke. Sajnos, a hiripi Böszörményi Voncza/Vonza családra kevés adattal szolgál Nagy Iván is, Kempelen Béla meg még annyival sem, míg Júliát pedig nem tudom elhelyezni az Emódi János által felállított családfán. Valószínű, unokahúga lehetett vagy közeli rokona Böszörményi Vonza Pálnak, akiről az *Ismertlen Érmellék - írásban és képen* című kötetem két fejezetében is szóltam érintőlegesen (a szalárdi savanyúvízről és a Bóné Andrásról szólóban). Emódi János: *Bihar megye nemes családjai a római katolikus, református és evangélikus anyakönyvek tükrében. I. köt. A-B.*, Varadinum Script Kiadó, Nagyvárad, 2015: 108.

¹⁰² Fővárosi Lapok, 1880. 08. 06., 179. sz.: 894.

¹⁰³ Budapesti Közlöny, 1878. 05. 26., 12/122.: 3846; Budapesti Közlöny, 1878. 06. 23., 12/144: 4527.

¹⁰⁴ Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője, 1873. 08. 19., 7/190: 3239.

testánsok, azon testvéri érzelem tanusításául, mellyel katolikus hazafi testvéreink iránt lelkesülünk, a hazánk és fővárosunk díszére Pesten a Leopoldvárosban épülő nagy templomnak, Szent István oltárára szíves készséggel adakozunk. Gyűjtő Vásárhelyi Bencze. Adakozók nevei: 1) Szombati Gábor 1 ft. 2) Draveczy Sándor 1 ft. 3) Gyalokay Lajos 1 ft. 4) Vásárhelyi Bencze 1 ft. 5) Bónis László 1 ft. Összesen 5 ft.«¹⁰⁵

Az 1893-as év amúgy nagy csapást hozott a Penkert családra. „Székelyhídon, Penkert Mihály tanyáján nagy tűz pusztított. A tűz az ököristállóban ütött ki, a tanyán levő csekély számú cselédség természetesen nem akadályozhatta meg a lángok tovaterjedését, bennvesztek az istállóban levő ökrök is. A kár jelentékeny.”¹⁰⁶ A *Nagyvárad* szerint a tüzet az istálló szénapadlásán pipájából a parazsat kirázó Fehér Péter okozhatta. „(1906. június) 12-én délbe nagy puffanás zavarta fel a piac csendjét. A városház előtt posztoló rendőr ijedve futott a hang felé. A zaj oka a Penkert Mihály kapuja volt, amely sarkaiból kiszakadva esésében maga alá temette Penkert Mihályt és cselédjét, Szabó Rózát. Az igazgató úr csak kisebb zúzódásokat szenvedett, de a lány olyan szerencsétlenül került a kapu alá, hogy a lábát eltörte. Súlyos sérülésével a vármegye közkórházába szállították.”¹⁰⁷ A lány lábát térdből amputálták, aki azonban ezt nem élte túl. Id. Penkert Mihály halála után kéretlen vendég tett emlékezetes látogatást az özvegnél. „Múlt hó 29-én virradóra feltörték az özv. Penkert Mihályné úrnő udvarán levő baromfi ólat, ahonnan az összes majorságot ellopták. A csendőröknek sikerült a tettet Gardó Sándor székelyhídi lakosra reábizonyítani, akit feljelentettek a nagyvárad kir. ügyész-ségnek.”¹⁰⁸

(*Ifj. (dr.) Penkert V. Mihály (14. ábra)* 1873. december 10-én született. Dr. László Mihály budapesti nyilvános főgimnáziuma

¹⁰⁵ Vasárnapi Ujság, 1860. 03. 11., 7/11: 132.

¹⁰⁶ Fővárosi Lapok, 1893. 02. 01., 32. sz.: 270.

¹⁰⁷ Közérdek - Érmellék, 1912. 06. 15., 5/24: 3.

¹⁰⁸ Közérdek - Érmellék, 1913. 12. 13., 6/50: 4.

és nevelőintézete érettségizett tanulói közt találjuk 1892-ben.¹⁰⁹ Az érmelléki fiatalság által a székelyhídi menházalap javára szervezett multság rendezőbizottságának volt tagja 1893-ban.¹¹⁰ A családi hagyományhoz híven ő is választmányi tagja volt II. évesként a Gyógyszerészhallgatók Segélyegyletének pénztárosként 1896-ban.¹¹¹ Ifj. Penkert Mihály *Az ammonia és széndioxid vegyületeiről* című gyógyszerészdoktori dolgozatát 1897-ben védte meg, melynek kivonatát Frankfurter Ármin közölte a *Magyar Chemiai Folyóiratban* (a képmellékletben közöljük). (15.

14. ábra. V. Penkert Mihály
gyógyszerész (1873–1928)

ábra) Ezt a dolgozatot a Gyógyszerészeti Közlöny 1897–1898-ban folytatásokban le is közölte. Than Károly, aki az egyetemen professzora volt, változatlan formában belefoglalta könyvébe, természetesen Penkert Mihály neve alatt.¹¹² Gyógyszerészi újjító munkájáról sokkal későbből van információfoslányunk, amikor egykori tanítványa, Csejtei Károly Lajos hajdúnánási gyógyszerész, a Mikulicz-kenőcs általa hibásnak tartott elkészítési gyakorlatával szemben Penkert eljárását közölte, melyet bevallása szerint „egykori principálisomtól tanultam és amely nézetem

¹⁰⁹ Budapest Főváros Levéltára, VI. 502. d. Beküldött középiskolai jegyzőkönyvek, Dr. László Mihály nyilvános jogú főgimnáziuma érettségi anyakönyvei, 1892.

¹¹⁰ Nagyvárad, 1894. 06. 20.

¹¹¹ Gyógyszerészi Hetilap, 1896. 01. 26, 35/5: 74.

¹¹² Penkert Mihály: *Az ammonia és széndioxid vegyületeiről*. Gyógyszerészdoktori értekezés a bpesti kir. m. tud. egyetem I. Chemiai intézetéből. Gyógyszerészi Közlöny, 13: 755., 772., 787.; Magyar Chemiai Folyóirat, 1899, 5/1: 9–11.; Gyógyszerészeti Értesítő, 1897: 393–441.

Az ammonia és széndioxid vegyületeiről.*

Közl: FRANKFURTER ÁRMÍN.

(Dolgozat a kir. magy. tudomány-egyetem I. chemiai intézetéből.)

Az ammonia és a széndioxid öt vegyületet alkotnak egymással, melyek a szerint képződnek, hogy az ammonia, széndioxid és víz milyen viszonyok szerint egyesülnek. E vegyületek:

ammoniumcarbonat: $(H_4 N)_2 CO_3, H_2 O$;

ammoniumhydrocarbonat: $(H_4 N) HCO_3$;

ammoniumsescuicarbonat: $(H_4 N)_4 H_2 (CO_3)_3, H_2 O$;

ammoniumcarbamat: $(H_4 N) CO_2 NH_2$,

és a kereskedésbeli só: $(H_4 N) HCO_3, (H_4 N) CO_2 NH_2$.

E vegyületekkel Divers foglalkozott behatóbban, ismertette előállításuk módját és megállapítva szerkezetöket, oldhatóságukat és bomlástermésöket. Mint-hogy a magyar gyógyszerkönyv e készítmények közül a kereskedésbeli söt rendelí hivatalosnak, szerző e vegyületek tanulmányozásával azért foglalkozott, hogy a gyógyszerkönyvbem megszabott föltételek helyességét megállapítsa, de egyúttal a kereskedésbeli só ellenőrzésére is alkalmas módszert találjon.

Első sorban olyan analitikai módszerről gondoskodott, a mely szerint e vegyületek minden alkatrészét gyorsan és pontosan meghatározhatja. Az analízist Bunsen-féle szénsvmeghatározó készülékben végezte; a vegyület elbontására ismert mennyiségű titrált savat használva, a széndioxid mennyiségét a súlyvesztéségből határozta meg s a só elbontására használt savat visszatitralva, megállapította, hogy a vegyület ammonia-tartalma mennyi.

Külön czim alatt foglalkozik mind az öt vegyülettel. Röviden ismerteti azok történetét, előállítási módjukat és sajátásaikat, majd elemzésökre tér át. Az alábbi táblázatban a kereskedésbeli ammoniumcarbonatok elemzési adatait állítja össze:

Kereskedésbeli ammoniumcarbonatok összetétele.

N é v :	Ammonium carbonic. pyrooleos siccum		Ammonium carbonic. pur. siccum.		Ammonium carbon. angl. pur.	
lemért súly grammokban :	0-8532	0-6354	0-7654	0-7502	0-8140	
talált gramm :	CO ₂	0-4829	0-3525	0-4255	0-4174	0-4438
	NH ₃	0-1851	0-1423	0-1700	0-1683	0-1805
	H ₂ O	0-1852	0-1409	0-1699	0-1645	0-1902
talált % :	CO ₂	56-60	55-50	55-60	55-67	54-45
	NH ₃	21-70	22-40	22-22	22-46	22-16
	H ₂ O	21-70	22-01	22-17	21-97	23-33
viszony :	CO ₂	1-363	1-260	1-263	1-242	1-100
	NH ₃	1-276	1-317	1-307	1-321	1-303
	H ₂ O	1-217	1-224	1-231	1-220	1-294
egyszerűsített viszony :	CO ₂	1-12	1-02	1-02	1-01	1-00
	NH ₃	1-04	1-07	1-06	1-08	1-17
	H ₂ O	1-00	1-00	1-00	1-00	1-17

* Penkert Mihály gyógyszerész-doktori értekezésének kivonata.

15. ábra. Magyar Chemiai Folyóirat, 1899

szerint a legjobb, a gyakorlatban pedig a legjobban bevált.”¹¹³ A családi patikát apja halálától 1928. május 28-ig vezeti. Birto-
kosi lapját mint örökös 1921. július 15-én kapta meg. Mint
székelyhídi patikus szerepelt Bihar egészségügyi személyzetének
listáján 1926-ban.¹¹⁴

Az egyetemről hazatérése után súlyos beteg lett, és így
majdnem egy évig munkaképtelenné vált. Felépülése után, 1899.
november 18-án nőül vette szádvári Lükő Mária Johannát, aki
1880. szeptember 10-én született Szatmárnémetiben. Testvérei,
dr. Lükő Géza és dr. Lükő Béla Szatmárnémeti köztisztviselőben
álló polgárai lettek. Penkert V. Mihály apja halála után, 1912.
október 10-én vette át a székelyhídi patika vezetését, amelyet
haláláig – 1928. május 21-ig – vezetett.¹¹⁵ Felesége, az általam
is ismert Lükő Mariska néni, szép hosszú életet élt, 1971.
november 1-jén hunyt el. Házasságukból két fiuk született. Az
első 1900. szeptember 20-án született, és a Mihály nevet kapta.
A második 1903. március 15-én született, és a Sándor Mihály
nevet kapta. Itt a család története két ágra szakad, melyre
később visszatérek.

Dr. Penkert (V.) Mihály gyógyszerész és Penkert (IV.) Mihály
földbirtokos¹¹⁶ az 1875 óta működő Székelyhídi Fürdő Rész-
vénytársaság igazgatósági tagja volt 1908 márciusa óta.¹¹⁷ Dr.
Penkert Mihály az 1911-ben az Érmelléki Vadásztársaságból
átalakult Székelyhídi Vadásztársaság elnöke lett.¹¹⁸ Mint addigi

¹¹³ „Az ezüstnitrátot bemérjük a mozsárba, hozzáadjuk az előírt mennyiségű
vizet, majd a feloldódás után hozzámérjük a perubalzsamot is. Most jól
összekeverjük. Gyorsan és könnyen szabályos emulsiót nyerünk, ami néhány pillanat
alatt összekeverhető a zinkkenőccsel. Az így készült kenőcs egyenletes, az ezüstnitrát
eloszlása is kifogástalan és így mindenben megfelel a gykv. (Gyógyszerkönyv)
kívánalmainak.” Gyógyszerész Közlöny, 1941. 09. 06., 57/36: 492.

¹¹⁴ Manuela Bianca Pașca: *Istoria farmaciilor din Bihor de la începuturi până în
zilele noastre*. Editura Universității din Oradea, Oradea, 2013: 187.

¹¹⁵ Emődi János adatai szerint 1934. szeptember 12-én halt meg a svábolaszi
anyakönyv bejegyzése alapján.

¹¹⁶ A Székelyhídi Fürdő Rt. az ő kezdeményezésére jött létre.

¹¹⁷ Központi Értesítő, 1909. 01. 31., 34/9: 200.

¹¹⁸ Nagykároly és Érmellék, 1911. 02. 18., 2/8: 7.

tag, az 1901-es céllövészeti versenyen a négy körben szervezett célba lövés valamennyi versenyén dobogós helyezést ért el.¹¹⁹ Úgy néz ki, nemcsak a vadászat volt a szenvedélye, hanem a természetjárást is szerette, hiszen résztvevője volt a nagyváradi tornaklub által a jadorinai vízeséshez szervezett kirándulásnak 1902. július utolsó hétvégéjén.¹²⁰ Ugyanő a Biharmegyei Első Asbest- és Múpalagvár Részvénytársaság igazgatósági tagja is volt 1912-től (az alapítástól), ahol apja felügyelőbizottsági tag volt haláláig, mindketten az alapítók közt voltak.¹²¹ Dr. Penkert Mihály gyógyszerárában jegyeket lehetett vásárolni a korabeli Székelyhíd Iparos Önképzőkörének színházi rendezvényeire, de bármilyen más jótékony célú kulturális eseményre is. Ezen eseményeken többször is felülfizetett (magyarul: a belépőjegyzen felül is adakozott). Ő és felesége alapító választmányi tagjai voltak 1910 tavaszán a székelyhídi gyermekvédő ligának is.¹²² Az 1913-ban Székelyhídon tartott Bihar megyei tűzoltószövetségi közgyűlésen is ott találjuk dr. Penkert Mihályt mint házigazdát.¹²³ „A »székelyhídi tisztviselői kar« 1913. március 24-én, husvét másodnapján a »Fürdő-vendéglő« nagytermében az érmelléki tüdővész ellen védekező egyesület javára táncestélyt rendez.” A védnökök közt ott találjuk dr. Penkert Mihályt is, aki tekintélyes összeggel járult hozzá a rendezvényhez is (felülfizetett).¹²⁴

A 48-as Függetlenségi Párt tagja legalább 1894-től, mikor az Olaszországból hazatért Kossuth Ferenc első érmelléki körútnak székelyhídi állomásán a fogadóbizottság tagja.¹²⁵ A szabadelvű párt oszlopos tagjaként vett részt abban a székelyhídi küldöttségben, mely Budapestre utazott a Munkapárt alakuló

¹¹⁹ Nagyvárad, 1901. 05. 22.

¹²⁰ Nagyvárad, 1902. 07. 22.

¹²¹ Közérdek – Érmellék, 1912. 02. 17., 5/7: 4; Központi Értesítő, 1912. 08. 29., 37 (2. félév)/69: 2191.

¹²² Közérdek – Érmellék, 1910. 04. 23., 3/20: 7.

¹²³ Közérdek – Érmellék, 1913. 06. 14., 6/24: 3.

¹²⁴ Közérdek – Érmellék, 1913. 03. 15., 6/11: 4; Uo., 1913. 04. 05., 6/14: 4.

¹²⁵ Nagyvárad, 1894. 03. 05.; Uo., 1894. 11. 21.

ülésére.¹²⁶ A Munkapárt székelyhídi tagozatának elnöke is volt sokáig.¹²⁷ Az 1901-es országgyűlési választáskor még apja volt a székelyhídi kerület választási bizottságának helyettes elnöke (aki Bihar vármegye törvényhatósági bizottsági tagja is lett ugyanakkor),¹²⁸ az 1910-es, 1914-es képviselő-választáskor már ő volt tagja a választásra jogosultak összeírására a székelyhídi és diószegi szavazóközterbe kiküldött bizottságoknak. Nem sokkal azelőtt, a fiatal újságíróként 1906-ban Váradon szárnyait bontogató és izgatással vádolt Kun Béla (későbbi kommunista vezető) sajtóperében felmentő ítéletet meghozó esküdszék tagja volt a diószegi Veress István református lelkésszel együtt – Hegedűs Nándor visszaemlékezése alapján.¹²⁹ Milyen érdekes firtora a sorsnak?!

Amúgy Penkert legkésőbb 1900 óta tagja volt a megyei esküdszéknek.¹³⁰ Példája alapján 1901-ben Székelyhídról már többen is vállaltak hasonló megbízást.¹³¹ A háború alatt a nyereszkező székelyhídi kereskedők által felvert árakra válaszképpen 1916-ban felvetette egy fogyasztási szövetkezet megalakításának ötletét, mely zajos sikert aratott és meg is alakult.¹³² Az Országos Vöröskereszt Egyesület kérésére Verner Kálmán megyei árvászéki elnök közreműködésével 1917-ben alakultak Biharban a járási fiókok. A székelyhídi fiók részéről dr. Penkert Mihály, mint helyi elnök, harmadmagával került be a megyei választmányba.¹³³

Érdekes sztori világít rá humánumára. Szabó Zoltán székelyhídi református lelkésztől köztudott volt antiszemita meggyőződése. Ez megnyilvánult akkor is, mikor az Érmelléki Taka-

¹²⁶ Közérdek – Érmellék, 1910. 02. 26., 3/9: 5.

¹²⁷ Fehér Dezső: *Bihar-Bibor megye, Oradea-Nagyvárad kultúrtörténete és öregdiákjainak évkönyve, 1933-1937.* Oradea, 1938: 639.

¹²⁸ Nagyvárad, 1901. 09. 10.; Uo., 1901. 10. 10.

¹²⁹ Magyar Nemzet, 1961. 03. 19., 17/67: 4.

¹³⁰ Nagyvárad, 1899. 12. 07.

¹³¹ Nagyvárad, 1901. 08. 27.

¹³² Közérdek – Érmellék, 1916. 03. 11., 8/11: 5.

¹³³ Szabadság, 1917. 09. 22.; Nagyvárad Napló, 1917. 11. 15.; Szabadság, 1917. 11. 15.

rékpénztár egyik megüresedett igazgatótanácsi állására Wass Henrik izraelita vasúti főmérnökkel voltak jelöltek, és antiszemita szólama miatt nyert a tehetségesebb jelölttel szemben. Mikor két zsidó gyűjtött egyházuknak és Penkert adományt utalt ki számukra, a már igazgatótanácsi tag, Szabó ezt pejoratív szöveggel megjegyezte, amiért Penkert keményen kioktatta.¹³⁴ Dr. Penkert Mihály addigi igazgatósági tagból vezérigazgatóvá lett választva 1912-ben rendkívüli közgyűlésen az Érmelléki Takarékpénztárnál.¹³⁵ Apja 1912-ben halt meg Budapesten, hatvankét éves korában.¹³⁶ A választásról azt írta a helyi sajtó, hogy „az állásra biztos értesülésünk szerint ifjú Penkert Mihály igazgatósági tagot fogják egyhangúlag megválasztani, a ki, úgy kiváló tudása, mint nagy készsége mellett egyedül van hivatva a Penkert névhez fűződő határtalan bizalmat nemcsak továbbra is fenntartani, de még erősebbé tenni. Ifj. Penkert Mihály a modern haladás embere, a ki bizonyára az intézet fejlesztésében is nagyfokú tevékenységet fog kifejteni s a régi intézet hírnevét újabb babérokkal fogja gyarapítani”. Kinevezését támogatták a pénzügyintézet főrésztvényesei – Stubenberg József és az Osztrák-Magyar Bank – is. Az 1912. november eleji gyűlésen Stubenberg József elnök méltatta az apát, emlékét jegyzőkönyvileg örökítették meg, majd pedig javaslatot tett ifj. Penkert Mihály kinevezésére, melyet a 39 jelenlévő egyhangúlag megszavazott.¹³⁷

Ifj. Penkert Mihály apósa szádvári Lükő Sándor (felesége petrivai Petravich Gizella, 1856–1917), sógorai Sándor, dr. Lükő Béla (felesége Kölcsey Boriska) híres szatmári sebészdoktor és a fiatalon (1906. május 9-én, 26 évesen) elhunyt dr. Lükő Géza voltak.¹³⁸ Dr. Lükő Géza nagy testi erejéről volt híres.¹³⁹ A

¹³⁴ Közérdek – Érmellék, 1912. 02. 22., 6/8: 3.

¹³⁵ Központi Értesítő, 1913. 08. 28., 38 (2. félév)/69: 2042.

¹³⁶ Budapesti Hírlap, 1912. 10. 12., 32/241: 15.

¹³⁷ Közérdek – Érmellék, 1912. 11. 19., 5/45: 3; Uo., 1912. 11. 16., 5/46: 3.

¹³⁸ Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, Gyászjelentések.

¹³⁹ „Régi időben történt, hogy hajnalig szórakoztak a Központi Vendéglőben, ahol Szilágyi Géza zenekara játszott a mulattató nótákat. Dr. Lükő Géza, idősebb Penkert Mihályné legidősebb bátyja, nagyon mulatós ember, hajnalig szórakozott

szakmai hozzáértése és embersége miatt nagy hírnévre szert tett dr. Lükő Béla szatmári sebész életéről és haláláról több nekrológ is megjelent.¹⁴⁰

Az I. világháború hátországi eseményei az ő családjukban is éreztették hatásukat. „A »Déli Hírlap« híradása szerint a biharmegyei Székelyhid községben a minap gyilkos merényletet követett el egy orosz fogoly az éjjeli ügyeletet tartó gyógyszerész ellen. Románszky Albert gyógyszerész Penkert Mihály dr. gyógyszerertárában teljesített éjjeli ügyeletes szolgálatot. Éjjel két órakor csöngetést hallva, kinyitotta a gyógyszerertárt, s abban a pillanatban egy sötét alak támadt rá és késsel többször megszúrta. A merénylőt elfogták egy orosz fogoly személyében. Bevallotta, hogy meg akarta ölni a gyógyszerészt, mert néhány nappal azelőtt a gyógyszerertárból kiutasította. A gyógyszerészt életveszélyes állapotban vették ápolásba.”¹⁴¹

Az 1912-ben szerveződött Érmellék tüdővész ellen védekező egyesülete hölgybizottsága elnöknőjévé dr. Penkert Mihálynét választották.¹⁴² Az 1913-ban újonnan alakult székelyhídi dalegylet

barátaival a nagyteremben. Hazafelé menet a zenekar jó magyarnótákat húzott nekik, dalolást meg talpalávalót is, mert az utcán jó darabon tánclépésben mentek. A csordát éppen akkor hajtották kifelé a legelőre. Elöl egy nagyszarvú, kormos bika jött. Dr. Lükő Géza, aki nagy testi erejéről volt híres a környéken, odaállt a bika elé, elkapta a két szarvát, megcsavarta a fejét, odaintette Szilágyi primást, hogy húzza a fülébe a nótáját, hogy »Kék nefelejcs, kék nefelejcs virágzik a tóparton...«. Szilágyi azóta is sokat gondol erre az esetre! Talán ma is tele van a fehérműje, ha emlékszik az esetre!” (Forrás: Nánási Zoltán: *Egykori székelyhídi történetek, mindennapi apró villanások, anekdoták*. Ér hangja, 2012. július-augusztus, 3/7: 7.)

¹⁴⁰ Erdélyi Lapok, 1936. 05. 05., 5/101: 8. A temetésről lásd még Erdélyi Lapok, 1936. 05. 06., 5/102: 7. „Harminc évi sebési működése alatt több mint 200 ezer operációt végzett. Neve egyformán ismert volt Berlin, Budapest, Bécs tudományos köreiben és az impériumváltozáskor a debreceni egyetem sebésztanárának hívták meg, de a közönség kérésére Satu-Marén maradt. A háború alatt a Ferenc József-rend lovagkeresztjével tüntette ki Ferenc József császár és király. Károly király pedig a román csillagrenddel és a Koronarenddel tüntette ki. Tüdővész vitte el, nemrégiben Winternitz professor operációval próbált segíteni, de csak rövid időre tudták meghosszabbítani a kiváló férfi életét.” (Erdélyi Lapok, 1936. 05. 03., 5/100: 8.) E tüdővész eredetű műtött tüdőtályoggal küzdött sokáig, majd egyik páciensétől elkapta az influenzát és az okozta halálát. Erdélyi Lapok, 1936. 05. 05., 5/101: 8.

¹⁴¹ Gyógyszerész Közlöny, 1918. 07. 28., 34/30: 426.

¹⁴² Közérdek - Érmellék, 1912. 10. 12., 5/41: 4.

többek közt őt is megtisztelte egy hajnali szerenáddal.¹⁴³ A frissen kirobbant háború első hónapjának romantikus lelkese-
dése közepette dr. Penkert Mihályné sokadmagával naponta
kint volt a székelyhídi vasútállomáson ételt és italt osztogatni
az átvonuló katonai szerelvényeken utazó honvédeknek.¹⁴⁴ A
székelyhídi Kaszinó-egylet által szervezett kabaréestélyen Penkert
Mihályné több verset is szavalt.¹⁴⁵ Sógornője, Penkert Margit
már 1893-ban szerepelt a Casino táncestjének lánytagjai közt.¹⁴⁶
Margit édesanyjával 1894-ben is jelen volt a Casino táncestjén.¹⁴⁷
A millenniumi megemlékezések keretében Székelyhídon 1896.
május 10-én tartott polgári ünnepségen a város által készített
díszlobogóra Penkert Margit kisasszony egy arannyal hímzett
fehér selyemszalagot ajándékozott.¹⁴⁸

Amúgy más községek is hoztak ennivalót a székelyhídi
állomásra. A háborúba vonuló katonáknak a székelyhídi hon-
leányok zászlókat is csináltattak, melyet többek közt Penkert
Sanyika adott át az állomáson átvonuló honvédeknek.¹⁴⁹ A
hadba vonult katonák itthon maradt hozzátartozói megsegítésére
nagyszabású gyűjtést rendeztek, melynek a járásszerte közismer-
ten nagylelkűnek ismert dr. Penkert Mihályné Lükő Mária volt
az egyik motorja, a gyűjtést felügyelő központi bizottság tag-
jaként.¹⁵⁰ Általában kedvező volt a fogadtatás, de akadtak negatív
példák is. „Dr. Penkert Mihályné bekopogtatott a Tunyoghy
György házához is, ahol a gazda honn nem létében két serdülő
leánya, Zsuzsa és Marcsa előtt adta elő jövedele célját. A két
leány durva szavakkal utasította el a nemeslelkű honleányt, aki
piruló arccal hagyta el a szívtelenség hajlékát.”¹⁵¹ Míg július-

¹⁴³ Közérdek – Érmellék, 1913. 05. 10., 6/19: 4.

¹⁴⁴ Közérdek – Érmellék, 1914. 08. 15., 7/34: 5.

¹⁴⁵ Közérdek – Érmellék, 1910. 01. 15., 3/3: 6.

¹⁴⁶ Nagyvárad, 1893. 07. 26.

¹⁴⁷ Nagyvárad, 1894. 12. 30.

¹⁴⁸ Nagyvárad, 1896. 05. 13.

¹⁴⁹ Közérdek – Érmellék, 1914. 08. 29., 7/36: 6.

¹⁵⁰ Nagyvárad, 1914. 08. 18.

¹⁵¹ Közérdek – Érmellék, 1914. 08. 22., 7/35: 5.

augusztus folyamán még a lelkesen hadba vonuló katonák fogadása és étellel-itallal ellátása folyt a vasúti állomáson, addig szeptemberben már a sebesülteket szállító vonatokat kellett fogadni. A lelkesedés töretlen volt, melyből dr. Penkert Mihályné is kivette a részét. Hasonlóan a többi úrhölgyhöz, beiratkozott a dr. Náday Samu h. járási orvos által szervezett önkéntes betegápolói tanfolyamra, hiszen a Vöröskereszt felkérésére Székelyhíd is elvállalta egy harmincágyas kórház szervezését.¹⁵² Az Aranyat Vasért mozgalom felhívására Székelyhídról sokan küldtek be aranyékszert, többek közt dr. Penkert Mihályné is.¹⁵³ Dr. Penkert Mihálynénak „Ferencz Salvator főherceg ur ő császári és királyi fensége, mint az Osztrák–Magyar Monarchia Vörös Kereszt Egyleteinek védnökhelyettese – Ő császári és apostoli királyi Felségétől legkegyelmesebben átruházott hatáskörében – 1916. évi január hó 29-én kelt magas elhatározásával, a háború alatt a katonai egészségügy körül szerzett kiváló érdemeik elismeréséül, a Vörös Kereszt hadiékítményes ezüst díszérmét díjmentesen méltóztatott adományozni.”¹⁵⁴ Ez dr. Miskolczy Ferenc főispán révén került kiosztásra. Gróf Stubenberg Józsefné másodosztályú hadiékítményes díszérmet, míg további hárman ezüstérmet kaptak ekkor.¹⁵⁵

Neve akaratlanul is belekeveredett egy botrányba. A Hitler 1933-as hatalomra kerülésére adott válaszként nemzetközi zsidó szervezetek bojkottot hirdettek Németország ellen, melyhez csatlakozott Székelyhíd két akkori zsidó körorvosa is, bojkottot hirdetve a németországi gyógyszerekre, ezirányú kötelezvény aláírására szólítva fel Székelyhíd két akkori patikáját is. Ezt az *Erdélyi Lapok* szóvá is tette, mint a betegek jogait sértő lépést. Válaszul az orvosok egy nyilatkozatot fogalmaztak meg, melyet aláírtak a két patikával és megjelentették az egyik váradi

¹⁵² Közérdek - Érmellék, 1914. 09. 05., 7/37: 5.

¹⁵³ Nagyváradi Napló, 1914. 11. 18.

¹⁵⁴ Budapesti Közlöny, 1916. 04. 12., 50/84: 5.

¹⁵⁵ Nagyváradi Napló, 1916. 04. 11.

lapban, külön nyilatkozattal dr. Penkert Mihálynétól, amit az *Erdélyi Lapok* újságírója úgy értelmezett, hogy „a falusi patika fölött – ezt ugyan a laikusok kevésbé ismerik – nagy úr a vidéki orvos”. Néhány napon belül megjelent személyes nyilatkozatukban azonban már másként fogalmaztak. „A székelyhídi közvélemény érezhető nyomása alatt most már más hangot használtak. Kijelentették, hogy írnak német gyógyszert is, ha nincs jobb belföldi, vagy magyar orvosság.”¹⁵⁶

Az 1935-ös nagyváradai Karácsonyi Vásáron „a sacueni dr. Penkert Mihályné szőnyegei és szőttesei is nagy érdeklődésnek örvendtek.”¹⁵⁷ „A (székelyhídi) római katolikus Oltáregylet rendezésében, husvét első napján úgy értékre, mint tömegre nézve kiváló kézimunkakiállítás nyílt meg. (...) Magyar részről szebbnél-szebb munkákkal vett (többek közt – szerz. megj.) részt özv. Penkert Mihályné” 1936-ban.¹⁵⁸ Mikor 1940. december 6-án „dr. Jeney Pál főhadnagy, aki a katonai közigazgatás ideje alatt mint hadbíró működött a székelyhídi járás katonai parancsnokságán, gyönyörű kivitelű Horthy-képet ajándékozott Székelyhid községnek”, anélkül hogy részletesen ismertetnénk az ünnepélyt, meg kell említeni, hogy „özv. dr. Penkert Mihályné gyönyörű diszmagyarban őszinte átérzéssel szavalt alkalmi ünnepi költeményt.”¹⁵⁹

Özv. dr. Penkert V. Mihálynénak köszönhetjük a II. bécsi döntés utáni székelyhídi hatalomátvétel komikus sztorija megőrzését is. Egy hosszabb, Székelyhídről szóló ismertetőben mesélte el a riporternek. Ebből az ismertetőből tudjuk, hogy a munkaközösségi akció során Stubenberg Józsefné, Nadányi Péterné és az ő segítségével 900 pár cipőt tudott szétosztani, az újjáéledő Református Nőszövetség és Katolikus Caritas szintén áldásos tevékenységet folytatott, a Casino szervezésében Fábry Sándor harctéri élményeiről, özv. Penkert Mihályné kisebbségi

¹⁵⁶ Erdélyi Lapok, 1933. 04. 14., 2/85: 8.

¹⁵⁷ Erdélyi Lapok, 1935. 12. 24., 4/275: 2.

¹⁵⁸ Erdélyi Lapok, 1936. 04. 16., 5/87: 4.

¹⁵⁹ Magyar Lapok, 1940. 12. 08., 9/265: 2.

élményeiről tartott előadást, december 17-én pedig egy jól sikerült Széchenyi-estről is tudomást szerezhettünk a Casino keretében.¹⁶⁰

Mielőtt tovább folytatom a családfa bemutatását, okvetlen ki kell emeljem Penkert V. Mihály felesége,¹⁶¹ Szádvári Lükő Mária Johanna személyiségét gyerekkori benyomásaim alapján, Misu barátom nagymamáját, akit mi Mariska néninek szólítottunk. Ő egy rendkívül kedves, intelligens, művészszerető és híres műgyűjtő volt. Az ő gyűjtőszeszvedélye mentette meg a pusztulástól azt az aranyeletet, amelyet 1927-ben munkások találtak meg szőlőjében. Állítólag nyolc darabot leltek, ezekből hat bekerült Nagyváradra valami Schwartz nevű aranymíveshez, majd nyomuk veszett. A megmaradt két darabot Mariska néni megmentette gyűjteménye számára, súlyos anyagi áldozat árán. A megmentett aranyboglárokat Roska Márton neves régész 1929-ben megjelent tanulmányából ismerhetjük meg részletesebben. (16. a. ábra) Ez a tanulmány az Archaeologiai Értesítő 1929. évi kötetében jelent meg (a birtokomba került különlenyomat másolatán látható Roska Márton saját kezű ajánlása dr. Andrassy Ernő érmihályfalvi orvosnak).¹⁶² (16. b. ábra) Még egy boglárt gyűjtött be Mariska néni 1931-re. Roska Márton ezt is leköszölte.¹⁶³ A Penkert család az akkori törvény előírásának alapján

¹⁶⁰ „Tudja, az úgy volt, hogy mielőtt Nadányi Péter elfoglalta volna a főszolgabírói hivatalát, egy megyei hajdut küldött az anyaországból Székelyhídra felderíteni, kaphat-e megfelelő lakást a főszolgabírótság közelében? A hajdu a vármegye dolmányában egyenesen a főszolgabírótság épületébe állított be. Egy ottmaradt román irnok a sujtásos egyenruha láttán úgy vélte, hogy valami nagy úr, tán a főbíró, vagy maga az alispán érkezett magyar részről. Kihúzta magát: – Tisztelettel állok nagyságos úr rendelkezésére. Parancsoljon átvenni a hivatalt, én rendben átadom nagyságos úrnak. – Most nem érek rá, majd holnap átveszem – legyintett fölényesen a hajdu, nehogy idő előtt csorbitson saját tekintélyén.” Nagyváradi Napló, 1941. 12. 24.

¹⁶¹ Talán az ő felesége volt a család legtevékenyebb női tagja vagy róla maradt fenn a legtöbb híradás, tény az, hogy sok helyi társadalmi rendezvény esetén ott találjuk az események sűrűjében, sok egyesületben volt vezető és tevékeny tag.

¹⁶² Archaeologiai Értesítő, 1929: 59–62.

¹⁶³ Archaeologiai Értesítő, 1931: 251–252.

Andrássy Ernőnek,
ösvény barátainknak,
Roskalláról

A SZÉKELYHÍDI ŐSKORI ARANYLELET.

Özv. dr. Penkert Mihályné, szül. Lükó Mariska úrnő megértő szívessége folytán jutottam abba a kellemes helyzetbe, hogy az alábbi két aranyboglárt bemutathatom olvasóinknak.

Két év előtt, 1927-ben, munkások akadtak rájuk a székelyhídi (Bihar m.) szőlőkben. Állítólag nyolc darabot letek, ezekből hat bekerült Nagyváradra valami Schwartz nevű aranyműveshez s tovább nyomuk veszett. Ezt a két darabot súlyos anyagi áldozatok árán sikerült megmentenie Penkertné öngyűjtésének a saját szép gyűjteménye számára. Minden kísérlete, hogy a leletkörülményekről valami közelebbit megtudjon s hogy a másik hat darabot is megszerezze vagy sorsukról valami biztosat tudjon meg, eredménytelennek bizonyult.

Kedves köteleességet teljesítek, amikor e sorok rendjén is őszinte köszönetemnek adok kifejezést a boglárók megmentéséért. E közléssel azért is sietek, hogy így szaktársaimnak módot és alkalmat nyujtsak a hiányzó darabok további nyomozására s amennyiben közgyűjteménybe kerültek, e közléssel is hozzájáruljak az egész leletről alkotandó kép s tanulságok rögzítéséhez.

A két boglár (20. és 21. kép) mindegyike erdélyi aranyból, öntés útján készült. (750 gr arany + 250 gr ezüst.) Belső felületük egyenetlen, halvány öntési nyomokat mutat, tehát nem olyan egyenetlesen sima és fényes, mint a külső.

Mind a kettő gömbszelvényalakú s a rajtuk látható díszítést utólagosan eszközölték a szokásos poncoló eszközzel, és pedig olyan formán, hogy a mintákat belülről nyomkodták ki. Ezzel szemben a ruhához való rögzítést szolgáló lyukakat kívülről befelé fúrták, meg lehetösen ügyetlenül, úgyhogy a fúrás rendjén benyomuló fémrészecskék kiállottak a boglár testéből. A nagyobbik boglárban ellapították ezeket utólagos kalapálással, a kisebbik boglárban a meglevő négy lyuk közül csak az egyiket kalapálták el.

16. a. ábra. Az Archaeologiai Értesítő 1929/59–62. oldalain leközölt cikk különlenyomatának, dr. Andrássy Ernőnek dedikált példánya. Ebben a cikkben mutatta be Roska Márton az első két boglárt

őrizte ezeket a tárgyakat. Még a British Museum is felajánlotta ezek megvételét, de a család tagjai, elsősorban Mariska néni, nem volt hajlandó azoktól megválni. Emődi János az alábbi nyilatkozta Szabó Józsefnek ezekkel kapcsolatban: „Láttam őket a hetvenes évek végén, náluk otthon a Lukács György (Kőfaragó) utcai lakásukban. A múzeum régészei és sok külföldi is megnézte, Európa legkomolyabb szakemberei is foglalkoztak ezekkel a tárgyakkal, tucatnyi könyvben látható fényképük. Mikor 1974-ben megjelent a nemzeti kincsekről, műemlékekről, műtárgyokról szóló első törvény, Miska¹⁶⁴ bácsi annak rendje és módja szerint írásban jelentette a múzeumnak – ami köztudott volt –, hogy birtokában vannak 50 éve ezek a tárgyak. Azzal az ürüggyel hogy újabb, az aranytárgyakra vonatkozó törvény megjelenésekor nem jelentette be még egyszer, elkobozták tőle. Miska bácsi 80 éves volt ekkor, de makkegészséges, a történetek nagyon megviselték és nemsokára meghalt. Fia 1990 után, egy évi pereskedést követően visszakapta a tárgyakat, de mivel külföldre nem vihette ki őket, a fővárosi múzeum megvette a tárgyakat, színes fényképeket az ottani múzeum előcsarnokában árulták. Utoljára a *Bihari Napló* 2005. március 7-én írt a boglárokról.” Dr. Penkert Mihályné szülője – néh. Wilhelm Sándorné nyug. történelem

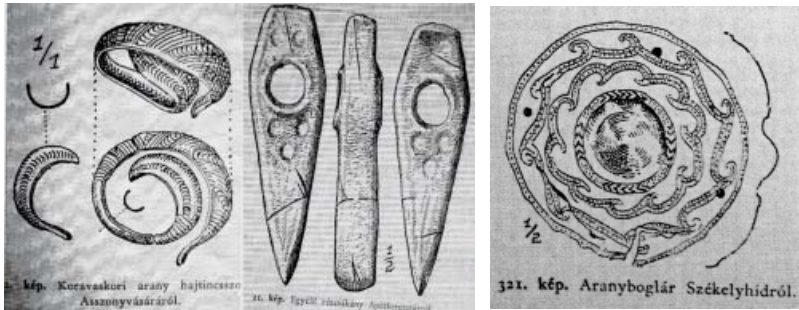

16. b. ábra. A Lükő Mária által megmentett és Roska Márton által leközölt nevezetes három aranyboglár színes fényképe, a Penkert család tulajdona.
(Fotó: Emődi János dokumentumgyűjteményéből, szíves engedélyével)

¹⁶⁴ Dr. Penkert Mihály orvosról van szó.

szakos tanárnő közlése szerint is – valóságos kincsebányója volt a régészeknek. Nem csoda, ha neve ismertté vált régészeti körökben is. Roska Márton egy kettős, ellentett élű rézcsákány-féléről tesz említést (mely így is 16,5 cm-es volt) a rézcsákányokról készült összefoglaló tanulmányában.¹⁶⁵

A nemesség-történeti kutatásokban jeleskedő, de főként régészként elismert Emödi János által velünk megosztott korabeli szakcikk-kivágatok alapján fogalmat alkothatunk Lükő Mária régészeti gyűjtőmunkájáról. Gyűjteménye sokkal több tárgyat tartalmazott, mint azt gondolnánk. (16. c-d. ábrák) Valószínű,

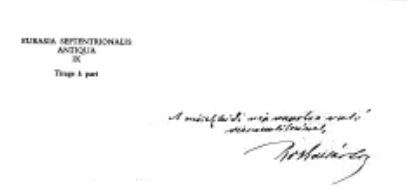
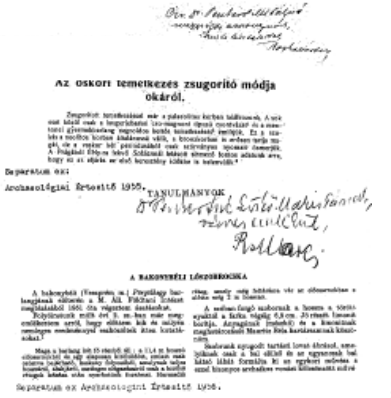

16. c-d. ábrák. Szakcikk-kivágatok Emödi János dokumentumgyűjteményéből, dr. Penkert Mihályné régészeti tevékenységének illusztrálására (reprodukció szíves engedélyével)

mély, tartós barátság alakult ki közte és az Érmellékre látogatott Roska Márton régész professzor között. Legalábbis ezt bizonyítja az a több Penkertnének dedikált különnyomat Roska szakcikkeiről, melyeket Emödi János bocsátott rendelkezésünkre. (16. e-f. ábrák) E barátság története még feldolgozásra vár, bár Roska Márton és az érmihályfalvi dr. Andrassy Ernő legendás barátságát és ez utóbbi régészeti munkáját már elkezdte feldolgozni a romániai régész szakma.¹⁶⁶ A nagyváradi és a székelyhídi múzeumok leltárait rendezgető Gruia Fazecaş egy bronz baltát

¹⁶⁵ Roska Márton: *A rézcsákányok*. Közlemények az Erdélyi Múzeum-Egyesület Érem- és Régiségtárából, 1942, 2/1: 52.

¹⁶⁶ Nánási Zoltán: *Dr. Andrassy Ernő, az Érmellék utolsó polihisztorja* (series: *Partiumi Füzetek*, 24.), PBMET, Nagyvárad, 2003; Némethi János: *Az Érmellék ősrégészeti*,

16. e-f. ábrák. Roska Márton dr. Penkert Mihálynének dedikált különnyomata Emödi János dokumentumgyűjteményéből (reprodukción szíves engedélyével)

fedezett fel a székelyhídi múzeum tárgyai között, mely Penkert Mihályné Lükő Máriaához köthető.¹⁶⁷ A székelyhídi múzeumból származó boglárokat egy összefoglaló cikkben ismertette Sorin Bulzan és Călin Ghemiș. Az ismertett gyűjteményben is sok példány származott a Penkertek kollekcijából.¹⁶⁸ Főleg Cseke Péter cikkei alapján szeretnénk röviden pontosítani a székelyhídi

császár- és árpádkori kutatásának története dr. Roska Márton és dr. Andrassy Ernő barátságának tükrében. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum-Egyesület Régisírtgárából, 2011-2012, új sorozat VI-VII. (XVI-XVII.) kötet: 7-38.; Călin Ghemiș: *From the History of Archaeological Researches in Crișana: Dr. Ernest Andrassy (I)*. In: *Ziridava - Studia Archaeologica*, 30. Editura MEGA, Cluj-Napoca, 2016:

¹⁶⁷ Gruia Fazecaș: *Trei topoare inedite din cupru descoperite în județul Bihor*. In: Aurel Chiriac (redact.): *Crișia*, XL. Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2010: 9-12.

¹⁶⁸ Sorin Bulzan, Călin Ghemiș: *Roman period brooches from Săcueni Museum, Bihor county*. In: Coriolan Horațiu Opreanu (edit.): *Ephemeris Napocensis*, XXI. Academia Română, Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca, 2011: 161-169.

múzeum történetét és dr. Penkert Mihálynéval való esetleges kapcsolatát. A két világháború között többször megfordult Székelyhídon Roska Márton régész és Balogh Jolán művészettörténész is, akik jóban voltak a Penkert házaspárral. Már zajlottak Roska Mártonnak és dr. Andrassy Ernőnek az ottományi kultúra leírásához vezető közös érmelléki kutatásai, és az akkorig felbukkant székelyhídi réz- és bronzkori leletek felkeltették Roska érdeklődését is. Penkerték innentől kezdve mindent elkövettek, hogy Székelyhíd is bekerüljön a régészeti szakirodalomba. Értékes gyűjteményt hoztak létre, de nem ez képezte a székelyhídi múzeum alapját, hanem Halász József iskolaigazgató és Szablyár Kornél református esperes kevésbé jelentős gyűjteménye.¹⁶⁹ Halász József alapította meg a múzeumot 1958-ban, melyet 1965-ben félnormával Nánási Zoltán vett át és vitt egészen 1974-ig. Kétévnyi bezárás után 1976-ban érkezett meg Wilhelm Sándorné, aki aztán az ismét kedvet kapott Nánási Zoltánnal együtt vezette az intézményt. Penkertné csak 1969-ban engedte Nánásinak, hogy gyűjteményét felleltározza és javasolja a megyei múzeumnak egy részét megvásárlásra. E megvásárolt anyagból került egy töredék csak vissza a székelyhídi múzeumba, hasonlóan a dr. Andrassy Ernőtől elkobozott anyaghoz (Székelyhídnak csak annyit adtak abból is ki, ami Váradnak nem kellett). A 70-es években még abban bíztak, hogy a múzeum számára megfelelő helyet találnak majd a Stubenberg-kastélyban, de ez csak álom maradt.¹⁷⁰

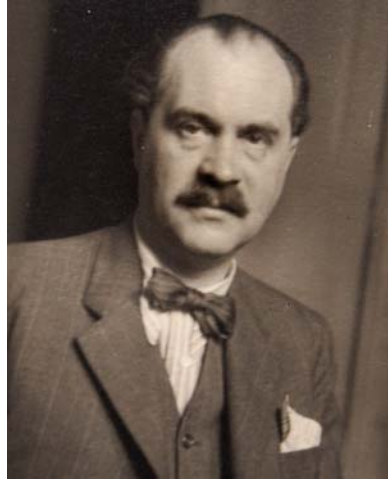
Penkert V. Mihály a bukaresti főiskolai ifjúság megsegítésére a Koós Ferenc Kör által szervezett adománygyűjtésen 200 lejt adott 1928-ban.¹⁷¹

¹⁶⁹ A székelyhídi múzeumba került 1958-ban például a diószegi csizmadia cég 1773-as céhes kancsója is. Kíváncsiak lennénk, vajon megvan-e még valahol?

¹⁷⁰ Nánási Zoltán: *Muzeul de Istorie al Văii Ierului (1957-1972)*. In: *Centenar Muzeul Orădean*. Oradea, 1972: 133–137; Szakáts Mária: *Székelyhíd múzeuma*. A Hét, 1973. 12. 28., 4/52: 2.; Wilhelm Sándor: *Egy múzeumalapítás története*. Művelődés, 1997. 02. 01., 50/2: 18–19.; Sz. Szabó Gyula: *A székelyhídi múzeumban*. Művelődés, 1958, 11/11: 8.; Cseke Péter: *Érmelléki múzeumőrök*, 1. Művelődés, 1981, 34/2: 14–16.; Cseke Péter: *Érmelléki múzeumőrök*, 2. Művelődés, 1981, 34/3: 10–12.

¹⁷¹ Magyar Kisebbség, 1928. 05. 01., 7/9: 354.

Térjünk most vissza, és kövessük először az 1900-ban született Mihály ágát. (*Legifj.) Penkert VI. Mihály (17. ábra)*¹⁷² a székelyhídi gimnazisták Önképző Körének volt elnöke 1912-ben.¹⁷³ Dr. László Mihály nyilvános főgimnáziuma és nevelőintézete tanulói közt találjuk 1911–1917 közt, akár csak édesapját.¹⁷⁴ (*Legifj.) Penkert Mihály (1895, szolg. 1915 óta) népfölkelő szakaszvezetőnek a 23. honvéd gyalogezredben előbb bronz vitézségi érmet, majd 1. osztályú ezüst vitézségi érmet adott Ferenc József 1918-ban.*¹⁷⁵ Az orvosegyetemi matrikulában (Pázmány Péter Tudományegyetem Orvostudományi Kar) szereplő adatai a következők: születés Székelyhíd, 1900. szept. 30., református, végzett 1924. dec. 20., oklevél száma 161/1924–25. Aranydiplomát 1974-ben kapott.¹⁷⁶ Eltérés van a katonasági iratokban szereplő születési dátum és e között: idősebbnek adta ki magát a bevonuláskor? Lehetséges, ugyanis szülei eljegyzési dátuma 1899 júliusa, míg esküvője 1899. november első fele.¹⁷⁷ Dr. Mudrák József egyetemtörténész egy 2009-es internetes bejegyzéséből tudjuk egyetemi pályafutását a debre-

17. ábra. VI. Penkert Mihály orvos (1900–1981)

¹⁷² A fiatalabbkori kép Emődi Jánostól származik (köszönet érte ezúton is), az idősebbkorit Misu barátomtól kaptam.

¹⁷³ Nagykároly és Érmellék, 1912. 03. 16., 3/11: 5.

¹⁷⁴ ***: *Dr. László Mihály nyilvános főgimnáziuma és nevelőintézete.* Budapest, 1911: 27. és 1917: 26.

¹⁷⁵ Rendeleti Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára – Személyes Ügyek, 1918. 06. 20., 45/84: 2352.; Uo., 1918. 10. 18., 45/147: 4239.

¹⁷⁶ ***: *A Pázmány Péter Tudományegyetem Orvostudományi Karán végzett orvosstanhallgatók jegyzéke 1921–1951.* (series: *A Semmelweis Orvostudományi Egyetem Levéltárának kiadványai, 3. Promóciós könyvek III.*) Budapest, 2006: 1409 sz. alatt.

¹⁷⁷ Heti Szemle, 1899. 07. 12., 8/28: 3; Uo., 1899. 11. 22., 8/47: 4.

zeni m. kir. Tisza István Tudományegyetemen. A Budapesti Tudományegyetemen szerzett orvosi oklevelet, 1920-tól 1924-ig a II. sz. anatómiai intézetben (Tellyesniczky Kálmán prof. mellett) orvostanhallgatóként díjas gyakornok, illetve később tanársegéd. 1926. febr. 1-től a debreceni Tisza István Tudományegyetem orvosi karán a Gyermekgyógyászati Klinikán (Szontagh Félix, majd Bókay Zoltán prof. mellett) díjtalan, júl. 1-től díjas gyakornok, 1928. szept. 1-től 1931. aug. 30-ig, majd 1932. szept. 1-től ismét díjas gyakornok fizetéstelen tanársegéd, 1933. szept. 1-től ugyanaz a Gyógyszertani Intézetnél (itt is Bókay a helyettes ekkor), 1934. szept. 1-től ismét a Gyermekgyógyászati Klinikán díjas gyakornok fizetéstelen tanársegédi címmel, 1937. jan. 1-től 1938. dec. 15-ig II. tanársegéd.¹⁷⁸ Érdekességként jegyzem meg, hogy 1932-ben egy szakápoló könyveket lopott tőle, melyből bírósági ügy lett.¹⁷⁹

Jellemző, hogy a debreceni gyermekklinikáról az első franciaországi ösztöndíjat Penkert Mihály kapta 1936-ban mint egyetemi tanársegéd 1000 frtos értékben gyermekgyógyászati tanulmányokra, mely fél évre szólt (végül több nyugat-európai várost is bejárt).¹⁸⁰ Penkert a tapasztalatairól a bizonyos fokig helyi fórumnak számító *Orvosok és Gyógyszerészek Lapja* 1937. évi 3. számában számolt be.¹⁸¹ Úti élményeiről egy terjedelmes interjúban számolt be 1936 folyamán, székelyhídi látogatása alkal-

¹⁷⁸ <https://www.radixforum.com/vezeteknevek/penkert/>, letöltés ideje: 2018. 10. 31. Lásd még Mudrák József: *Szemináriumok, intézetek, klinikák vezetői és szakelőadók a Debreceni Tudományegyetemen (1914–1950)*. Gerundium Egyetemtörténeti Közlemények, 2010, 1/(1): 123–153.; Mudrák József: *A Debreceni Tudományegyetem Orvostudományi Karának tanségékszervezete 1919–1950*. I–II. rész. Gerundium Egyetem-történeti Közlemények, 2011, 2/(1): 187–224., 225–253.

¹⁷⁹ Debreczeni Ujság, 1932. 04. 22., 36/90: 4.

¹⁸⁰ MTI Könyvomas Hírek, Napi Hírek, 1935. 07. 13.

¹⁸¹ Ahogy írja: „mi, magyar orvosok már évtizedek óta úgyszólván teljesen függetleníttük magunkat a valamikor meglehetősen erős francia szellem befolyása alól és legtöbbször már csak a nyelvtudás hiánya miatt is német közvetítéssel, egyoldalú megvilágításban, néha talán tendenciózusan megszűrve és feltárlva kaptuk a francia orvosi szellem productumait, iránytszabó elképzeléseit”. Az ösztöndíj fél évre szólt. A fogalmazás óvatos, mert nem mi különítettük el magunkat, hanem a magyar orvosok számára nem tették lehetővé az ösztöndíjas gyermekgyógyászt.

mával a *Magyar Lapok* riporterének is. Szunyogh Barna kérdésére válaszolva nyilatkozott benyomásairól. Csak az életpályája szempontjából fontos részleteket közlöm. „Párizson és nagyszerű művészetén és vidékén kívül sok egyebet is sikerült meglátnom, így a Loire pazar szépségű völgyét a csodálatos régi kastélyokkal, továbbá Tours, Reims, Chartres, Mont-Saint-Michel városokat. (...) Belgiumban meglátogattam Ostende, Brugge, Oand, Antwerpen és Brüsszel városokat. (...) (Párizsban) Én két nagy gyermek-kórházat tanulmányoztam. Az egyik a St. Louis-kórház volt, a másik a Salpetriere-kórház. Az előbbinek Babonneix dr., az utóbbinak L. Ribadeau-Dumas dr. volt főorvosa. Mindkettővel a legszívélyesebb viszonyban voltam, s mindkettő a legkedvesebb, legelőzékenyebb volt hozzám, tanulmányaimban segítségemre voltak. Babonneix egyébként Párizs egyik leghíresebb gyermek-ideggyógyásza, míg L. Ribadeau-Dumas akadémiai tag is, de azért nem tartozik a zöldfrakkot viselő 40 halhatatlan közé. Ezután hat vagy hét tudományos művet is megmutat Penkert doktor, melyeket ezek a főorvosok írtak s azok dedikált példányaival ajándékozták meg. A fényképekkel gazdagon illusztrált orvosi könyvek s a dedikációk bizonyítják, hogy Penkert doktort aránylag rövid idő alatt mennyire megszerették nagyhírű párizsi kollégái.”¹⁸² Emódi Jánosnak köszönhetően rendelkezünk a doktor úr névjegykártyájával is.

Az 1934. évi Orvosi Nagyhéten Debrecenben Penkert Mihály, Kostyál László és Gulácsy Zoltán képviselte.¹⁸³ „A vallás- és

Meglepte az erős anatómiai szemlélet, a vegyes, azaz külön szó- és írásbeli vizsgáztatás, a kétféle oklevél. A *diplome d'Etat* szigorúan csak a francia állampolgároknak, a *diplome d'Université* a külföldieknek. Franciaországban és gyarmatain *praxist* csak az előbbivel lehetett folytatni. Nem is csoda, Párizs 40 ezer egyetemistájának csak egyötöde volt francia állampolgár. Kivételt csak a románokkal tettek, évente 10 hallgató juthatott teljes értékű francia oklevélhez. Dr. Szállási Árpád: *Bókay Zoltán (1885-1955) és a hazai gyermekgyógyászat.* (series: *A debreceni orvostudományi Centrum, 2009: 20.*) Debreceni Egyetem Orvos- és Egészségtudományi Centrum, 2009: 20.

¹⁸² *Magyar Lapok*, 1936. 09. 02., 5/198: 9-10.

¹⁸³ Dr. Szállási Árpád: *Bókay Zoltán (1885-1955) és a hazai gyermekgyógyászat.* (series: *A debreceni orvostudományi Centrum, 2009: 22.* A 30. oldalon helytelenül említi, hogy a II. bécsi döntés után Penkert rögtön Váradra került.

közoktatásügyi miniszter dr. Penkert Mihály egyetemi tanársegédnek »A gyermekkori fertőző betegségek kór- és gyógytana« című tárgykörből a debreceni m. kir. Tisza István tudományegyetem orvostudományi karán egyetemi magántanárrá történt képesítését jóváhagyólag tudomásul vette és ebben a minőségében megerősítette”. 1938-ban¹⁸⁴ cikkezett a *Magyar Anyák* 1940. évi naptárába is a csecsemők mesterséges táplálásáról.¹⁸⁵ Több orvosi cikkéről van tudomásunk.¹⁸⁶ A kecskeméti gyermekmenhely igazgató-főorvosaként,¹⁸⁷ szakirodalmi érdemeire tekintettel, a kecskeméti Református Jogakadémián fajhigiéné tanított magántanárként 1939–1941 között (1938 decembertől).¹⁸⁸ Ezután, 1941-től már a nagyváradi állami gyermekkórház igazgató-főorvosa volt (1941. június 21-től átköltözött és augusztustól beiratkozott a nagyváradi orvosi kamarába).¹⁸⁹ Nagyváradra saját kérésére helyezték át, amit a belügyminiszter 1941. július elején hagyott jóvá.¹⁹⁰ Dr. Penkert Mihály egyetemi magántanár kecskeméti jogakadémiai munkaviszonya 1943-ban szűnt meg végleg.¹⁹¹

„Penkert Mihály dr. a »Hajnalodik. Az alföldi fiatal értelmiség nemzetpolitikai szemléje« (főszerkesztő: Kiss Barnabás dr.)

¹⁸⁴ MTI Könyvomas Hírek, Napi Hírek, 1938. 09. 06.

¹⁸⁵ Tejgazdasági Szemle, 1939. 09. 30., 19/18: 196.

¹⁸⁶ Bálint Sándor, Penkert Mihály, Curteanu Gavril, Vlad Ioan, Graciunescu Viorica: *Staphylococcus okozta gyermekkori pleuropulmonalis megbetegedések kapcsán szerzett tapasztalataink*. Gyermekgyógyászat, 1959, 10/7: 198–212.; Penkert Mihály: *Tapasztalatok a Gyüire-féle tanninos plasma kezeléssel*. Magyar Kórház, 1944, 13/6: 163–165.; Penkert Mihály: *Cyanmérgezés 11 hónapos csecsemőn*. Orvosi Hetilap, 1944, 88/8: 7–8.; Penkert Mihály: *Van-e zárt tuberculotikus folyamat a csecsemő, illetve kisgyermekkorban*. Orvosi Hetilap, 1932. 06. 18., 76/24: 534–536.; Penkert Mihály: *A külső hallójárat hamartómája egy csecsemőnél*. Orvosi Hetilap, 1930. 07. 19., 74/28: 712–713.

¹⁸⁷ Kecskeméti Közlöny, 1941. 01. 30., 23/24: 5.

¹⁸⁸ ***: *A kecskeméti Református Jogakadémia évkönyvei. Repertórium*. (series: *Bács-Kiskun megye múltjából*, 8.) Kecskemét, 1983: 21

¹⁸⁹ Magyarország közhivatalainak cím- és helységnévtára, 1942: 440., 609.; Nagyváradi Napló, 1941. 08. 29.

¹⁹⁰ Nagyváradi Napló, 1941. 07. 01.; Uo., 1941. 07. 21.

¹⁹¹ ***: *A Magyarországi Reformált Egyház Egyetemes Konventjének Jegyzőkönyve* 1943, 1943. május 19–20.: 169.

1940 októberi számában »Gondolatok egy román törvény margójára« címen foglalkozik azzal a román törvénnyel, mely igazoló eljárásnak veti alá a Nagy Románia-korszak minden miniszterét, általában közpénzzel rendelkező vezető személyiségét és jellemző visszaemlékezéseket közöl azokból az időkől, amelyek ennek »az igazolóra és igazoltra egyaránt megszegyenítő« törvénynek a meghozatalát szükségessé tették, s amelyek úgy a magyarság, mint a dolgozó románság számára örökre emlékeztetések maradnak.¹⁹² Részt vett oktatóként az újból életre hívott nagyváradi Vöröskereszt szervezet első, kéthetes, Közkórházban tartott képzésén mint előadótanár.¹⁹³

Életéről a kommunizmus idején egyelőre keveset tudunk. A Poliklinikán dolgozott nyugállományba vonulásáig. Nagyvárad egyik legjelesebb gyermekgyógyászként ismertük. Roppant humánus és közvetlen ember volt. Zsuzsa hűgomat is kezelte, amikor gyermekparalízisben megbetegedett. 1981. május 2-án hunyt el és a székelyhídi családi kriptába lett eltemetve. Felesége, Mikuleczky Anna 1909. október 21-én született Budapesten. Felesége édesanyja Schulek-lány volt, rokona Schulek Frigyesnek, a Halászbástya építőjének. Fiatalkorában Annus néni sokat betegeskedett és gyógykezelésre Münchenbe, a francia Svájcba és Angliába került. Így több idegen nyelvet is megtanult. Férje halála után Sándor fia közelébe, Veszprémbe költözött. Penkert Mihálynak két gyermeke született: Sándor, aki most családjával együtt Veszprémben él és Éva, aki sajnos fiatalon (4 éves korában) elhunyt. Mellékelem a Penkert Mihályné Mikuleczky Annával készült interjút. (18. ábra)

Meg kell említenem, hogy Dr. Penkert Mihály gyermekkori jó barátja és egyetemi évfolyamtársa volt a neves írónak, Németh Lászlónak. 1943. május 15-én a Református Kör irodalmi estjén a nagyváradi Teleki utcai kultúrpalotában Németh László Szabó Pállal együtt szerepelt. Az író egy beszédet tartott, amely meg-

¹⁹² Kisbéry János: *Sajtószemle*. Kalangya, 1940. 12., 9/12: passim.

¹⁹³ Nagyváradai Napló, 1941. 11. 06.

Csaknem százéves emlékek

Penkert Mihályné önmagáról, a hétköznapokról és a közösségről

■ Toldi Éva

Nagy szeretettel köszöntötték az idősök napja alkalmából *Penkert Mihálynét* a veszprémi 3. számú idősök klubjában, mint a tagság legidősebbjét. Annus néni 91 éves múlt tavaly októberben. Ezt senki meg nem mondaná róla, vígan letagadhatja akár húsz éve is életkorából. A csaknem egy évszázadnyi történelem szemtanúját, akinek küzdelmes sorsát háborúk, ostromok, szenvedések, családi tragédiák árnyékolják be, arra kértém, meséljen életéről.

– Budapesten születtem, de Nyíregyházára kerültünk, ahol édesapám a villamos telep vezetője lett – kezdi a történetet. – Édesanyám Schulek-lány volt, rokona Schulek Frigyesnek, a Halászbástya építőjének. Hat éves voltam még csak, mikor Miskolcra költöztünk, s a gimnazistaéveimet is ott töltöttem.

Szép emlékeket idéz. Egy kiváló osztály tagja lehetett, ahol negyven diákból tizen színjelenek voltak. Annus néni azonban betegeskedett, így azután a család úgy döntött, München közelében, egy hegyi gyógyüdülőhelyen töltenek egy nyarat, hogy a jó levegőn megerősödjék a fiatal leány. Később francia Svájcban, majd Angliában is megfordult hasonló célból Annus néni. Így tanult meg franciául és angolul. Hazatérve elcsajítottta a gyors-és gépírás ismereteit, majd édesapja mellett dolgozott, aki előbb drógyárat, majd egy vegyi üzemet vezetett. Kőnyvelt és leveleket gépetl.

A klub legidősebb tagja Annus néni

Férjével egy baráti összejevetelen ismerkedett meg, 1939-ben esküdtek egymásnak örök hűségű. Kecskeméten kezdődött önálló közös életük, ahol gyermekorvos párja a menhely vezetőjeként dolgozott. Nagyváradon lett azután fiatalasszony és édesanya, amikor is 1941-ben, a visszacsatolás után férje megpályázott ott egy főorvosi állást. Két gyermekük született, előbb fia, majd a háború után kislánya, aki azonban három és fél éves korában meghalt. A tragédia sokáig rányomta a bélyegét a családra.

Az 1945-ös ostrom idején Budapestre költöztek a szüleikhez, hogy közel legyenek egymáshoz a nehéz napokban. A

helyzetet tetézte, hogy férje trombitással körhízába került. Sokat éheztek, nehéz volt az élet akkor – idézi. Később is a népkonyhárol hordták az ebédet egy jó ideig. Mikor a nyár elején egy hazatelepítő vonattal visszatértek Váradra, megtapasztalták: mindenük elveszett. Egy államosított épületben laktak tizenhat évig albérletben, majd társberletben egy másik családdal együtt, összesen tizenhárom. Jó kapcsolat volt közöttük, fiának kedves játszótársai voltak a másik család gyermekei, de az együttélés, el lehet képzelni,

ilyen szűkösön mennyire nehéz lehetett. Csak sokára sikerült saját házat építeniük.

Mikor 1981-ben meghalt Annus néni férje, hamarosan átköltöztette fia Magyarországra, hogy közel legyenek egymáshoz. Ő ugyanis már jóval előtte itt nőttült meg, városi diák feleségével Veszprémben telepedtek le. Közel hozzájuk vettek Annus néniéket is egy lakást.

Férjem nagy tudású volt, és roppant humoros – teszi életem az egykori fotókat Annus néni, melyeken életük egy-egy jeles pillanata, az esküvő, a karantánútkis Évike képei, családi összejövetelek a szülőkkel, a nagyváradi virágzó porta láthatók.

Az idősök klubjának megalakulása óta tagja, ott költi el mindennap az ebédjét, baráti közösségben a többiekkel, s mindig nyagokat beszélgetnek egymással. Otthoni kedvenc időtöltése a zenéhallgatás, s tévézés, néha idegen nyelvű irodalmat olvasgat, vasárnap elmegy az istentiszteletra a református templomba. Ez egyre nehezebb, mert három éve elesett, combtörése

lett, s azóta csak bottal tud járni. Az izületi gyulladás sem kíméli végtagjait.

Szeletmi frissessége azonban lenyűgöző ma is. Nagy öröme telik két unokájában – egyik huszonkét éves fiú, a másik húszéves leány –, mert mindketten idegenforgalmi főiskolára jártak, s beszélnek németül, angolul is.

*Vígán letagadhatja
húsz évet is életkorából.*

18. ábra. A Penkert Mihályné Mikuleczky Annával készült interjú

jelent a *Magyar Élet* júniusi számában. Az író elkíserte Incze Gábor lelkész és dr. Penkert Mihály. Az író 1970 februárjában ismét ellátogatott Nagyváradra és felkereste a *Fáklya* szerkesztőségét, ahol Impon Irén készítette vele interjút. Az író Horváth Imre kísérté el a *Fáklya* szerkesztőségébe ekkor. Emődi Jánostól tudjuk, hogy Kiss Tamás Főnix szárnya alatt (Szépirodalmi könyvkiadó, Budapest, 1985) c. művében említést tesz dr. Penkert Mihályról is, amikor Németh László 1943-as váradi

látogatását ismerteti. Az említett írásra dr. Szabó József rálelt más forrásból is. Íme a két egykori évfolyamtárs találkozását leíró részlet Kiss Tamástól:

„Újságíró barátom ötlete volt, hogy az orvosnak is kellene kedveskedni valamivel. Éppen utunkba esett egy parányi gyermekkórház. Alapítványi eredetű volt a kis gyógyintézet, egy tágas polgárházban, mindössze huszonöt-harminc ágygal. Penkert doktor vezette egy segédorvossal és néhány ápolónővel. Valódi meglepetés volt, mikor a két doktor egymásra ismert mint évfolyamtársra a pesti medikusévekből. A főorvos végigvezette kollégáját a hófehér szobákra, utána barátságosan megkérdezte, mennyi időt tölt még Váradon. Majd vette a telefont s beszólt feleségének, hogy délben egy kedves vendégünk lesz ebédre... Mivel pedig kocsija van, az állomásra is kikíséri a délutáni vonathoz. A Penkert-lakás csak egy ugrásnyi a Park Szállótól, a Szilágyi Dezső utcán.

Nem szabadkozott, de mintha csak erőt vett volna magán. A kapun kilépve pedig mintha szívéig hatolt volna ez a benti puha hófehérség. Elfogta az idillszomj. Felsőhajtott.

- Irigylem ezt a Penkertet. Én azért a kis kórházért odaadnám az összes művemet. - Fogai közt hátrafelé nyelte a szavakat, önváddal, korholón. - Lehettem volna orvos, diplomám van hozzá. De engem visszarángatott az írás. Ha mint orvos, csak egy kis kémlést fedezek fel, névtelenül tovább rezgek az emberi kultúrában. Így egy kis nép életébe vagyok kötözve.

A Penkert családnál már terítve volt, mikor becsöngettünk. Elbúcsúztunk, és kettesben ebédeltünk meg Szikszai Sándorral a Kék Macskában.”¹⁹⁴

Emődi János személyes visszaemlékezése is színesíti a doktor úrról fennmaradt képet. „Gyerekkoromban, 1946–1952 között, gyenge fizikumú lévén, átestem minden járványos vagy lázas, hűléses betegségen. Ilyenkor édesapám elment a Kőfaragó utcára Penkert Mihály doktor bácsiért, híres gyerekorvosért. Az utca

¹⁹⁴ Kiss Tamás: *Találkozások Németh Lászlóval*. Alföld - irodalmi és művelődési folyóirat, 1980, 31/12: 98.

elején volt a konfli állomás, onnan kocsit rendelt és azzal jöttek hazáig. Itt a doktor bácsi a lapos táskájából elővette és nyakába tette a sztetoszkópját, leült mellém az ágy szélére, fölém hajolt, komolyan nézve engem, emlékszem a bal szeme alatt egy kis hosszúkás bibircsók csüngött, ezt mindig megcsodáltam, és ekkor hosszú ideig kopogtatott az ujjjaival, a mellemtől kezdve körbe a hátamig. Csak ezután vette kézbe a sztetoszkópot és hallgatta a szív és tüdő működését. Legvégén a hasamat is megnyomkodta pár helyen. Majd felállt, eltette műszereit, kezet mosott, majd megbeszélte szüleimmel a tapasztaltakat, megmondta édesanyámnak mire figyeljen, utána receptet írt. Már kezdettől fogva ő javasolta hogy nyáron küldjenek fel »jó levegőre« a hegyekbe. Ez meg is történt, éveken keresztül először Biharfüreden, majd sokáig Jádremetén nyaraltam, ennek köszönhetem, hogy megerősödtem fizikailag és megszerettem a terepjárást.

Ezután vagy két évtizedig nem találkoztam vele, csak miután megházasodtam. A feleségem asszisztensnő volt és egy ideig együtt dolgozott Miska bácsival. Beszélgetés közben Éva elmondta neki, hogy a férjének – akire a doktor úr még emlékezett – régészeti gyűjteménye van otthon és a múzeumnak vitte be a legszebb leleteit. Ekkor a doktor úr is elmondta, hogy az ő édesanyja, Lükő Mária is szép és értékes régészeti tárgyakat gyűjtött össze, értett is hozzá. Ezek után kölcsönösen többször is meglátogattuk egymást, ekkor foghattam kezembe a három szép bronzkori aranyboglárt és más réztárgyat, amikről már olvastam, illetve amiket szakkönyvek fotóin már láttam előzőleg. Miska bácsi valahányszor hozzánk jött, először mindig azt a római *millefiori*, színes üvegpaszta gyöngyöt kívánta újból megnézni, amely kedvenc darabja lett.

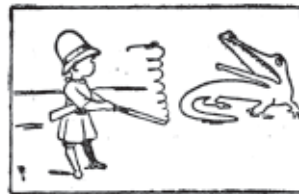
Tamás fiam kis korától kezdve építész szeretett volna lenni, már elemista korában tudta, ki volt Le Corbusier. Egy alkalommal Miska bácsi telefonált, hogy kedves ismerőseik jönnek látogatóba hozzájuk, akik művészettörténettel foglalkoznak, és hogy ittlétük alatt nekik megfelelő programot csináljanak, el

szeretnék hozni őket hozzánk is. Örvendtünk a jeles vendégeknek, akiket addig nem ismertünk. Mikor megérkeztek hozzánk, a két elemista fiam a másik szobában csendben játszott, hogy ne zavarjanak minket. Kölcsönösen bemutatkoztunk, beszélgetni kezdtünk a vendégekkel: Balogh Jolánnal és Baranyai Bélánéval. Ők megnézték a vitrinekben levő leleteimet, majd ők mondták el kutatási területeiket. Ekkor tudtam meg, hogy Balogh Jolán művészettörténeti szempontból legjobb ismerője városunknak, akkor már évtizedek óta dolgozott a »Varadinum, Várad Vára« című kétkötetes könyvén.

Beszélgetés közben meghallotta, hogy a szomszéd szobánkban valamelyik gyerek hangosabban szólt a másiknak, erre csodálkozva kérdően ránk nézett, majd felállt, kinyitotta az ajtót és meglátta, hogy a két fiú a földön térdel és épp befejezték a várad-i várnak a felépítését kockákból, a Houfnagel rajza szerint. Ha ezt megrendeztük volna, sem sikerülhetett volna jobban. Jolán néni letérdelt a gyerekek mellé és onnan nézte az építményt. A végeredmény az lett, hogy meghívott minket hozzá, Budára. Két év múlva ott Tamás egy hosszú beszélgetés után megkapta tőle Jolán néni 1947-es kiadású írását a várról, kapcsolatunk megmaradt továbbra is. Tamás ma műépítész, művészettörténész, András is hasonló téren működik. Ezt is Penkert Miska bácsinak köszönhetjük.”

Kövessük most a család másik ágát. (Dr.) Penkert Sándor (Mihály) 1903. március 15-én született. Középiskolai tanulmányait Szatmárnémetiben végezte, ahol 1921. június 23-án tette le az érettségi vizsgát.

Még hatévesen *Az Újság* c. lap *Az én hőstetem*. Milyen hőstettet szeretnék véghezvinni? c. pályázatára küldött be egy rajzot 1910-ben. (19.

Szeretnék krokodilus-vadász lenni, lelkőm az őszes krokodilist, a mi van és megszabadulna tőle mindenki és akkor én hős lennék.

Penkert Sándor
6 éves, Székelyhid.

19. ábra. A 6 éves Penkert Sándor rajza *Az Újság*ban

ábra)¹⁹⁵ Gyógyszerészdiplomát 1925. június 25-én szerzett a Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen. Ő is hazajött Székelyhídra, majd Bukarestben honosította diplomáját 1926-ban. 1928-ban édesapja halála után átvette az Arany Szarvas gyógyszertár vezetését. Gyógyszertári munkája mellett, a családi szőlőben és földbirtokán gazdálkodott. Az iriszelés (a színes gyógyszeres üvegcsék külső felületének gyöngyházfényűre való kikészítése) eredetére vonatkozólag értékes dolgozata jelent meg Penkert Sándor pankotai gyógyszerésznek a *Gyógyszerészi Archivum* c. két számot megért kolozsvári szaklapban.¹⁹⁶ Sajnos, egyelőre erről az egy tudományos cikkéről van tudomásunk.¹⁹⁷ Szerény, visszavonult életet élt, azonban minden társadalmi megmozdulásban szerepet vállalt.¹⁹⁸ Igazgatósági tagja volt az Érmelléki Takarékpénztárnak, parancsnoka az Önkéntes Tűzoltó Egyesületnek, tagja volt a Magyar Numizmatikai Társaságnak 1929–1950 között.¹⁹⁹ Politikai tevékenységet is folytatott: 1933-ban a Magyar Párt egyik székelyhídi alelnöke lett, elnöke Csomafáy Sándor.²⁰⁰ A megyei Magyar Párt tisztújító közgyűlése is fontos pozícióba juttatta: annak jegyzőjeként működött.²⁰¹ Ebből sok kellemetlensége származott akkor és azután is. Több alkalommal házkutatást is tartottak nála. „Az itteni nagymultu és magasszinvonalu tűzoltóegyesület élén már évek óta Penkert Sándor gyógyszerész állt, akinek ősei több generáción át viselték a tűzoltófőparancsnoki tisztséget s kiváló érdemeket szereztek a kitűnő egyesület megalapítása és vezetése körül. Az érdekes

¹⁹⁵ Az Ujság, 1910. 03. 27., 8/76: 143.

¹⁹⁶ Orient Gyula: *Az erdélyi és bánáti gyógyszerészet története*. Kolozsvár, 1926: 29.

¹⁹⁷ Penkert Sándor: *Leletek a római időkből*. Arhiva Farmaciei – Gyógyszerészeti Archivum, 1925, 1/2.

¹⁹⁸ Fehér Dezső: *Bihar-Bibor megye, Oradea-Nagyvárad kultúrtörténete és őregdiákjainak évkönyve, 1933-1937*. Oradea, 1938: 639.

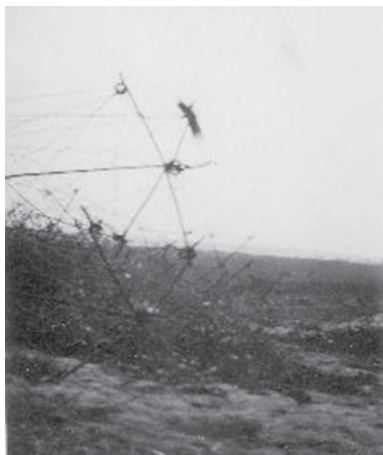
¹⁹⁹ Soós Ferenc: *A Magyar Numizmatikai Társulat tagnévsora*. In: Baloghné Ábrányi Hedvig, Soós Ferenc: *Százéves a Magyar Numizmatikai Társulat - 1901-2001*. Magyar Numizmatikai Társulat, Budapest, (2001): 298.

²⁰⁰ Erdélyi Lapok, 1933. 10. 03., 2/222: 4.

²⁰¹ Erdélyi Lapok, 1933. 11. 14., 2/257: 4.

főparancsnok – amint értesülünk – a változott körülmények miatt és rajta kívül fekvő okokból megvált ezen tisztségétől. A főparancsnok távozásával egyidejűleg gyakorlati és vezényleti nyelvként az állam nyelvét vezették be.”²⁰²

A józseffalvai tűzvészben hajléktalanokká vált magyarok megsegítésére Székelyhídon gyűjtött tetemes összeghez Penkert Sándor is bőkezűen hozzájárult 1939-ben.²⁰³ Nem egészen egy évvel később, mikor ismét megmozdult Székelyhíd úri közönsege, hogy adományával két elesetten segítsen, Sándort ismét az adakozók közt találjuk.²⁰⁴ Az Erdélyi Magyar Párt által az árvíz-károsultak javára gyűjtött 542 pengős adományba Penkert Sándor is betette a maga részét (az összeg a párt által addig gyűjtött összeg negyedét adta amúgy).²⁰⁵ A II. bécsi döntés után bevonuló magyar honvédeket minden településen fényes ünnepek közepette várták. Így volt ez Székelyhídon is. Mithay Sándor gyűjtőtől a pápai Gróf Eszterházy Károly Múzeum történeti dokumentumtárába került *Erdélyi bevonulás, Drótakadály Székelyhíd előtt* c. kép²⁰⁶ (20. ábra) és a bonyhádi Rónai Józseftől a bonyhádi Völgységi Múzeumba került *Székelyhídi bevonulás* c. kép (21. ábra) segítségével idézzük meg ezt a pillanatot.²⁰⁷ Az anyaországhoz való visszatérés emlékére állított Országzászlós emlékmű

20. ábra. Erdélyi bevonulás.
Drótakadály Székelyhíd előtt

²⁰² Erdélyi Lapok, 1935. 08. 23., 4/171: 4.

²⁰³ Magyar Lapok, 1939. 06. 16., 8/127: 7.

²⁰⁴ Magyar Lapok, 1940. 03. 06., 9/52: 8.

²⁰⁵ Nagyváradi Napló, 1941. 04. 16.

²⁰⁶ https://mandadb.hu/tetel/201808/Foto_Erdelyi_bevonulas, letöltve: 2018. 11. 04.

²⁰⁷ https://mandadb.hu/tetel/135280/Szekelyhidi_bevonulas, letöltve: 2018. 11. 04.

21. ábra. Székelyhídi bevonulás

bizottságának elnöke volt 1940-ben.²⁰⁸ A II. bécsi döntés után megalakult nagyváradi kerületi gyógyszerész egyesület választmányának is tagja lett 1941-ben.²⁰⁹ „A magyar királyi honvédelmi miniszter 1942. április 1-i ranggal a tartalékos állományban honvéd-segédgyógyszerésszé (hadnagy rang) nevezte ki” többek közt dr. Penkert Sándort is.²¹⁰ Penkert Sándor 1943 folyamán adományával gyarapította az Erdélyi Múzeum-Egyesület Érem- és Régiségát.²¹¹

Penkert Sándort 1944 nyarán katonai szolgálatra behívták a Magyar Királyi hadseregbe. Az orosz fogságból kiszabadulva,

²⁰⁸ „Az érmelléki nagyközségben vasárnap ünnepélyes külsőségek között helyezték el a most építendő emlékmű alapkövét és alapokmányát. Az emlékmű magába fogja foglalni a románok által ledöntött régi ezredévi emlékművet, a hősök emlékművét, valamint a bevonulási emlékművet és az országzászló árbocot. A vasárnapi ünnepségen Penkert Sándor gyógyszerész, az emlékműbizottság vezetője mondott főlemelő hazafias beszédet. Az alapkövet és az alapokmányt gróf Stubenberg József helyezte el. A román erődítmények anyagából főlemelendő emlékmű ünnepélyes fölavatására valószínűleg december 6-án, a kormányzó nevenapján kerül sor.” Magyar Lapok, 1940. 11. 19., 9/248: 7. De lásd még Magyar Lapok, 1940. 11. 20., 9/249: 7. Ehhez képest a Nagyváradi Napló csak a bizottság tagjainak sorolja fel, elnöknek Nadányi Péter főszolgabíró. Nagyváradi Napló, 1941.10.28.

²⁰⁹ Gyógyszerészi Szemle, 1941. 06. 07., 6/23: passim.

²¹⁰ Gyógyszerészi Szemle, 1942. 04. 11., 7/15: 150.

²¹¹ Erdélyi Múzeum, 1944, 49/1-2 supplementum: 38.

az akkori zavaros időkben jónak látta, ha nem tér vissza Székelyhídra. Így elszakadt családjától, és előbb a Budapest Patikában, majd az egrri Irgalmasrend patikájában kapott állást. 1950-ben az államosítás Magyarországon, Várpalotán érte. Itt utóbb koholt vádak alapján koncepciós perbe fogták, de sikerült magát tisztáznia. Büntetésből ideiglenesen Városlódre helyezték, ahol is 1951 és 1973 között (nyugdíjba vonulásáig) a lakosság szerető megbecsülése mellett dolgozott. Az ő idejében a városlódi patika előbb a Kolostor u. 128. sz. alatt működött, majd a Veszprém Megyei Gyógyszertár Vállalat a régi Fáth vendéglő – később Stenger-féle ház – utcai részét kibérelte lakás és gyógyszertár részére (Kossuth Lajos u. 93. sz.). Penkert Sándor 1972-ben nyugdíjba ment, 1977-ben elhalálozott, majd feleségének 1978. február 17-én bekövetkezett halálával a lakásrész felszabadult, és Stenger Mihálynének a lakás kiürítéséért folytatott pereskedésére tovább nem volt szükség, a lakást elfoglalhatta.²¹²

Penkert Sándor 1934. szeptember 16-án megnősült, feleségül vette a székelyudvarhelyi Szász Emma tanárnőt. (22. ábra)

ROMANIA

Comuna Săscăuș
Județul Bihor

EXTRAS DIN REGISTRUL STĂRII CIVILE PENTRU CĂSĂTORII PE ANUL 1934

Nr. înscris	LOCU DE CĂSĂTORIE Nume, număr și adresa căsătoriei	PREZANTEL nume, prenume, profesie, ocupație, domiciliu, locul și data nașterii	PREZANTEL nume, prenume, profesie, ocupație, domiciliu, locul și data nașterii	PREZANTEL nume, prenume, profesie, ocupație și domiciliul nuntiarilor	Declarații relative la încheierea căsătoriei și stipulațiile matrimoniale sau observații înainte de semnarea SIGNATURI
401	Arhiepiscopia Arhiepiscopiei 24 noiembrie 1934 Arhiepiscopia Arhiepiscopiei	Arhiepiscopia Arhiepiscopiei 24 noiembrie 1934 Arhiepiscopia Arhiepiscopiei	Arhiepiscopia Arhiepiscopiei 24 noiembrie 1934 Arhiepiscopia Arhiepiscopiei	Arhiepiscopia Arhiepiscopiei 24 noiembrie 1934 Arhiepiscopia Arhiepiscopiei	Arhiepiscopia Arhiepiscopiei 24 noiembrie 1934 Arhiepiscopia Arhiepiscopiei
MENTIUNI ULTERIOARE De certificat exactitatea prezentei extras. Dat astăzi, <u>18 Februarie 1938</u> CAPIȚUL AL STĂRII CIVILE. (S. S.) Nuntar,					

No. 6. Registrul Civililor
Fondul 1044 din 1934

22. ábra. Penkert Sándor és Szász Emma házasságkötésének bizonyítéka

²¹² http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/nemetek/varoslod/varoslod_tortenete/pages/004_torteneti_adatok.htm, letöltve: 2018. 11. 05.

Penkert Sándorné nevéhez két sztori fűződik: az egyik ismét egy költőóriást implicál, a másik hatalmas tragédiával végződhetett volna. Lássuk előbb a rosszabbik hírt. „A villanyáram majdnem az életét oltotta ki egy fiatal säcueni uriasszonynak. Penkert Sándor gyógyszerész felesége közvetlen vacsora előtt éjjeli szekrényéről egy fémtalpatu hordozható villanylámpát vitt a terrazon levő asztalhoz. A villanyáramot bekapcsolta s amint a lámpához újólag hozzáért, a valószínűleg hiányos szigetelésű villanydrót következtében az erős villanyáram a földre sújtotta. Jelenlevő testvére, dr. Szász Tibor orvos azonnal segítségére sietett s megérintve az ájultan fekvő asszonyt, őt is megrázta az áram. Mire az áramot megszakították, a fiatal asszony már majdnem halott volt: szívverése s lélegzete elállt s közel negyedórán át szünetelt. Ha orvos nem lett volna jelen, a halál bizonyára bekövetkezett volna. Így mesterséges légzéssel, erős injekciókkal sikerült az életrekelés, s ma már a fiatal asszony minden veszélyen túl van.”²¹³

Szász Emma középiskoláit a kolozsvári Mariánumban végezte. Itt kötött életre szóló barátságot Dsida Jenővel, aki neki ajánlotta Utazás c. versét. Az akkor Kolozsvárra egyetemistaként került Dsida Jenőnek a későbbi Penkert Mihályné – akkor fiatal lány, Szász Emma – albérletet rendezett, azonban időközben kialakult 39–40 °C-os lázzal járó betegsége megijesztette házigazdáját. Szász Emma emiatt orvost hívott végül hozzá.²¹⁴ Ismerjük Szász Emmához írt versét.²¹⁵ Lássuk, akkor a verset is.

²¹³ Magyar Lapok, 1937. 08. 03., 6/147: 7.

²¹⁴ Horber Pál, 2018. 10. 29., telefonos közlés (dr. Szabó József)

²¹⁵ A jelenleg Tatabánya mellett lakó Horber Pál nagyváradai nyug. kórházi gyógyszerész hívta fel dr. Szabó József figyelmét Dsida Jenő veleszületett szívproblémájára, mely egész életén át végigkísérte, közvetve korai halálához is vezetett, és amellyel eddig senki sem foglalkozott (Horber Pál, 2018. 10. 27., telefonos közlés). Marosvásárhelyen lakott özvegye árulta el egy kései interjúban ennek mibenlétét. „– Milyen természetű volt Dsida betegsége? – Nagyon súlyos... Ahogy mondják, az egyik szívkamra mögött a fal nem volt meg. – Milyen tünetekkel járt? – Sok mindennel... Gyenge is volt, leghamarább elfáradt... Akkor ideges tünetei voltak, néha halálfélelmei... Nem bírta az éjszakát, a sötétséget. Éjjel is mindig

Utazás²¹⁶

Szász Emma emlékkönyvébe

Emmike testvéremnek: nem azért,
hogy töprengjen rajta és megértse
hanem csak azért, mert nagyon feszített
és muszáj kiírni magamból...

Sok elsuhanó évem
hajóm vitorlájába kap
s én átkelek a réven.

Valaki a hajóm után szól
és fehér kendőt lenget
a parti kicsi házból.

A sivító szélvészrek
elkapják gyenge hangját
s én mégis visszanezek:

Ha nem volna, ki lásson,
mennyivel könnyebb lenne
szomorú utazásom!...

Kolozsvár, 1927. június 30.

letakart lámpa mellett aludt. És sohasem nézte a jövőt: nem mert sohasem tervezgetni. A versei is csak a vágyódásig jutnak el.” (Magyar Nemzet, 1993. 04. 22., 56/93: 10.) Tehát, dr. Szabó József véleménye szerint, valószínű egy szívelégtelenséggel járó súlyos kamraközti sövényhiányban szenvedett, amit akkor még nem tudtak műteni. Horber Pál szerint az 1937/38-as grippaszegzonban ő is elkapta az influenzát, amellyel kórházba került, de nem tudtak rajta segíteni a kolozsvári zsidókórház híres orvosai sem. Halálának egyik közvetlen oka egy elhúzódó gennyes szív-burokgyulladás volt, melyet csak több hét után tudtak diagnosztizálni. Sajnos, a fellépő trombotikus szövődmények miatt szervei egymás után mondták fel a szolgálatot, mígnem már szülei házában agyszélhűdést nem kapott, ami részleges bénulással, beszédkieséssel és 48 órás csendes haláltusa után az elkerülhetetlen véggel járt együtt. Sajnos, boncolásról nem emlékezik a korabeli sajtó. (Keleti Ujság, 1938. 06. 09., 21/127: 12.; Uo., 1938. 06. 11., 21/128.: 5–6.) Terveik szerint Horber Pál és Láng Gusztáv szeretne erről bővebben írni a közeljövőben.

²¹⁶ Láng Gusztáv, Urbán László: *Dsida Jenő összegyűjtött versei. Új összegzés*, Budapest, 2008. május 18. Forrás: <http://mek.oszk.hu/07800/07886/html>, letöltve: 2018. 10. 29.

Szász Emma az egyetem elvégzése után Temesváron, Szatmárnémetiben, majd Székelyhídon tanított. Emmi néni – mi kisdíákok így szólítottuk – egy kiváló pedagógus volt. A gimnáziumban matematikát tanított, magánóráként német nyelvet. A nagyobb érdeklődő diákokat a bridzs játék titkaiba is bevezette.

Penkert Sándor és Szász Emma házasságából egy fiuk született 1935. október 8-án, akit Mihály névre kereszteltek. (23. ábra) Mint ahogy már írtam, később ő lett az osztálytársam

ROMANIA
Căminul de Cultură
Județul Bihor

EXTRAS DIN REGISTRUL STĂRII CIVILE PENTRU NĂSCUTI PE ANUL 1935

DATA NĂȘTERII (ZILE, LUNA ȘI ANUL)	SEXUL (BĂRBAT SAU FEMEIE)	PRENUMELE ȘI NOMELE DE NAȘTERE	PRENUMELE ȘI NOMELE DE BĂRBĂT	LOCAL, NAȘTEREA ȘI A MĂMĂII SAU MĂMĂII ADOPTIVE	ABSTINENȚĂ CĂTORĂRII ȘI REȘTERE CĂTORĂRII	EXISTENȚĂ ÎNTR-UN ALT STAT SAU ÎN STRĂINĂTATE
1935 Decembrie 8	M	Mihail Emil Constantin șef	Almăndu Mihail Ștefan Emil Mihail șef	32		

MENTIUNI ULTERIOARE

Se certifica existența prezentei născuți.
Dat astăzi, 11 Februarie 1958
OFITER AL STĂRII CIVILE,
IL. ȘI
F. ȘEF

M. D. Incheiere Oficială,
Penkert S. a. 2024/2025

23. ábra. Penkert Mihály születési anyakönyvi kivonata

és barátom. Ifj. Penkert Mihály elemi iskoláit Székelyhídon végezte. 1950-ben édesanyjával együtt sikerült Magyarországra áttelepülnie, és így a család újra egyesült. Politikai megbízhatatlanság miatt csak nagy nehezen tudott érettségizni.²¹⁷ Egyetemre nem vették fel, „nem kívánunk gyógyszerész dinasztiaikat nevelni” címmel utasították el kérését. Végül is televízió vételtechnikai szaktechnikusi diplomát szerzett, és 1958-ban Budapestre költözött. Mint nyugdíjas, 1992 óta most is ott él. 1961-ben megnősült, két gyermeke és négy unokája van.

²¹⁷ „Penkert Mihály (szül. 1935, Székelyhíd, Románia) részére a veszprémi áll. Lovassy László ált. gimnázium által kiállított 18/1956. sz. érettségi bizonyítvány” érvényét veszítette 1960-ban. Művelődési Közlöny, 1960. 05. 15., 4/10: 151.

Penkert Sándor gyógyszerész hosszas, súlyos betegség után 1977. január 20-án megért Teremtőjéhez. (24. ábra) 1978. február 24-én felesége, Emmi néni is eltávozott az élők sorából. Penkert Sándorral a XX. század második felében a Penkert gyógyszerész dinasztia kihalt.

A székelyhídi Penkert gyógyszerészter, azaz patika, Székelyhid központjában volt egy impozáns épületben. Több fénykép is megörökítette a patikát. Az egyikken Penkert Sándor látható a patika ajtajában. (25. ábra) A másik képen a patika bejáratában egy baráti társaság látható Penkert Sándorral és feleségével, Emmi nénivel együtt. (26. ábra) Sajnos a Stubenberg-kastély aljában – az út túloldalán, a kanyarban – állt épületet lebontották az 1990-es években, helyén egy bevásárlóközpont épült 2018 végén. Rendelkezek egy fényképpel a konkurens Szabó Károly-fele patikáról is (előtérben ő, a segédje, háttérben a felesége). (27. ábra) Egyelőre nem tudjuk a patika államosításának körülményeit.

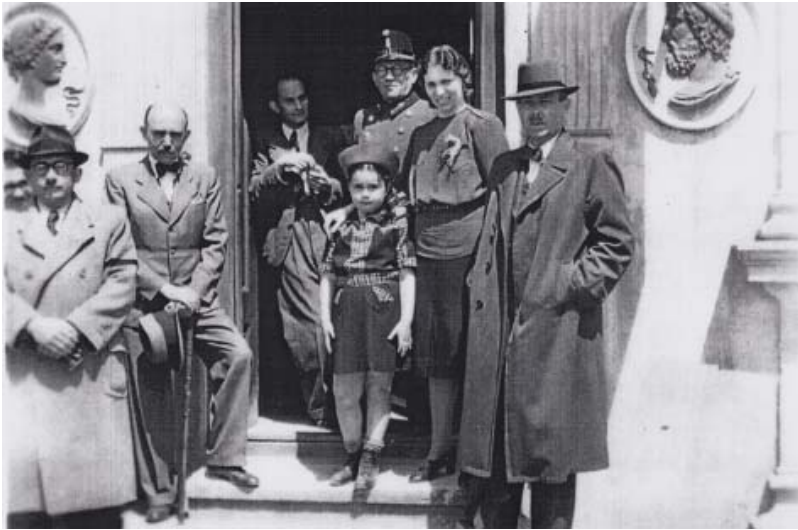
Vasprém		megye
Anyakönyvi hivatal:		Anyakönyvi szám:
Városlőd		2/1977.
Az elhalt		
családi és utónév:	Penkert Sándor Mihály	
családi állapota:	nős	
születési helye:	Székelyhid	
keresztelési időpont, vagy születési ideje: (Helyszín)	1903. március 15.	
halálozások helye:	Városlőd	
halálozások ideje:	1977. év január hó 20. nap Székelyhid központjában	
apjának családi és utónév:	Dr. Penkert Mihály	
anyjának családi és utónév:	Lukács Mária	
házasságkötésnek családi és utónév:	Sándor Emma	
Megjegyzések:		
Városlőd, 1977. január 15.		
Hely: 		

C. 5138-23. E. 02. – Hely-nyomtat. 2.100 – 30.000 – 400. 24. 40. Állam Nyomda, Budapest

24. ábra. Penkert Sándor halotti bizonyítványa

25. ábra. A Penkert-gyógyszertár az 1940-es években. Az ajtóban Penkert Sándor gyógyszerész

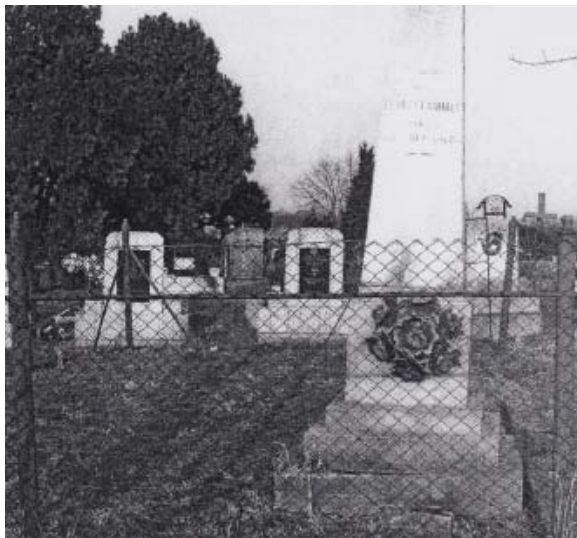
26. ábra. Baráti társaság a Penkert-gyógyszertár ajtajában.
Hátul Penkert Sándor, elől felesége, Emi néni látható

27. ábra. A Szabó Károly-féle patika.
Előtérben ő, a segédje, háttérben
a felesége

Meg kell említenem, hogy a Penkert családnak szászországi kapcsolatai is vannak. Mégpedig azért, mert dr. Lükő Géza, Penkert V. Mihály sógora 1905-ben Szepesmerénybe került mint orvos. Ott ismerkedett meg Penkert Rudolffal, a Penkert család szászországi tagjával. Hogyan került a Penkert család egy tagja Szászországba, azt nem tudjuk, és velük nem tisztem foglalkozni, sőt, a gyógyszerészet szempontjából nem is fontosak.

*
* *

28. ábra. A Penkert család sírhelye Székelyhídon

Epilógus. Jelenleg a Penkert-örökösök közül Penkert Mihály (nyugdíjas szaktechnikus) és családja Budapesten él. Penkert Sándor (nyugdíjas agrármérnök) és családja Veszprémben él. A családi sírhely Székelyhídon rendezett állapotban van. (28. ábra) Az államosított és később lebontott épületekért várják a megígért kártérítést.

SZÁLKAI TAMÁS

Bihar vármegye levéltára 1920–1950 között*

Bihar vármegyét meglehetősen súlyosan érintette az új ország-határ meghúzása: székhely, épületek és gyakorlatilag vagyon nélkül maradt. Joggal merülhet fel a kérdés, hogy egy ilyen nagyon nehéz gazdasági helyzetben mennyi figyelmet szentelt, szentelhetett a megye vezetése nagy értékű történeti levéltárának.

Román fennhatóság alatt

A megszállást követően a magyar közigazgatást – részben eredeti formában – átvették a románok, volt olyan tisztviselő, aki elmenekült, ám sokan a helyükön maradtak. A levéltárra senki nem fordított különösebb gondot: az iratanyag Nagyváradon maradt a megyeházán, s a korábbi főlevéltáros, Osváth Lajos is vitte tovább hivatalát. A *Nagyvárad* című lap 1920 decemberében a millenáris ünnepségekre készült, Feszty Árpád által festett *Zsolt vezér menyezője* című festmény raktárba helyezése¹ kapcsán ejtett néhány szót a „hatalmas” levéltárról, amely ekkor a megyeháza (korábbi Tisza Kálmán) tér felőli földszintjén helyezkedett el tizennyolc helyiségben,² amelyek közül a hatalomváltást követően öt szobát a közéleti hivatal részére ki kellett üríteni, s az iratokat a többi helyiségbe és az udvari „garage helyiségbe” bezúfolni.³

* A tanulmány bővebb formában megjelenik a Levéltári Szemle 2020/3. számában, Trianon árnyékában – Bihar vármegye levéltára és levéltárosai.

¹ A festmény a megyeháza Dísztermét díszítette, ám a román hatóságok múzeumi raktárba szállították mint a „magyar múlt utolsó emlékét”.

² A 18 helyiség egy zárt folyosóból nyílt.

³ A több helyen cenzúrázott cikk szemléletesen mutatja be, hogyan zajlott a festmény keletkezésére vonatkozó ügyirat keresése: „régí írások tömkelegének illatától terhes szobába lépünk, ahol a pontos indexek útmutatásai nyomán nekirugaszkodik Gergely úr és elkezd mászni a tetőzet felé... két kézzel megragadja egy óriási iratsomó kötését... s leszállítjuk a húsz-harminc kilós csomagot.” Perédy, 1920: 3.

Az 1920–1926 közötti évekről Osváth Lajos töredékesen megmaradt levelezéséből és feljegyzéseiből maradtak adatok. Ekkor gyorsult fel a nemes családok adatait tartalmazó cédula-gyűjtemény készítése: „Az oláh megszállás alatt 4 évig voltam” – írja, ez idő alatt „nagy csendben folytonosan kivonatos másolatokat készítettünk, hogy az itteni magyarságra az ottani adatok ne váljanak kámforrá.”⁴ A főlevéltáros 1923-ban hagyta el hivatalát, miután nem kívánt hűségesküt tenni a román királynak.

Az ott maradt hivatalnokoknak is megváltozott az életük. A levéltárba román anyanyelvű „főnököt” (șef arhivar) neveztek ki Dr. Leontin Pallady személyében. 1924-ben román nyelvvizsgára kötelezték a magyar tisztviselőket, s aki nem tudta megszerezni, elbocsátották. Gergely István korábbi levéltári kezelő két levele alapján a főnök, aki „nagyon jó ember”, hetente háromszor román nyelvórárt tartott neki és – egy másik alkalmazottnak – Szabónénak, hogy ezzel segítse számukra a vizsgát. A 15 vármegyei magyar tisztviselő közül egyedül Gergely járt sikerrel.⁵ Egykori beosztottja két évvel később örömmel újságolta Osváthnak – aki másolatok kiadása miatt kereste –, hogy nagyon megbecsülik, fizetése a főnökével egyezik: 3930 Lei. A levéltári iratmásolatok árát meglehetősen nagy összegben állapították meg: egy anyakönyvi kivonat díja 50, egy armálismásolat 200 Leibe került. Egy alkalommal Gergely vissza is dátumozott egy kiadmányt, olyan időpontra, amikor a főnök szabadságon volt, hogy díjmentesen adhassa ki Osváthnak.⁶

A csonka megye vezetésében csak 1926-ban merült fel az újjászervezéskor betöltetlen levéltárosi állás szervezésének gondolata, amikor a magyar-román tárgyalások során a csonka megyét érintő anyakönyvi másodpéldányokat, valamint a vízikönyveket

⁴ SJANR Bihor. Fond 12. 10. D. 31. 319b.

⁵ A vizsga nem lehetett túl nehéz: Gergelytől mindössze azt kérdezték meg hány éves, és hogy mióta dolgozik a levéltárban. SJANR Bihor. Fond 12. 10. D. 31. 543., 547.

⁶ Kapcsolatuk baráti jellegű lehetett. A levelekben tréfásan „Fő Úrnak” szólította Osváthot. Máshol – még 1907-ben – Osváthék szalonnasütésén többek között Gergely is részt vett, gyerekeikről közös fotót is készített. D. 25. 1204.

átadták a román hatóságok. Már ekkor utalás történik arra, hogy a közeljövőben esetleg más levéltári anyag is „visszaszáll” a magyar hatóságokhoz. Sürgető feladatként jelentkezett az 1920–1925 között keletkezett iratok elhelyezése is.⁷ Az állásra a megyében jelentős politikai tényezőként számon tartott család sarját, Nadányi Zoltánt nevezték ki.⁸

Pénzért vett archívum

Az Országos Levéltárat értesítő alispáni levél másolata szerint „diplomáciai eljárást mellőzve – minthogy úgysem vezetett volna eredményre –, készpénzért vásárolta meg a vármegye Nagyváradon a levéltárban régi iratait. A kiküldöttek ügyességén múlt, de egyúttal dr. Pallady Leontin ottani vármegyei főlevéltárosnak az igyekvésén is, hogy aránylag kevés költséggel igen nagy anyagot tudtunk átmenteni. Az iratok elszállítása természetesen nagy sietséggel történt, így valójában csak az áthozott anyag rendezése során fog kiderülni, hogy mit hoztunk át és mi maradt Nagyváradon.”⁹

A törvényhatósági bizottság elé terjesztett jelentés szerint a csonka megye számára fontos iratoknak a „nagy vármegye levéltárából leendő” megszerzését az alispán a belügyminiszter szóbeli hozzájárulásával kezdeményezte. A tárgyalások lefolytatása és – eredmény esetén – a szállítás eszközlése végett dr. Molnár Imre vármegyei főjegyzőt és Reszegi Lajos vármegyei díjnokot Nagyváradra küldte. A „bennünket érdeklő levéltári anyag összeírása s kisedése, valamint a kiadás iránti utánjárás több hónapi időt vett igénybe, azonban végre is eredménnyel járt, sikerült e tekintetben a román hatóságokkal megegyezésre jutni, akik is a kiválasztott anyagot kiadták és az augusztus és szeptember folyamán kiszállított.”¹⁰

⁷ Az alispáni iratokban az előző években nincs nyoma levéltárral kapcsolatos ügynek. MNL HBML IV. 406. b. 1805/1926.

⁸ A levéltáros illetménye ekkor 24 millió korona volt. MNL HBML IV. 406. b. 9786/1926.

⁹ A következő évben készített leltár szerint azonban főleg teljes fondokról/állagokról volt szó. 230/1928. MNL HBML IV. 456. a. 4. d.

¹⁰ BVHL 1928. szeptember 27. 2.

A jelentést elfogadó törvényhatósági bizottsági határozat szerint „úgyszólván a vármegye és a vármegyei nemesi családok történelmét kaptuk vissza”, ugyanakkor megállapítja azt is, hogy az iratok megszerzése valójában óriási megtakarítást jelent, hiszen egyes számítások szerint az Anyakönyvi Utasítás 162. §-a alapján pótlandó anyakönyvi példányok (csak az állami anyakönyvek 1895-től kezdődő 500 kötete) papírányaga mintegy 15 000 pengőbe kerülne (ebben nincs benne a felekezeti másodpéldányok 97 évfolyama), a közúti törzskönyvek pótlása hozzávetőleg 20–25 000 pengő kiadást igényelne. Ezért a levéltár visszaszerzését „csak örömmel vehetjük tudomásul, s a nyert értékhez viszonyítva csekélynek mondható kiadást a legnagyobb készséggel teljesítjük”.¹¹

A levéltári anyag megszerzésével és átszállításával felmerült költségek 7342 pengő 53 fillért, a levéltár átalakítási költségei 5693 pengő 85 fillért, a szükséges berendezési költségek 2650 pengőt s a még felmerülő egyéb kiadások (az Osváth-féle gyűjtemény megszerzése, valamint a még közbejövő kiadások körülbelül 2000 pengőt) összesen 17 685 pengő 98 fillért tettek ki. Ezeket „mint az elszakítás következtében felmerült terheket” a vármegye egyéb jövedelmeiből (megtakarításokból) előlegezték meg, míg az e címen várt bevételt a belügyminiszter a megyének ki nem utalta.¹²

A javaslat szerint arra tekintettel, hogy a levéltári anyag megszerzése s az ezzel járó egyéb kiadások jelentékeny terhet jelentenek a vármegyének – miközben az anyag átmentéséből nemcsak a törvényhatóságnak, hanem az egyes községeknek, egyesületeknek és magánosoknak is előnyei származnak – a felsorolt jogi és természetes személyek minden olyan esetben, amikor a Nagyváradról áthozott iratokról másolatot vagy adatokat kérnek, egy rögzített kulcs szerinti (körülbelül 1–25 pengőig terjedő) összeggel járuljanak hozzá a vármegye kiadásaihoz. Véleménye szerint a levéltárért kifizetett összeg a vízügyek,

¹¹ BVHL 1928. szeptember 27. 2.

¹² IV. 406. b. 12294/1928.

egyesületek és társulatok elkallódott alapszabályainak pótlása és a nemesi ügyekben történő kiadmányok révén aránylag rövid idő alatt megtérülne.¹³ A kiküldöttek között volt Reszei Lajos vármegyei irodasegédtsízt is, aki ezen a sikeren felbuzdulva később megpróbált Szatmár megye levéltára ügyében is eljárni – eredménytelenül.¹⁴

Bihar esetében tehát 1928-ban sikerült a történeti levéltári anyagot *megosztani*, nem úgy, mint Szatmár megyében, ahol a tárgyalások ekkor még nem vezettek sikerre. Ennek máig tartó hatása van, hiszen a magyar-román iratcsere-egyezmény alapján Bihar és Szatmár-Bereg *magyar vármegyék* levéltárait, amelyeket 1940. augusztus 30-a után szállítottak székhelyeikről „Románia területére”, visszakapta Magyarország.¹⁵ Valóban mentésről beszélhetünk, mivel pl. Nagyvárad város levéltárát ekkoriban barbár módon selejtezte a volt máramarosi magyar levéltáros, akinek bére a selejtpapír ára volt.¹⁶

Levéltár Berettyóújfaluban

Az új vármegyeháza épületében ugyan szántak helyet a levéltárnak, ám az áthozott iratok nagy mennyisége miatt az szűknek bizonyult. Ezért az alispán javaslatára a levéltári helyiséget a magyar királyi államépítészeti hivatal tervei és elő-méret-költségvetése szerint és annak keretében – a tűzbiztonsági szempontok figyelembevételével – tervezték átalakíttatni, illetve a még hiányzó berendezési tárgyakat is beszerezték.

A levéltár tehát nem a megyeházán működött, hanem a mellette lévő háztömbben – az akkori Kossuth utca 28. szám alatt – helyezték el¹⁷ az Államépítészeti Hivatallal együtt, ám külön *épületben*, amely azonban nem volt alkalmas irattárolásra. Már 1929 őszén a levéltár *nagyterméből* egy bérlakásba kellett

¹³ IV. 406. b. 12294/1928.

¹⁴ Gottfried, 2010: 3-5.

¹⁵ MK-RT 1948. október 12. 2233.

¹⁶ Gottfried, 2010: 3.

¹⁷ Helyén ma a Bessenyei lakótelep áll.

átszállítani az iratokat, mert az az évi nedves tavaszi időjárás miatt a padló és a falak a mennyezetig átnyirkosodtak. „Gondoskodni kellene továbbá szellőző kürtőkről és tűzbiztos kályhafűtésről is, ...az udvar szintje a lakás padlójánál 20 cm-rel magasabb, az udvar is víztelenítendő volna.”¹⁸ Nadányi 1938-ban kérte, hogy tűzbiztonsági okokból a levéltárba egy vasajtó és egy ablakra való vas spaletta, valamint egy vas létra beszerzését, később ugyanezen okra hivatkozva a levéltár villanyórájának az irattartó polcok mellől az *üveges átjáró folyosóra* történő át-helyezését is kérte, mivel szikrák pattantak ki belőle.¹⁹

Az áthozott iratanyag rendezésére, valamint az 1920–1925 között Berettyóújfaluban keletkezett törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek tárgymutatózására, s az anyakönyvi utólagos bejegyzések és kiigazítások bevezetésére – e munkálatok befejezéséig terjedő időre (amit egy évre becsültek) – hat segédmunkaerő alkalmazását szavazta meg a bizottság. Az alispán kezdeményezésére az Osváth Lajos volt vármegyei főlevéltáros birtokában lévő iratanyag megszerzését és az esetleges kiadások fedezését is támogatta a törvényhatósági bizottság.²⁰

Az alispánhoz benyújtott lajstrom alapján az alábbi iratanyagokat őrizték Berettyóújfaluban 1940-ig:

1. Csonka-Bihar vármegye 57 anyakönyvi kerületének összes állami és felekezeti anyakönyvi másodpéldányait a hozzájuk tartozó utólagos bejegyzési jegyzékkel

2. a csonka vármegyét érdeklő összes vízügyi iratokat és terveket

3. a csonka vármegye összes közúti törzskönyveit és terveit

4. Bihar vármegye összes közgyűlési és bizottmányi jegyzőkönyveit, ezek tárgymutatóit és a kapcsolódó iratokat (1688–1849)

5. polgári perek és tiszti perek iratait a 17–19. századból

¹⁸ A falak szigetelését haladéktalanul el kellett végezni, ami 1400 pengőbe került. BVHL 1929. október 3. 183., 1930. november 20. 195.

¹⁹ MNL HBML IV. 456. a. 25/1938.

²⁰ MNL HBML IV. 402. 476 /1928.

6. összes nemesi összeírások jegyzékeit és iratait
7. a nemesi iratok mutatóit
8. a csonka vármegye összes községeinek eredeti szabályrendeleteit
9. a csonka vármegye községei területén 1919-ig alakult egyesületek és társulatok eredeti alapszabályait
10. körülbelül 600–700 kötetet kitevő könyvtárat, amelynek darabjai között muzeális értékű darabok is vannak
11. bélyegző- és pecsétgyűjteményt, fényképeket, gipsz szobrokat és más „kortörténeti érdekességeket”
12. a levéltár bútorzatából 6 darab szekrényt és 12 folyóméteres iratállványt, 2 asztalt.²¹

Nadányi Zoltán működése alatt kezdődött meg a nem állami fenntartású levéltárak, azaz a községi és közösségi, valamint családi iratanyagok feltérképezése és levéltári begyűjtése. Jánossy Dénes összefoglalójából kiderül, hogy Bihar megye az elsők között járt e téren, annak ellenére, hogy ekkoriban a főlevéltáros „inkább közigazgatási fogalmazói tisztviselő, mint levéltáros” volt.²²

Megyházáról magtárba...

Miután a második bécsi döntés értelmében Észak-Erdéllyel együtt Nagyváradot is visszacsatolták Magyarországhoz, a megye központi hivatalaival együtt a levéltári anyagot is visszaköltöztették. Jelentős problémaként jelentkezett azonban, hogy a korábbi hivatali helyiségekbe időközben a román közigazgatási iratok és árszékeli anyagok kerültek. Az alispáni jelentés szerint ekkor az archívum számára is csak a szükséges helyiségek felét

²¹ Ezek közül ma már nincsenek a levéltár birtokában az ügyügyi iratok, a könyvtár és a bútorok, míg a bélyegzőgyűjtemény Nagyváradon, a pecsétgyűjtemény pedig Debrecenben található. A „kortörténeti érdekességek” közt lehetett több megyei zászló és egy értékes éremgyűjtemény is, amelyet 1944-ben a nyilasok elhurcoltak. MNL HBML IV. 402. 476 /1928.

²² Jánossy évekig bécsi magyar levéltári delegátus, később a Magyar Országos Levéltár főigazgatója volt. Jánossy, 1936: 115.

tudták rendelkezésre bocsátani, ezért az árvaszéki iratokat bérelt épületben helyezték el.²³

A vármegye feladatának tekintette, hogy a Berettyóújfaluból áthozott iratok mellett a román hivatalok által keletkeztetett irattári anyagot is rendezett állapotba hozza és elkülöníttesse. Az erre a munkára felvett napidíjasok munkabérére számított 5000 pengőt hitelből kívánták fedezni.²⁴ Szórványos adatok arra utalnak, hogy ekkor is történt rendezés, pl. több nemesedési pert is ekkor „találtak meg” a régi levéltári helyiségekben és illesztettek a helyükre.²⁵

A megye kisgyűlése 1942. január 20-án megszavazta, hogy a levéltári helyiségeket fa nyílászárók helyett tűzbiztonsági okokból vasajtókkal és -ablakokkal lássák el. Ugyanezen okból szükséges volt cserépkályhák elbontása és a villanyvezeték korszerűsítése is, összesen 6200 pengő értékben. A jogszabályi háttér által előírt anyakönyvi másodpéldányok elhelyezésére szolgáló 10 db zárható szekrény vásárlása 3000 pengőbe került.²⁶ Egy hónappal később a levéltár számára négy újabb helyiséget adtak át, hogy a korábban hely hiányában még összecsomagolt iratanyag kibontására is legyen lehetőség, hogy azt követően az iratok kutatás céljaira igénybe vehetők legyenek.²⁷ Úgy tűnik, hogy a vizsgált három évtized alatt ezekben az években kapta a legtöbb anyagi támogatást a levéltár, amiben nagy szerepe lehetett annak is, hogy a főlevéltáros bátyja, Nadányi János lett az alispán. Nadányi Zoltán 1944. szeptember elején hivatalos kiküldetésben Budapestre ment, ahonnan betegsége miatt már nem tudott, vélhetően nem is akart már visszatérni, s elhagyta

²³ BVHL 1941. május 15. 112.

²⁴ Erre azért volt szükség, hogy a folyamatban lévő ügyek a szükséges előiratok birtokában elintézhettek legyenek. BVHL 1941. május 22. 120–121., 1941. május 29. 154–155.

²⁵ SJANR Bihar. Fond 12. Index Acta Nobilium.

²⁶ BVHL 1942. január 29. 25–26.

²⁷ A helyiségekbe új iratállványok készültek 4356 pengő értékben. BVHL 1942. február 26. 51.

a főlevéltárnoki állást.²⁸ Távozása meglehetősen hirtelenséggel történt. A hivatali íróasztalán maradt iratai azóta is Nagyváradon találhatóak, otthagya kedves írógépét is.²⁹

A levéltári anyag sem maradt Nagyváradon, 1944 nyarán a szovjetek előrenyomulása miatt az archívum *értékesebb iratait* Bod József és Jezerniczky Dénes irodatisztek felügyelete alatt két teherautón menekíteni kezdték, s azt előbb a Nagyrábé melletti füstpusztai Escherolles-kastélyba, majd a Biharnagybajom melletti Csillagtanya magtárába szállították.³⁰

A Nadányi helyére 1945 áprilisában kinevezett Papp Lajost a főispán a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának jóváhagyása nélkül nevezte ki, így a belügyminiszter utasítására a kinevező határozatot meg kellett semmisíteni, Papp így három hónap után berettyóújfalui járási főjegyző lett. A főispán arra hivatkozott, hogy a vármegyében akkor a főjegyzőn kívül egyetlen szakképzettnek tekinthető személy sem volt, mert mindenki elmenekült.³¹

A megüresedett levéltárnoki állást *ismét* szabálytalanul hirdették meg, így a kinevezett Kecskés Balázs hosszú hónapokig csak ideiglenesen tölthette be a hivatalt.³²

„A levéltár helyzete aggasztóra fordult”

Az alispán a levéltári anyag felkutatását Kecskés Balázs akkori megbízott főlevéltáros feladatául adta, aki jelentésében azt írja, az oroszok csak akkor kezdtek el foglalkozni a levéltári

²⁸ A forrásra Berényiné Kovács Gyöngyi hívta fel a figyelmet, amiért ezúton is köszönetem fejezem ki. MNL PML XVII. 401. 1153/1945.

²⁹ Nadányi Zoltán levele Bod Józsefhez. „Az írógép, ha vele állásba jutnod könnyebb, legyen a Tied. Az árával ne legyen gondod, majd megadod egyszer, ha meggazdagodtál.”

³⁰ Bod József fiának visszaemlékezése. Köszönet Józsa Kálmán volt nagyrábéi polgármesternek, aki a rendelkezésemre bocsátotta a hangfelvételt.

³¹ MNL HBML IV. 401. b. 22/1946.

³² A pályázatot nem hirdették meg a Magyar Közlönyben, Kecskésnek nem volt szakképesítése, okleveles református lelkész volt. MNL HBML IV. 401. b. 1757/1945.

anyaggal – amiből korábban az őrt álló katonák fűtöttek (!) is –, amikor ő már komolyan érdeklődött az iratokról. Az oroszok szállították át az anyagot a Csillagtanyán lévő magtárba, ahol a Szovjetunióba „szállítandó zsákmányt” is tárolták. A parasztszekereken nem fértek el a ládák, amelyek útközben szétestek, a fasciculusokban lévő iratok pedig széthullottak, aminek megakadályozására sem a szállítást végző „egyszerű magyar parasztok, sem az oroszok hangsúlyt nem helyeztek”. Szemtanúja volt, hogy a szovjet katonák a hiányzó szigetelést levéltári térképekkel bélelik ki a vasúti kocsikon.³³

Szűcs Sándor jeles Sárrekkutató – akkor a biharnagybajomi Nemzeti Bizottság tagja – is lépéseket tett a levéltár megmentése érdekében. Elbeszélése tovább árnyalja Kecskés Balázs megállapításait: „Tudjuk, hogy állítólag a légitámadások előtt Váradról Füstpusztára szállították, onnan viszont 1944 decemberében robotos szekerekkel, melyek községházánk udvarán háltak meg, napokon át hordták a határunkban lévő Csillagtanya magtárába, ott helyezték el a ládákban lévő levéltári anyagot. Amíg Csillagtanyán orosz őr volt, nem hiszem, hogy a levéltár ládáit bárki is feldúlhatta volna, bárki is [a] benne lévő iratokat szétszórta volna. Faluszerte beszélnek, mint hordták szét a tanyán megfordulók a levéltár anyagát, s mily barbár, magyar emberre szégyenletes dűlást végeztek benne. Magam tapasztaltam, hogy a Csillagtanya környéki dűlőföldeken rézmetszetű és kézírásos térképek tépett foszlányait fűjdogálta a szél és megállapítottam, hogy ezek a vármegyei levéltár térképei voltak. Erre annak idején fel is hívtam Kecskés Balázs ideiglenes vármegyei főlevéltárnok úr figyelmét” – folytatta Szűcs Sándor előterjesztésében.³⁴

Vélhetően *mindkét* beszámolóban van igazság. Két oklevél 1962-ben magánszemélytől került vissza – kalandos úton – a

³³ MNL OL Y 7 460/1947. Idézi Berényiné, 2018: 30.

³⁴ Az idézett jegyzőkönyvből kiderül, hogy a Bizottság egyik tagja találkozott csomagolópapírnak használt, a vármegyéhez intézett 1773. évi instanciával is. MNL HBML IV. 401. b. 74/1946.

megyei levéltárba,³⁵ de a Református Kollégium Kézirattárába is beadtak egy nemesi katasztert, amelynek másik kötete ma is a közgyűlési kötetsorozat végén található.³⁶

A hatóság azonban csak azután tett lépéseket, miután a korábban már említett hatalmas méretű Feszty-kép elkallódott. Szűcs Sándor indítványára a biharnagybajomi Nemzeti Bizottság javasolta a levéltári anyag leltározására, értékeinek megmentésére létrehozandó – szakemberekből álló – bizottság létesítését, mert szerinte: „Bihar megye közönségét példátlan szégyen éri, illetékes hatóságait pedig súlyos felelősség terheli a nagyértékű levéltár pusztulásáért, szerte kallódásáért!” A jegyzőkönyvet 1946 januárjában vették fel. Ez azért érdekes, mert négy hónappal korábban a Belügyminisztérium bizottságot hozott létre a „Bihar vármegye területén a veszélyeztetett levéltárak, magánkönyvtárak, valamint a nemzet szempontjából fontos minden egyéb gyűjtemény és műkincs védelmére, anyagának megmentésére.”³⁷ Úgy tűnik azonban, konkrét lépések nem történtek. A kialakult helyzetet végül az alispán oldotta meg, 1946. január 4-én négy vasúti kocsiban szállították az anyagot a berettyóújfalui megyeházára. Jelentése szerint az iratanyag „igen siralmas állapotban volt, ami javarészt a hadműveleteknek tudható be”.

A főispáni álláspont szerint a beszállításra azért is nagy szükség volt, mert a levéltár „az oroszok őrzésében a vármegye területén Csillagtanyán volt, és mint ilyen, az elkallódás és megsemmisülés veszélyének voltak kitéve”. Az ügyben keletkezett alispáni jelentés szerint azért, hogy az „iratár, illetve a levéltár, helyesebben annak Biharnagybajomba szállított anyaga ilyen

³⁵ A Berettyóújfalui Járási Tanács felhívására régi dokumentumokat gyűjtöttek be magánszemélyektől egy helytörténeti kiállítás megrendezéséhez, ami végül elmaradt. A közgyűjteményi bélyegzővel ellátott iratokat a szervezők a Déri Múzeumba küldték be, ahonnan visszakerültek eredeti helyükre az oklevelek. Az ügy pikantériája, hogy az okleveleket „megmentő” személy leszármazottja a közelmúltban követelte az iratok „árát”. MNL HBML VIII. 710. d. 158/1962.

³⁶ A benne lévő jegyzőkönyv szerint a monostorpályi lelkész ajándékozta az akkori református püspöknek, 1963-ban. TtREN R 3290.

³⁷ MNL HBML IV. 401. b. 1974/1945.

állapotba került – megítélésem szerint –, mulasztási felelősség senkit nem terhel.”³⁸

A megyeházán felhalmozott levéltári anyag rendezése ugyan megkezdődött, de nem haladt túl jól, ezért Kecskés Balázs már 1945-ben kiségitő munkaerő alkalmazását kérte.³⁹ Felmérte a Nagyváradról „kimentett” iratanyagot, amely magában foglalta az összes vízügyi iratot, útügyi törzskönyvet, az 1895 előtti felekezeti anyakönyvi másodpéldányokat, a közgyűlési iratokat, valamint a nemesi iratok gyűjteményét.⁴⁰

A főlevéltáros egyik leveléből tudjuk azt is, hogy 1945 végén az alapvető eszközök sem álltak rendelkezésre, ezért pl. íróasztalt és egy fehér köpenyt, valamint szappant kért a kézmosáshoz.⁴¹ A levéltár 1947-ben került kutatható állapotba, amikor is Berettyóújfaluban a megyeháza udvarán lévő keresztépület emeletén kapott helyiségeket, ahol azonban még a hiányzó üvegtáblák okoztak problémát.⁴² Kecskés Balásznak 1949-ben politikai nyomásra kellett pozícióját elhagynia – „demokrácia elleni izgatás” büntette miatt.⁴³

Bihar levéltára Hajdú megye székhelyén

A megyeegyesítés által érintett megyei levéltárak kezeléséről szóló belügyminiszteri rendelet kimondta, hogy Bihar megye levéltárát 1950. március 15-ig Debrecenbe kell szállítani és Hajdú

³⁸ MNL HBML IV. 401. b. 74/1946.

³⁹ Ideiglenesen Borbarát Gyula vármegyei irodatiszt, korábbi levéltári dolgozó és Gyarmati Sándor altiszt alkalmazását engedélyezte az alispán. MNL HBML IV. 406. b. 5583/1945.

⁴⁰ MNL HBML IV. 406. b. 6261/1945.

⁴¹ Az íróasztala saját tulajdona volt. A megye a szükséges berendezést nem tudta biztosítani, „anyaghiány miatt ezek elkészítése jelenben teljesen lehetetlen”. Az igényelt irodaszereknek csak a töredéke került a levéltárba. Szomorúbb, hogy a „vármegye jelenlegi pénzügyi helyzete miatt a kért mosdószereket” sem tudták beszerezni. MNL HBML IV. 406. b. 6272/1945.

⁴² MNL HBML IV. 406. b. 3996/1947.

⁴³ TtREL I.1.i.19. Kecskés Balázs lelkeszi törzslapja.

megye levéltárában kell elhelyezni. A levéltári anyag további kezelését „Hajdú-Bihar megye főlevéltárosa végzi”.⁴⁴

A Bihar megyei anyagot előbb Debrecenben, a vármegyeháza pincéjében helyezték el, azonban hely hiányában onnan két-kerekű kézikocsin a Kossuth utcai egykori Pénzügyi Palota irattárába szállították.⁴⁵ Ekkor került ismét látókörbe Reszegi Lajos, aki mint megbízott levéltáros, majd főlevéltárnok-helyettes⁴⁶ mintegy fél év alatt rendezte a levéltárat, majd átadta Kollega Tarsoly Sándor főlevéltárnoknak. Innentől, 1950-től kezdődik a Hajdú-Bihar Megyei Közlevéltár története.⁴⁷ Bihar vármegye egykori levéltára ma is a debreceni Kossuth utca 12-14. szám alatti épületben található, és a világjárvány kiváltotta megszorításokkal kutatható.

Felhasznált források és szakirodalom

SJANR Bihor = Serviciul Județean Bihor Arhivele Naționale ale României.

[Román Nemzeti Levéltár Bihar Megyei Fiókja]

Fond 12. Prefectura Bihor II. (1828–1953), 10. Actele Biroului Arhivei. [12.

Fond. Bihar vármegye hatósága II. (1828–1953). 10. A levéltári hivatal irattára.]

MNL OL = MNL Országos Levéltára

Y 7 Magyar Országos Levéltár, Általános iratok 1945-től

MNL HBML = Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára

IV. 401. b. = Bihar vármegye főispánjának iratai

IV. 406. b. = Bihar vármegye alispánjának iratai

IV. 906. b. = Hajdú vármegye alispánjának iratai

XXVI. 860. d. = A Hajdú-Bihar megyei (államosított) Közlevéltár iratai

TtREN = Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára

R 3290 = Repertorium Nobilium I. Com. Bihar Decadis X. et. XI. ab Anno 1781–1800

⁴⁴ 1949. október 1-től ideiglenesen dr. Szilágyi Ferenc töltötte be a posztot. MNL HBML XXVI. 860. c. 2/1950., 12/1950.

⁴⁵ A szerző interjúja Mervó Zoltánné nyugalmazott főlevéltárossal.

⁴⁶ A dokumentumokban többféleképp fordul elő.

⁴⁷ MNL HBML XXVI. 860. d. 1. d.

- MK-RT 1948 = Magyar Közlöny-Rendeletek Tára. Budapest
- PKRNFÉ 1882, 1885 = A Premontrei Kanonok Rend Nagyvárad
Főgimnáziumának Értesítője
- Bakó, 2015 = Bakó Endre: *A levéltáros Nadányi Zoltán*. In: A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XXXIV. Debrecen, 2015.
- Berényiné, 2018 = Berényiné Kovács Gyöngyi: *Megyei iratanyagpusztulások a II. világháború idején*. Levéltári Szemle, 2018. 4. sz.
- Fráter, 1993 = Fráter Zoltán: *Egy magyar „poéta minor”. Emlékkönyv Nadányi Zoltán születésének századik évfordulóján*. (Ismertető Bakó Endre könyvéről.) Irodalomtörténet, 1993. 3. sz.
- Gavallér, 1930 = Gavallér Lajos: *Jóteköny egyesületek a csonka vármegye székhelyén*. In: Bihar vármegye tíz évvel Trianon után. Szerk.: Vermes Ernő. Berettyóújfalú, 1930.
- Gottfried, 2009 = Gottfried Barna: levéltári Szatmár vármegye *anyagának megosztási tervei az 1920-1930-as években*.
http://www.szabarchiv.hu/drupal/sites/default/files/Gottfried_Barna_110805.pdf
- Kosztá, 2017 = Kosztá István: *Romania's Day. Románia belép a háborúba*. Hadtörténeti Közlemények, 2017. 2. sz.
- Molnár, 1938 = Molnár Imre: *Hogyan lett Biharországból Csonka-Bihar?* In: Bihar vármegye. Szerk.: Nadányi Zoltán. Bp., 1938.
- Perédy, 1920 = Perédy György: *A nagy kép vándorol*. Nagyvárad, 1920. december 25.
- Szálkai, 2018 = Szálkai Tamás: *Nem életpályamodell: temetkezési vállalkozóból megbízott levéltárvezető - Reszegi Lajos „életei”*
- Szálkai, 2020 = Szálkai Tamás: „Sajnálni való mostoha javadalmat élvez a levéltárnok”. Törvényhatósági levéltárosok küzdelme magasabb fizetési sorolásuk érdekében (1903–1907). Levéltári Szemle, 2020. 1. sz. 72–82.

MAKAI ZOLTÁN

Visszapillantás

Időutazás: ifjúságom emlékei
és a volt osztályom története

Bevezető

2020 tavaszán, a koronavírus okozta házi őrizetben lapozgatom azokat a szép kivitelezésű naplókat, amelyek az érettségi találkozóinkat örökítik meg. Eszembe jutnak a volt osztálytársak, a volt tanáraink, az együtt töltött évek és az érettségi találkozók. Eszembe jut gyermek-, serdülő- és ifjúkorom is. Talán érdemes továbbadni az utókornak, főleg unokáimnak, az emlékeimet.

A szerző

1936. július 21-én születtem Nagyváradon, a volt Szent József kórházban. Édesapám alorvosként dolgozott ebben a kórházban, és itt is laktunk egy szolgálati szobában. 1941 tavaszán kiköltöztünk Székelyhídra, ahol édesapám körorvosi kinevezést kapott. A Vasút utcába, nem messze a malomtól, egy emeletes házba költöztünk. Első osztályos 1942 őszén lettem, a székelyhídi római katolikus iskolában. Az első két osztályban a végtelenül kedves Lakatosné Balázs Mária tanító néni tanítványa lettem. A háború borzalmaiból Székelyhídon keveset észleltünk. A front azért lassan közeledett, és 1944. október 16-án Székelyhídra is bevonultak az orosz csapatok. Így az iskolai tanítás is megszakadt, és izgalmas napok következtek. (Különben az oroszok bevonulásáról egy másik írásomban emlékezem meg.) Az iskolai oktatás 1945 tavaszán folytatódott, számomra a III. osztályban. A negyedik osztályban Schili-Kálmándi Pista bácsi kántortanító, a szigorú, de jó tanító okított, tagja volt a vitézi rendnek, minden nemzeti ünnepen felvette egyenruháját és abban jelent meg az ünnepségeken. Nagy

futballdrukker volt, még öregkorában is eljárt a helyi csapat mérkőzéseire. Többször segítettem neki az orgonálásban mint fújtató. Többször is megfenekelt, de én mindig szeretettel gondolok rá. 1946 őszén első osztályos gimnazista lettem. Nagyon jó tanáraink voltak. Penkert Emi néni matematikát, Lakatos Józsika magyar irodalmat, Halász Józsi bácsi kézimunkát, Gál Tibi testnevelést tanított. Tibi bácsi tornaszereket szerzett a gimnáziumnak, és megkezdte a szertorna tanítását. Megalakította a Székelyhídi Gimnázium Sportkörét, amelynek én is tagja lettem. Tanított minket kosárlabdázni, röplabdázni és vívni is, vagyis a mozgás és a testnevelés szeretetére. 1948 nyarán a tanügyi törvény értelmében megszűntek a gimnáziumok, és helyettük elméleti líceumok és szakközépiskolák jöttek létre. Ezekbe az intézményekbe csak hét elemi osztály elvégzése után lehetett beiratkozni. Így 1948 őszén hetedik osztályos lettem. Új tanáraink is lettek Kóczé János igazgató, Tompa Zoltán és Tóth Béla személyében. Iskolai tevékenységem kibővült a színjátszó csapatban való szerepléssel. Székelyhídon ismerkedtem az új fogalmakkal mint: demokrácia, reakciók, kizsákmányolás, szabadság, egyenlőség stb. Az egyik székelyhídi cigány demorokáresz világnak hívta azt a világot, ami majd el fog jönni. 1949-ben befejeztem a hetedik osztályt, és ezzel elbúcsúztam a székelyhídi iskolától, mert ott nem volt továbbtanulási lehetőség. Osztálytársaim túlnyomó többsége szakiskolák felé orientálódott. Csak Lakatos Tibor és én választottuk a továbbtanulás útját Nagyváradon, a 2-es számú Magyar Fiúlíceumban. 1949 nyarán felvételiztünk, és mindketten bejutottunk a líceum nyolcadik osztályába.

Új korszak Nagyváradon

Így tehát 1949 őszén nyolcadik osztályos lettem Nagyváradon, és így új korszak kezdődött életemben minden szempontból. Lassan megismertük egymást osztálytársaimmal, tanárainkkal. A szünetekben mindenki rohant az udvarra, és ha szép idő volt, kispályás focimeccsekkel vívtunk vérre menő küzdelmet.

Rám nagy hatással voltak a felsőbb osztályos fiúk. Úgy tekintetem rájuk, mint valami bálványokra. Sok fiataalt ismertem meg közülük, akik később városunk megbecsült vezető tagjai lettek. Vidéki társaimmal, akik internátusban laktak a Szaniszló (ma Eminescu) utcai Szt. József intézetben, együtt indultunk felfedezni a várost és annak szórakozóhelyeit, a mozikat és a színházat. Hétfői napokon izgatottan vártuk a mozik műsorát, mert jó filmek esetén nehezen lehetett jegyhez jutni. Természetesen a legtöbb film szovjet–orosz propagandafilm volt. Persze azért láttunk művészfilmeket, mint a *Patyomkin* cirkáló és egy magyar filmet, a *Forró mezőket*, Karády Katalin főszereplésével.

Az első évben, azaz a VIII. osztályban még székelyhídi lakos voltam, és így szállást kellett keresnünk Nagyváradon. A bentlakástól idegenkedtem, és ezért inkább albérletben, ún. „kvártélyban” laktam a Chidoşan családnál. Házigazdáink nagyon kedves emberek voltak. Chidoşan bácsi a háború előtt rendőrtiszt volt, ami nem jó származást jelentett abban az időben. Felesége magyar volt, Kerekes volt a leánykori neve. Három gyermekük született, de a legnagyobbik leányuk fiatalon meghalt. Ez nagy bánata volt a családnak. Következett Márta, aki pár évvel idősebb volt nálunk, és sok udvarló vette körül. A legkisebbik a velem egykorú Nicu volt. A családhoz tartozott a nagyon kedves Kerekes nagymama is. Négyen laktunk egy nagy szobában, Sóki Bélával, Bátor Ferivel (ők már kilencedikesek voltak) és Száldobágyi Imivel (ő még csak hetedikes volt). Ők mindhárman Kiskereki falubeliek voltak. A Chidoşan családnál teljes ellátásban részesültünk. Én nagyon jól éreztem magam ennél a családnál, sokat bakalódtunk, főleg Nicuval. Különben Nicuból neves muzeológus lett, de sajnos fiatalon elhunyt. Lakásuk a mai Libertăţii téren, a Szacsvey-szobor mögött volt, egy régi bérházban. Ebben az időszakban vasárnaponként Rózi nagynénémhez voltam hivatalos, aki albérletben lakott a volt Steiner-sütöde utcájában. A ház tulajdonosai Prodan Todor bácsi és felesége, Juci néni. Todor bácsi a háború előtt közjegyző volt. Tőle kaptam többször is politikai felvilágosítást. „Édes

fiam, ismételtette, legveszélyesebbek a munkás arisztokraták.” 1950-ben beköltöztünk Nagyváradra, a mai Deltei utca 12. szám alatti házba (akkor Hégel utca volt) albérletbe, amely a Vadas kereskedő tulajdona volt. Így pár száz méterre kerültem a későbbi iskolámtól. Szomszédok lettünk dr. Burján Fendál nőgyógyással és családjával, illetve Béres Attilával, aki egy pár évvel volt fiatalabb nálam. Attila szívesen jött hozzánk, hiszen nálunk mindig nagy forgatag volt. Még akkor is szívesen jött, ha csak édesanyám volt otthon, ilyenkor leült egy székre és könyvet olvasott. Szegény Attila elég fiatalon távozott az élők sorából.

Mivel újra váradi lakosok lettünk, szüleim felvették a kapcsolatot a régi barátokkal. Többek között az Andrassy családdal, Petrovics Misivel és másokkal. Így jutottam el többek között először a villanytelepre, az Andrassy családhoz. Andrassy Gyula bácsi, későbbi főnököm, ekkor a villanytelep főmérnöke volt. Az akkori időkben a közüzemek vezetői az illető telep szolgálati lakásában laktak. Még itt lakott az akkori munkásigazgató, Szűcs Ferencz is. Az Andrassy családnál nagy társadalmi élet folyt. Majdnem minden nap vendégek voltak, és óriási römpartikat vívtak. Andrassy néni, azaz Bözsi néni, lánykori nevén Barla Erzsébet, gyógyszerész volt. Testvére férjhez ment dr. Morva doktorhoz, a város kiváló sebészéhez. Leányuk, Morvai Szabó Edina a Partium legkiválóbb onkológus szakorvosa lett. Gyula bácsi öccse, Andrassy László pedig egy kiváló orr-fül-gégész volt. A villanytelepen rendszeresen nagyszámú fiatal gyűlt össze a két Andrassy fiú, Totyi és Öcsi vendégeként. Így kerültem be én is ebbe a galeribe. Itt ismerkedtem meg Jámbor Kulival, alias Kucserával, Mangra Cornéllal és még több velencei fiatallal. Óriási gombfocibajnokságokat szerveztünk, bicikliztünk a villanyszerelők biciklijeivel, tologattuk a villanytelep szénszállító csilléit, ismerkedtünk a villanyteleppel, és élveztük a telep nyújtotta szórakozási lehetőségeket.

Gondolatok iskolánk múltjáról

Nagyváradon 1873. október 1-jén alakult meg a nagyváradi állami főreáliskola. Az impériumváltás után, az 1919/1920-as tanévben ebben az iskolában a román nyelv lett a tanítási nyelv. A következő tanévben az iskola az Emanuil Gojdu reál líceum elnevezést kapta. Az 1922/1923-as iskolai év januárjában a közoktatási miniszter bezáratta a nagyváradi Premontrei Gimnáziumot, és az összes tanulót átirányította az állami gimnáziumba, ahol megnyitották a magyar tagozatot. Nagy szerepet kapott a Szent József internátus (diáknyelven: a „Csóka”). Ebben az internátusban a főgimnázium vidéki magyar tanulói nyertek elhelyezést. Itt rendszeres program volt, de szigorú erkölcsi nevelésben részesültek a tanulók, és így tovább folyt a keresztény szellemiség és a magyar nemzettudat ápolása. A tanári kar egy része 1927-ig magánúton készítette fel azokat a diákokat, akik azután Gödöllőn vizsgáztak és érettségiztek. Különben édesapám is több éven keresztül az internátus lakója volt.

1940 őszén, Észak-Erdély visszacsatolása után, Nagyváradon is megtörtént az impériumváltás. Az év szeptemberében Diószeghy László tanár elnökletével egy tanári közösség gondjaiba vette az iskola sorsát és megalakította a Gojdu líceum épületében a Szent László gimnáziumot. A kezdeményezők a Szent László gimnáziumot a nagyváradi főreáliskola jogutódjának tekintették. Az oktatás magyar és román tagozaton indult be 1940. október 15-én. Az akkori tanári karban a későbbi években is Váradon oktató tanárok vettek részt, mégpedig: András Gusztáv, András Ede, Árkosi József, Beniczky László, Káli Albert, Kovács László, Réthy Ferencz, Szinte Ferencz, Tátray Barna, Tempfly Ferencz, Vonház Antal és Závodszy Gusztáv. A premontreiek is 1940. október 17-én újra megkezdheték az oktatást.

1944. október 12-én Nagyváradon is véget ért a háború, bejöttek a szovjet és román seregek. Az oktatás fokozatosan indult újra, még az év telén. Így a Gojdu épületében megindult külön a román és külön a magyar oktatás. 1948 nyarán életbe

lépett a tanügyi reform, amely átszervezte az oktatási rendszert és egyben megszüntette az országban lévő összes felekezeti iskola működését. Ezek helyébe állami gimnáziumokat szerveztek. Így lett a Szent László gimnáziumból a 2-es számú Fiúliceum, míg a premontrei gimnázium a Klasszikus Vegyes Líceum néven kezdte meg működését.

Iskolánk költözik

1951 nyarán egy kormányrendelet alapján megalakultak Románia nagyobb városaiban a Munkás Fakultások. Ennek a tanintézménynek az volt a célja, hogy két év alatt, gyorstalpalással felkészítsen tehetséges munkás és falusi ifjakat az érettségire és ezáltal az egyetemre. A rendszernek szüksége volt munkás és paraszt származású értelmiségiekre. Nagyváradon ennek az intézménynek a mai Gojdu Líceum teljes komplexumát jelölték ki. Így nekünk és a román fiúliceumnak is el kellett költöznie. A román fiúliceum a főutca, azaz a Republicii utca 13. szám alá, az emeletre költözött. Mi a mai Szacsvey Imre iskola épületébe. A költözködésben mi diákok is segítettünk. Az új helyszín egy nagyon szép műemlék épület. 1900 körül épült eklektikus stílusban, a Szent László Koldusápoló és Fiúgyermek Menedékház részére. Az udvaron egy neogótikus kápolna is van. Az intézetet a Vincés nővérek működtették.

Ezek az ötvenes évek igen érdekes évek voltak. Nevezhetjük a háború utáni kibontakozás éveinek. Az államosítás után az orvosoknak magánrendelője nem lehetett, így édesapám a sportorvosi fizetéséből elég nehezen tartotta el a héttagú családját. A megélhetést nehezítette a jegyrendszer. Ennek értelmében a főbb élelmiszereket és ruházati cikkeket csak jegyre lehetett megvásárolni. A ma még használatban lévő fejkendőmet is abban az időben vásároltuk jegyre. Édesanyám csak a hétvégeken főzött, az ebédet egy kantinból hozta az édesapám egy ételhordóban, az ún. KOSZTIBAN. Nagy ünnep volt, amikor egy faládikóban marmaládét sikerült vásárolni. Ennek dacára jól és vígan éltünk. Még a szegény Zsuzsa húgom betegsége sem

árnyékolta be nekünk, gyerekeknek az életét. Édesapám sakktevékenysége révén pénzzuttatásban részesült, amelyet többször is a Szedosz vendéglőben, vidám vacsora alkalmával költöttünk el. Élőzenét is hallgattunk és bámultuk a főutcán hömpölygő fiatalokat. Különben a főutca, ahol a villamos még közlekedett, fontos találkahely volt. Órákon keresztül képesek voltunk sétálni a hídtól az állami áruházig, és vissza. 1950-ben felvettek a pionírszervezetbe, sőt rá egy évre instruktor is lettem. (Kissé furcsa volt mint diák együttműködni felnőtt pedagógusokkal. Ez később meg is szűnt, instruktor csak tanár lehetett.) Ezen tevékenységem révén sok élményben volt részem. Dolgoztam a Pionír Házban is, ahova Delíman Titus révén jutottam be. A Pionír Ház először a Kapucinus utcában, egy régi műemlék épületben működött, majd átköltözött az Eminescu utca elején lévő – ma a hadsereg háza – épületébe. Itt egy nagyon jó csapat verbuválódott össze, a tevékenység különböző szakkörökben folyt, úgymint repülőgép-modellezés, fotó stb. Mint pionír-instruktor nyári táborokban is részt vettem, többek között Belényesen és a Szeben melletti Páltinişen.

Az osztály

Úgy gondolom, hogy az eltelt két év alatt sikerült megismerjük egymást. Így most már felsorolhatom őket, névsor szerint, feltüntetve a beceneveket is.

BALOGH GÉZA, őt Tyutyurónak becéztük.

BÁTORI ISTVÁN vidám, jó kedélyű volt, ő volt a BEDNÜJ BÁTORI és FŐKÁVÉS.

BENDE BARNA jó megjelenésű, sportos fiú volt, édesapja földrajztanár. Ő volt a BARNUS.

BERECZ ISTVÁN vidám, jó kedélyű, Hopp egy tócsa volt a beceneve.

BOROS FERENCZ elnyerte a GUMIFEJ címet.

DEMJÉN LÁSZLÓ mint rangidős futballista nyerte el szimpátiánkat.

GÖNCZI ISTVÁN az internátusi kalandok, az ágyszakadás hőse volt.

KÓRÓDI ELEK egy átlagos osztálytárs volt.

KOVÁCS FERENC, Frici, a szívtipró Don Juan.

KOVÁCS JÓZSEF, az elegáns matematikus. Ő volt a Kipu.

KRISZTIK LÁSZLÓ, a zongoravirtuóz.

LÖKÖSHÁZI TIBOR, alias LÖKI, aki lila gőzőket bocsátott ki a száján.

LOVASSY LÁSZLÓ, az elegáns úriember és klimpírozó művész.

MAKAI ZOLTÁN, a cvikkeres Maki és Makkász, a neves dobos.

MELEGA ISTVÁN, a művész.

MENYHÁRT ZOLTÁN, ő volt a Menyus, a rák hátán kullogó éltanuló.

MOLNÁR JÓZSEF, ő volt a MOLINYÓ, a fantasztikus történetek szerzője, hegedűvirtuóz.

MOLNÁR MIHÁLY, a híres futballista.

PERJÉSSY JENŐ, alias Periklesz.

PETRI JENŐ, alias Csól Papa.

RENCSIK ISTVÁN, alias szőri és seprű hajú.

SAMARJAI OTTÓ, a szempislogó bajnok és a bonckéssel uzsonnázó.

SERES SÁNDOR, alias serif, a híres bűvész illuzionista.

SÓLYOM LAJOS, a zongoravirtuóz és grafikus.

SZABÓ GYULA, alias Babuci.

SZADAY GÉZA

SZIKA ISTVÁN

SZILÁGYI JÓZSEF, alias Petrósz és Kályha.

SZTANKOVICS LÁSZLÓ, a bicskaberregtető bajnok.

TAKÁCS LÁSZLÓ, alias Taki, a flikk-flakk művész, az ugrálós cica.

VILIDÁR ISTVÁN, a Tiborc és a Finesz híres előadója.

ZSIGMOND SÁNDOR, a morgó kutyas.

Okvetlen meg kell említenem két fiataalt, akik két év után elváltak tőlünk. Girling Jánosról és Kerékgyártó Rudiról van szó. Mindketten tehetséges, jó képességű fiúk voltak. Girling Jancsinak az édesapja Nyugat-Németországban maradt a háború után, így Jancsi mindenáron ki szeretett volna jutni nyugatra. Többször is próbálkozott, de eredménytelenül. Évekkel később a Vaskapu-szorosnál szeretett volna átúszni a szerb partokra, de sikertelenül, és ekkor életét veszttette. Kerékgyártó Rudi gyakorlati szakmát választott, majd elkerült Nagyváradról. Szintén meg kell emlékezzek egy kitűnő osztálytársunkról, Cserny Jóskáról. Kimagaslóan mindent tudó volt. Kitűnő nyelvérzékkel rendelkezett. A tizedik osztályban első tanuló lett, megelőzte Menyhárt Zolit és Zsigmond Sanyit is. A tizedik elvégzése után ugrott egy évet, majd Marosvásárhelyen bekerült az orvosi egyetemre. Az egyetem elvégzése után emigrált Kanadába, és így megszakadt vele a kapcsolatunk.

Epizódok osztályunk életéből

Azzal kezdeném, hogy osztályunk kultúrkapcsolatot tartott fenn a pedás lányokkal, azaz a Pedagógiai Líceum, illetve Tanítóképző leányaival. Kirándulásokra jártunk velük, egy választás alkalmával pedig a szavazókörizetekben kultúrműsort adtunk elő és táncdelutánokat szerveztünk. Még most is a fülemben cseng a buzdító ének: „Rajta, rajta, rajta, választási harcra, rajta demokrata harcos ifjúság!”. Fiatalok és naivak voltunk. Mit tudtuk mi akkor, hogy mi zajlik a világban és körülöttünk?! Egy szebb jövő képe lebegett a szemünk előtt. Különben ennek a kultúrkapcsolatnak életre szóló kapcsolat lett a vége, több osztálytársunk megtalálta élete párját is. Tanáraink részéről ebben az akcióban Tárnoki Gyuri és Péter Sándor jeleskedtek. A fenti beceneveket olvasva okvetlen meg kell említenem, hogy többen is csillogtattuk zenei tehetségünket. A táncdelutánokon a zenét Krisztik Laci, Lovasi Laci és Sólyom Lali zongorajátéka szolgáltatta. Jőmagam egy pár táncesten felléptem a Sturmi lokálban egy zenekarban. Az együttes tagjai Lovasi Laci -

zongora, Molnár Jóska – hegedű és Makai Zoli – dob voltak. A lokál a mai Astoria Szálló egyik földszinti termében volt, és a főszervezőt Sturmi Józsefnek hívták. Háromszor léptem fel, és 25 lej tiszteletdíjat kerestem. Több fellépésre nem tartottak igényt, mert dobszólóim túl „magas szintűek” voltak. Hétfégen rendszeresen jártunk táncestélyekre és lányokkal ismerkedni az Orsolya gimnáziumba, munkásklubokba és a mai bábszínházba. Ez utóbbi rendezvényein néha verekedés is volt a rivalizáló galerik között. A rendezők – az ifjúsági szervezet – ilyenkor erélyesen léptek fel.

Sokan közülünk rendszeresen sportoltunk. Az élsportoló Demjén Öcsi volt. Ő az 1951/1952-es tanév első napján lépett be közénk. Ő már ismert labdarúgó volt, a helyi ICO csapatában. Hamar megbarátkoztunk vele, amiben sokat segített kedves, közvetlen modora. Magánúton elvégezte a nyolcadikat és a kilencediket, majd velünk folytatta és fejezte be középiskolai tanulmányait. Fiatalon szeretett bele a futballba, majd 1949-ben bekerült az ICO-Progresul első csapatába. 1948-ban már játszott a román ifiválogatottban. Rendesen járt az iskolába, fegyelmezett volt, csak az idegenbeli meccsek alkalmával hiányzott. Molnár Jóska és Molnár Miska is rúgták a bőrt helyi üzemi csapatoknál. Népszerű volt körünkben a turistáskodás. Rendszeresen túráztak Lökösházy Tibi, Lovassy Laci és Szilágyi Jóska. Bende Barna kitűnő röplabdázó, Takács Laci pedig kitűnő szertornász volt. Vilidár Pista a pingpongban jeleskedett. Perjési Jenő kiváló atléta volt, az iskolába is futva érkezett a Horea utcai lakásáról. Kitűnő gerelyhajító volt, sőt sakkozott is, szép sikerrel. Jenő ismertette meg velem az atlétikát és irányított el a Progresul Sportegyesülethez. Így kerültem el az ICO labdarúgópályára, ahol az atléták edzettek. Itt Krupka Károly, Szolnai Sándor és Lechner Lóránt tanították a fiatalokat. Engem Lechner Lóránt – Lóri bácsi – vezetett be a kalapácsdobás titkaiba. Ebben az időben ismertem meg Temesi István távolugrót, Janza Kálmán dobót, Jobbágy Ica síkfutót, Zagoni Géza gátfutót, Kocsis Béla síkfutót, Zilahi László kiváló labdarúgót

és feleségét, Lasszel Margitot, többszörös gátfutó bajnokot. Margit többször is felkért közös futógyakorlatokra, mivel gyorsaságunk közeli szinten volt. Részt vettem Nagyvárad sakkéletében is, elsősorban csapatversenyeken, az országos bajnokság helyi szakaszaiban. Ezekben az években Nagyvárad sakkélete országos viszonylatban is az élen járt. Szabó István érdemes sportmester, Karácsonyi László mester, Suta Mihály mester, Fischer János mester, Horváth Lajos mesterjelölt és dr. Makai István, a népi sakkbajnokság harmadik helyezetteje voltak a sakkélet vezéregyéniségei. Különben sok fiatal élsportoló volt iskolánk tanulója abban az időben. Mokos Laci, Bakó Attila, Szuhai Tibi kitűnő kosarasok voltak. Herceg Öcsi, Andrassy Totyi, László Miki a vívásban jeleskedtek.

Osztálykirándulásokat szerveztünk tanári részvétellel, a révi cseppkőbarlanghoz és Biharfüredre. Tátray tanár úr vezetésével megalakult az osztályunk színjátszó csapata. A csapatba én is bekerültem, kisebb darabokat mutattunk be. A főszereplő Vilidár Pista volt. Sokat ugrattuk – mai szóval szívattuk – egymást, amivel csak lehetett és akit lehetett. Tizedikben Boros Ferivel elhitette két barátja, hogy pénzbeváltás lesz, és inkább költsek el a havi apanázsát, mintsem hogy értékét veszítse. Természetesen a pénzt egy jó murira költötték el. Másnapra kiderült, hogy nem igaz a pénzbeváltás, hülye vicc volt. Iskolaorvosunkat sem szabad elfelejteni. Chețan doktornál az orvosi vizsgálat a „toli le gatyă” utasítással kezdődött.

Tanáraink

Ami a tanárainkat illeti, elmondhatom, hogy rendkívüli emberek és pedagógusok voltak. Nem is tudom, melyik tanárral kezdjem visszaemlékezéseimet. Talán az igazgatónkkal, ALBERT SÁNDORRAL. Ő egy igazi joviális úriember volt. Szakterülete a magyar nyelv és irodalom volt. Egy alkalommal helyettesítette az ún. ALA-ismereteket (apărare locală antiaeriană), azaz a helyi légvédelmi tananyagot előadó tanárunkat. Kijelentette, hogy a vegyi riadó az, amikor vasat vernek. Természetesen az

osztály nagy nevetésben tört ki. Pár év múlva a Paprikagyárban talákoztam vele, ott dolgozott a beszerzési osztályon. (Az 56-os események miatt sok magyar irodalomtanár nem folytathatta tanári munkáját.) Ez a megállapítása végigkísért az emlékeim során.

Osztályfőnökünk ÁRKOSSY JÓZSEF volt. Imádta a tantárgyát, a magyar irodalmat. Csak úgy, a kályhának támaszkodva adta elő az írók és költők életének epizódjait. Nagy turista volt. Egy pár év múlva visszaköltözött a Székelyföldre. Pár évig CIURDARIU ALEXANDRU tanár úr töltötte be az osztályfőnöki tiszteket. Orosz nyelvet tanított. Eredetileg görögkatolikus pap volt. A két egyház egyesítésekor kilépett a papságból. Rendkívül emberséges és szeretetre méltó volt. Ha valakinek sügtak, mindig azt mondta: „ne hagyj magát, tüd ő!”.

BENDE VILMOS földrajztanár többször is elmagyarázta, hogy a Jeniszej folyón faszállítást folytatnak. Ez leginkább a fiát, az osztálytársunkat, a Barnust zavarta. BÉCZI TAMÁS tanár úr biológiát tanított. Pár év tanároskodás után a Megyei Múzeum Ornitológiai osztályán kamatoztatta tehetségét. Rendkívül jól zongorázott, és így többször is fellépett a Breiner klub táncestélyein.

FÓRIS BÉLA román szakos tanár volt. Mindenről jól informált volt, ami a tanügyben történt. Nagyon jól felkészített az érettségire és az egyetemi felvételi vizsgára. Azzal ijesztgetett, hogy a szovjet tanügyminiszter, Olga Boriszova külön repülővel járja az országot, és meglepetésszerűen ellenőrzi az iskolákat.

MOTTL ROMÁN PÁL rajz- és művészettörténetet tanított. Rendkívüli ember volt. Ő és a fiai is kiváló képzőművészek voltak. Nagyon sok kiállítást szerveztek műveikből.

MIHÁLYLOVITS ISTVÁN tornatanár és igazgatóhelyettes volt. Az iskola közelében, a Szaniszló utcán lakott. Nagyon kedves ember volt. Ő inkább az atlétikát és a labdajátékokat kedvelte. Sokat bíraskodott atlétikai versenyeken.

PÉTER SÁNDOR történelemtanár volt. Ő volt az év végi szerenádok főszervezője. Nagyon szeretett minket. A későbbi években többször is meghívott többünket egy beszélgetésre.

SCHWARTZ LAJOS fizika-kémia szakos tanár volt. Mi úgy hívtuk, hogy LÓCI. Olyan nagyszerű, tiszta, világos előadásokat tartott, hogy mindannyiunkat lenyűgözött. Előadásain olyan csend volt, hogy a légyümmögést is meg lehetett hallani. Sziporkázóan, sok humorral tudott élményeiről beszámolni. Több generáció fizika- és kémiatanár tekinti magát SCHWARTZ-tanítványnak.

TÁTRAY BARNA francia nyelv és irodalom tanár volt. Előadásai alkalmával nemcsak a francia nyelvet, hanem a francia művészetet és kultúrát ismertük meg. Több alkalommal francia zeneszerzők műveit hallgattuk.

TEMPFLI FERENC matematikatanár úr csak tizedikben és tizenegyedikben tanított. Nagy türelemmel vettük át a középiskolás matematikát, és így mindannyian jó útravalót kaptunk. Nagyon szimpatikus ember volt, öt gyermek apja. ZÁVODSZKY GUSZTÁV matematikatanárunk volt nyolcadik és kilencedikben. Mi Zuávnak hívtuk. Kedvence a síkmértan volt. Kilencedikben, az első félévben én írtam az egyetlen tízes dolgozatot, így bekerültem a jó számtanosok közé. A matematikához tartozó latin idézeteket előszeretettel idézte. Quod erat demonstrandum (íme bebizonyítottuk), princeps mathematicorum (matematikai tudós).

ALMÁSSY LÁSZLÓ földrajztanárunk volt a nyolcadik és kilencedik osztályban. Kitűnő tanár volt, csak úgy áradt belőle a tudás. A térképet is tudni kell olvasni, mert az magától beszél. Elegáns megjelenése miatt Lord volt a beceneve. Rengeteg útleírást és földrajzkönyvet olvasott, ez volt a kedvtelése. Voltak még tanáraink, akik rövidebb-hosszabb ideig tanítottak vagy helyettesítettek, mint például Varga Éva, Kun József, Kósa Ibolya, Schwartz Béla, Tárnoki György.

Történelmi visszapillantás

Ha jól meggondoljuk, a mi középiskolai éveink történelmi szempontból a hidegháború kezdetére, a válságok korszakára esik. 1948 júniusa és 1949 májusa között volt a berlini blokádnak,

1948 júniusában a Jugoszláv Kommunista Pártot kizárják a Kominternből, 1950 júniusában kitör a koreai háború. Ennek következtében tanáraink előadásában is megjelennek új fogalmak: béketábor, békeharc, atomháború. Az atomháborúra is fel kell készülni, a légvédelmi ismeretek keretében (ALA). Sőt, vegyi fegyverek bevetésére is képesek a háborús uszítók, hangoztatja a propaganda. Az ideológiai fogalmak, az osztályharc, az osztályellenség, a kommunista párt vezető szerepe helyes értelmezésére éberren figyelt iskolánk párttitkára, Bondár elvtárs, aki egyben az iskola titkára volt. Főris tanár úr külön hangsúlyozta, hogy a román irodalmi tételek mindegyikében – amelyet bármilyen vizsgán kaphatunk – be kell mutassuk, hogy az illető író vagy költő hogyan írja le művében az osztályharcot, illetve a kizsákmányolás elleni küzdelmet. Mai fejjel úgy gondolom, mi ezt megértettük, hogy az akkori idők ideológiája, szelleme ezt kívánja tőlünk, ha érvényesülni akarunk.

Eljött az iskolai év vége

1953 nyár elején eljött az érettségi vizsga. A vizsgára rendszeresen készültünk Demjén Öcsivel és Molnár Miskával. A velük való találkozások mindannyiunknak élményt jelentettek. Utólag be kell valljam, hogy az érettségi vizsgára szinte nem emlékszem. Úgy látszik, nem volt olyan izgalmas, mint napjainkban. Majd sor került az évváró ünnepségre, a diplomák és az éltanulók díjazására. Ezen az ünnepségen édesanyám is részt vett. Nagy meglepetésemre engem is díjaztak mint jeles tanulót. Sőt, magaviseletből is tiszessel zártak le, annak dacára, hogy tizedikben nyolcast kaptam cigarettázás miatt. (Egyik tanárunk, Tárnoki György meglátott cigarettázni a főutcán.) Az érettségi bankett nagyon szegényes volt, pirított gríz sült májjal volt a menü. A színház melletti Bazár-épületben volt egy vendéglő, ott ünnepeltünk.

Visszatérek még az utolsó tanévre, mert az osztályfőnöki órák fő témája a pályaválasztás volt. Sokan készültek orvosnak, tanárnak, erdészmérnöknek, de többen még nem döntöttek. Közöttük én sem. Egyet tudtam, hogy orvosira vagy tanárnak

nem megyek. Takács Laci kollégám egyszer azt mondta, te Makai, te jó vagy matekból és fizikából, menjél elektrotechnika szakra, mert azé a jövő. Így indultam el 1953 nyarán előkészítő kurzusra Temesvárra. De ez már egy másik történet. A búcsúzáskor elhatároztuk, hogy rendszeresen találkozni fogunk. Az első találkozót a tízévesre terveztük.

A találkozók története

Úgy gondolom, hogy az érettségi találkozó tulajdonképpen egy kor tükre, mely felmutatja azokat a hatásokat, melyeken a tanulók és tanárok átmentek. Ezek a találkozók nemcsak számvetést jelentenek, hanem az emberi kapcsolatok megerősítését, egymás értékelését szolgálják.

A 10 ÉVES TALÁLKOZÓ

Az első találkozóra 1963. július 6-án került sor a Transilvania vendéglő egyik termében. A volt iskolánkba sajnos nem engedtek be. Ez az első találkozó nagyon jó hangulatban telt el. A vendéglő kitett magáért, és a kiváló menü kárpótolta az érettségi bankett hiányosságait.

Hiányoztak: Bende, Boros, Demjén, Kóródy, Kovács Frici, Melega, Perjéssi, Rencsik, Szaday, Szika.

SIKERTELEN 15 ÉVES TALÁLKOZÓ. 1968 januárjában meghívót küldtem a volt osztálytársaknak egy 15 éves találkozóra. Lovassy Laci válaszolt Déváról és Kovács Frici Tordáról. Mindketten jelezték részvételi szándékukat. Boros Feri is írt, bocsánatot is kért, mert lekéste a 10 éves találkozót. Végül is a nagy többség nem jelzett vissza, így ez a találkozó elmaradt.

20 ÉVES TALÁLKOZÓ. A 20 éves találkozóra a Dacia Szálló egyik éttermében került sor. Albert Sanyi bácsi el volt keseredve, mert nem emlékeztünk az ő irodalmi munkásságára, csak az ALA órára. Azzal vigasztaltuk, hogy a lényeg az, hogy nem fogjuk elfelejteni.

30 ÉVES TALÁLKOZÓ. Erre a találkozóra Sólyom Lali egy szép mappát és emléklapot készített. A találkozóra 1983. május 28-án került sor. A mappa szerint tanáraink közül Albert Sándor,

Árkosi József, Mottl Román Pál és Závodszy Guszti bácsi elhunytak. Kollégáink közül Boros Feri, Molnár Mihály, Samarjai Ottó, Seres Sanyi és Sztankovics László szintén. Ezen a találkozón Sólyom Lali felolvasta humoros emlékeit az együtt töltött évekről, a Sulisztika tudománya címmel.

35 ÉVES TALÁLKOZÓ. Erre a találkozóra 1988-ban került sor. Sólyom Lali akkor is szép mappát és emléklapot készített. Jelen voltak tanáraink közül Bende Vilmos, Béczy Tamás, Mihálylovcics István, Péter Sándor és Tempfli Ferenc. Osztálytársak közül Balogh G., Kovács F., Kovács J., Krisztik L., Lovassy L., Makai Z., Menyhárt Z., Molnár J., Rencsik I., Sólyom L., Szabó Gy., Szilágyi J., Zsigmond S. Az utolsó találkozó óta elhunyt Szaday Géza és Vilidár István. A jelenlévők aláírásukkal bizonyították jelenlétüket.

45 ÉVES TALÁLKOZÓ. Erre a találkozóra 1998. május 23-án került sor. Tanáraink közül már csak Péter Sándor és Tempfli Ferencz voltak jelen. Bende V. és Béczi T. kimentették magukat. Sokan voltunk jelen, amit aláírásunkkal szentesítettük. A bankettet az Ady Endre líceum dísztermében tartottuk. Osztálytársaink beszámolóját külön szerkesztettem meg.

50 ÉVES TALÁLKOZÓ. Erre a találkozóra 2003-ban került sor. Ezúttal is egy kisebb és egy nagyobb mappa készült. Mindenki kapott egy arany oklevelet. Az ünnepi ebéd az Ady líceum dísztermében volt. Részt vettek: Balogh G., Gönczy I., Makai Z., Menyhárt Z., Krisztik L., Sólyom L., Szabó Gy., Zsigmond S. feleségeikkel. Demjén L. és Molnár J. csak egyedül jöttek. A tanárainkat Béczy T. képviselte. Szilágyi J. csak az osztályba jött el. Béczy tanár úr beszámolt élete történetéről, és viszontagságos gyermekkoráról, betegségeiről, a zene szeretetéről, felesége haláláról. Sólyom Lali elmesélte Kovács Frici tragikus halálát. Szilágyi Jóska beszámolt súlyos betegségéről és viszontagságairól. Én elmondtam, hogy a tablóképünk Tótteleken van. Az újságban is megemlékeztünk a találkozóról. Ekkor már csak Béczi tanár úr élt a tanáraink közül, és már 14 osztálytársunkat is gászoltuk.

55 ÉVES TALÁLKOZÓ. A találkozót 2008. június 14-re terveztük. Időben elküldtem a meghívókat. Márciusban visszajelzett Kovács Jóska, hogy feleségével együtt súlyos betegek és nem tudnak jönni. Jóska április 23-án el is hunyt. Sólyomék kimentették magukat. Demjén Öcsi leánya tájékoztatott, hogy Öcsit egy öregotthonban ápolják, így nem tud jönni. Júniusban Lovassy Laci leánya írta, hogy 2005-ben szülei elhunytak, és a Szeghalomi temetőben nyugszanak. Melega is írt egy nehezen

olvasható levelet. Végül is nyolcan voltunk a találkozón június 14-én, először a volt iskolánkban, majd ünnepi ebéden a La Luca vendéglőben. Találkozónkat Vilibár Andrea jól sikerült fotói örökítették meg.

60 ÉVES TALÁLKOZÓ. Erre a találkozóra már csak hárman jöttünk össze feleségeinkkel. Szabó Gyuszi, Zsigmond Sanyi és Makai Zoltán. 2013. augusztus 13-án találkoztunk, és egy képeslapon aláírásunkkal szentesítettük jelenlétünket.

Életutak

BALOGH GÉZA Aradon élt és mint vállalkozó dolgozott. Az utóbbi években nagyon beteg volt. Jelenleg nem tudok róla

semmit. BENDE BARNA orvos lett, dolgozott Dornavátrán. Felesége is orvos volt. Elhunyt. BÁTHORI ISTVÁN nagyon beteg volt. Hét unokája volt. Elhunyt. BOROS FERENCZ református lelkész lett. Gyantán született. Elhunyt. BERE CZ ISTVÁN építészmérnök lett, az élesdi cementgyárban dolgozott. Elhunyt. Ő Telkiben született. DEMJÉN ÖCSIVEL 1953 augusztusában együtt utaztunk Temesvárra az egyetemi felvételi vizsgára. Én bekerültem az egyetemre, de Öcsi nem tudott megbarátkozni Temesvárral, és visszatért Váradra. 1958-ban a iași-i csapatba került, ahol biztosították a jogi egyetem elvégzését is. Nagy ambícióval megírta Nagyvárad sporttörténetét. A könyv megírásában sokat segítettem. Adatokat adtam át neki. Áttelepedett Magyarországra, majd ő is relatív fiatalon elhunyt. GÖNCZY ISTVÁN kiváló ortopédorvos lett. Felesége, Anna-Mária szintén orvos. Kiválóan irányítottak egy árvaházat Élesden. Többször is meglátogattam őket. Elhunytak. KÓRÓDI ELEK nem tartotta velünk a kapcsolatot. Nem tudunk róla semmit. Csak egy verset hagyott nekünk. KRISZTIK LÁSZLÓ híradástechnikus lett. A Romtelecomnál dolgozott. Tatabányára költöztek, elhunyt. Vele különösen jó barátságban voltunk. KOVÁCS JÓZSEF református lelkész lett. Nagyperegen, majd Aradon szolgált. 1998-ban megbetegedett és elhunyt. Ő temette Fóris Béla tanár urat. KOVÁCS FERI tragikus balesetben elhunyt Torda közelében. LÖKÖSHÁZI TIBOR erdészmérnök lett. Belényesen dolgozott. Az unokáját Jutka tanította. Elhunyt. LOVASSY LÁSZLÓ magyarirodalom-tanár lett. Déván, majd Magyarországon tanított. Feleségével együtt tanítottak. Laci 2005 novemberében, a felesége 2004 augusztusában elhunyt. Két fiuk és egy leányuk született. Lovasiéknál nyaranta élénk klubélet volt. Molnár Miskával és vele egy nagy pádisi kiránduláson voltunk. MOLNÁR MIHÁLY erdészmérnök lett. Nagyon jól focizott és nagy mókamester volt. Többször is együtt tanultunk. MOLNÁR JÓZSEF orvosit végzett. Először Albison dolgozott. Felesége, Klárka nagy műgyűjtő. Lányukat, Franciskát Jutka tanította. Jóska egyik évben kórházi kezelésre szorult, amikor

meglátogattam. Később elvált, Berettyóujfaluba költözött, és Újrázon dolgozott. A temetésén én mondtam a gyászbeszédet. MENYHÁRT ZOLI éltanulóként végzett, így kikerült a Szovjet-unióba, ahol gépészmérnök lett. Az UAMT-nél dolgozott. Egy fiuk született. Ő is fiatalon hunyt el. Egy időben sokat tolmácskodott. MELEGA ISTVÁN kitűnő képzőművész lett. Több kiállítást is szervezett műveiből. Jelenleg Nagykanizsán él. A találkozókön sok fényképet készített. Nemrég újra felvettem vele a kapcsolatot. PETRI JENŐ Csatárban született, és Kovácsiban szolgált mint református lelkész. Többször is meglátogattam a paplakban. Sokat dolgozott a közösség megerősítéséért. Több éven keresztül szomszédok voltunk. Fiatalon hunyt el. Fia Debrecenben él. Öccse, Józsi itt lakik a közelben. PERJÉSSY JENŐ orvos lett, egy időben Szalárdon, ahol meglátogattam. Áttelepedett Magyarországra, a találkozókra nem jött el. Pár éve elhunyt. Kitűnő sportoló volt. RENCSIK ISTVÁN közigazdasági egyetemet végzett. A nyugdíjhivatalnál dolgozott. Többször is meglátogattuk. Lobbanékony, de egy jószívű ember volt. Ő is elhunyt. SAMARJAI OTTÓ már diákkorában orvosnak készült. Az egyetem elvégzése után Bihar megyébe került. Ő volt az első, aki távozott körünkből. SERES SÁNDOR egy asztalosműhelyben dolgozott. Két fiuk született. Az egyik a Jurnal Bihorean főszerkesztője volt. Ő is fiatalon hunyt el. SÓLYOM LAJOS kiváló grafikus és képzőművész. Tizedikben egy padban ültünk, és bosszantottuk egymást. Több éven keresztül a *Fáklya* napilapnál dolgozott. Ő készítette a mappákat a találkozókra. Két lányuk született, akik külföldön élnek.

SZABÓ GYULA élete végéig a turizmusban, az idegenforgalomban dolgozott, elsősorban az OJT-nél. Feleségét, Magdikát a pedás lányokkal ápolt kultúrkapcsolat révén ismerte meg. Egy leányuk és egy fiuk született. 1990 után áttelepedtek Bihar-keresztesre. Pár éve Magdika hirtelen elhunyt. Gyuszi több operáción ment keresztül. Most egyedül él szép kertés házukban. SZADAY GÉZA a Szaday család legkisebb fia. Legidősebb testvére, Zoltán kiváló matematikatanár, jelenleg az USA-ban él. Géza földrajz szakot végzett, majd a kolozsvári Magyar Opera

énekesé lett. Kiváló tanuló volt. Sajnos fiatalon elhunyt. SZILÁGYI JÓZSEF matematikatanár lett. Kiváló turista volt. Nagyváradon tanított. Sokat betegeskedett. Sajnos ő is elhunyt. SZIKA ISTVÁN csak kilencedikben csatlakozott hozzánk. Találkozón nem vett részt. Legutóbb Nagybányán élt. VILIDÁR ISTVÁN már diákkorában csillogtatta színészi tehetségét. Egy alkalommal együtt szerepeltünk egy bohózatban. A főiskolát nem tudta elvégezni, majd a bábszínház tagja lett. Tehetségét a fotózás terén kamatoztatta, nagyon sok fotókiállítása volt látható. Második házasságából született Andrea leánya viszi tovább a fotózás művészetét. Nagyon sok emlék fűz hozzá. ZSIGMOND SÁNDOR a Zsigmond család egyetlen és egyben legkisebb fiúgyermeké. Együtt végeztük a villamosmérnöki szakot Temesváron. Ő az Energetikai Felügyelőségen dolgozott. Jó barátságot ápoltunk és ápolunk jelenleg is. Egyetlen leányuk, Marika orvos lett Temesváron. Férjhez ment, és egy fiuk született, Michael. Stuttgartban telepedtek le és nyitottak praxist. Szüleit is magával vitte Stuttgartba. Sajnos pár éve Marika és a férje is elhunytak. Így Michael a nagyszülők gondjára maradt. A távolság dacára tartjuk velük a kapcsolatot. SZTANKOVICS LÁSZLÓ egy évet kimaradt, és utánunk érettségizett. Gyermekkorai álma szakmáját, a rendőrtiszti pályát választotta. Rendőrőrnagyként dolgozott, de sajnos ő is fiatalon elhunyt.

Sajnos már csak Melega István, Szabó Gyula, Sólyom Lajos, Zsigmond Sándor, Takács Laci és én képviselem a volt osztályunkat. (Takács Laci Temesváron él, de sajnos nem tartja velünk a kapcsolatot.) Balogh Gézáról nem tudok semmit, próbáltam megkeresni, de nem sikerült. Magamról is szólok néhány szót. 1958-ban villamosmérnöki diplomát szereztem a temesvári műszaki egyetemen. Negyven évig a Nagyvárad-i Áramszolgáltató Vállalatnál dolgoztam különböző beosztásokban. Feleségemmel, Makai Judit német szakos tanárnővel 1964-ben összeházasodtunk. Két fiunk született, akik energetikai szakmérnökök. Öt unokánk van, három fiú és két leány. Az egyetemen évfolyamtársam volt Zsigmond Sanyi, akivel végig egy szobában laktunk az egyetemi otthonban. Baráti körünk

elsősorban volt osztálytársainkból alakult ki, úgymint Zsigmond Sanyi, Krisztik Laci és Sólyom Lali.

A találkozók tárgyi emlékei

TÍZÉVES TALÁLKOZÓ. Meghívó a találkozóra, hiányzók névsora, Molnár M. levele, boríték, Szika levele, két karikatúra. **TIZENÖT ÉVES TALÁLKOZÓ KEZDEMÉNYEZÉSE.** Meghívó, Lovassy L. levele, Kovács Frici levele, Boros Feri levele. Ez a találkozó elmaradt. **HARMINCÉVES TALÁLKOZÓ.** Egy szép mappa, emléklapok, Sólyom Lali humoros írása, a Sulisztika, meghívó és a gaudeamus. **HARMINCÖT ÉVES TALÁLKOZÓ.** Egy szép mappa, Szaday Géza halálának gyászjelentése, emléklap, fényképek. **NEGYVENÖT ÉVES TALÁLKOZÓ.** Szép mappa, meghívó, a résztvevők névsora, Sólyom Lali tájékoztatója. **ÖTVENÉVES TALÁLKOZÓ.** Egy szép mappa, meghívók, megemlékezés az újságban, díszoklevél, emléklapok, Sólyom Lali két grafikája, egy névsor, karikatúrák, Melega levele. **ÖTVENÖT ÉVES TALÁLKOZÓ.** Egy mappa, régi iskolai rajzok, a La Luca vendéglő prospektusa, egy képeslap a három résztvevő aláírásával, Melega fényképei kinyomtatva, egy CD Melega képeivel, két levél. **HATVANÉVES TALÁLKOZÓ.** Kóródi verse, egy képeslap a három résztvevő aláírásával.

Zárógondolatok

Az emlékezet az emberi szervezet azon képessége, hogy eltárolja, megőrizze és előhívjon információkat és élményeket. Akkor, amikor az ember lassan földi pályafutása vége felé közeledik, jóleső érzés felidézni az eltelt évek emlékeit, eseményeit. A találkozók hangulata, volt tanáraink jelenléte és ragaszkodásuk a volt nebulókhöz, bennem azt az érzést kelti, hogy elégedettek voltak. Örültek, hogy az útravalóval, amit adtak nekünk, jól sáfárcodtunk, és jól tájékozódunk a 20. század végi Romániában. Természetesen ezért okvetlen hálások kell legyünk a Gondviselőnek.

MAKAI ZOLTÁN

56-os emlékeim

1956 októberében negyedéves hallgató voltam a temesvári műegyetem (Institutul Politehnic Timișoara) villamosmérnöki karán (Facultatea Electrotehnică). Mint negyedéves hallgató már kényelmes úri körülmények között laktam, mégpedig az Erzsébet városban lévő 1MV-ként ismert kollégiumban. Ez a diákszálló része volt a Mihai Viteazul 1. szám alatti legrégebb műegyetemi létesítménynek. Szállásunk közelében helyezkedett el a Cantin néven ismert menza. A menza bejáratí lépcsői előtt szép, de elég rossz állapotban lévő Hungária kőszobor állt, pajzsán a magyar címerrel. Jelenleg a menza épületében vendéglők és diszkó működik. A menza bejáratánál márványablán, a magyarországi forradalom hatására 1956. október 30-án itt gyülekező, majd letartóztatott temesvári egyetemistáknak állítottak emléket 1990-ben. Az egyetemi negyed egyik legrégebb épülete a gépészmérnöki kar (Facultatea Mecanică) épülete. Itt működött a magas feszültségű laboratórium és az anyagismereti tanszék (Tehnologia materialelor). A villamosmérnöki kar az egykori Piarista Gimnázium impozáns épületegyüttesében működött, a Piața Regina Maria téren. Ma a Gerhardinum Római Katolikus Teológiai Líceum székháza. Így naponta rendszeresen ingáztunk a kollégium és az egyetemünk között.

Október 24-én éppen a menzán voltam, amikor is a budapesti rádió bemondója bejelentette a hírt, Magyarországon kitört a kommunizmus elleni forradalom. A hír hallatára a diákság körében óriási lett az izgalom, amely napról napra nőtt és engem is lázba hozott. Egyszerre felszínre kerültek a diákság körében lappangó elégedetlenségek. A menza gyenge kosztja, a kenyeret helyettesítő málé, a jegyrendszer és még sorolhatnám. A következő napokban a menzán állandó jelleggel be volt kapcsolva egy rádió, amelyet a budapesti adásra állított be a

menza ügyintézője. Az étkezések alkalmával magyar egyetemisták fordították a híreket a román kollégáknak. Így a rádió köré mindig nagyon sokan gyűltek össze.

Október 30-án délután óráim voltak a gépészmérnöki kar épületében lévő egyik laboratóriumban. Az órák után elindultam a kollégium felé, amikor észrevettem, hogy a menza felé csak úgy tódulnak ismeretlen egyetemisták. Ezt látva, irányt váltottam és én is siettem a menza felé. Nagy nehezen bejutottam a menza balkonjára, ahol már egy tűt sem lehetett elejteni. Lassan tájékozódtam, és a mellettem lévőkől megtudtam, hogy egy nagygyűlésre csöppentem be. A menza emelvényén helyet foglaló személyeket a körülöttem lévők segítségével sikerült azonosítanom. Így megtudtam, hogy jelen van a rektor, Rogoian professzor, Petre Lupu, az RMP KB titkára, Ilie Verdetz és Coriolan Drăgulescu tanügyminiszter-helyettes. A hangulat a teremben leírhatatlanul lelkes és felemelő volt. Egyre több hallgató emelkedett szólásra, és a diákságot már régen foglalkoztató sérelmeket terjesztettek elő.

A hivatalos vendégek megpróbálták többször is úrrá lenni a helyzeten, de ez nem sikerült. Végül azt javasolták, hogy fejezzük be a gyűlést és találkozzunk újra a hét végén, ugyanezen a helyen, azért, hogy választ adjanak a diákság követeléseire. Majd gyorsan eltávoztak. Ekkor egy fiatalember felugrott az emelvényre és azt kérte, hogy a diákság maradjon a helyén és folytassuk a gyűlést. Majd felolvasott egy 12 pontból álló, követeléseket tartalmazó kiáltványt. A kiáltvány minden pontját megtapsoltuk és ovációval fogadtuk.

Lassan beesteledett, már majdnem 9 óra volt, és ekkor a gyűlés befejeződött. Elrendeztük a termet és megvacsoráztunk. Vacsora után még mindig a gyűlésen elhangzottak hatása alatt, lassan elindultam a kollégium felé. Meglepetésemre a bejárati ajtó előtt egy bőrkabátos férfi állt, aki rám szólt, hogy nem mehetek be, és erélyesen felszólított, hogy menjek vissza a menzába. Először szóhoz sem tudtam jutni, majd megkérdeztem, hogy milyen jogon nem enged be. Milyen jogon? – volt a

válasz, ezen a jogon, és jól fenéken billentett. Hirtelen megértetem, hogy itt valami történt és engedelmessé kell az erőszaknak. Ezután visszabandukoltam a menzába, ahol már gyülekeztek évfolyamtársaim és nagy számú diáksereg. Megtudtam, hogy be vagyunk kerítve a Securitate felfegyverzett egységei által, és ide terelik a diákságot, mindenkit kizavartak a kollégiumból. Nemsokára megjelentek a securitatis tisztek és felszólítottak, hogy lépjenek elő a szónokok. Ímmel-ámmal néhányan előléptek, akiket elkísértek, autóra szálltak és elvontak.

Minket, akik ott maradtunk, teherautókra raktak és tankok kíséretében a Temesvár melletti Kisbecskerekre vittek egy szovjet katonai egység által használt, de most üres kaszárnyához. Ekkor már késő éjszaka volt, erősen fújni kezdett a szél, és mivel rajtam csak egy könnyű öltöny volt, bizony elkezdtem cidrizni. Megérkezésünk után beteltek minket az üres nagy termekbe, majd a securitate emberei szalmazsákokat, párnákat és ágyneműt hoztak. A szalmazsákok a földre kerültek, megágyasztunk, majd felszólítottak, hogy mindenki feküdjön le.

Másnap reggel felkelés után tisztálkodni lehetett, sőt még fodrászok is megjelentek, igénybe lehetett venni szolgáltatásaikat. Reggelit is kaptunk, és úgy nézett ki, hogy itt hosszabb ideig fognak minket tartani. Nemsokára civil ruhás securitatis tisztek jelentek meg, akik békésen szóba elegyedtek velünk. Természetesen elsősorban a mindig szerepelni vágyó szószátyárokkal. A beszélgetők köré kisebb csoport csatlakozott, és érdeklődéssel hallgattuk őket. A beszélgetésekből az csendült ki, hogy minket megtevesztettek a rosszindulatú kollégák, és hogy mi tulajdonképpen jóra való fiatalok vagyunk. Utólag úgy gondolom, hogy a beszélgetések célja az információ szerzése volt. Azt hiszem, ebbe a csapdába sokan beleestek.

A harmadik nap meglepetésünkre megkezdődtek a kihallgatások több kisebb teremben. Nemsokára én is sorra kerültem. Egy kisebb helyiségbe, egy egyenruhás tiszt elé vezettek, majd egyedül maradtunk és megkezdődött a kihallgatás. Be kellett

mutatkoznom és elmondjam, hogy miként kerültem én is az október 30-i gyűlésre és ott mit csináltam. Válaszomban részletesen elmondtam, hogy óráim voltak az egyetemen, és teljesen véletlenül kerültem a gyűlésre. A tiszt felcsattant és azt mondta, hogy én hazudok és elhallgatom, hogy szervezkedtem és felszóltam a gyűlésen. Visszautasítottam ezeket a vádakat, majd többször is újra el kellett ismételnem, hogy miként kerültem a gyűlésre és ott mit csináltam. A továbbiakban a tiszt megkért, hogy mondjam el, kik álltak mellettem. Elmondtam, hogy teljesen ismeretlen fiatalokkal voltam körülvéve.

Ezután a tiszt utasítására egy kiskatona elvezetett egy közeli épülethez és utasított, hogy menjek be és üljek le, majd elment. A helyiségben több fiatalember ült a földön néma csendben, magukba roskadva. A legközelebbiktől halkán megkérdeztem, hogy ő miért van itt. Az orvosi egyetemen szervezkedtem, volt a válasz. Édes, jó istenem, hova kerültem, gondoltam magamban. Egy belső hang azt sugallta, hogy üljek le és egy szót se szóljak. Így csöndben üldögéltem több időn keresztül, de hogy meddig, fogalmam sem volt. Egyszer csak megjelent a kiskatona és visszakísért a kihallgató tiszthez. Itt újra el kellett mondanom többször is részletesen a részvételem a nagygyűlésen. Nagyon koncentráltam, hogy ne hibázzak.

Ezután a tiszt tudtomra adta, hogy tulajdonképpen én egy rendszerellenes rendezvényen vettem részt, ami büntetendő. Majd megkérdezte, hogyan gondolom segíteni a jövőben a biztonsági szerveket. Elmondtam, tudom, hogy hazafias kötelességem jelenteni, ha rendszerellenes cselekedetek jutnak tudomásomra. A tiszt kijelentette, hogy ez nem elég, ő egy állandó kapcsolatra gondol a biztonsági szervekkel. Kijelentettem, hogy ilyen kapcsolatot nem vállalok, nem vagyok rá alkalmas. Próbált győzködni, de nem álltam kötélnek. Elmondhatom, hogy nagyon féltem és magamban csak imádkoztam, kértem a jóistent, hogy segítsen meg. Majd megkérdezte, hogyan fogom jóvátenni a rendszerellenes cselekedetemet? Jól fogok tanulni, válaszoltam. Ekkor a tiszt borzasztó dühös lett: akkor leszel te mérnök,

amikor én római pápa, vágta a fejemhez. Majd előlről kezdődött a meggyőző rábeszélés az együttműködésre. Én állhatatosan nemet mondtam. Egy rövid szünet következett, majd a tiszt egy egészen más hangon megkérdezte, hogy ettem-e valamit a délelőtt. Mondtam, hogy nem. Ekkor egy kiskatonára bízott és kijelentette, hogy elmehetek. Ez a kiskatona egy gyalogsági ételhordóból krumplifőzeléket adott, ami akkor nekem mennyei eledelnek tűnt. Ahogy ott falatoztam, észrevettem, hogy teljesen egyedül vagyok, leszakadva kollégáimtól. Kiderült, hogy utolsóként csatlakozhattam hozzájuk egy másik épületben. Ekkor kb. du. 2-3 óra lehetett. Évfolyamtársaim izgatottan fogadtak és faggattak, hogy mi is történt velem. Az átélt izgalmak után óriási megnyugvás volt újra velük lenni.

Az idő telt és egyszerre este lett. Majd teherautók jelentek meg, és kisebb csoportokban feltűnés nélkül visszavittek Temesvárra. Kitörő örömmel állapítottuk meg, hogy szabadok vagyunk, és rohantunk a telefonközpontba értesíteni szüleinket rokonainkat, hogy jól vagyunk. Szegények ez alatt a pár nap alatt egy csomó izgalmat éltek át, mert ők csak annyit hallottak, hogy a temesvári diákokat letartóztatták. A következő nap az egyetemem dékánja fogadott minket, egy előadást tartott, majd egy nyilatkozatot írtunk, ami a dékáni hivatalba került. Sajnos már nem emlékszem a nyilatkozat szövegére, viszont annak a három napnak majdnem minden részlete mélyen bevésődött emlékezetembe. Úgy gondolom, hogy a kommunista hatóság durva fellépése egyelőre megtette hatását, de 1956 szellemisége megérintette Temesvár ifjúságát. Nem felejtették el a történeteket, majd 1989 decemberében elsőként lázadtak fel a kommunista rendszer ellen.

Kik voltak a temesvári egyetemisták megmozdulásainak a szervezői?

Az események utáni hónapokban többször is feltettem magamban a fenti kérdést, de a megfélemlített diákság egyelőre mélyen hallgatott. 1958 tavaszán azonban egy véletlen találkozás választ adott a fenti kérdésre. Ugyanis 1958 tavaszán a diploma-

dolgozatomon dolgoztam pár hétig a Nagyvárad Áramszolgáltató Vállalatnál. Itt ismerkedtem meg Nagy Lászlóval, aki akkor a műszaki osztályon dolgozott. Mikor megtudta, hogy én Temesváron vagyok egyetemista, kapcsolatunk közvetlenebb lett, majd elmesélte 56-hoz kapcsolódó emlékeit. Tőle tudtam meg, hogy kik is voltak 1956-ban a temesvári egyetemisták megmozdulásainak szervezői.

Nagy László emlékei

A temesvári műegyetem ötödéves hallgatója voltam a gépészmérnöki karon, kezdte beszámolóját Nagy László. 1956. október 24-én a menzán voltam, amikor a budapesti rádió bemondója bejelentette a hírt: Magyarországon kitört az antikommunista forradalom. A hírek hallatára a diákság körében elhatalmasodott az izgalom. Azon gondolkodtunk, hogy nekünk is tenni kéne valamit. Október 27-én de. 10 órakor a mi egyetemünkön leállították az előadásokat, azért, hogy az egyetem vezetői megmagyarázzák a magyarországi eseményeket. Az egyik tanársegéd azt mondta, hogy Budapesten huligánok törnek-zúznak és megzavarják a rendet. Mi ezt nem hittük el, tudtuk, hogy ez hazugság. Ezért néhány kollégával, mégpedig Baghiu Aurel, Caius Muțiuval és Stanca Teodorral elhatároztuk, hogy szervezünk egy gyűlést, lehetőleg az összes diákság részvételével. A gyűlést október 30-án 14 órára terveztük. Természetesen a vezetőséget és a diákság rendszerhű tagjait csak a gyűlés előtti 2 órával fogjuk értesíteni. Napirendi pontként a magyarországi helyzet igazság szerinti bemutatását és az egyetemi ifjúság problémáinak a betérjesztését javasoltuk. Egy 12 pontból álló memorandumot is összeállítottunk.

Október 30-án 14 órakor pár százan gyűltünk össze a gépészmérnöki kar 115-ös amfiteátrumában. Elküldtünk a rektorért, aki illegálisnak tartotta mindazt, amit eddig tettünk. Végül is a rektor megjelent Petre Lupu, az RMP KB titkára és C. Drăgulescu tanügyminiszter-helyettes kíséretében. Megkérdezték, hogy miért gyűltünk össze. Egy pillanatra csend lett, majd

évfolyamtársam, Stanca Teodor emelkedett szólásra. Szeretnénk megtudni a magyarországi események valódi helyzetét, nyilatkozta. Majd az egyetemistákhoz fordult, és azt kérte, itt mondják el véleményüket, panaszait, és nem az egyetem folyosóin. Alig egy óra múlva az amfiteátrum kicsinek bizonyult, mert megteltek az egyetem folyosói, sőt kint az utcán is álltak. Voltunk már vagy kétezren, ezért elhatároztuk, hogy átköltözünk a menzára. A hangulat itt is felemelő volt. Egyre több hallgató emelkedett szólásra, igen tisztelettudóan és méltóságot tanúsítva. A rektor úr és a KB-titkár megpróbálták úrrá lenni a helyzeten, de mindhiába. Közben a hangulat egyre forróbb lett. Ekkor ők hirtelen azt javasolták, hogy fejezzük be a gyűlést és találkozzunk újra három nap múlva, azért, hogy válaszolni tudjanak a diákok követeléseire.

Ezután egy építész kolléga felolvasta az összeállított beadványt. A beadvány minden pontját megtapsolták. Köztük voltak többek között az orosz nyelv és a marxizmus kötelező tanulmányának a megszüntetése. A küldöttek a hallottak után megrémülve, a diákok füttykoncertje kíséretében elhagyták a termet. Közben besötétedett, így úgy döntöttünk, hogy befejezzük a gyűlést és megvacsorázunk. Ekkor vettük észre, hogy be vagyunk kerítve a securitate és a hadsereg egységei által. Nemsokára a szekusok lerohanták a diákokotthonokat, és arra szólították fel a diákságot, hogy menjenek vissza az étkezdébe. Ekkor megjelent Negrea elvtárs, a Bánát tartomány securitate-főnöke és egy sereg civil ruhás tiszt. Azt kérték, lépjenek elő azok, akik szónokoltak. Tíz-tizenketten kiléptek, akiket a securitate pincéjébe vittek. Minket, a többieket teherautókra raktak, és tankok kíséretében a közeli Kisbecskerekre vittek. Itt három nap alatt átrostáltak minket, majd néhányunkat, akik fennakadtunk, szintén a securitatéra vittek. Elsősorban a kezdeményezőket vallatták. Nyolcan voltunk, és velünk egy különleges csoport foglalkozott. Mindezt részletesen el kellett mondjunk, hogy mit tettünk a gyűlés szervezésében. Az egyik kihallgató tiszt nyomatékosan megkért, hogy legyek őszinte, mert az egyik kollégánk, Nicolae Balaci,

aki szintén szervező volt, már mindent elmondott. Azért, hogy enyhítse tetteit, mindent elmondott, ami a tanácskozások alkalmával a szobánkban történt.

A kihallgatások és a vizsgálatok igen gyorsan befejeződtek. November 15-én már bírósági tárgyalásra került sor. Lázítással, izgatással és rendszerellenes szervezkedéssel vádoltak meg minket. A bíróság bűnösnek talált, és négy év fegyházbüntetésre ítélte. Mellékbüntetésként kizártak az egyetemről. Végül is 1957 szeptemberében, tizenegy hónap után szabadultam. Többszöri próbálkozás után Andrassy Gyula főmérnök jóvoltából munkát kaptam itt a Villanytelepen, fejezte be történetét Nagy László. A tüntetések megszervezéséért Muțiu Caiust, Stanca Teodort és Baghiu Aurelt nyolc év börtönbüntetésre ítélték. Rus Valentin hét év, Drobny Heinrich hat év börtönbüntetést kapott. A többiek csak kisebb büntetésben részesültek.

A szerző megjegyzése: 1965-ben engedélyezték a politikai elítéltek számára a megszakított tanulmányok folytatását. Így Nagy László az engedély birtokában 1967-ben államvizsgázott és nyugdíjazásáig a nagyváradi Înfrațirea szerszámgépgyárban dolgozott. 2018-ban, 93 éves korában hunyt el.

Epilógus

1957. augusztus–szeptember hónapokban az évfolyamunk katonai kiképzésben vett részt Bukarestben. Szeptemberben megkezdődtek a labdarúgó-bajnokság őszi szakaszának a mérkőzései. Bukarestben, az augusztus 23. stadionban került sor a hadsereg csapata, a CCA és a temesvári Știința labdarúgó-mérkőzésre. Engedélyt kaptunk, hogy megnézhetjük a meccset, így felsorakoztunk, katonai egyenruhában kivonultunk a mérkőzés színhelyére. A mérkőzés megkezdése után az egyik kollégánk karmesteri vezényletével elkezdtünk szurkolni a Științának. Haide Știința! – csak úgy zengett a stadion. Nemsokára a katonai őrző (patrula) két tagja jelent meg, és kérdőre vontak minket. Micsoda dolog katonai egyenruhában a hadsereg csapata ellen szurkolni, azonnal hagyjuk abba! A felszólításnak nem volt

fogantja, a szurkolás tovább folytatódott. Végül a temesvári csapat 4–1-re győzött, és mi boldogan vonultunk a Cotroceni negyedben lévő kaszárnyánkba.

Másnap egy bizottság jelent meg egységünknel, és kijelentették, hogy szurkolásunk a hadsereg elleni megnyilvánulást jelenti. Megtudtuk, hogy a nézőtér szemben lévő oldalán magas rangú tisztok ültek és távcsővel figyelték minket. Fel voltak háborodva, és viselkedésünket a temesvári 56-os diákmegmozdulások folytatásának tekintették. A bizottság rövid vizsgálat után öt kollégánkat, beleértve a karmestert is, tíznapi elzárásra ítelt, amelyet a bukaresti helyőrség fogdájában kellett letölteni. Így az öt kolléga a következő évben kénytelen volt egy tíznapos katonai kiképzésen részt venni.

Zárógondolatok

Több fiatal, köztük az unokáim, többször is megkérdezték, hogy 1956 októberében hol voltam, mit csináltam. Örültem a kérdésnek, mert így alkalmam volt elmesélni emlékeimet és tudatosítani, hogy a temesvári diákság miként állt a magyar forradalom mellé azokban a napokban. Azt is elmondtam, hogy én csak egyszerű szereplője voltam az akkori eseményeknek, és nem voltam forradalmár. Az igazi kezdeményezőket, szervezőket és nyílt szimpatizálókat kizárták az egyetemről vagy súlyos börtönbüntetésre ítélték. Úgy gondolom, hogy tovább kell adjam emlékeimet, mert a múlt ismerete segíti a felnövekvő nemzedéket a jövő eseményeiben eligazodni.

PÁSZTAI OTTÓ

Életutak

Bélteki Ferenc

(Fugyivásárhely, 1908 – Nagyvárad, 1968)

Teológiai tanár, neves hitszónok, a váradi egyházmegye vikáriusa. Középiskoláit a Premontrei Főgimnáziumban kezdte, majd az iskola kényszerű bezárása után a Gojdu Líceum magyar tagozatán érettségizett. Teológiai tanulmányait Gyulafehérváron, Szatmáron és Nagyváradon végezte. 1932-ben szentelték áldozó pappá. A Szent Vince Intézetben lett lelkipásztor, valamint hitoktató, majd káplán az Olaszi plébánián.

Már az első szentbeszédeire felfigyeltek a hívek, mivel azok minden korosztályhoz szóltak. Történelmi, irodalmi példái, idézetei, minden hívőnek maradandó élményt nyújtottak. Példaképe Bangha Béla és Tóth Tihamér voltak. A Szentírást a gyakorlati, mindennapi életre ültette át, ezzel sokaknak nyújtott lelki békességet, útmutatást súlyos problémáikban.

Váradon rövidesen híre ment gyönyörű prédikációinak, s így a szentmiséin a templom mindig zsúfolásig telve volt. Hetente három alkalommal kórházi beteglátogatásokon vett részt a Közkórházban és a Mizeri-kórházban. A betegek már alig várták vigasztaló, meleg emberi szavait, s az orvosok állítása szerint észrevehetően javult a betegek állapota, hangulata, egy-egy ilyen látogatás után.

Exc. Fiedler István püspök úr is értékelte Bélteki főtisztelendő úr képességeit, s a Kispapi-szemináriumban katedrát biztosított számára. Hasonlóképpen hittant, erkölcsant és filozófiát tanított az Orsolya Leányintézetben, a Tanítóképzőben, valamint a gimnázium növendékeinek. Ezzel egy időben ellátta az orsolyiták templomában a pasztorációt is. Igen gyakran kellett eleget tenni a különböző egyesületek meghívásainak: Katolikus Legényegylet,

a Velencei Nőegylet, a Katalin-telepi műkedvelők, a Szent József-telep, Urak Mária Kongregációja, a Katolikus Kör, a Katolikus Népszövetség, ahol a hitélet kérdéseiről tartott lebilincselő előadásokat. Ugyanakkor meghívták Kolozsvárra, Temesvárra, Nagybányára, Csíkszeredába, Brassóba, sőt Bukarestbe is.

A háború alatt a katonakórházakban is misézett és nyújtott lelki segítséget. Ha szükséges volt, feladta a haldoklók szentségét.

A háború utáni 1944-45-ös tanévben, mivel a Premontrei Gimnázium orosz katonakórháznak volt lefoglalva, az Orsolya gimnázium fogadta be a Premontrei Gimnázium növendékeit, s ekkor volt az első koedukált oktatás. Bélteki főtisztelendő úr a hittan mellett magyart is oktatott, valamint a önképzőkör vezető tanára volt.

Az 1948-as tanügyi reform után őt is kitelepítették Eszternekre. Miután onnan hazatért, püspöki titkár lett dr. Pop József káptalani helynök mellett, kinek halála után, 1960-ban dr. Schriffert Béla kanonok tanácsára elment Szatmárra és elfogadta dr. Czumbel Lajos ordinárius megbízását, hogy mint vikárius vezesse a váradai egyházmegyét.

Kormányzása nehéz időkre esett, a Szent László-örökség minden bevételi forrástól megfosztva állt. A papok fizetéséhez az állam csak jelképes összeggel járult hozzá. Nemi összeg templomjavításra, apró morzsák. Bevételi forrásként – az államiak „nagy kegyéből” – az évenkénti falinaptár s a kezdetleges gyertyaöntő műhely szolgált.

Az állam viszont tovább nyúzza a már mindenéből kifosztott püspökséget. 1962-ben elveszik a püspökség és a káptalan több száz éves levéltárát, „odaajándékozzák a városnak” a Püspöki Palotát, a káptalani házakat.

1968. szeptember 6-án rövid betegség után Bélteki Ferenc vikárius meghal, és a váradolaszi temető papi sírkertjében, Fiedler István püspök sírja mellett temetik el. A temetési szertartást és gyászbeszédet jó barátja és legközelebbi munkatársa, provikárius, dr. Hosszú László címzetes apát, biharpüspöki plébános végezte.

Osztályfőnököm volt Boldog Dr. Bogdánffy Szilárd

Nekem abban a szerencsés helyzetben volt részem, hogy az 1944–45-ös iskolaévben osztályfőnököm volt Boldog Dr. Bogdánffy Szilárd. A Premontrei Gimnáziumot előbb a németek, majd az oroszok tábori kórháznak foglalták le. Így egy számkra ismeretlen helyzetbe kerültünk, hiszen mindeddig nem ismertük a koedukált oktatást. Ráadásul pontosan a kamaszkor idejében voltunk, nagyon idétlenek, gátlásosak, félszegek.

Ennek a vegyes társaságnak lett az osztályfőnöke Dr. Bogdánffy Szilárd. Megjelenésre nézve olyan 185 cm körüli, jökötésű, derék tanárember, szemüveges, mosolygó arcú volt. Nagyon hamar megbarátkozott az osztállyal, segítette feloldani a bennünk lévő feszültségeket, gátlásokat. Fi-fi bácsi, ahogy akkor becéztük, azt javasolta, ezentúl a padokban egy leány mellé egy fiú üljön. No ezután egy igen humoros jelenetnek lehettünk tanúi: az osztály bonvivánjához 14 leány sietett... Volt kacagás bőven! A nevek cetlikre kerültek ezután, s ki-ki húzott egy fiúnevet. Az osztályban ettől kezdve igen jó baráti kapcsolat alakult ki.

Mi nagyon büszkék voltunk arra, hogy olyan osztályfőnökünk van, aki kilenc nyelvet beszélt, és több mint tizenkét tantárgyat tanított a különböző oktatási tevékenységei során...! Végtelenül tiszteltük hatalmas tudásáért, kitűnő pedagógiai érzékéért. Sohasem emelte fel a hangját, de erre nem is volt szükség, mert az óráin mindenki nagyon figyelt, s minden alkalommal azt éreztük, hogy „többek lettünk”. Olyan tanultunk, aminek mindig hasznát vehetjük. Osztályfőnöki órái élményszámba mentek, mert megosztotta velünk diákkori élményeit, a sikerhez vezető utakat, a balsikereket, a csínytevéseiket, az olvasás végtelen szeretetét, a jellemnevelés buktatóit, a természet iránti végtelen szeretetét, a sportolás hasznosságát, a kisebbségi sorban lévő ifjúságunk helytállásának szükségességét. Mesélt a cserkészetről, a Mária Kongregációról, a Szivgárdáról

s előrevetítette, hogy nehéz idők várnak mindannyiunkra. Kérte, próbálja mindenki megőrizni „becsületét, emberségét”. Mi meg csak úgy ittuk a szavait!

Az osztályunknak átlagon felüli, 8,40-es médiája volt. Tankönyveink nem voltak. A kémiatanárunk igen halkán és gyorsan, türelmetlenül adott elő. Kétségtelen, hogy az alapok elsajátítására sehogy sem volt alkalmas. Az osztály 85%-a nem értett szinte semmit abból, amit itt-ott elkapott. Ha nagy félénken megkérdeztünk valamit, három kapkodó mondattal elintézte, s mi továbbra sem értettünk meg semmit, tanácstalanok maradtunk. Ez természetesen a feleléseinkben is kirívóan tükröződött. Muszáj volt segítséget kérnünk Fi-fi bácsitól. Ő aztán leült a kémiatanár úrral beszélgetni, s érdeklődött, hogy miben látja a problémát, hogy az osztály ennyire gyengén áll kémiából? Ő azt felelte, hogy nem figyelünk, s úgy látja, nem igazán érdekel bennünket a kémia... Fi-fi bácsi ekkor megkérte, engedje meg, hogy egy hónapig ő tartsa nekünk a kémiaórákat. A tanár úr először sértődötten s kicsit gúnyosan visszakérdezte: az osztályfőnök úr úgy gondolja, hogy ő mindenhez ért? Fi-fi bácsi szerényen válaszolta, természetesen nem, de úgy gondolja, hogy mindent az alapoknál kell elkezdni, s csak azután van mire építeni. Megegyeztek, s ez alatt a hónap alatt valóban elsajátítottuk a szükséges alapismereteket, s ha nem is látványosan, de elfogadhatóan megbirkóztunk a kémiával. Nyilvánvaló, hogy azok, akik megszenvedték a helytelen pedagógiát, a későbbiekben sem szimpatizáltak ezzel a tantárggyal. (Milyen a sors, én vegyésznek mentem...)

Még néhány jellemző eseményt szeretnék megemlíteni. Matematikadolgozatnál, betegség miatt az egyik diáktársunk hiányzott. Mikor felépült, az utolsó padba ültetve kellett megírja a dolgozatot. Persze, hárman is segítettek, hozzá juttatva a feladatok helyes megoldását. Másnap megkapta a kijavított dolgozatát, s azon egy nagy tízes volt. A kolléga vakarja a fejét, nem hisz a szemének, majd kimegy az osztályfőnök úrhoz s azt mondja: „Osztályfőnök úr, én nem érdemlem meg ezt az osztályzatot,

mert segítettek a társaim, és én olyan hetes körüli matematikus vagyok, csak.” Fi-fi bácsi elérzékenyült és azt mondta: „Én jól láttam, hogy segítettek a társaid, és kíváncsi voltam a te hozzáállásodra. Most nagyon büszke vagyok arra, hogy egy ilyen osztálynak vagyok a főnöke, ahol becsületes ifjakat nevelhetek. Köszönöm, fiam neked ezt a lelki örömet, amit szereztl nekem! Ezek után béírom az osztálykönyvbe a tízest.”

Február hónaptól kezdve lassan hazaszállingózni kezdtek azok a családok, akik elmenekültek a front elől. A tanári kar és főleg Fi-fi bácsi minden délután két különórán foglalkozott azokkal a diákokkal, akik hazatértek, hogy ne veszítsenek évet. Az akció sikeres volt.

Azokban az ínséges időkben, karácsonyra készülve, Fi-fi bácsi megszervezte az osztályban, hogy aszaljunk szilvát, sárgabarackot, szedjünk almát, diót, a lányok hecsedli- és szilvalekvárt készítsenek. Papundeklit befestve készítsünk különböző díszeket. Karácsony hetében adventi összejövetelt szervezett az osztályunknak. Mindezeknek olyan sikere volt, hogy városszerte beszélték róla minden korosztályból.

Márciusban megszervezésre került a középiskolák kosárlabdabajnoksága. A város nagyon rosszul állt tornatermek tekintetében. Az orsolyásoknak kicsi, szűk tornatermük volt, de legalább fel voltak szerelve a palánkok. A részt vevő csapatok: Állami Reál Gimnázium, Premontrei Gimnázium, Gépipari Líceum és Kereskedelmi Líceum. Komoly problémát jelentett, hogy abban a hőskorban nem voltak felkészült játékvezetők. Mivel egykori tanártársai emlékeztek arra, hogy Fi-fi bácsi a Szent László Gimnáziumban oktatta érdeklődést tanúsított a kosárlabda iránt, felkérték, hogy vállalja el a bírói feladatokat. Becsületére legyen mondvá, ebben a kényes helyzetben is remekül helytállt. Minden részt vevő iskola sportvezetője elismeréssel nyilatkozott „botcsinálta tevékenységéhez”... Az már csak hab a tortán, hogy a Premontrei Gimnázium nyerte a bajnokságot, mivel jobbak voltunk mindenkivel, 6–10 kosárral.

Május elseje közeledtével az iskolát fel kellett díszíteni zöld ágakkal, csakúgy, mint a közintézményeket, gyárakat, villamosokat. Az Orsolya zárdának volt egy lova s egy szekere. Osztályfőnök urunkkal hatan kihajtottunk a Félixfürdőbe zöld gallyakat vágni. A háború nyomait még nem tudták eltüntetni, temetetlen hullák, lőszeresek, katonai felszerelések, fél bakancsok, sátrak, kilőtt tankok, ágyúk. Miután elvégeztük a gallyvágást, Fi-fi bácsi megengedte, hogy egy félóra igénybe vegyük a tükörfürdőt. Előrelátásáról tanúskodik, hogy elindulás előtt az apácáktól kölcsönkért erre a célra hat törülközőt.

Ami az „ünnepet” illeti, külön megkért bennünket, hogy ezentúl bármilyen nyilvános ünnepségen veszünk részt, soha, senkinek ne kommentáljuk a véleményünket. Nagyon nehéz történelmi idők előtt állunk, viselkedjünk megfelelő érettséggel! Ha belegondolok, hogy az alatt a 45 év terror alatt miként mentünk keresztül, csak hálával adózhatunk Boldog Dr. Bogdánffy Szilárdnak, aki idejében felkészített mindezekre...

Január első napjaiban a 16–45 év közötti német nevű honpolgárokat a Szovjetunióba deportálták. Ezek között volt két osztálytársunk is – Formittág Gyula és Hoffmann Ferenc. Ettől kezdve mindennap elhangzott egy fohászkodás: „Édes, jó istenünk add, hogy a két osztálytársunk minél hamarabb egészségben hazakerüljön családjá körébe”. Sajnos egészségük nagyon megsínylette a három, illetve közel négy év bányamunkát a Donyecben...

Volt egy kísérlete, felkérte Nizsalovszky Kázmér egykori hadifogoly ismerősét: tanítsa meg nekünk a legfontosabb szavakat, mondatokat oroszul, ha lehet, a cirill ábécét is. A próbálkozás nem sikerült, mert az eltelt 25 év alatt Kázmér bácsi már teljesen elfelejtette az orosz nyelvet. Az ábécét pedig meg sem tanulta.

A második kísérlete már sokkal sikeresebb volt. Megkérte Bélteki Ferenc főtisztelendő urat, aki fél évig olasz nyelvet oktatott nekünk. Mivel sokban hasonlít a latinhoz, elég sok minden ragadt ránk.

Ugyancsak az ő ötlete volt, hogy használjuk ki azt a lehetőséget, hogy Tóthkovács Ilona balerina (a színház művésze) a gimnázium hetedik osztályos növendéke, és az ő segítségével tanuljunk meg táncolni. Meg is lett szervezve a tánctanfolyam, s mi, az addig csetlő-botló kamaszok meg az iruló-piruló lányok, megtanultunk táncolni. Magabiztosságot szereztünk és alig vártuk a vizsgaünnepséget, hogy szüleinknek is bemutathassuk, mit tanultunk. Talán mondanom sem kell, milyen forradalmi kezdeményezés volt ez két egyházi iskola részéről abban az időben... Fi-fi bácsi csak jóindulatúan mosolygott, s végül Mater Klotild igazgatónő is megbékélt, amikor azt láthatta, milyen kulturált körülmények között sajátítottuk el a táncokat.

Összegezve tehát elmondhatjuk, mi nagyon szerencsés diákok voltunk, hogy ilyen csodálatos osztályfőnökünk volt! Első perctől kezdve közel tudott kerülni diákjaihoz. Azokban a zűrzavaros háborús időkben (amely 1945. május 9-én ért véget) nagyon sok jó tanácsra, lelki támaszra és ösztönzésre volt szükségünk.

Nagy élettapasztalata, sokoldalúsága, széles körű olvasottsága, joviális magatartása mindannyiunk ragaszkodását kivívta. Jellemzőként egy idézet tőle: „Úgy érezzük, hogy amit teszünk, csak egy csepp a tengerben. Anélkül a csepp nélkül azonban sekélyebb lenne a tenger...”

Év végén készítettünk egy csoportképet vele, amelyet mindenki féltve őriz, és ragaszkodó szeretettel vettünk búcsút kedves, nagyrabecsült osztályfőnök urunktól, akit a későbbiekben Szatmárra helyeztek Scheffler János püspök úr hívására, ahol püspöki titkár lett (1947). 1949. február 14-én a bukaresti nunciátúrán titokban püspökké szentelte Gerald Patrick Aloysius O'Hara nuncius érsek. Amikor a nacionalista-kommunista rezsim a római katolikus egyházat be akarta olvasztani a nemzeti egyházba, ezáltal elszakítva Rómától és a pápától, Bogdánffy Szilárd bátran szembefordult ezzel a szándékkal és megtagadta a kért együttműködést.

1949. április 5-én az állambiztonsági szervek letartóztatták. Négy év alatt, ítélet nélkül, megjárta Románia több rettegett börtönét (Jilava, Capul Mídia, Máramarossziget). 1953-ban koncepció perben 12 évnyi kényszermunkára ítélték. Az elszenvedett kínzások és egy súlyos tüdőgyulladás következtében, amelyre nem kapott gyógyszert, a nagyenyedi börtönben 1953. október 3-án elhunyt. Holttestét egy rabtemetőbe temették, melynek helyét később beépítették. Sírhelye így ismeretlen.

2010. október 30-án boldoggá avatták a nagyváradi székesegyházban. A XVI-os dekrétumot Benedek Pápa írta alá, és a pápa küldötteként Angelo Amato érsek, a Szenttéavatási Ügyek Kongregációjának prefektusa olvasta fel.

Köröstarjáni Dr. Hoványi Gyula

(Nagyvárad, 1860 – Nagyvárad, 1939)

Szakíró, ny. egyetemi tanár, dékán

Életpályájának leírását nagy és közismert családjának bemutatásával illik kezdeni. Édesapja, dr. Hoványi Lajos jogakadémiai igazgató negyven évig a Jogi és Államtudományi Karnak volt tanára. Nagybátyja, Hoványi Ferenc kanonok, pápai prelátus, híres író, aki 17 éven át a bécsi udvarnál Károly Lajos főherceg magyar nyelvtanára volt.

Egyik testvére, dr. Hoványi Ferenc Nagyvárad város főorvosa. Másik testvére, dr. Hoványi Géza udvari tanácsos, Nagyvárad legutolsó magyar képviselője. Nővére dr. Bozoky Alajos udvari tanácsos, jogakadémiai igazgató felesége. Hoványi Gyula volt testvérei közül a legfiatalabb.

A Premontrei Főgimnáziumban érettségizett, majd jogi tanulmányait Váradon és Budapesten végezte és szerezte meg a doktori diplomát. Olyan kitűnő tanárai voltak, mint Apáthy István, Vécsey Tamás, Szilágyi Dezső igazságügy-miniszter, Kerkápoly Károly pénzügyminiszter, Wekerle Sándor miniszterelnök, Kautz Gyula, az OMB kormányzója, akik mély hatást gyakoroltak a nagy ambícióval és tudásvágygal rendelkező ifjúra.

Két évet ösztöndíjjal külföldi egyetemeken tanult: Strasbourgban, Párizsban, Berlinben és Londonban. Hazatérve 1884-ben Budapesten habilitáltak, s a következő évben kinevezték a Nagyvárad Jogi Fakultásra a Büntetőjog és Jogbölcselet tanárává, ahol közel fél évszázadot oktatott, 1934-ig.

1887-ben nősült, első házasságából három gyermeke született. Második házasságából (1897) hat gyermek származott. Ugyanabban az évben elkészítette a Katolikus Autonomia tervezetét, és egyházában több jelentős tisztséggel bízták meg. Nagyvárad város Törvényhatósági Bizottságának választott tagja volt 1895-től, a Nagyvárad Takarékpénztár igazgatója és felügyelője, valamint számos más tiszteletbeli közfunkciót töltött be.

Kiváló tanári működését az új politikai uralom is elismerte és meghagyta katedráján. 1919-ben letette a hűségesküt, és a Nagyváradi Jogi fakultás dékánja lett, 1925-ig. Bár már 1930-ban nyugdíjra jogosult volt, de meghosszabbították pályáját, és csak 1934-ben vonult megérdemelt nyugdíjba.

Kivette részét a különböző társadalmi tevékenységekből: koldusápoló intézet pénztárosa, a Bihar megyei Úri kaszinónak szintén pénztárosa, a Szigligeti Társaság választmányi tagja, valamint a múzeumok és könyvtárak tiszteletbeli tagja, a Patronázs Egylet tagja. Nem tartozott egyetlen politikai párthoz sem.

Tudományos jogi munkái maradandó értékűek. Számos szakmunkája jelent meg: *A büntetőjog fejlődése (1897)*, *Jogbölcselet jogi oktatásunkban (1900)*, *Kereszténység és evolúció (1903)*, *A nemzetközi jog pozitívitása (1918)*, *A büntetőjog alapelve, Adalékok a végszükség joghoz, A jog, A törvény, A választói jogról, A Katholikus Autonómia, A katolikus önkormányzat oka, célja, Revizuirea în procedura penală (1931)*.

Dr. Makai (Miokovich) István

(Nagyvárad, 1909 - Nagyvárad, 2000)

Körorvos, sportorvos, sakkmeisterjelölt, nemzetközi sakkbíró
Gimnáziumi tanulmányait a Premontrei Főgimnáziumban kezdte, majd a Főgimnázium kényszerű bezárása után (1923) a Gojdu Líceum magyar tagozatán 1927-ben érettségizett. Tanulmányait a Kolozsvári Orvostudományi Egyetemen folytatta, és szerzett diplomát. Egyetemi évei alatt a város igen nagy hatással volt rá, színház, opera, filharmónia, irodalmi és zenei rendezvények, kiállítások állandó látogatója volt. Egy ilyen alkalommal ismerkedett meg Csausz Mária zongora szakos zeneakadémiai hallgatóval, akit 1935-ben feleségül vesz.

Még ebben az évben Nagyváradra költöznek, ahol az akkoriiban létesült Szent József Szanatóriumban alorvosi állást kapott, és lakást a vendégszobában. Itt születtek első gyermekeik, Zoltán és Mária. 1941-ben körorvos lett Székelyhídon, ahol szolgálati lakást is biztosítottak számára.

Akkoriban a körorvosnak mindenhez kellett értenie: belgyógyászat, szülészet, szemészet, fogorvosi tevékenység, valamint kisebb sebészeti beavatkozásokhoz. Ezzel párhuzamosan felkérték a MÁV-alkalmazottak egészségügyi ellátására. Időközben a család három gyermekkel bővült, Eszterrel, Ágnessel és Zsuzsával.

A település nemcsak orvost kapott, hanem egy lelkes közösegépítő, hiszen a helyi értelmiségiekkel, valamint az Iparos Egylet tagjaival rendszeresen műkedvelő előadásokat, koncerteket, sport- és sakkversenyeket szerveztek. 1943-ban behívták katonának, és az Ojtozi-szorosban teljesített szolgálatot. Innen 1944-ben került haza, hogy sebesült katonákat ápoljon, kezeljen.

A háború borzalmai nemcsak gazdaságilag, hanem pszichikailag is tönkretették a lakosságot. Az új történelmi helyzet teremtette körülményeket az MNSZ próbálta áthidalni, életerőt sugározni a közösségekbe. Makai doktor ekkor a közösségformálásban hivatása magaslatán állott. Végtelen türelemmel foglalkozott betegeivel, szinte beléjük szuggerálta a gyógyuláshoz

szükséges hitet, meghallgatva egyéni problémáikat jó tanácsokkal szolgált.

Ugyanakkor újjászervezte az Érmellék sakkéletét. Számptalan versenyt rendezett 1945-től Margittán, Mihályfalván, Székelyhídon és Diószegen.

1949-ben súlyos megrázkódtatás érte a családot. Leányuk, Zsuzsa gyermekparalízisbe esett. A szülők minden figyelmét a rehabilitáció lehetősége töltötte ki. Dr. Makai eközben sportorvosi szakosítást szerzett, és 1950-ben beköltöztek Nagyváradra. Erőpróbáló időszak következett.

Számára az egyetlen kikapcsolódást a sakk jelentette. Több versenyen vett részt, és 1950-ben a Népi Sakkbajnokságon országos második helyezést ért el, azonos pontszámmal a győztesrel. Kitűnő elméleti tudását állandóan fejlesztette, így naprakész volt a legmodernebb újításokkal, és rövidesen mesterjelölti fokozatot szerzett.

Ha kellett, bíró, publicista, sajtólevelező, sokoldalú kapcsolatok tartó lelkes vezető volt. Elmondható, hogy abban az időszakban kovásza volt az egész bihari sakkmozgalomnak. Személyes kapcsolatot tartott az ország szinte minden sakkcentrumával, azok vezetőivel, edzőkkel, bírókkal, folyóiratszerkesztőkkel. Baráti viszonyban volt a magyar sakkélet vezetőivel, éljántékosaival és a szakírókkal. Remek szervezőkészséggel rendelkezett, utolérhetetlen ötleteivel nagy tekintélyt szerzett a Nagyváradon rendezett országos versenyek megszervezésével, gördülékeny lebonyolításával és a szabadidős programok változatos kihasználásával.

Nyilvántartásai mindenki számára példamutatóak voltak: leigazolt versenyzők adatai, képesítéseik, a vezetők címei, elérhetősége, versenyeredmények. Mindez hatalmas naprakész statisztikai anyagot jelentett. Gondos, lelkiismeretes csapatvezető volt. Együtt lélegzett a csapattal, sikeresen biztosította az utazás, elszállásolás, étkezés, versenyzés kitűnő feltételeit.

Ugyanakkor sokat és eredményesen foglalkozott a versenyzők pszichikai felkészítésével is. Anekdotái, színes előadókészsége

mindig serkentőleg hatott a közösségre. Közel negyven évig volt sportorvos. Magas, szálas alakja feltűnt szinte minden sporteseményen. Télen-nyáron, esőben-hóban, kánikulai melegben orvosi táskájával és elmaradhatatlan táskarádiójával ott volt a partvonal mellett, hogy szükség esetén beavatkozhatson, orvosi segítséget nyújthasson. Szinte minden váradi sportolót személyesen ismert, bármilyen sportágban tevékenykedett. Nekik nemcsak mint sportorvos segített, hanem sok esetben lelki és baráti tanácsokkal látta el, útmutatást, biztatást adva.

Az évtizedek folyamán állandó levelezést folytatott a Román Sakkszövetséggel, a Magyar Sakkszövetséggel, a román, magyar szakfolyóiratok szerkesztőseivel, jeles versenyzőkkel, bírókkal, klubvezetőkkel. Számtalan szakcikke jelent meg, versenyhíradók, játszmaelemzések, népszerűsítő írások. Példaként álljon itt néhány: *Az eredményes sakkversenyzés tízparancsolata, A helyes játszmavezetés, A munkás sakkozás jelentősége, Visszapillantás a XV. Sakkolimpiára, Partide, concurenti, campioni, Megnyitások megválasztása, Csapatversenyek szervezési problémái, A román női sakkozás örvendetes fejlődése foglalkozott Zsuzsával.* Viszonylag korán észrevette Zsuzsa leánya kivételes sakktehetségét. Nagy türelemmel és kellő alaposággal lerakták az alapokat, majd Karácsonyi László edző szakavatott irányításával hamarosan jöttek az eredmények, városi, megyei, majd országos szinten. Innen már nem volt megállás, hiszen a nemzetközi mezőnyben igen előkelő helyet vívott ki magának kitűnő eredményeivel. Édesapja továbbra is kritikus, óvó figyelemmel kísérte pályafutását, eredményeit, és természetesen nem fukarkodott a dicsérettel sem.

1987-ben két nagyon szomorú esemény rázta meg a családot. Májusban meghalt Zsuzsa leányuk, októberben pedig szeretett felesége. Mindkét haláleset mélyen megrendítette Makai doktort. Ehhez hozzájárult, hogy rohamosan veszítette el a látását. Nagy megpróbáltatás volt ez számára, hogy már nem tudott olvasni. Ekkor a család fiataljai vállalták, hogy naponta egy-egy órát felolvasnak neki. Humorát mégsem veszítette el, és szívesen énekelt dédunokáinak. Itt kell megemlíteni, hogy rendkívül

gazdag *dalgyűjteménye* volt, és magyarnótatudásával elkápráztatta környezetét.

Kilencvenegy évesen fejezte be eredményekben gazdag földi pályafutását. Közösségi férfiú volt, mindvégig telve energiával, lelkesedéssel, részt vállalva a közügyekben, Várad sportéletében. Értelmes, gazdag életet élt, szeretetet és megértést sugárzott maga körül. Történelmi időkben élt, sok megpróbáltatásban volt része, de mindenkor helytállt, és a nehéz körülmények között is mindig a jobbítást szolgálta.

Mindenki nagyon szerette, tisztelte és becsülte. Mindannyian tanúsíthatjuk, hogy hosszú, munkában eltöltött értékes élet fejeződött be.

HITTER FERENC

A művészet a helytörténelem jelentős része

A Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság Nagyváradi székhellyel (str. Bernard Shaw nr. 36., bl. C8, ap. 8., tel.: 0040-359-410-469, +0741-132-148, dukretgeza@yahoo.com) immár több mint negyedszázada létezik és működik, elsősorban Dukrét Géza tanár alapító és elnök vezetésével, szorgalmazásával.

„Negyedszázad komoly időszaknak számít egy civil szervezet életében. Már 1992-ben felmerült egy honismereti szövetség megalakításának szükségessége. Még abban az évben tervet állítottam össze helytörténeti és néprajzi kutatómunka megszervezésére, valamint emlékhelyek létesítése és ápolása érdekében” – írja egy emlékezésében Dukrét Géza. Az Egyesület már 1993-ban 18 alapító taggal indult, ma is jól működik, gazdag helytörténelmi tevékenységet folytat és több mint 100 tagja van. Jelentős a könyvkiadása, újság, konferenciák, látogatások, hazai és külföldi szakmai kirándulások vannak napirendjén.

A történelmet nem lehet írni, megörökíteni a helytörténelem, a honismeret apró jelei nélkül. Jelentős értelmiségi gárda dolgozik a háttérben, helyi kutatásaikat szakmai dolgozatok, kiadványok formájában adják elő rendezett módon, és azok megjelenése is biztosított a már jóval több mint 100 példányban, kiadványban és saját újságjukban.

A helytörténet jelentős részét képezi a művészet is, már ahol erre példa van, sőt a művészetet, kultúrát, ezen belül a festészetet és szobrászatot jelentős szakmai társaság képviseli, az erre a tevékenységre szakosodott művészek részvételével.

Egy ilyen tevékenység zajlik Felsőbányán, a nagybányai festőiskola – festőkolónia – közvetlen közelében, ahová Hollósy

Simon festőművész Münchenből hozta növendékeit, akikkel már 1896-ban megalakult és tovább folytatódott az európai hírű neves festőkolónia és iskola, melynek történetét számtalan szakember dolgozta fel és ismerteti ma is szerte a világban. Kevesebben tudják, hogy Felsőbánya, a volt bányaipar egyik központja jelentős mértékben kötődik a művészethez, elsősorban ehhez a festőtevékenységhez, hiszen festőművészek százai dolgoztak a kis hegyvidéki városban és környékén, munkájukkal bővítve a világ tájképfestészeti gazdagságát, de Felsőbánya hírért is, az alakulás után elkezdődött és ma is folytatódó művészeti tevékenységgel. Ez a része igencsak elhanyagolt volt a művészet-történetnek, ameddig Hitter Ferenc, a Honismereti Társaság tagjaként is hozzájárított kutatásához és feldolgozásához, olyan-képpen, hogy ma már egy gazdag anyag bizonyítja a múlt hiteles tevékenységét és a jelen folytatást a képzőművészet terén Felsőbányán.

A *Felsőbányai Művésztelepről* tudjuk, hogy Nagybánya képzőművészeti kibontakozása Hollósy előtt, majd Hollósytól kezdődően és főleg később, olyan gyökereket eresztett Felsőbányán, melyeket nem lehet nem észrevenni, elhanyagolni vagy kitörölni a művészettörténelemből.

Murádin Jenő művészettörténész szerint is Felsőbánya művészeti fölfedezése kétségkívül a nagybányai kolóniával egykorú. A Kriterion Kiadónál 2006-ban megjelent művében a Felsőbányai Művésztelep hiánypótló, a kiváló művészek, alkotók méltatásának nagyszerű mesterművét juttatja az utókor, a művészetkedvelők és a szakemberek könyvtárába.

A táborverők nem akartak Nagybánya közvetlen közelében maradni, vonzották őket a zordonabb kárpáti tájak, a Felsőbányát keretező pompás hegyi díszletek. *„Nem lehet véletlen, hogy a nagybányai kolóniától már elszakadó, a növendékeivel más helyre költöző mester, Hollósy Simon a lehetséges új telephelyek között Felsőbányát is számba vette”* – írja a szerző.

Exodus című bevezetőjéből szerezhetünk tudomást az indítatásról, az okokról, melyek Felsőbányára vitték a művészeket.

Nem volt hiábavaló ez a vándorlás, hiszen a természeti adottságokat a festők is hasonlóképpen csodálták és örökítették meg, a motívumok gazdagsága pedig kimeríthetetlen volt és az ma is. Ha az okokat keressük, akkor néhányat közülük megismerhetünk Murádin Jenő rendkívül pontosan dokumentált soraiból. Az odalátogató ember számára Felsőbánya nemcsak „felsőbb”, hanem a legszebb, legvonzóbb táj is egyben, melyet ha festményen vagy műalkotáson fedez fel az ember, rögtön megérzi különös vonzerejét, természetes csodálnivaló adottságait. Ha Felsőbányát ellentelepként emlegetjük, akkor azt a legpozitívabb értelemben tehetjük, mert olyan jelentős alkotások születtek ott, melyek ugyanúgy emelték a város és környékének hírnevét a nagyvilágban, mint Nagybányaét, az ott született képek gyönyörűségével. A táborverés című fejezetből megismerhetjük Litteczky Endre érdemeit, megismerhetünk több mozzanatot életéből és alkotásából, az 1918-as évektől kezdődően. „Úgy beleszeretett e vidékbe” – emlékezett felesége, Krausz Ilona –, hogy az ott szerzett megrendítő benyomást „soha többé nem törölte ki semmi későbbi művészi átélés”. 1922 már a teljes kibontakozás éve Felsőbányán. A baráti közösség művészteleppé vált Litteczky Endre, Tóth Gyula, Pirk János, Nagy Oszkár, a Krausz testvérek, Romulus Ladea, Iritz Sándor, Róth Ferenc, Tibor Ernő és Udvardy Ignác társaságából. Még élvezhették a földes bányászházak rejtelmes zugait, de a városvezetés figyelmes támogatását is. Műtermi munka mellett a táj nyújtotta élvezet egyaránt sok alkotás témája maradt. A „Fluszu-képek” eredetéről is emlékezik a szerző. Akár Nagy Oszkár vagy Popp Aurél nevéhez kötötte, mindegy, mert alkotásra ösztönözte az egymással versengőket. Nagy Oszkár talán éppen Litteczkyt tréfálta meg, amikor az több pénzt ígért a nagyszerű modellnek. Kimosdatva, haját, szakállát, bajuszát levágtatva és új ruhába öltöztetve küldte Fluszut a konkurenciához. Akkor már nem ért semmit. A város és vidék varázsát kiválóan érzékelhetjük Murádin Jenő leírásából, akár dióhéjba rögzített monográfiaként is értékelve a valóság-hű fejezetet.

Képtémák, motívumok özönével találkozunk a Litteczyk által megörökített szociográfiai tükörképeken. „A tiszta kék égbe a megsebzett, összevissza turkált Bányahegy ezernyi zöldjét” fedezték fel csodálói, majd meghallották az utcasarki civódásokat, meglátták a nyomorúságot, a sápadt tizenkét éves bányászgyereket, a kihalófélben ébredező várost minden özvegyével, vénkisasszonyával, tisztviselőivel, érzékeltetve a lírától a drámáig mindent, ami hatással lehetett. Összeütközésekre adott okot a felsőbányai telep a nagybányaiakkal. Elutasították a kiállítási kéréseket. A kor sajtója a Nagybányával szemben létrejött ellenteleppel foglalkozott. A Kolozsváron szervezett kiállításuk reflektorfénybe állította az önállóan fellépő csoport munkásságát. Aradon és Nagyváradon is felfigyeltek rájuk.

Az 1923–24-es közös kiállítások után megszűnt a felsőbányaiak kolóniaszerű együttléte. Az „ellentelep” a nagybányai kolónia életébe vitt nagyobb mozgalmasságot. Bár Litteczyk érdemeit nem lehet minimalizálni, mégis Nagy Oszkár maradt a legmarkánsabb egyéniség abból az időből. Felsőbányai festőutakon megragadóan találkozunk az ismert nevekkal, az odajárókkal, mert kevesen rendezkedtek be állandó ott-tartózkodásra. A szerző külön kitér Aba Novákra és körére, mert akkor érkeztek Felsőbányára, amikor az ottani festőcsoport kolóniaszerű együttléte már felbomlott. Betűrendbe szedve jó elidőzni minden művész neve mellett álló sorokkal. Ismertek és kevésbé ismertek, a látogatók és a gyökerezettek, az idegenektől a felsőbányaiakig 35 művészegyéniséggel találkozunk.

Miután megismertük a kezdeteket és a nagybányai festőiskola történetének gazdag tevékenységét biztosító festőművészek nagy részét, azoknak Felsőbányához történt kötődését, elérkeztünk az 1940-es évekhez, melynek külön történelmi részei jelentenek különféle megosztottságot az itteni művészet történelmében. Máig sem tudtak megegyezni a festőművészek, művészettörténészek, hogy lezárult-e egy időszak, vagy folytonosság van a nagybányai festészet terén. Ha a folytonosság mellett állunk, akkor is igazunk van, hiszen mára a hosszú, tétlen, háborús és

kényszerű idők és korok után tovább folytatódik a nagybányai művészeti élet, ha nem is ideális és egyetértő körülmények között, de a nagy számban itt dolgozó művészek élete és tevékenysége gazdag eredményeket mutat fel. A művészet értékelése, a felsőfokú művészeti tanulmányok végzéséhez megteremtett feltételek igazolják, hogy Nagybánya ugyancsak az élvonalban helyezkedik el. Ha a nagybányai festészetről beszélünk, sohasem tehetjük félre, vagy hagyhatjuk ki Felsőbányát. A múltban és a mában is a két szomszédos városnak közös történelme van, és ez megmutatkozik a képzőművészet, a festészet terén is.

A jelen tevékenység főleg egy civil szervezeten keresztül adja a legszebb eredményeket, ahová több képzőművész tömörült, és az évente megrendezett több festőtábor a legjelentősebb tevékenység, melynek eredményeként sok kiváló mű születik és marad meg, ezzel gazdagítva a helység művészeti gazdagságát. Nagy tervek is vannak a továbbiakra nézve, és remélhető, hogy a Monte Medio Értékei Egyesületnek sikerül több jelentős eredményt mutatni, tagságát pedig a képzőművészeket elismert, keresett és lelkes, Felsőbányát szerető és állandóan festő művészeknek tartják.

A helyi művészetről írt Hitter Ferenc-albumban találjuk Felsőbánya részletes művészettörténetét több mint 500 színes fotóval, reprodukciókkal, melyek a múlt tevékenységét, de főleg a mait is, a kortárs művészetet mutatják be. Erről a könyvről egy másik cikkben tartunk részletesebb bemutatót.

Bottyán Mariann:
Kisbánya, erdőrészlet (70×70 cm)

Bottyán Mariann:
Zárda (70×70 cm)

Czirjek Lajos: Felsőbánya (80×60 cm)

Gonda Zoltán:
Valaki vigyáz a tájra (80×80 cm)

Kopriva Attila:
Felsőbánya (70×70 cm)

Katona György: Kapnik utcai ház, 2018

Mile László:
Szent István (akvarell)

Koter László:
Szent Borbála-szobor, tölgy, 2,70 m

Kovács Emil Lajos:
Felsőbánya – pap kert (70×70 cm)

Papiu Greti:
Zárda (80×80 cm)

Mezei András:
Felsőbánya (80×80 cm)

Suciu Nicolae:
Szürkület (80×80 cm)

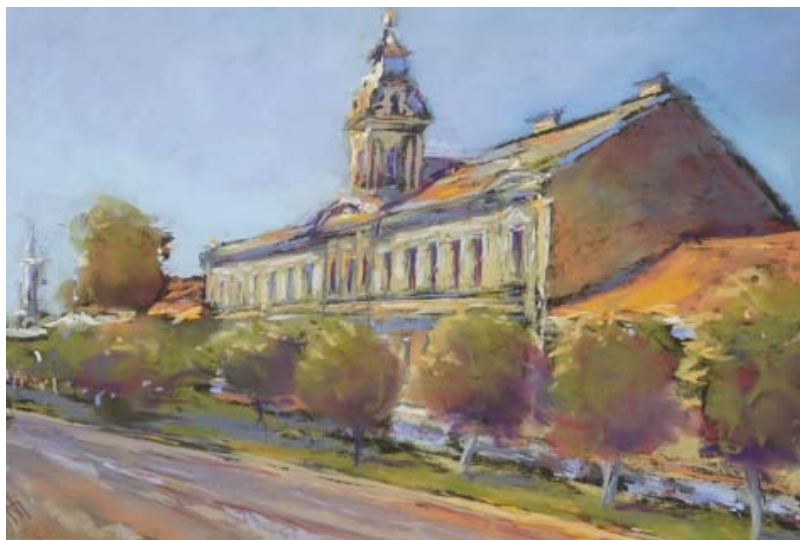
Talpos E.: Kálvária (40×50 cm)

Kovács Emil Lajos:
Október Felsőbányán (70×70 cm)

Metykone B. Edit:
Kolostor (40×50 cm)

Németh Ida: Zárda (48×34 cm)

PUSKEL PÉTER

Társasági élet, szórakozás az egypártrendszer éveiben Aradon*

A háborús évek megpróbáltatásait roppant nehezen heverte ki a város. A békeidő megszokott rendjének részleges helyreállítása is hatalmas erőfeszítéseket igényelt. Nyilván, ez nem ment gyorsan és simán. Annak ellenére, hogy Aradot és környékét néhány nehéz nap és egy súlyos emberi és anyagi veszteséget okozó bombázás kivételével elkerülte a háború szele, nemigen akadt olyan család, amelyben nem hagyott volna kitörölhetetlen nyomokat a korábbi öt esztendő.

Hazaszivárogtak a munkaszolgálatosok, a testi és lelki traumáktól megviselt frontharcosok. Már ahol volt hazatérő.

Az emberi kapcsolatokat még inkább megterhelte a gyanakvás. Állandó szóbeszéd tárgya lett, ki hogyan viselkedett a háború alatt. Ki menekült nyugatra a visszavonuló magyar seregekkel? Ki szökött 1940 után Észak-Erdélybe, ki került hadifogságba? Ki kit jelentett fel?

Az aggályokra jócskán rájátszott az emberek hétköznapi életében egyre nagyobb szerepet követelő kommunista propaganda, amely politikailag hamar beskatulyázta az embereket.

A lelki sebek lassan gyógyultak. Nem kedvezett ennek a városban eluralkodó légkör sem. Szegénység, bizonytalanság, félelem: vajon mi következik? Az óvóhelyen eltöltött napok, hosszú órák, a kényszerű összeczártság és a nélkülözés miatt megromlott korábbi jószomszédi viszonyok, a munkanélküliség, a nincstelenség rányomta bélyegét a város és a megye lakosságára. Ráadásul még nyakunkba zúdult egy természeti csapás: a rendkívül csapadékszegény 1946-os év. És egyenes következményeként, az aszály által legjobban sújtott keleti

* Részlet egy készülő monográfiából.

országrészekből érkező menekültek ármádiája. Nekik szállást és munkalehetőséget kellett biztosítani. Az iparhoz nemigen értettek a Kárpátokon túli vidéki területek menekültjei, a mezőgazdaságban még inkább kusza volt a helyzet. Földreform, kvótarendszer, erőltetett kollektivizálás.

Aradnak már a korábbi években is a menekültek mentevárának szerepe jutott.

Nem ez volt az első „exodus”.

A várost már 1940 őszén, Észak-Erdély visszacsatolását, majd a szovjet csapatok iasi-i áttörését követően előzönlötték a menekültek. Ez is egy olyan hullám volt, amivel a rögtönzött városvezetésnek meg kellett birkóznia.

A jövevények elhelyezéséhez elkerülhetetlennek tűnt a belvárosi nagypolgári lakások „szétválasztása.” A régi tulajdonosok kénytelen-kelletlen egy-két idegen családdal osztották meg otthonukat, konyhájukat és fürdőszobájukat. Kényszerhelyzet alakult ki, amelyet aligha fogadtak lelkesedéssel az érintettek. Sokan közülük hamar rájöttek, hogy a „hívatlan vendég” nem fog egyhamar eltávozni, sőt, idővel talán az egész lakásra igényt tart. Emiatt az otthonok békéje, megszokott rendje is felborult.

A bizonytalanságot tetézték a Groza-kormány intézkedései, a király lemondatása, majd az 1948 nyarán bekövetkezett államosítás, amely gyakorlatilag felszámolta a magántulajdont.

A kényszerhelyzetben országszerte bevezették a jegyrendszert. A napi kenyértől a textíliáig és lábbeliig mindent a család létszáma szerint juttatott „kartela” alapján lehetett beszerezni, többnyire az ún. „Economat”-hálózat igencsak szerény választékú üzleteiben.

Valamivel később megjelentek az első állami üzletek: az Aradul, a Lanțul, a Soldaritatea szövetkezeti lánc, de a választék még évekig szegényes maradt.

A másik ismétlődő gond a téli tüzelő beszerzése volt. A mai Hegyalja negyedi lakótelep helyén lévő „belvárosi” fatelep többnyire vizes, nehezen lánggra kapó hasábfáiért már előző nap, késő este beálltak a sorba az igénylők. De a többi lerakat-

nál sem volt rózsásabb a helyzet. És örvendhettek, ha másnap dél körül lerakták a szűkös adag tüzelőt a ház előtt.

Az élet új mederbe került.

Csak a fiatalok és a középkorúak számára volt minden teljesen új, teljesen idegen, talán reményteljes is. Különösen az ifjúság körében kifejtett erőteljes propaganda hatására. Megalakultak a pionírszervezetek, majd pár évvel később a még kisebbeket átfogó Hazza Sólymai. A középiskolások „agymosását” a KISZ-szervezetekre bízták.

Az idősebb felnőttek edzettebbek voltak. Ők átérték az első világháborút, a másfél évig pusztító világjárványt, a spanyolnáthát, az ezzel járó emberi veszteségeket, az utána következő borzalmakat: halált, szegénységet, nélkülözést, országvesztést. A felnőtt korosztályt a pártfelügyelet alatt álló Magyar Népi Szövetség környékezte meg. A nőket a Demokrata Nőszövetség (U.F.D.R.). Egy-egy kulturális rendezvény érzékeltette, hogy mi várható a jövőben.

Lehetett-e ilyen körülmények között „társasági életről”, szabadidő értelmes kihasználásáról, netán szórakozásról beszélni?

Talán mégis. Ugyanis az élet nem állt meg. „Építkezni” kellett minden szinten. Újrakezdeni, folytatni, helytállni. Bármennyire is befolyásolták a politikai változások az emberek egymás közötti viszonyát, bármennyire is csak a „fentről kijelölt út” látszott járhatónak.

A legolcsóbb, legkézenfekvőbb kikapcsolódásnak a természetben eltöltött idő kínálkozott. Az Arad szélén elterülő Csálai erdő, a Maros-kanyarban fekvő Hármassziget, s a hegyaljai dombvidék, esetleg a távolabbi Menyháza fürdő felkeresése. A Czárán-hagyomány folytatásaként a túrázásnak lelkes szervezői akadtak Dávidházy Kálmán, Berthe Nándor, később Wild Ferenc, Stefanov Titus és mások személyében. És persze az örök „szerelem”, a városi strand és a Maros-parti promenád.

A bátrabbak már építkeztek is a Szigeten. Fakaliba, aztán idővel nagyobb, komfortosabb házikó. Sokak számára ez egyfajta menekülést is jelentett a politikától egyre terhesebb hét-

köznapokból, a város zajától. Mások számára viszont a szocializálódás lehetőségét kínálta. Társaságban kellemesebb, változatosabb.

Arad természeti kincseit alig érintette a világegés.

Vasárnaponként nagyon sokan felkerelkedtek, hogy a szabadban töltsék az idejüket. A változatlanul népszerű hegyaljai villamos dugig megtelt a munkaszüneti nap reggelén a törzsvendégekkel és alkalmi utasokkal, akik friss levegőre, a természet szépségeire vágytak.

Este igencsak jó hangulatban tértek haza az utolsó járattal. Persze ebben nem csekély szerepet játszott a gyoroki, ópálosi, ménesi stb. szőlőfajták leve.

Jöttek a nyarak, s megtelt a Neptun strand. A strandolás volt Arad másik nagy kikapcsolódási lehetősége. A Maros-parti uszoda, a kabinsor feletti napozók, az evezős klubok sora ezekben a nehéz években is a város egyik legolcsóbb és legkedveltebb szórakozóhelyének bizonyult.

Az említett helyszíneken zajlott az élet. A bátrabbak a szabad Marosban hűsöltek, csoportosan „nagykörre” indultak. A vároldali finom homokos partrész pedig „strandfoci-bajnokságok” helyszíne lett. Akkoriban más városbeliek irigykedve gondoltak arra, hogy az aradiaknak milyen olcsó „nyaralási” lehetőséget nyújt a minden irányból könnyen megközelíthető strand. (A Fekete-tenger-parti üdülők kiépítése akkoriban kezdődött.) Fura időszak volt, hiszen kényszermunkára hurcolt politikai elítéltek egy része még javában robotolt a Baragánban, a Duna-Fekete-tenger-csatorna építőtelepén. Sokan odavesztek, vagy évek múltán betegen, rokkantan, lelki sérülten szabadultak.

Beindult a háború miatt félbeszakadt sportvezető élet. Arad ebben mindig élen járt. A komoly versenytárs a Bega-parti Temesvár maradt. De mivel a Román Evezős Szövetség a két világháború közötti időszakban Aradon alakult meg, a város a vízi sportok Mekkájának tartotta magát. Erre sok-sok kiváló bajnoka is „feljogosította”. Az evezősházákban hétvégén a társági élet is felélénkült. Nem voltak ritkák a táncdelutánok.

Különösen azután, hogy elterjedt a hír: a háború utolsó napjaiban Neuman Ferenc báró a Hellas evezősházban látta vendégül Schuyler amerikai tábornokot, a Romániával megkötött fegyverszünetet felügyelő bizottság parancsnokát, akitől a várható történelmi fordulatokról érdeklődött.

Akkoriban a báró még derűlátó volt a jövőt, a jövőjét illetően.

Nem sokkal ezután Feri báró még egy nagyot lépett, amikor 1945 júliusában létrehozta saját focicsapatát, az ITA-t, majd egy év múlva felépítette a vidék akkoriban legkorszerűbb stadionját.

Elindult a legtöbb nézőt vonzó labdarúgó-bajnokság. Volt hová menni, szurkolni vasárnaponként. A focimeccsek jók voltak az indulatok levezetésére is.

A mozik megteltek. Műsorukon szinte kizárólag szovjet háborús filmeket láthattunk. Olcsó szórakozás volt, és az erősen propagandaízű tucatfilmek ellenére, népszerű. A mozizás háború utáni aradi térhódításában nem kis szerepet játszott városunk szülőtte, a Hollywoodot is megjárt filmcsillag, Jávor Pál. 1946-ban visszatért Aradra néhány napra, fellépett és filmdalokat énekelt, majd egy korábbi játékfilmjét láthatta a színház (!) termét zsúfolásig megtöltő közönség. De már a '60-as évektől egyre több olasz, francia produkció szerepelt a mozik műsorán. Olykor magyar film is. (Körhinta, Bakaruhában, Dollárpapa stb.)

Pár évig még vegetált az egykori Nemzeti Színház (1902–1918) utódja, de már csak Népszínházi státuszban, majd 1948 őszén a magyar társulatot egy szakmainak nevezett, de nagyon politikai színezetű „vizsga” után felszámolták, szétszórták, s létrejött a román nyelvű Állami Színház.

Arad 130 év után magyar nyelvű színjátszás nélkül maradt.

Egyébként nem ez volt az egyetlen csapás a kisebbségi létre. Az államosítás már komoly társadalmi problémákat vont maga után. Gyors menetben történt a felekezeti iskolák felszámolása is. Szerencsére, Arad magyarsága számbelileg még elég népes és erős volt ahhoz, hogy a Katolikus Gimnáziumból Magyar Vegyes

Líceummá, majd 3-as számú középiskolává átkeresztelt patinás tanintézet még egy bő évtizedig ne küzdjön tanulóhiánnyal, és megőrizze az oktatás magas színvonalát. Az egykori Zárda pedig, több név- és profilváltoztatás után, magyar nyelvű tanító-képző, illetve középiskola maradjon egy ideig.

Az iskolák összevonása 1959-ben a szórványsorsra jutott magyarság asszimilációját, az anyanyelvű oktatás felszámolását célzó egyik nagyon durva intézkedés volt. Sok vitára adott lehetőséget, rontotta a közhangulatot. Az egykori Katolikus Főgimnázium utódjában a magyar tannyelvű tagozat fokozatosan elsorvadt, a román megerősödött.

A mai fiatalok azt gondolhatják, hogy a szegényebb, vagy a magányosságot kedvelő ember számára csekély vigaszként ott volt a rádió. Csakhogy a háború idején ezeket be kellett szolgáltatni, nehogy hallgassa a lakosság az ellenséges propagandát. Nagyon kevés készülék maradt elrejtve, holott a '30-as években IRON néven a Tesla gyár alkatrészeit felhasználó rádiógyár működött a városban, a Radnai úton. Bukarestben csak az '50-es évek elején kezdték el gyártani a később nagyon népszerű, de lényegében roppant egyszerű és olcsó készülékeket „Radio popular” néven.

A rádiózás tehát luxusnak számított az '50-es években. Mikor később a Kossuth adó tánczenei koktéjja is beindult és itt, a határ mentén jól fogható volt (népszerűsége a fiatalok körében páratlannak nevezhető), az már paradicsomi „ajándéknak” számított. S ha időnként recsegve-ropogva (állandóan zavarták) a Szabad Európa Rádió vagy az Amerika hangja adásaiból is el lehetett csípni néhány mondatot, akkor áldottuk vagy szidtuk a készüléket.

Egyre hangsúlyosabb lett a vallásellenesség. Sokoldalú kampány támogatta.

Kezdetét vette a papok elleni politikai eljárások sora. Emiatt érthető módon csökkent a rendszeresen templomba járó hívek száma. Különösen a társadalmilag vagy munkahelyileg „exponáltabb” emberek féltek és inkább otthon maradtak.

Kevesen mertek kockáztatni. Az 1948-ban kezdődött átvilágítások, közhasználatú néven „verifikálások” során elég volt egy névtelen feljelentés, rosszakaró vélemény ahhoz, hogy az illető elveszítse az állását, sőt a megbízhatatlanok listájára kerüljön. De még örvendhetett, ha szabadlábban maradt. A közel tíz évvel későbbi Szoboszlai-perről kevés információ szűrődött ki, mert aki tudott róla, az félelmében mélyen hallgatott.

Mindez mérgezte a közéletet, növelte a bizalmatlanságot.

Arad színes etnikumú, kultúrájú és vallású lakosai a mindekit fenyegető bajban viszont az összefogás szép példáját szolgáltatták. Meggyőző példája volt ennek a korlátok nélküli városszeretetnek az 1970-es árvíz, amikor csak az összefogás mentette meg Aradot az 1932-es áradást is felülmúló károktól.

„Felülről” minden lehetséges eszközzel eröltették a munkás-kultúra elterjedését, népszerűségének növelését. A falusi kultúrotthonok mellett az aradi városkerületekben is kultúrházak létesültek. Az idősebb nemzedék közül ki ne hallott volna a rácfertályi Szabó Árpád, a pernyávai Puskin kultúrház rendezvényeiről?! Propagandaszövegeket népszerűsítő „csaszтусka” brigádok, a „kizsákmányolókat”, „burzsujokat” kigúnyoló rövid jelenetek mellett a nézhető szórakoztatást a faluhelyen, városon létrehozott néptáncsoportok produkciói nyújtották. A hagyományos templombúcsúk ünnepeit felváltották a falunapok, az elsők között a mindmáig népszerű Majláti Vasárnap. A falvakon megépített művelődési otthonokban pedig a helyi pedagógusok biztosították az előadásokat, táncsoportok szerepléseit, néha egy-egy népszínmű bemutatását helyi amatőr színjátszókkal.

Ezekon kívül vidéken a lagzik, keresztelők, esetleg a névnapok jelentették a társasági életet.

Arad háború utáni egyetemi életét igen rövidre szabta a kommunista kormányzat, a szakminisztérium. Az 1948-ban létrehozott állatorvosi és állattenyésztési karral rendelkező főiskolát 1957-ben, minden különösebb magyarázat mellőzésével, Temesvárra, illetve Bukarestbe költöztették. Ez utóbbi kar helyén

(ma a Vlaicu egyetem a Városháza melletti főépülete) egészségügyi technikum kezdte meg működését, amelynek fő profilja a fogtechnikusképzés volt. Országosan jó hírű szakmai képzés folyt itt évtizedekig, és a sok lányhallgató némileg pótolta a főiskola elvesztése miatti fiatalság hiányát.

Aradnak évtizedek során kialakult, nagy tömeget megmozgató, sajátos társasági színfoltja a szombat, vasárnap esti korzó volt. Ez a helyi sajátosság tekinthető a soknemzetiségű város pozitív értelemben vett olvasztótégelyének. Önfeladása legparányibb jele nélkül mindenki sajátjának tekintette, anyanyelvén csevegett, s ha más ajkú ismerőssel, barátal találkozott, azonnal megtalálta a megértés közös nyelvét.

A minorita templom és a Neumann-palota közötti járdaszakaszon és a viszonylag amúgy is gyér tömegközlekedéstől erre a két estére „felszabadított” útszakaszon hömpölygött az aradi korzózók tömege. Fiatalok és „szépkorúak”, válogatás nélkül.

Sétáltak, beszélgettek, ismerkedtek. A korzó Aradon fogalom volt. Emlékeztetett hajdani „úri város” jellegére. Mindenki legszébb ruhájában sétált. Ilyen szegény időkben is itt az elegancia fokmérőjének számított. A korzó volt a legelterjedtebb találkahely. Itt terjedtek el a hírek és az álhírek. Később ugyan a sétálási program kiegészült a mai olasz bank földszinti helyiségeit elfoglaló „Nagy Alimentara” állóhelyes kávézójával, egészen a '80-as évekig, amíg a kávé nem lett keresett hiánycikk.

A korzóélet a Ceaușescu-rendszer teljes bekeményítéséig, ha nem is a korábbi szinten, de megmaradt. (Közben persze a tömegközlekedés fejlődése is akadályozta a „kocsiút” elfoglalását.) Nem tiltották, csak egyszerűen nem volt rá igény. Más kötötte le az emberek figyelmét.

Egy-két felkapott cukrászda (bár), például a népi művészeti iskola oldalán lévő Ifjúsági (Tineretului), később a Libelula ugyancsak a vasárnapi korzózások kedvelt pihenőhelyének számított. Ott, viszonylag civilizált körülmények között, el lehetett fogyasztani egy-egy deci orosz vagy lengyel vodkát, román konyakot.

A fiatalok a népszerű „házi bulikon” vigasztalódtak. Nyilván, „felülről” is próbálkozott a rendszer a fiatalok nevelésével. A munkásklubok „csütörtökönként” rendezték meg az Ifjúsági napokat (Joia tineretului), amelyek a korábbi „elvtársi összejöveteleket” váltották fel, de népszerűségük hamar megkopott. Különösen azt a rendelkezést követően, hogy az élő zenét szolgáltató együtteseknek egy „szakbizottság” előtt kellett jóváhagyatniuk a repertóriumukat. Ennek javát pedig kötelezően hazai melódiákból kellett összeállítani.

Elegáns vendéglő Aradon akkoriban kevés volt. Mint ahogy az aradiak többségének az anyagi helyzete is szűkös volt. A mai McDonald's helyén működő Boulevard és talán a Lloyd-palotában, a mai egyetemi könyvtár helyiségeiben működő Cina (Zarandul). Esetleg egy-két kerthelyiség. A '60-as években az előbbiben a Kuli (Palcu) vezette zenekar, amott időnként a Vasica-féle együttes dallamaira táncoltak a vendégek. A háború előtti vendéglőkre az államosítást követően, esetleg utána pár évvel, lakat került.

Pár év múltán megjelentek a modernebb zenét játszó kisegyüttesek. A fiatalok rajongottak értük. A hatóság – kevésbé. Dekadens, nyugatmajmoló zenének tartották. A legbefutottabb együttesek mindezek ellenére az év nagy részében a főváros, illetve a tengerpart vendéglőiben szórakoztatták a vendégeket.

A művelődési élet legfőbb patrónusa a megyei kulturális bizottság volt. Szerencsére, egy-két jóindulatú vezetője is akadt. Létrejött és eredményesen működött a helyi tehetségeket, de leginkább az anyanyelvet ápoló Tóth Árpád Irodalmi Kör, a Znorovszky Attila vezette Periszkóp színjátszó társulat, majd a közel negyedszázadon át eredményesen működő, a vidéki magyarok helyiségeket is bejáró Népszínház, a Viola tánccsoport.

A város értelmiségi rétegének egy része a magyar nyelvű népi egyetem előadásait látogatta. Csiszter Kálmán mérnök irányításával itt aradi és meghívott neves hazai értelmiségiek számoltak be a műszaki élet újdonságairól, az új korszak elvárásairól.

Az egykori Philharmonia Társaság „mintájára” még 1948-ban megalakult az Aradi Állami Filharmónia. A heti hangversenyek a színvonalas szórakoztatás egyik legjobb példáját nyújtották. Vasárnap délelőttönként pedig a diákság zenei műveltségének a fejlesztésére nevelő koncerteket tartottak.

Nagy népszerűségnek örvendett megszerezte a '80-as évek elején létrehozott pécskai Búzavirág együttes, az 1989-ig hússzor megrendezett Majláti Vasárnap, s a Csanádi János és Fazekas József tanárok lelkes munkájával megnyitott Zerindi Képtár, amely országos szinten is a legelső falusi művészeti galériaként vált híressé. Rendezvényeiket a távolabbi vidékekről is látogatták. Kevesebb népszerűségnek örvendett a felülről kezdeményezett Cîntarea României mozgalom, amelyet a Ceaușescu-korszakban évekig ráerőltették a vidéki műkedvelő életre.

Szólnunk kell a televízió térhódításáról. Az aradiak és környékbeliek, a város szerencsés földrajzi helyzetének köszönhetően, más országrészeket megelőzve tölthették szabad estéiket a kis képernyő előtt. A Magyar Vegyes Líceum fizika laboratóriumában 1957-ben felállított készülék előtt, még a budapesti próbaadások idején, városnegyednyi ember szorongott, hogy szemtanúja legyen a technika csodájának. (A román televízió akkori adásait ebben az ország részben még jó sokáig nem lehetett fogni!) Aztán lassan antennaerdő borította el a háztetőket, s hosszú időre a társasági élet, ha még lehet annak nevezni az akkori új jelenséget, a tévékészülékkel rendelkező emberek házába költözött. 1960-ban a római olimpia versenyeit, egy kedves szomszédom meghívásának köszönhetően, huszadmagammal követtük nyomon. „Jöhetsz, ha hozol magaddal széket” – hangzott a kedves meghívás.

Aztán lassan tért hódított a televíziózás, és az emberek egy része visszahúzódva, a lakásuk négy fala között töltötték estéiket, szabadidejüket.

Talán ez volt a manapság annyit emlegetett elszigeteltség első jelentős mérföldköve. Hatóságilag ezt az egyre szaporodó lakónegyedekkel (Vlaicu, Mikelaka, Alfa) próbálták ellensúlyozni.

A propaganda szempontjából is fontos volt, hogy viszonylag kis helyen sok embert lehessen elérni, befolyásolni. Másrészt a kis műhelyek összevonásából létrehozott mamutüzemek egyre szaporodó dolgozóinak szállást kellett biztosítani.

A nagy sietségnek és a felületes, csak a mennyiségre összpontosító munkának következményeként, 1970-ben a Cocorilor utcában egy tömbház számos emberáldozatot követelve összedőlt. A tragédia hónapokig foglalkoztatta a közvéleményt. Sokan visszariadtak attól, hogy tömbházlakásba költözzenek.

Egyre többen jártak be a környező falvakból dolgozni. Az ingázók szocializációja a gyári pártbizottságokra, szakszervezetekre hárult.

Az 1960-as évek elején még igen kevés magángépkocsi járt az utcákon. Aztán megjelentek a Wartburgok, Moszkvicok, Trabantok. Majd a pitești-i autógyár első Dacia kocsijai. És fokozatosan a hegyaljai vagy távolabbi túrázást felváltotta az autóskirándulás. Először a közelbe, majd távolabbi hazai tájakra, és hébe-hóba a szocialista tábor országaiba. Egy-egy jó kapcsolatokkal rendelkező autós még nyugatabbra is eljutott. Egész addig, míg be nem köszöntött, sok más aberrált megszorítással egyetemben, a legújabb pártfőtitkári intézkedés: a minimális havi benzinvásárlás.

A társasági életre, szórakozásra hatalmas, mondhatni végzetes csapást hoztak ezek az évek. Összejárni már nemigen lehetett, mert nem volt mivel megkínálni a vendégeket. Hideg volt a lakásokban, gyakran áramszünet és szegénység. Ráadásul sok helyen még a szoba falának is „füle” volt. Olykor maguk az ott lakók sem tudtak erről. A könnyelműen elejtett szónak pedig kemény következményei lehettek.

A társadalmi élet a szocialista időszakban kialakított rendjét is megrendítette a két, nagy létszámú kisebbség létszámának fokozatos csökkenése. Az újaradi némettség (svábság) pár év alatt szinte teljesen eltűnt. Őket kivásárolta az anyaország. A magyar anyanyelvű zsidóság pedig több hullámban kivándorolt Izraelbe. Távozásuk előtt számos adminisztratív „tortúrát” kellett

kiállniuk. Ráadásul a legtöbben hosszú hónapokig munkanélküliként tengődtek, mert amint megvallották távozási szándékukat, elbocsátották őket.

A sportéletet nem rendítette meg gyökereiben a népi demokrácia. A textilgyár labdarúgócsapata, az UTA több országos bajnoki címet nyert, sikeres kupaszereplései révén nemzetközi hírnevet szerzett Aradnak. Az elismertséghez, esetleg az országos válogatottságra jutáshoz hozzátartozott a magyar nevek „románosítása.” Némelyik annyira „sikerült”, hogy csak a legvérmesebb szurkolók tudták, hogy az illető játékos nem a többségi nyelvet használja otthon. (Ezen már nem lepődött meg senki, hiszen évek óta a földrajzi neveket is csak románul volt szabad leírni.)

Csúcson volt a női asztalitenisz, a céllövészet, az evezés és még jó néhány sportág is. Európa-, világbajnoki és olimpiai érmekeket szerzett sportolók öregbítették Arad hírnevét. A bajnokok népszerűsége kivívta a hölgyek, de az egész társadalmi élet megbecsülését, sőt csodálatát. Nyílt titok volt, hogy az élsportolók megbecsülése, életszínvonala jóval az átlagember felett áll.

De akkoriban erre senki sem irigykedett.

Az 1980-as évek második fele már csak a túlélési kényszerről szólt. És az óvatosságról. Mindenki bezárkózott és hallgatott. A nemzetközi helyzet alakulása halvány reményt nyújtott egy esetleges változásra.

Szórakozásról, a szabadidő laza eltöltéséről már szó sem lehetett.

A társasági élet a szó nemes értelmében teljesen eltűnt.

Aztán 1989 decemberében mégis „robbant a puliszka”.

Szelektív könyvészet

Arad. Economie și societate, 1945–1989. Cluj-Napoca, 2015.

Arad, monografia orașului. Arad, 1999.

Kántor Lajos, Láng Gusztáv: *Romániai Magyar Irodalom. 1944–1970,* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1973.

Romániai Magyar Irodalmi Lexikon, I. Bukarest, 1981.

Koreck Aladár: *Kálvin utca 22.,* Arad, 2017.

Piros Dénes: *Aradi nyarak.* Arad, 1999.

Piros Dénes, Radu Romanescu: *Braun Csibi és Arad*. Arad, 2015.

Puskel Péter: *Aradi sikertörténetek*. Arad, 2010.

Puskel Péter: *Aradi történetek, emberek*. Arad, 2014.

Ujj János: *Arad megye neves szülöttei*. Arad, 2007.

Ujj János, Olasz Angéla, Puskel Péter, Matekovits Mihály, Hadnagy Éva: *90 éves az iskolánk*, Arad, 2013.

Jövő, Vörös Lobogó, 1946–1989.

TÁCSI ERIKA

*„Ha egy nő újjá akar születni,
kétfrontos küzdelmet kell vívnia.
Az egyiket önmagával, a másikat
az egész világgal.”*

(Müller Péter)

Háborognak a sajtóban, mert különösen a kis pártok nem javasoltak hölgyeket se polgármesternek, se tanácsosnak; a parlamenti választásokon sem jobb a helyzet.

Ne feledjük, időben igen távol tőlünk a matriarchátus, a világon mindössze három helyen találjuk még a nőuralom maradványait: Szumátra szigetén, egy délkelet-kínai tartományban és Bangladesben, az antropológusok és történészek szerint mindkét fél megelégedésére működik.

A szavazáshoz, választhatósághoz való jog a demokrácia alapköve, de ez a jog igen változatosan alakult. A világon először Finnországban szavazhattak és voltak választhatók a nők 1906-ban, majd a 10-es évektől Portugáliában, Norvégiában, végül a nők az első világháborúban megváltozott szerepe és megítélése következtében Hollandiában, Oroszországban, Németországban, Nagy-Britanniában, Kanadában, az Amerikai Egyesült Államokban nyertek választójogot, de Franciaországban, Olaszországban 1949-ben, Ausztráliában 1967-ben, Svájcban 1971-ben, Kuvaitban először 2006-ban választhattak, voltak választhatók. Magyarországon az 1868-as kötelező oktatásra hivatkozva s a század elején megállapítva: az analfabéták ijesztő számát túrni nem lehet, analfabétaadó bevezetését tervezik s az írástudatlanok választási jogának megvonását. Temes-Torontál vármegyében a nők 44,8%-a írástudatlan volt. 1918-tól megszorításokkal, a Horthy-korszakban 30 éves kor felett a hat elemi osztályt

végzett nők szavazhattak, 1945-től megvalósult a férfi-női egyenjogúság, legalábbis ebből a szempontból.

A XX. században ismeretlen szerzőtől – feltételezem, tapasztalatai alapján – származik a megállapítás: *a történelem során nem mindig volt könnyű nőnek lenni, és nőként nyomot hagyni a férfiak világában*, bár J. J. Rousseau szerint *valamennyi civilizált ország tisztelte a nőt*, de léteznek személyes érdekek is...

A női egyenjogúság hiánya már a 18. század Európájában nyilvánvaló volt az élet különböző területein. Említhetem például Cornelia Goethet (1750–1777), aki ugyanolyan széles körű képzésben, nevelésben részesült, mint bátyja, nyelveket beszélt, több hangszeren játszott, tehetségesen írt, de bátyja is, férje is csak a gyermeknevelés és a konyha felé irányította, korában ismeretlen volt, alig maradt meg valami írásából, ma akadémia viseli nevét Offenbachban.

Számos tanulmány elemzi a feminista mozgalmat, amely Franciaországban a felvilágosodás korában bontakozik ki, majd egyre erőteljesebben egész Európában. Az első egyetemet végzett orvosnőként Európában, Halléban, az 1754-ben született Dorothea Christiane Erxlebent tartják számon, 1849-ben New Yorkban az 1821-ben született Elizabeth Blackwell gyermekeket és nőket gyógyít. Azt is feljegyezték, hogy az oxfordi egyetemen 1885. április 29-én vizsgázott első alkalommal nő. A XIX. század szerencsés példái között említhető Klara Schumann (1819–1896) zeneszerző, zongoraművész, akit férje, a zeneszerző Robert Schumann is elismert és támogatott.

(Nem említhetem pozitív példaként a nők egyenjogúságáért küzdő szélsőséges szüfrasset mozgalom egyik 1913-as megnyilvánulását, a mozgalom tagjai felrobbantották Lloyd George brit miniszterelnök vidéki házát.)

Magyarországon a XIX. század közepétől feminista egyesületek szorgalmazzák a nők egyenjogúságát, amit például a *Nő és a Társadalom* című lap hasábjain Bedy-Schwimmer Rózsa szerkesztő is népszerűsít. Ennek ellenére ellentmondásos a nők megítélése.

Madách Imre *Az ember tragédiájában* jellemzi Évát: *Minő csodás keverce rossz s nemesnek / a nő ..., a jó sajátja, / Míg bűne a koré, mely szülte őt. Ugyanakkor a férfigóg a következőt íratja vele: A nő korábban fejlődik, de teljes férfiú érettségre sohasem jut: könnyebben tanul és felfog, de híján van a teremtő géniusznak. Dilettáns marad és soha a művészetet és tudományt előre nem viszi.*

Nevelsz egy nőt, nevelsz egy teljes generációt – fogalmazza meg a XIX. században B. Young, ugyanakkor egy ismeretlen véleménye: *Az olvasó nők veszélyesek, olyan tudáshoz jutnak, amit nem nekik szántak.*

Magyarországon a nőnevelés kérdése a XIX. században kerül előtérbe. 1820-tól a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain rendszeresen jelennek meg írások a férfi és nő számára szükséges ismeretanyag mennyiségéről, minőségéről, van férfi, aki nem meri vállalni véleményét, de névtelenül elismeri, *testi-lelki, elméleti tehetségekre nézve nem alábbvalóak az asszonyok a férfiaknál* – külföldi példákkal bizonyítja a nők teljesítményét a művészetek és tudomány terén. Van, aki az otthoni nevelés előnyeiről beszél, van, aki az anyanyelven oktató tanintézet felállítását szorgalmazza.

Fáy András (1786–1864) irodalmi munkássága mellett foglalkoztatta a nő és gyermeknevelés, szerinte a *nő túlműveltsége éppoly káros, mint műveletlensége, az igazi művelt nő nem küzd a nemek jogegyenlőségéért.*

Az 1790–91-es országgyűlés által kidolgozott nemzeti nevelés alapelveit fejleszti tovább, a nemzetközi tapasztalatokat figyelembe véve, Eötvös József nemzeti szellemű, polgári jellegű 1868-as népoktatási törvénye, amely többek között előírja az iskolalátogatás kötelezettségét is. Számos folyóirat, de különösen a *Néptanítók Lapja* népszerűsítette. A törvény eredményeként jelentősen megnövekedett a pedagógusok s a diákok létszáma, különösen a különböző típusú népiskolai oktatásban.

Az elemi oktatás fő feladata volt az írás, olvasás, számolás elsajátítása, erre épült a gimnáziumi osztályok számtalan variánsa, majd a mai líceumnak megfelelő főgimnázium vagy felső iskola.

Régióinkban számos magyar nyelven oktató elemi iskola volt, de a sajtóságios történelmi helyzet következtében, középfokú intézet Temesváron magyar nyelven az 1538–51 között működő protestáns iskola, 1716-tól a Gymnasium Temesvariense latinul és németül oktatott, az 1788-ban Szentannáról Temesvárra költözött piarista gimnáziumban is különböző időszakokban csupán tantárgy volt a magyar, úgyszintén az 1775-ben létesült normál iskolában (tanítóképzőben). A század végén sorra alakuló középiskolákban a német nyelvet fokozatosan váltja fel a magyar: Katolikus Felső Leányiskola (1864), Állami Főreáliskola (1870), Felső Kereskedelmi Iskola (1874), Állami Felsőbb Leányiskola (1881), Állami Tanítóképezde (1892), Állami Főgimnázium (1897), Városi Felső Kereskedelmi Iskola (1899), Városi Zeneiskola (közép- és felső tanfolyammal, 1914).

Dél-Magyarországon a XIX. század végén terebélyesedik mozgalommá az oktatás-nevelés szolgálata. Rill József vingai tanító 1861 márciusában *Egyesüljünk* címmel szorgalmazza a *Tanodai Lapokban* a néptanítók összefogását, majd Eötvös József vallási és közoktatási miniszter javasolja népnevelési egyesületek létrehozását, így születik 1867 decemberében a *Délmagyarországi Tanítóegylet*. Az alakuló ülésen Temesváron a vármegye tizenöt fiókegyletének hatszáz délvidéki tanítója vett részt. A miniszter elismerően nyilatkozott az egylet elnökének, Kakujay Károlynak címzett levelében: *...a tanítóknak jutott a magasztos hivatás, ... a nagy célt elérni, mely után a népnevelés terén törekszünk.*

Az oktatás-nevelés alapvető kérdéseiről értekeznek az évi 2–4 közgyűlésen, amelynek súlyát a politikai, művelődési élet személyiségeinek részvétele is jelzi.

Kezdetben kevés tanítónő tagja az egyesületnek, az 1898-as közgyűlésen szép számmal lépnek be. 1870-ben Reinberger Ida tanítónő módszertani kérdésekről értekezik, 1896-ban Molinari aláírással jelenik meg *Nébány szó a lánynevelésről*, a szerző sürgeti az állami leány népiskolák létesítését, életnek kell nevelni, fiúklányok élethivatása különbözik, ezért negyedik osztálytól eltérő tantervet javasol, helyesen oktatni, nevelni a lányokat, az anyai

hivatást is szem előtt tartva, csakis tanítónő képes, de megengedhető a gyermekek együttes oktatása is.

1902-ben Pusztakamaráson Móric Júlia tanítónő *Lánynevelésünk* című előadásában célként fogalmazza meg *derék munkás, okos nőket, anyákat nevelni, akik átalakítják a jövő nemzedéket.* Csermely Emma Temesvár községi segédtanítónő szerint a *nők kiképzése elkerülhetetlenül szükséges, ...végre kimutatni azon előnyöket, melyek az élet különböző viszonyaiban a társadalomra a nők helyes kiképzése által háramolnak... A szakképesítés kereseti terek megnyitása, a nő képes legyen önállóan magát eltartani. A nők egyenjogúsításának következménye a társadalmi élet üdvös átváltozása,* de rosszallja az állami hivatalok igénylését, s Amerikában választási joggal rendelkeznek, sőt képviselővé választhatók, *lehetetlen természetes rendeltetési köréből kilépni... egy művelt, helyesen kiképzett nő sohasem fogja kötelességeit félreérteni.*

1897-ben Temesváron, az egylet ülésén Jeney Ferenc a lánygyermek erkölcsi életét veszélyeztető állapot ellen emelt szót, *az iskolából alig kikerülő 12-13 éves leánygyermeket a könnyelmű szülők nyilvános mulatóhelyekre bocsátják... 1894-ben a vármegye szakrendeletet alkottatott, ...ezen rendelet legszigorúbban hajtassék végre,* a gyermek erkölcsé védelmében.

Számos rendelkezés születik az oktató-nevelő tevékenység hatékonyságának biztosítására, a pedagógusok képzésére-továbbképzésére, óvónőkre, tanítókra vonatkozóan már korábban, a tanárokéra 1880-ban, szorgalmazzák a tanfelügyelők képzését is, továbbá újabb oktatási formák létesítését.

Szakiskolai képzést helyettesítenek a 12-15 éves korosztály számára az ún. ismétlő iskolák, pl. Fehértemplomon Berecz Gyula népszerűsítette a földművesek, iparosok, kereskedők képzésére vonatkozó utasításokat.

Gyakran már az elemi osztályokban kezdeményezik a tanulók gyakorlati munkáját. Nagyszentmiklóson Weiser Karola tanítónő tanfolyamot szervez a csetneki csipkekészítés terjesztése érdekében, hogy a *szegény lányok keresethez jussanak* – másrészt a kiállítás bevétele a szegény gyerekek felruházására fordította.

A *Délmagyarországi Lapok* 1880 novemberében a *Lugosi Nőegylet* nagyszabású kiállításáról számol be, amelyet Bonnáz püspök adományokkal támogatott.

Temesváron a siketnémák iskolájában 3 iparostanonc osztály is létesül, 7. osztály után tanműhelyeket szerelnek fel, a városi műhelyekben is dolgoznak. Az eredményt bizonyítja a 15 díj, amit Vácon, az országos siketnéma intézet centenáriumi kiállítására alkalmából (1902. október. 19.) szereztek a fiúk és lányok, munkáik között varrás, festés, szabómunkák, kőfaragás, rajz, cipőfelsőrész-szabás, kézimunka, kesztyűvarrás stb. szerepelt.

Felsőbb kézimunkaiskolát létesít Budapesten az *Országos Nőiiparegylet* 1881-től, fehérnemű-, ruhaszabás, -varrás, mérték-vétel, rajz, hímzés, művészi monogram batiszt-selyem-vászon-tüllre, csipkevetés, a 15 évet betöltött lányoknak a hímzés elemeit ismerniük kell, varrógépek állnak rendelkezésre, pontosan kell dolgozni.

A lányok iskoláztatása nagyobb méreteket ölt, a kormány gondoskodik arról, hogy a lánynevelés a nemzet érdekeinek megfelelő lehessen..., nevelőnők képeztesse..., ha lesznek lányaitkat otthon nevelni akaró szülők, minden tekintetben pótolhassák az idegeneket. A 3 éves képzés során német-francia-angol nyelvet, zenét tanulnak, a 4 éves polgári leányiskolai oktatásban bentlakó növendékek részesülnek az állam és a növendékek költségén. A sajtó hirdeti a végeredményt: tanító-nevelőnők kezdik meg az életben missziójukat.

Széles társadalmi igényt elégít ki, a *Néptanítók Lapja* minden számában hirdetnek, pl. 1908-ban: *Magyar tanítónőt angazsálok 2 polgárista lányomhoz, ki németül és franciául perfekt beszél, kitűnően zongorázik (Tolna megye). Előkelő úri család zeneértő, németül és franciául tökéletesen tudó nevelőnőt keres 14 és 16 éves lánygyermekéhez, ki azokat kézimunkára is tanítsa (Szabolcs megye).*

A Fehértemplomi Tanítóegylet közgyűlésén Fleischacker Leontin állami leányiskolai tanítónő a nőnevelésről szól: *a nevelő Pestalozzi elvei szerint a növendékek iránti szeretetből induljon ki.*

Cikksorozatot szentelnek az iskolai fegyelemnek: *...a tanítót fel kell ruházni a szülők összes jogával, csak így lehet a fegyelmet*

megszilárdítani..., fegyelem nélkül az iskola olyan, mint a malom víz nélkül (1905), ...törvénybe kell foglalni a szülői felelősséget gyermekeik kihágásai esetére (1907). A tanító, óvónő mint nevelő, legszentebb kötelessége külön figyelemmel kísérni növendékei közül azokat, akiket közönségesen vásott, rakoncátlan gyerekeknek szoktak nevezni, de akik legtöbb esetben a házi ferde nevelés lelki nyomorékjai, s tőlük telbetőleg legjobb akarattal, szép szóval, de ha kell, igazságos szigorral is lelki fejlődésüket helyes irányba kell terelni – javasolja Forgách Júlia óvónő (1908).

Nagybecskereken leányinternátus építésére gyűjtenek.

Mária Boldogasszonyról elnevezett jótékony nőegylet közgyűlésén (1880) Tötössy Matild, az egylet ideiglenes elnöke a város, illetve magánszemélyek által a szegények, illetve iskolák támogatására adományozott összegekről számolt be. Bonnáz Sándor csanádi püspök is rendszeresen támogatja az iskolákat. Becskereken Szatmáry Karolina teljes vagyonát a zárdára hagyta. Nákó Sándor gróf Nagyszentmiklóson polgári leányiskola céljára tízezer koronát adományozott (1903). Pancsován a *Mária Dorottya Egyesület* Délvidéki köre gyermekvédelmi intézmények jótékonyági tevékenységéről számol be Fodor József elnök.

Ozsvald Margit óvónő, az N. Kikinda-Zsombolya fiókegylet elnöke, beiratkozásra szólítja fel az óvónőket. 1903 októberében a közöny ellen tiltakoznak a felszólalók, harc a közvélemény érdeklődéséért, *abban az ország részben, ahol a legtöbb nagy- és vagyonos község van, még a nagyvárosokban, Temesváron, Aradon is alig néhány óvoda van... libalegeltetés és disznópásztorság ellenségei a gyermeknevelésnek.* György Aladár, az óvónők szakosztályának elnöke szigorúbb képzést igényel.

1897-ben miniszteri határozat dönt külön kisdednevelési szakosztályról, Szegfűné Goptsa Róza nagybecskereki óvónő az óvónők külön szakmai körét szorgalmazza, a tanítók tiltakoznak.

A nagybecskereki szakosztály ülésén előadás hangzik el a gyermek tanulmányozásáról, javasolják: szakfelügyeleten a felügyelő mellett óvónő is vegyen részt. Bányai Ernesztin óvónő *a kisdedővő intézet és népiskola viszonyáról értekezik.*

Gyermekápolási tanfolyamot szerveznek az óvónőknek, pályázatot hirdetnek, pl. *Óvónőképzés a jövőben*. A Magyar Pedagógiai Társaság 1907-ben pályázatot hirdet: *Brunszvik Terézia, a magyar gyermekkertek megnyitása körüli érdemei* címmel.

Országos szinten, de különösen a fővárosban, ismert néhány kiemelkedő személyiség tevékenysége a nőnevelés szolgálatában, ezekről a délvidéki sajtóban is szó esett.

A legismertebb s talán elismertebb *Brunszvik Teréz* (1775–1861), az első magyar kisdudóvó intézet megalapítója Budán 1828-ban, Angyalkert néven, megelőzve a nyugatot, majd sorra követték a nagyobb vidéki városok. Tervezetet készített egy nők számára felállítandó tanintézet számára. Kéziratban maradt fenn *Nőképzés és nőnevelés a nők hivatásáról, egyenjogúságáról*. Pestalozzi méltatta munkásságát, az *Őn nemes lelke... csak a hazájáért és az emberiségért dobog* – írta neki.

Unokahúga, *Teleki Blanka* grófnő (1806–1862) festő, szobrász, pedagógiai szakíró intézetet létesít Pesten főúri magyar lányok számára, célja az anyanyelv ápolása, a nemzet kulturális értékeinek megőrzése, felsőfokú oktatást is szorgalmaz. Az általa alapított intézetben nevelőnő-tanítónő *Leövey Klára* (1821–1897) író, újságíró. *Brunszvik Júlia* (1786–1866) a Budai Jótékony Nőegylet elnöke, a Máyer István által 1852-ben alapított bölcsőde elnöke 1853-tól. *Karacs Teréz* (1808–1892) író, költő, fordító, pedagógiai jellegű cikkek szerzője, Miskolcon a református nőnevelő intézetnek igazgatója 1846-tól, 1853–63 között Kolozsváron a Felső leányiskola igazgatója, a polgári réteg számára teremti meg a magasabb iskoláztatás lehetőségét. A tanult, vezető állású nő helyzetéről is tanúskodik a tény, hogy az 1848. július 20–24. között szervezett tanügyi kongresszuson egyedüli női résztvevő. *Veres Pálné*, Benitzky Hermin Karolina (1815–95), az Országos Nőképző Egyesületek alapítója, iskolaalapító, tantervet készít a nők magasabb ismeretszerzése céljából, 1882-ben avatják az általa épített iskolát.

Ritkábban emlegetett *Zirzen Janka* (1824–1904), aki Jászberényből indul, pedagógus, a magyar nőnevelés jelentős kép-

viselője. 1869-től Budán a Magyar Királyi Tanítóképezde, majd 1875-től az Erzsébet Nőiskola igazgatója. Utóbbiban iparoktatást is bevezetett, Treffort Ágoston miniszter megbízta, Bécsben, Párizsban tanulmányozza az ipariskola működését, szerezze be az iparoktatáshoz szükséges gépeket, felszereléseket. 1877-ben Ferenc József meglátogatta az intézményt, Koronás Arany Érdemkereszttel tüntette ki, ez a legmagasabb elismerés, amit nő kapott. 1888-tól a főiskolai rangú, felsőbb leányiskolák és tanítóképezdek tanárai és igazgatói részére szervezett Felsőbb Tanítóképző igazgatója.

Az egészségügy területéről is emíthetünk kiemelkedő teljesítményt. *Kossuth Zsuzsanna* (1817–54) az 1848-as szabadságharc idején tábori hadikórházat létesít, betegeket, sebesülteket ápol. *Hugonnay Vilma* (1847–1922) az első magyar orvosnő, 1879-ben Zürichben avatják orvosdoktorrá, egy év svájci gyakorlat után hazatér, Ferenc József gratulál neki: *örülök, hogy a grófnő az első magyar orvosnő, de ugyebár praktizálni fog, mert a tudománynak csak akkor van becsé, ha azt értékesítik.* Nem rajta múlt, hogy diplomáját csak 1897-ben ismerik el. Országos Nőképző Egyesületet szervez, ingyen oktat egészségtant, gyermekgondozást, betegápolást. 1907-ben jelenik meg *A nő mint háziorvos* című könyve. Az első világháború idején hadisebészeti tanfolyamot végez, sebesülteket ápol, 1915-ben magas állami kitüntetésben részesül.

1906-ban a Délvidéki Tanügy tájékoztat: a nagybecskereki néptanító lányát, *Fischer Reginát* orvosdoktorrá avatták, tanulmányait szülőfalujában, az egyetemet Budapesten végezte.

S hogy egy rendkívüli életutat is említsünk: a Horvátországban született *Lebstück Mária* (1830–92) Lebstück Károly néven számos hőstettet hajtott végre a szabadságharcban, sebesülteket is mentett, az aradi várban is raboskodott, arany kardbojttal, honvéd főhadnagyi ranggal tüntették ki.

A felsorolt életpályák csak a sikereket, eredményeket, esetleges elismerést példázzák, nem esett szó a kudarcokról, amelyek különben Oprah Winfrey szerint *csak újabb lépcsőfokok a nagyság*

felé vezető úton, nem esett szó következetes, konok kitartásról, küzdelemről a maradi gondolkodással, előítéletekkel, törvényekkel szemben, mert ahogy Charlotte Whitton (1896–1975), egy kanadai nagyváros, Ottawa első női polgármestere megfogalmazta: Bármit is tegyenek, a nőknek kétszer annyit kell elvégezniük, mint a férfiaknak ahhoz, hogy jónak ismerjék el őket.

Fucsek Sándor méltatja dr. Wlassich Gyula minisztert, hogy az ellenállás ellenére a nők egyetemen orvosi, gyógyszerészeti, tanári képezést nyerhetnek.

Eredmények és igyekezet ellenére a *Tanügyi Lapok* arról cikkez a XX. század első évtizedeiben, hogy sok a tanítónőket képző intézet, a nőket vissza kellene szorítani a munkahelyeken, a dolgozó nő a férfiak munkáját veszi el.

A Délvidéki Tanügyben 1897-ben Gockler Lajos nagybecsereki, majd temesvári tanító, *Kedves Nagysád* megszólítással levélsorozatban fejti ki véleményét a tanítónő munkájáról.

Azok közé tartozom, kik a nőt nem szívesen látják a tanító pályán. Indoklása, többek között: *Az ön fejcskéjének egyáltalán nem az a rendeltetése, hogy számtani vezérkönyveken törje, kínozza, inkább arra való, hogy azt az élet viharában edzett férfi erős vállára hajtsa. Bogár szeme nem azért tündököl, ...hogy figyelmetlen nebulók írásbeli dolgozatának javításával rontsa...* Ebben a stílusban részletesen indokolja: a nő alkalmatlan bármely pályára, feladata a férjet szolgálni, gyermekeket nevelni. Továbbá támadja a *nagysád* véleményét: *Bizonyára az a meggyőződése, ha rendeltetésétől eltérő pályát választ is, csak oly lelkesedéssel és haszonnal szolgálhatja a közügyeket, mint akár én.* Ironikusan válaszolja, a tanítónőt érzelmei kerítik hatalmába egy hetyke bajusz láttán, csalódása a gyermekek iránti közönyben nyilvánul meg, *...a tanítógyűlésen a csinos fiatal előadását érdekesnek tartja...* *Az Ön érzelmi világa egészen másként játszik bele mindennapi foglalatosságába, mint az enyém.* Ennek természetes következménye, *hogy hivatalbeli kötelességeink teljesítésében óriási különbség van közöttünk...* *Hű lovagjával sétál, kitűnően elmulat, elkésik, ha az igazgató jóakarátulag figyelmezteti, ...ezért már könnyeket is képes hullatni.* Továbbá, *csúnya szó a kenyérkereset... ön*

tudja jól, bármely férfi erős karja elvállalhatná a kenyérkereset munkáját, de inkább meghal, sembogy valakinek elmondaná..., megfogalmazza, nem akarok férjhez menni, magasztos pályámnak szentelem egész életemet, ...elsiratja azt a bús történetet egy szép virág észrevétlenül hervadásáról... Ezzel ellentétbe helyezi a férfi tanító, azaz saját ígéretes pályáját. Szerinte a nyilvános szereplés nem nőnek való, mindig szívével gondolkozik, eszével érez... A nő mihelyt a társadalmi élet küzdelmeibe elvegyül, kivetkezik teljesen nőiességéből, életcélját tévesztette, le kell mondania a családi élet boldogságáról. Ha választani kell, ne akarjon minden áron kivétel lenni..., cserélje fel a tanítónő címet a ...tanítóné vagy jegyzőné címével..., azon feltétel alatt, hogy esküvő előtt állásáról lemond.

Füredi Katica tanítónő, *Tisztelt Uramnak* címezve, pontról pontra szellemesen cáfolja a leírtakat. Férjes asszony, gyereke van, a magyar embernek felesége volt és van, magyar felfogás szerint a nő fele segítsége a férfinak mindenben. *A magyar asszony kiveszi részét a munkából, együtt keresi a kenyeret férjével, s ki mondhatja, hogy ez által családi követelménynek eleget nem tesz? ...Én, becses engedelmével, azt ajánlanám, hogy jövő cikke helyett inkább tanulmányozza, mit cselekedjék a férfi és a nőtanító, hogy a társadalmat az erkölcsi süllyedéstől, ...amennyire tőlük telik, megszabadítsa.*

Az ellenséges hangokkal szemben Mihályfi József állásfoglalása: *...el kell ismernünk, az általános művelődés szempontjából tényleg igen üdvös és áldásos, eredményes tevékenységet fejt ki a tanítónők tiszteletre méltó testülete.*

A *Néptanítók Lapja* közli a század elején a több száz pályázóból kiválasztott tanítók névsorát, szép számmal van köztük tanítónő, de igazgatónak kinevezve egy sem. Bizonyára jogos a vád, régiókban kevés az óvoda, kevés a kinevezett óvónő is. Valószínűleg új irányt jelöl, néhány évvel ezelőtt Dániában egy rokonszenves *óvóbácsit* ismertem meg.

Jelen írás a pedagógusok sokoldalú és gazdag tevékenységéből csak a női törekvések kezdetére összpontosít. A tudatos tevékenységet a társadalom és az egyéni sors szolgálatában a Temes-

vári Magyar Királyi Állami Felsőbb Leányiskola igazgatónője, *Mársits Rozina* által szerkesztett *Értesítő* XIV. évfolyamában (1898) megfogalmazott cél bizonyítja: *Társadalmunk női tagjai a társadalmi jelen viszonyok által feltételezett s élethivatásukra szükséges általános műveltséget szerezhessenek. Az Aradi M. Kir. Áll. Felső Leányiskola és Leánygimnázium Értesítőjének XI. évfolyamában (1918) Gúta István igazgató örömmel közli: A világot felforgató háború... sok régi felfogást alakított át. ...A mai nőt is másképpen értékelik, mint hajdanán. Íme a feladat, új, tökéletesebb asszonytípus nevelése.*

A második világháború utáni történelmi, gazdasági változások objektív következménye mindaz, ami ma van. Az oktatás, a felsőoktatás számos területe elnöiesedett, a női munkaerő szinte minden területen megtalálható, a szociológusok szerint más problémák merülnek fel. A női munkaerő rosszabbul fizetett, a nők kisebb százaléka kerül vezető állásba. Ha statisztikát nézünk: 2011-es adatok szerint Romániában a lakosság 51,2%-a, Magyarországon 52,5%-a nő.

A várható átlagéletkor egyformán 71 év a férfiak, 78 év a nők részére. Később házasodnak, később vállalnak gyereket, keveset, a válási ráta 2010-ben ezer lakosra Romániában 1,5%, Magyarországon 2,4%.

S hogy az indító gondolathoz visszatérjek: a nők szerepvállalása a politikában? Ruandában a parlamentben 61,3% a nő, Magyarországon 12,6%, Romániában 22%.

Végezetül, a jövőben reménykedve, Csitáry-Hock Tamás író idézem: *Az igazi Nőt a férfi engedi élni. Mert a Nő ugyanúgy ember... Társ.*

WILHELM SÁNDOR

Egy halbiológus visszaemlékezései

Másodéves egyetemista koromtól foglalkozom halkutatással. Gyurkó István professzor úr irányításával kezdtem el a halak táplálkozását, növekedését, szaporodását kutatni, ilyen témából írtam az államvizsga-dolgozatomat, majd a doktori tézisemet is.

Egyetemi éveim alatt dolgoztam fel a professzor úr irányításával az őáltala rendelkezésemre bocsátott sujtásos küsz példányokat. Nem volt ez könnyű munka, több száz példány testhosszát, testtömegét lemérni, a petefészkekben található ikrákat megszámolni, majd a felboncolt tápcsatornákban található táplálékkomponenseket meghatározni, megszámolni, tömegüket lemérni, ezután következett a kapott adatok statisztikai feldolgozása. Szinte minden szabadidőm ráment, de megérte, hiszen ebből lett a professzorral együtt megírt, nyomtatásban megjelent közös közlemény. Nagy élmény volt, amikor egyetemistaként először láttam nyomtatásban a nevemet. Ennek az anyagnak a felhasználásával készült el az államvizsga-dolgozatom is.

Már székelyhídi tanárként fogtam neki a törpeharcsa tanulmányozásának. Itt már egyedül kellett dolgoznom, a megfelelő felszerelést is be kellett szereznem. Preparáló mikroszkóp helyett be kellett érnem az állat-egészségügyi rendelőtől kölcsönzött trichinoszkóppal, torziós mérleg helyett pedig patikamérleggel. Szerencsém volt a feleségemmel, aki hajlandó volt ikrát számolni, ezzel is gyorsabban ment a munka. A feldolgozott anyagból több dolgozatot sikerült leköszölni hazai szaklapokban. Ez keltette fel Pop Viktor kolozsvári egyetemi professzor, hajdankori tanárom figyelmét, aki felajánlotta a doktorátus megszerzésének lehetőségét. Hogy ez akkoriban mekkora óriási dolog volt, ma már el sem lehet képzelni. Elég, ha arra gondolok, hogy az egész országban négyen voltak, akiknek jogában állt a gerinces állattan témakörében doktorandusokat irányítani, ezek

közül egy-egy a három egyetem természettudományi karán volt oktató, egy pedig a Központi Biológiai Intézet kutatója volt, ráadásul mindegyik csak meghatározott számú jelöltet foglalkoztathatott. A professzor halála után a neves bukaresti halbiológus, Petru Bănărescu irányításával folytattam a munkát és védtem meg a dolgozatomat a Bukaresti Biológiai Intézetben.

Mikor a biológia doktoraként jogot nyertem a Magyar Tudományos Akadémia által meghirdetett pályázatokon való részvételre, több ilyen is nyertem, és a szarvasi Halászati Kutatóintézetben dolgoztam fel a székelyhídi mocsárvilág maradványai-ból keserves munkával összegyűjtött lápi póc anyagot, ebből is több értekezés született romániai és magyarországi szaklapokban.

Az általam tanulmányozott halfajok mindegyikéről, a sújtásos kűszről, a közönséges törpeharcsáról és a lápi pócról megfelelő kiegészítéssel egy-egy monografikus jellegű tanulmánykötet látott napvilágot az Erdélyi Múzeum-Egyesület gondozásában. Ezek az aradi Vasile Goldiș Egyetem kiadásában román nyelven is megjelentek. A paduc biológiáját tárgyaló kötethez viszont jórészt a Gyurkó István kutatásait használtam fel, ezeket egészítettem ki saját adatokkal, ezért az ő neve szerepel első szerzőként, ezt a könyvecskét a Magyar Haltani Társaság jelentette meg a neves halbiológus tiszteletére.

Magyarországi kedves barátom, Harka Ákos annak idején részt vett az aradi egyetem által szervezett nemzetközi halas konferencián, ahol megalakítottuk a Romániai Ichtiológusok Egyesületét. Az egyesület a tagok között felmerült személyi ellentétek miatt csak rövid ideig volt aktív, ám az Ákos barátom által ennek mintájára kezdeményezett Magyar Haltani Társaság az ő elnökségével mai napig is sikeresen működik. Az ő javaslatára kezdtem el halfaunisztikai kutatásokat végezni. A gyűjtőutak többségére ő is meghívást kapott, ami természetes is, hiszen egyrészt ő ekkor már tapasztalt faunakutató volt, másrészt a vizsgált folyók többségének alsó szakasza Magyarország területére esik, és természetesen ezek a területek is a kutatás tárgyát képezték.

Annak idején nem volt lehetetlen kutatási engedélyt szerezni. Elegendő volt egy kérvényt benyújtani ahhoz a megyei vadászati és halászati hatósághoz, amelynek területéhez tartozott a kutatni szándékozott folyóvíz, és indulhatott a terepmunka. Föltétlenül meg kell említenem Gavril Ardelean professzor, a Goldiș Egyetem szatmárnémeti részlege vezetőjének nevét, aki a kiszállások egy részén szintén részt vett, de ő biztosította a kutatások anyagi hátterét, utazást, elszállásolást, étkeztetést is.

Mára már lényegesen megváltozott a helyzet. A környezetvédelmi hatóság egy lehetetlen nevű osztályához kell leadni a kérvényt egy előzetesen pályázatot nyert kutatási terv birtokában, akkor aztán jó hazai szokás szerint esélyed van arra, hogy elfektessék egy fiókban a kérelmedet, s esetleg a tél beálltakor választ is kapj rá. Persze, egy hozzám hasonló, nem kutatóintézeti vagy egyetemi kádernek, hanem egy ilyen mezei biológusnak egyszerűen lehetetlen lenne engedélyt szerezni, miközben a terepen járva tapasztalhatjuk, hogy orvhalászok tömege pusztítja a halakat a lehető legváltozatosabb eszközökkel, minden félelem nélkül, hogy engedélyről, vagy akár ellenőrzésről természetesen szó se essék.

Az első általunk felmért folyó a Berettyó volt. A folyó forrásvidéke felejthetetlen szépségeket rejtget, ennek megfelelő a halállománya is. A felső szakasz egyetlen halfaja a pisztráng, ám ezzel is akad egy kis probléma. A szakirodalomból ismert, hogy itt egy olyan változat élt, amelynek nincsenek az oldalán piros pettyek, mi viszont csak a normális színezetű egyedeit találtuk. Ennek oka, hogy a közeli tenyésztelepen ezt szaporították, s az innen kiszabadult példányok kiszorították az előbbieket. Berettyószéplak alatt a kőolaj-kitermelés következményeként fellépő vízszennyezés következtében alig maradt hal a folyóban. A szennyezés hatása Margittáig tartott, ott viszont már a városi szennyvíz oda befolyt részének szennyező hatása érvényesült. Akkor még nem épült meg a Széplak feletti víztározó, így ennek hatását még nem tudtuk felmérni. Már ekkor tapasztaltuk olyan nagy természeti értékű fajok eltűnését, mint

a fúrge cselle, magyar és német bucó, homoki küllő. Számos faj példányai pedig csak a magyarországi szakasról kerültek elő, ahol is feltételezhető, hogy csak a Tiszából alkalomadtán felúszó példányokról van szó. Örömet okozott viszont a folyóból eddig nem jelzett tiszai ingola egy példányának megtalálása, valamint a rendkívül ritka nyúldomolykó előkerülése is. Számos tájidegen halfajjal találkoztunk, közülük a razbóra még a kőolajjal erősen szennyezett szakaszon is előfordult. Itt találtuk meg a Romániában akkoriban új fajnak számító, Amerikából származó fekete törpeharcsa második lelőhelyét. Lévén, hogy az ottjártunk óta eltelt hosszú idő során a folyó természeti viszonyai jelentősen módosulhattak, esedékes lenne megismételni a kutatásokat, felmérni a folyó halfaunáját érintő változásokat, és ezeknek a halállományra gyakorolt hatását.

A Berettyó egyik legnagyobb mellékpataka, a Bisztra, amely a legszennyezettebb szakasz közelében, Margitta alatt ömlik a folyóba. Feltételezhető volt, hogy a halpopulációk egy része a szennyeződés elől itt talált menedéket. Ez a feltételezés beigazolódni látszik, hiszen a fúrge csellét meg a homoki küllőt csak itt találtuk meg, a Berettyóból már eltűnt, de a sujtásos kűsz, a paduc vagy a rózsás márna is visszatelepülhetne innen, ha a Berettyó szennyezettsége csökkenne.

A Berettyó legjelentősebb mellékvize az Ér. Legnagyobb sajnálatunkra az Ér folyó medencéjét és természetesen ennek megfelelően a halfaunáját alapvetően megváltoztató lecsapolási munkálatok előtti időszakról nem rendelkezünk megfelelő adatokkal. A hajdan a területen dolgozó öreg halászok elmondása szerint az általuk leginkább zsákmányolt halfaj a ponty, kárász, csuka, a cigányhálnak nevezett compó és a harcsa volt. A hatalmas tömegben előforduló réti csíkot az erre specializálódott csíkászok fogták. A mocsárvilág felszámolásával a terület vízmennyiségének nagy része a főcsatornában gyűlt össze, amely így folyóvíz képét mutatta. A gazdasági jelentőségű halfajok, mint a ponty, harcsa, compó, réti csík, vagy eltűntek, vagy a torkolati szakaszra húzódtak vissza. Megjelentek viszont olyan

reofil halfajok, mint a süllő vagy a vágó durbincset felváltó széles durbincs. Nagyon megritkult a nagy természeti értéket képviselő lápi póc állománya, amelyről sokáig azt gondoltam, hogy kipusztult, ám később töredékpulációit sikerült megtalálnom. Itt is elszaporodtak az idegenhonos invazív halfajok, mint a razbóra és a naphal. A fekete törpeharcsa jelenlétét Románia vizeiben innen jeleztem először, de később megfigyelhettem a faj fokozatos térhódítását a közönséges törpeharcsa kárára. A szárazabb időjárás beköszöntével, no meg az állandó mederkotrások megszűntével a hajdankori mocsárvilág ugyan nem állhatott helyre, de a főcsatorna fokozatosan eliszaposodik, benövi a mocsári növényzet, ennek megfelelően a halfauna minden bizonnyal ismét lényegesen megváltozik. Ezt a változást is fontos lenne a kutatások megismétlésével nyomon követni.

Amikor a Krasznát vizsgáltuk, feltűnt, hogy bár forrásvidéke a Berettyóéval közeli szomszéd, milyen nagy eltérés van a kettő között. Míg a Berettyó vize egyetlen vastag sugárban tör elő a sziklából, a Kraszna több apró, sekély csermely összefolyásából ered. Ennek megfelelően itt nem találtunk pisztrángot, rengeteg volt viszont a kövi csík. Ismert tény, hogy a Kraszna az Ecsedi-lápot táplálta, ám a lecsapolás után annak mára már nyoma sem maradt, így semmi sem állja útját a Tiszából alkalmanként felúszó halaknak. Ugyanakkor a folyó felső szakaszán, Varsolcnál megépített duzzasztógát mögött terjedelmes mesterséges tó alakult ki, amely alatt hosszú szakaszon csak sekély patakocska maradt a folyóból. Pisztrángot a felső szakaszon természetesen nem találtunk, helyette gyakori volt a kövi csík. A varsolci gát alatt a kifolyó vize zavaros fehér volt a szomszédos szivattyúházból beleömlő derítő anyagoktól, ennek ellenére sügér és naphal apró példányai nyüzsögtek benne, erre a jelenségre semmiféle magyarázatot nem tudtunk adni. Feltűnő volt a Petényimárna jelenléte a felső szakaszon, ugyanígy a sujtásos küsz előfordulása a folyó középső szakaszán. Az alsó szakaszon különben a várakozásnak megfelelően számos, minden bizonnyal a Tiszából felúszott faj jelenlétét sikerült kimutatni.

A Túr folyó völgyében a főmeder mellett a mellékvizeket is sikerült tanulmányozni. Tapasztalhattuk a kányaházi víztározó, valamint a bányák szennyező csurgalékvizének halfaunát károsító hatását. Ez utóbbira a Turc-patak volt eklatáns példa, amelyben egyáltalán nem találtunk halakat. Új fajként fedeztük fel a botos kölöntét a Túr felső folyásán. Érdekességként megemlítjük a leánykoncér esetét, amelyet Bănărescu éppen a Túr határközeli szakaszáról írt le, mint Románia halfaunája számára új fajt, ám azóta senki sem jelezte se innen, se máshonnan jelenlétét az országból. A faj egyedeit most is megtaláltuk a folyóban, de csak Magyarországon, a romániai szakaszon nem. Sajnos olyan, régebben a területről említett fajokat, mint az ingola, márna, réti csík, pér, lápi póc, süllő, selymes durbincs, német bucó, nem sikerült megtalálnunk.

A máramarosi folyók közül a Visóban feltűnően kevés pisztrángot találtunk, ennek oka minden bizonnyal a rendszeresen űzött orvhalászat lehet. Kevés ingola, pér, nyúldomolykó, paduc mellett nagyszámú vaskos csabak, Petényi-márna, fűrge csele került terítékre, de megtaláltuk a botos és cifra kölöntét egyaránt. Megfigyelhettük a két kölönte faj szakaszonkénti elkülönülését: míg a cifra kölönte a pisztráng szinttáj felső szakaszát, a botos kölönte ennek alsó szakaszát foglalja el. Sajnos, galócát nem sikerült találnunk.

Az Izának és mellékfolyójának, a Márának a Visóénál gazdagabb halfaunája volt. Pisztrángot csak a Máraiban találtunk, ott is csak kis számban, a pér hiányzott, viszont gazdag állománya volt a vaskos csabaknak, fűrge csellének, sujtásos küsznek, Petényi-márnának, mindkét kölöntének. Három küllő faj, a tiszai, a felpillantó és a homoki küllő is előkerült. Galócát itt sem találtunk. Sajnos, az Iza vizének minőségét alaposan lerontják a partjain egymást követő települések, amelyeknek kommunális szennyvize legtöbbször akadálytalanul ömlik a folyóba.

A legszegényebbnek a Szaplonca halfaunája bizonyult. Itt sikerült szivárványos pisztrángot begyűjteni, de az egyértelműen alkalmi előfordulás, a közeli pisztrángtenyésztő telepről kiszá-

badult példány volt. Nagy örömünkre a tenyészetben végre sikerült egy hatalmas példány galócát látni, ám az a kudarcba fulladt mesterséges szaporítási kísérlet egyetlen még életben lévő egyede volt.

Mindhárom máramarosi folyó torkolatánál vizsgáltuk a Tisza halállományát is, amit annak ellenére gazdagnak találtunk, hogy sem pisztráng, sem pér, sem galóca nem került elő belőle. Itt is megfigyeltük a két kölönte faj magasság szerinti megoszlását, ugyanis cifra kölönte csak a Visó torkolatánál, míg botos kölönte az Iza és a Szaplonca beömlésénél került elő.

A szennyezéstől leginkább sújtott a Lápos folyó volt, amelynek felső szakaszán a felhagyott, lezárt színesfém bányákból kiszivárgó bányavíz, valamint a meddőhányókból kimosott csurgalékvíz a fő szennyező forrás, míg a középső szakaszon a pálínkaforzókából kikerült cefre gátolta a folyó vizének természetes öntisztulását. A folyó forrásközeli részének és egyes, a szennyezéstől kevésbé érintett mellékpatakoknak viszont aránylag változatos halfaunája volt. Érdekes jelenséget figyeltünk meg a középső szakaszon, ahol a bányavíztől még sárga folyószakaszon jelentős számú és méretű domolykóállományt találtunk. Ez az a folyó, amely a bozintai derítőmedence gátjának átszakadása és a szennyező zagy Láposba ömlése után tönkretette a Szamos, sőt a Tisza halállományának egy jelentős részét is.

Kellemes meglepetés volt, amikor felkértek, hogy vegyek részt egy kutatócsoportban, amely a Tisza ukrainai és szlovákiai mellékvizeinek élővilágát kutatja. Itt is Harka Ákossal és az eperjesi egyetem egyik tanárával dolgoztunk együtt. Felmértük az Ung és a Latorca ukrainai szakaszának halfaunáját, majd Szlovákiába mentünk, ahol a Bodrog került sorra, amelynek kutatását Magyarországon, a Tiszába való betorkollásánál fejeztünk be. A halászat nyújtotta élmények mellett történelmi ismereteim bővítésére is sor került, hiszen Ukrajnában jártunk Munkácson és Ungváron, mindkét helyen megnéztük a várat, Szlovákiában, Borsiban láttuk Rákóczi Ferenc szülőhelyét, Ruszán Dobó István síremlékét. Magyarországon voltunk Sáros-

patakon és Tokajon. Halkutatóként is érdekes élmény volt, amikor az éppen esedékes napfogyatkozást egyik kedves kollégával a Velencei-tó partján néztük végig. A stégen horgászok sora áztatta a zsinórt eredmény nélkül, ám amikor a nap újra előbukkant, harapni kezdtek a halak, ahogy az a hajnali órákon is lenni szokott.

Utolsó terepmunkámra a Szilágy megyei Egregy és Almás patakok halfaunájának felmérése során került sor. Ez a kutatás kiegészítette a megye halfaunájára vonatkozó előzetes felméréseket, és lehetővé tette számomra a Szilágy megye élővilágát bemutató kétkötetes monográfia megfelelő fejezetének megírását.

Több halbiológiai tárgyú könyvet is írtam, közülük az első, a *Mint hal a vízben* a halak viselkedését taglalja, a *Halak bonckés alatt* a testfelépítésükkel foglalkozik. A *Halak a természet háztartásában* címen megjelent munkámat a Kriterion Könyvkiadó után a németországi Globe Edit Kiadó is megjelentette. Harka Ákossal írtuk a *Partium halai* című könyvet, no meg a Magyarországon megjelent *Halhatározó borgászoknak, halbarátoknak* című ismeretterjesztő kiadványt.

A felsoroltak végére egyetlen megjegyzés kívánkozik: ekkora időigényes munkát elvégezni lehetetlen lett volna a feleségem mértő hozzáállása nélkül. Hálás köszönet érte!

TARTALOM

ELŐSZÓ	5
KOVÁCS ROZÁLIA – Kinizsi Pál, a törökverő.....	7
UJJ JÁNOS – Kétszáz éves lesz az újaradi templom	20
FEHÉR JÓZSEF – Ki volt Kazinczy Ferenc?	28
CSORBA CSABA – Partiumi vonatkozású dokumentumok a Sárospataki Református Kollégium Levéltárában	31
HALÁSZ PÉTER – A gyimesi táj és népének vázlatos múltja és jelene ..	36
DUKRÉT GÉZA – Beöthy Ödön, a reformnemzedék egyik legkiválóbb országgyűlési szónoka	80
BERECZ GÁBOR – Olvasólámpa – Paget János emlékezete	86
SZILÁGYI ÉVA ANDREA – Hetényi Kovács János élete és munkássága....	121
MAKAI ZOLTÁN – Emlékezzünk Dobsa Lajosra, a magyar irodalom és kultúra egyik kiemelkedő alakjára	137
DEBRECZENI-DROPPÁN BÉLA – „...oda költözött a jobb lélek, honnan származott, az égbe; földi sárháza pedig a csekei temetőben porlik.” – Kölcsey Ferenc temetése és sírja	141
SZENDRŐ DÉNES – A kereszthordozó Görgey	170
SZEKERNYÉS JÁNOS – „Fényt és dicsőséget árasztott...” 200 éve született Temesvárott Klapka György tábornok	188
OLASZ ANGÉLA – „Kőből, fából házat... igékből várat” Emlékezés Kós Károlyra	251
WANEK FERENC – A Nagyalföld Romániához került déli része szénhidrogéntelepeinek ismerettörténete az első világháborúig ...	277
MAKAI ZOLTÁN, DR. SZABÓ JÓZSEF – A Penkert család története napjainkig	293
SZÁLKAI TAMÁS – Bihar vármegye levéltára 1920–1950 között	366

Erdélyi Magyar Adatbank – Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság

MAKAI ZOLTÁN - Visszapillantás. Időutazás: ifjúságom emlékei és a volt osztályom története	380
MAKAI ZOLTÁN - 56-os emlékeim	401
PÁSZTAI OTTÓ - Életutak	410
HITTER FERENC - A művészet a helytörténelem jelentős része	424
PUSKEL PÉTER - Társasági élet, szórakozás az egypártrendszer éveiben Aradon	434
TÁCSI ERIKA - „Ha egy nő újjá akar születni, kétfrontos küzdelmet kell vívnia. Az egyiket önmagával, a másikat az egész világgal.”	447
WILHELM SÁNDOR - Egy halbiológus visszaemlékezései	459

**A Partiumi füzetek kiskönyvsorozatában
eddig megjelent munkák:**

1. Borbély Gábor – Csernák Béla: *Bihar*
2. Kordics Imre: *Sírok, sírjelek a Várad-Olaszi temetőben*
3. Péter I. Zoltán: *Félicsfürdő*
4. Dánielisz Endre: *Nagyszalonta - városismertető*
5. Benedek Zoltán: *Nagykároly - református templom*
6. Bessenyei István: *Sarmaság*
7. *Hol sírjaink domborulnak - partiumi temetők* (gyűjteményes kötet)
8. Major Miklós: *Szilágyság - tájak, műemlékek, emlékhelyek*
9. Dukrét Géza – Péter I. Zoltán: *Püspöksfürdő*
10. Dánielisz Endre: *„Csonkatorony nyúlik a felbőbe...”*
11. Bunyitay Vince – Fodor József: *Székesegyházi Bazilika - Nagyvárad*
12. Alexandru Pop: *Varadinum - a vizek határolta város és vár*
13. *A szabadságharc zászlaja alatt* (gyűjteményes kötet)
14. Jancsó Árpád: *Rajtuk taposunk - A Bánság útjai a 19. században*
15. Kupán Árpád: *Mezőtelegd iskolatörténete*
16. Csilik József: *István király Szent Jobbja és Szentjobb község története*
17. Emódi János: *Erdélyi barlangfeliratok a 16-20. századból*
18. Szabó István: *Ottomány* (kismonográfia)
19. Csorba Mihály: *Érsemjén* (kismonográfia)
20. *Turulmadaras emlékműveink* (gyűjteményes kötet). Összeállította: Dukrét Géza
21. Dr. Mózes Károly: *A nagyváradi egészségügyi oktatás történetéből*
22. *Rév, Erdély sziklakapuja*
23. *A műemlékvédelem fölöttébb szükséges voltáról.* Évkönyv. Összeállította: Dukrét Géza
24. Nánási Zoltán: *Dr. Andrásy Ernő az Érmellék utolsó polihisztorja*
25. *Nagyvárad tudós püspökei*
26. György Irén: *Szalacs* (kismonográfia)
27. Antal Béla: *Bibarpüspöki*
28. Balláné Bakó Erzsébet – Török Ferenc: *Albis* (kismonográfia)
29. Pásztai Ottó: *„Aki fényt hagyott maga után...”*
30. Péter I. Zoltán: *Nagyvárad római katolikus székesegyháza*
31. Kiss Kálmán: *Egri község* (kismonográfia)
32. Dr. Mózes Teréz: *A révi fajekasság monográfiája*
33. Emódi János – Varga Árpád: *Telegdi sírkövek, emléktáblák*

34. Jósa Piroska: *Ezüstös gépmadarak szárnyán érkezett a halál*
35. Dukrét Géza: *Emlékművek, emléktáblák Bihar megyében*
36. Anzik Albert: *Livada - Sárközújlak*
37. Bozsóky Krestyán Ilona: *A temesvári iparoktatás kezdeteiről*
38. Dukrét Géza: *Hegyköz* (történeti monográfia)
39. Kormányos László: *Városfejlesztés Nagyváradon a 20. század elején*
40. Dukrét Géza: *A bihari turizmus története*
41. Velcsov Margit: *Bartók Béla és Nagyszentmiklós*
42. Szilágyi József: *Tóti község monográfiája*
43. Kovács Rozália: *Érmihályfalvi temetők*
44. Dukrét Géza - Péter I. Zoltán: *Nagyvárad városismertető*
45. Kupán Árpád - Dukrét Géza: *1956 emlékezete Biharban*
46. *Bartók Nagyváradon a helyi sajtó tükrében.* Összeállította: Thurzó Sándor
47. Kupán Árpád: *A mozi évszázada Nagyváradon*
48. Gavallér Lajos: *Micske a helynevek tükrében*
49. Péter I. Zoltán: *Nagyvárad műemlék épületei*
50. *Nagyvárad ipartörténete*
51. Jósa Piroska: *Bihari sorsok a változó időben*
52. Ujj János: *Arad építészeti emlékei*
53. Pávai Gyula: *Mesélő aradi házak*
54. Dukrét Géza: *Emlékművek, emléktáblák Bihar megyében*
55. *Épített örökségünk a helytörténeti kutatás tükrében.* Összeállította: Dukrét Géza
56. Orosz Otília Valéria: *Műemlék orgonák az Érmelléki Református Egyház-
megyében*
57. Borbély Gábor: *Szőlő és bor az Érmelléken*
58. *A bölcsőtől a sírig - 250 éve született Kazinczy Ferenc*
59. Kiss Kálmán: *Túrterebes egyház- és iskolatörténete*
60. Szentjóbý Szabó Andor: *Ottomány szülöttje, Kufstein halottja*
61. S. Németh Katalin: *Vigyázó kövek*
62. Kupán Árpád: *Párhuzamos életrajzok*
63. Papp Attila: *Az én Margittám. Érzelmes városmonográfia*
64. Ványai Mária: *Hidak a viharlámpa fényében*
65. Szilágyi István: *Csillagváros visszavárta katona fiát*
66. Péter I. Zoltán: *Szecessziós építészet Nagyváradon*
67. Péter I. Zoltán: *Nagyvárad városháza*
68. *Római katolikus intézetek Nagyváradon*
69. Borzási Gyula - Dani Zoltán - Nagy Miklós: *Szalárd és vidéke tegnap és ma*

Erdélyi Magyar Adatbank – Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság

70. Kupán Árpád: *Nagyvárad nagy változásainak vezéregyéniségei*
71. Dr. Szatmáry Ferenc: *A Királybágyó melléki Református Egyházkerület székház-perének kilencéves története*
72. Makai Zoltán: *Szemelvények Bihar megye és térsége ipartörténetéből*
73. Sütő Éva: *Érmellék, szerelmem. Honismereti riportok*
74. Kovács Rozália: *Utak a múltba. Helytörténeti és néprajzi tanulmányok Érmihályfalváról*
75. *Megmaradásunkért. A Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság két évtizede*
76. Emődi János - Wilhelm Sándor - Sándor Mária: *A margittai fazekasság*
77. Kiss Kálmán: *Túrterebes földrajzi neveinek története*
78. Péter I. Zoltán: *A nagyváradai vár építészettörténete*
79. Fazekas Lóránd: *Ódon sírkertek ösvényein*
80. Wilhelm Sándor: *Tanulmányok az Érmellékről*
81. Kordics Imre: *Nagyvárad jelentősebb utcanévei 1940-1944 között*
82. Dukrét Géza: *Siter - adalékok történetéhez és népismeretéhez*
83. Kiss Kálmán: *Csúry Bálint és a szamosbáti tájnyelv*
84. Bélfenyéri Tamás: *A váradi püspökség koldulórendi kolostorai a középkorban*
85. Fazekas Lóránd: *Egy nemesi család évszázadai. A Böszörményiek Szatmárban.*
86. Homonnai Gábor: *Hegyköztóttelek (monográfia)*
87. Kordics Imre - Péter I. Zoltán - Farkas László: *A nagyváradai Rulikowski temető*
88. Kiss Kálmán: *Megírni az igazságot. Egri történelméről és neves személyiségeiről*
89. Makai Zoltán: *Szemelvények Nagyszalonta ipartörténetéből*
90. Alexandru Pop: *Tűztől védett fészek*

Erdélyi Magyar Adatbank – Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság

ISBN 978-606-9728-01-7